

МОСКОВСКИЙ
ПОЛИТЕХ

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА
ПРОЕКТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

**«ТУРАН-АСТАНА» УНИВЕРСИТЕТИ/УНИВЕРСИТЕТ «ТУРАН-АСТАНА»/«TURAN-ASTANA» UNIVERSITY
МӘСКЕУ ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ / МОСКОВСКИЙ
ПОЛИТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ/MOSCOWPOLYTECHNIC UNIVERSITY**

**"Тұран-Астана" университетінің 25 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫ»
атты докторанттар, магистранттар және студенттердің XIV Халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ II

МАТЕРИАЛЫ

**XIV Международной научно-практической конференции докторантов, магистрантов и
студентов**

**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУКИ: ВЗГЛЯД МОЛОДЫХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ»,**

посвященной 25-летию Университета «Туран-Астана»

ТОМ II

THE MATERIALS

**XIV International Scientific and Practical Conference of doctoral students, undergraduates and
students**

**«ACTUAL PROBLEMS OF SCIENCE: THE VIEW OF YOUNG RESEARCHERS»
dedicated to the 25th anniversary of the «Turan-Astana» University**

VOLUME II

АСТАНА-2022

УДК 629.7
Б 55

Б 56 *«Ғылымның өзекті мәселелері: жас зерттеушілердің көзқарасы»*: «Тұран-Астана» университетінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-практ. конф. мат. Астана: «Тұран-Астана» университеті, 2022.- 249 б.

ISBN 978-601-7871-16-1

Жинаққа 2022 жылы 17-18 сәуірде «Тұран-Астана» университетінде өткізілген «Тұран-Астана» университетінің 25 жылдығына арналған *«Ғылымның өзекті мәселелері: жас зерттеушілердің көзқарасы»* атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енген. Конференция материалдары ғылыми қызметкерлер, докторанттар, магистранттар және студенттерге арналған.

17-18 ноября 2022 года в Университете **«ТУРАН-АСТАНА»** (Казахстан, г. Астана) состоится XIV Международная научно-практическая конференция докторантов, магистрантов и студентов *«Актуальные проблемы науки: взгляд молодых исследователей»*, посвященная 25-летию Университета **«ТУРАН-АСТАНА»**

В сборник вошли материалы Международной научно-практической конференции *«Актуальные проблемы науки: взгляд молодых исследователей»*, посвященной 25-летию Университета **«ТУРАН-АСТАНА»**, проходившей 17-18 ноября 2022 года в университете «Тұран-Астана». Сборник рекомендован для научных работников, докторантов, магистрантов и студентов вузов.

УДК 629.7

Редакционная коллегия:

Джапарова Г.А., к.э.н., профессор; Алиев У.Ж., д.э.н., профессор; Даубаев К.Ж., д.э.н., профессор; Смоилов С.Ж., PhD, доцент; Капенова А.З., к.э.н., профессор; Нарбинова М.М., к.ю.н., доцент; Аимкулов Р.А., PhD, доцент; Искаков Б.М., к.э.н., доцент; Капсалямпов К.Ж., к. ю. н., профессор; Абишева К. М., д.ф.н., профессор; Нагымжанова К. М., д.пед.н., профессор; Барсукова Р.А., к.ю.н., профессор; Бекбусинова Г.К., к.э.н., доцент; Шнайдер В.А. к.фил.н., доцент; Кабашева Н.В. к.э.н., доцент; Жанतिकеев С.К. к.пс.н., профессор;

ISBN 978-601-7871-16-1
2022

© «Тұран-Астана» университеті,

РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА

THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Аннотация. Приобретя суверенитет и вступив в ряд международных организаций Казахстан столкнулся с новыми проблемами в собственной внешней политике, обороне, национальной безопасности, самостоятельного вхождения в мировую экономику и сообщество.

Ключевые слова. Суверенитет, внешняя политика, мировое сообщество, экономика, отношения.

Аннотация. Егемендікке ие болып, бірқатар халықаралық ұйымдарға кіре отырып, Қазақстан өзінің сыртқы саясатында, қорғанысында, ұлттық қауіпсіздігінде, әлемдік экономика мен қоғамдастыққа дербес кіруінде жаңа проблемаларға тап болды.

Түйінді сөздер. Егемендік, сыртқы саясат, әлемдік қоғамдастық, экономика, қатынастар.

Annotation. Having acquired sovereignty and joined a number of international organizations, Kazakhstan faced new problems in its own foreign policy, defense, national security, independent entry into the world economy and community.

Keywords. Sovereignty, foreign policy, world community, economy, relations.

После приобретения суверенитета для достижения, Казахстану, новых целей мирового масштаба необходима новая идеология, её основа уже начала складываться. Следуя этому, разумное и доброжелательное государство с новым подходом к внешней политике практически сразу принёс результаты и уже 2 марта 1992 года на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций Республика Казахстан была единогласно принята в члены ООН и признана более 115 странами.

С 1992 года удалось не только успешно интегрироваться в международное сообщество государств, но и занять в нем ведущее место. Участие Казахстана в работе системы ООН является одним из основных направлений казахстанской многосторонней дипломатии, способствует укреплению суверенитета и независимости нашей страны, создает благоприятные международные условия для дальнейших преобразований в общественно-политической, экономической и других сферах общественной жизни.

С февраля 1992 года в Казахстане открыты и активно работают представительства ряда спецучреждений, фондов и программ системы ООН. Их деятельность направлена на оказание широкой технической, консультативной и финансовой помощи Казахстану.

С 1994 года Казахстан является участником Программы НАТО «Партнёрство во имя мира». С 1996 года Республика принимает участие в ежегодных учениях в рамках данной программы (учения «Центразбат»). Первые такие учения с участием военнослужащих Центразбата состоялась в августе 1996 года на базе морской пехоты в США в штате Северная Каролина.

С 2002 года Казахстан начинает сотрудничать с НАТО на основе Индивидуального Плана Партнёрства. Основным геополитическим основанием партнёрства Казахстана (ИПАП) с НАТО является противовес попыткам геополитического (потенциально военного) давления со стороны других государств, а также защита тюркского мира в

регионе от него, и наоборот членство в ОДКБ и структурах ШОС призваны защищать РК от гипотетического давления или агрессии запада. В любом случае, согласно индивидуальному плану партнёрства с НАТО, Казахстан автоматически становится постоянным членом организации в случае агрессии против него. Всё это вписывается в рамки широкой политики первого президента и парламента Казахстана.

В настоящее время ОДКБ можно назвать составной частью европейской и азиатской системы безопасности. Организация открыта для присоединения к ней других государств. В Декларации государств-членов ОДКБ указано: «объединяя усилия в сфере коллективной безопасности, государства-участники воспринимают создаваемую ими систему коллективной безопасности как неотъемлемую часть общеевропейской системы безопасности, а также часть так называемого возможная система безопасности в Азии». Сама сущность ОДКБ, заложенные в ней принципы и формы сотрудничества, а также декларируемые позиции предопределили ее реальную возможность стать составной частью общей и комплексной системы безопасности для Европы и Азии.

Одним из важных направлений деятельности ОДКБ является сотрудничество в борьбе с международным терроризмом, экстремизмом и другими сопутствующими преступлениями – контрабандой наркотиков и оружия, организованной преступностью, нелегальной миграцией. В этом направлении создана многосторонняя база для координации действий и проведения скоординированных спецопераций. В рамках борьбы с контрабандой наркотиков создан Координационный совет руководителей соответствующих органов государств-членов ОДКБ, реализуются оперативно-профилактические мероприятия с участием сил и средств органов внутренних дел, национальной безопасности, пограничной и таможенные услуги.

Казахстан занимает достойное место в мировой и региональной экономике. Одной из важнейших задач в процессе формирования либеральной экономической системы и внедрения международных стандартов является вступление во Всемирную торговую организацию.

Процесс присоединения Республики Казахстан к ВТО начался 26 января 1996 года, когда Казахстан подал официальную заявку в Секретариат ВТО о вступлении в эту организацию. В феврале того же года Казахстану был предоставлен статус наблюдателя в ВТО. При этом создана Рабочая группа по вступлению Казахстана в ВТО, в состав которой на данный момент входят 39 стран - основных торговых партнеров республики (США, ЕС, Канада, Япония, Австралия, Швейцария, Китай, Республика Корея и др.)

В рамках процесса вступления Казахстана в ВТО переговоры ведутся на многостороннем и двустороннем уровнях по четырем основным направлениям:

1. *Переговоры по системным вопросам;*
2. *Переговоры по вопросам сельского хозяйства;*
3. *Переговоры по доступу на рынок товаров;*
4. *Переговоры по доступу на рынок услуг.*

В ходе многосторонних переговоров обсуждались такие вопросы в области торгово-экономической политики страны, как нормы и практика регулирования цен, государственная собственность и приватизация, налоговая система и применение налогов на импортные товары, субсидии в некоторых отраслях экономики, особенно в сельском хозяйстве, согласовываются режимы иностранных инвестиций, система валютных расчетов, тарифная сетка на импорт, включая любые существующие тарифные преференции, таможенные пошлины, защитные меры и другие меры защиты отечественного производителя (антидемпинговые и компенсационные меры), импортные лицензии, экспортное регулирование, государственные торговые предприятия, система стандартизации и сертификации импорта товаров, санитарные меры, защита прав интеллектуальной собственности и др.

Приоритеты экономического развития диктуют необходимость дальнейшего активного участия Казахстана в деятельности указанных институтов, а также Комиссии

Европейского Союза, Организации экономического сотрудничества. Важным направлением внешней политики является гуманитарно-культурное сотрудничество Казахстана с соответствующими международными институтами, прежде всего с ЮНЕСКО. Наряду с этими шагами Казахстан активно развивал сотрудничество со многими странами на двусторонней основе. Республику Казахстан признали 111 стран мира, с 92 из них установлены дипломатические отношения. Мы открыли 18 наших представительств за рубежом. В Алматы 36 иностранных посольств и миссий, 9 представительств международных и национальных организаций. Можно сказать, что создана инфраструктура и реальные каналы связи республики с окружающим миром, которые будут расширяться и охватывать новые регионы и страны. По понятным причинам основной упор делался на отношения с Россией. Удалось не только запустить эффективный процесс восстановления всего многообразия исторически сложившихся связей, но и заложить прочные основы для их развития на новой основе.

Казахстану удалось избежать «провинциальности» в политике, выйти на уровень внешнеполитических инициатив, соответствующих основным тенденциям мирового развития. Концепция внешней политики была разработана как ориентир для практических действий Казахстана. Впервые в отечественной истории был принят закон о дипломатической службе. В целом, подводя итоги внешнеполитической деятельности, можно сделать вывод, что ее инфраструктура и правовая база в основном созданы. Создан международный имидж республики как серьезного и надежного партнера. Созданы необходимые предпосылки для интеграции Казахстана в мирохозяйственные связи. Мы свидетели и участники ожесточенной борьбы за лидирующие позиции в цивилизованном обществе, за право называться развитой страной.

За первые годы своей независимости благодаря внешнеполитическому курсу своего руководства Казахстан приобрел положительный имидж на международной арене, обладает значительным потенциалом для гармоничной интеграции в мировое сообщество. Поэтому, как бы это ни было сложно, необходимо с самого начала строить дипломатическую деятельность, ориентируясь на общепризнанные в этом вопросе нормы. Следует четко определить приоритеты и обеспечить активное участие республики в работе ключевых форумов многосторонней дипломатии. Казахстан, активно участвующий в работе ООН, имеет реальную возможность активно участвовать в принятии решений по многим международным вопросам, особенно тем, которые относятся к сфере жизненно важных интересов республики. В то же время членство в ООН должно, безусловно, приносить Казахстану политическую, экономическую и иную пользу, способствовать поступательному развитию нашего государства – укреплению национальной безопасности. Жизненно важным интересам Казахстана соответствует дальнейшее усиление тенденции установления основных принципов международного права в отношениях между государствами как средства разрешения и урегулирования споров и противоречий. В силу особенностей своего геополитического положения Казахстан придерживается многовекторной политики, направленной на развитие сбалансированных отношений со странами Европы и Азии. В 2003 году Казахстан стал председателем Организации экономического сотрудничества. Это накладывает дополнительные обязанности. ЭКО, конечно, далеко не идеально. Многие государства-члены этой организации находятся в серьезном противостоянии друг с другом. К счастью, это не относится к нашей стране. Более того, как председатель ОЭС мы должны приложить все усилия, чтобы оставить заметный след в ее деятельности. Необходимо сосредоточиться на развитии транспортной инфраструктуры и энергетических коммуникаций, отвлекаясь от политических вопросов. Организация экономического сотрудничества должна соответствовать своему названию. Одним из главных глобальных вопросов, которые для нас чрезвычайно важны, является состояние Каспийского моря. С самого начала мы проявили честность и отстаивали свою позицию.

Список использованной литературы:

1. Мухлисов Н.К. «Современная история Казахстана (1900-2017). Учебное пособие.» Астана, 2017 г.
2. Назарбаев А. Н. «На пороге XXI века» 1996 г.
3. Назарбаев А. Н. «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства». 1992 г.
4. Котов А. К. «Государство Казахстан: от ханской власти к президентской республике». 1995 г.
5. Касенов К. «Итоги внешнеполитической деятельности РК и ее приоритетные задачи»
6. <http://tarih-begalinka.kz/ru/history/independent/history/page3387/>

УДК 325

Зинков Игорь Алексеевич
студент 1 курса, БИТ
Университет «Туран-Астана»
Город Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель:
д.и.н., профессор **Мухлисов Н.К.**

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА КАЗАХСТАНА

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ЭЛИТАСЫ

POLITICAL ELITE OF KAZAKHSTAN

Аннотация. В научной статье «Политическая элита Казахстана» рассмотрен процесс формирования политической элиты Казахстана. Показаны особенности и основные тенденции транзита власти в постсоветском политическом режиме, а также роль основных групп политической элиты в становлении и развитии Казахской государственности.

Ключевые слова. Казахстан, элита, государство, политика, лидер, президент, выборы, конституция, власть, транзит, политический режим, избиратели.

Аннотация. "Қазақстанның саяси элитасы" ғылыми мақаласында Қазақстанның саяси элитасын қалыптастыру процесі қарастырылған. Посткеңестік саяси режимдегі билік транзитінің ерекшеліктері мен негізгі тенденциялары, сондай-ақ қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуындағы саяси элитаның негізгі топтарының рөлі көрсетілген.

Түйінді сөздер. Қазақстан, элита, мемлекет, саясат, көшбасшы, президент, сайлау, конституция, билік, транзит, саяси режим, сайлаушылар.

Annotation. The scientific article "Political elite of Kazakhstan" examines the process of formation of the political elite of Kazakhstan. The features and main trends of the transit of power in the post-Soviet political regime, as well as the role of the main groups of the political elite in the formation and development of Kazakhstan's statehood are shown.

Keywords. Kazakhstan, elite, state, politics, leader, president, elections, constitution, government, transit, political regime, voters.

На заре независимости Казахстана, до середины 90-х гг. на протяжении многих лет партийно-хозяйственная номенклатура советского союза, являющаяся носителем идей планово-управляемой экономики и государственного монополизма, занимала доминирующее положение в правящей элите страны. Академик Абдумалик Нысанбаев в одной из своих работ "Развитие политической системы Казахстана" пишет следующее: "41,6% политической элиты Казахстана работали в органах КПСС, 19,0% были

комсомольскими функционерами до партийной работы. 22,2% членов Сената парламента и 34,4% членов Мажилиса парламента имели опыт работы с советским парламентаризмом.

Отличительными чертами этой элиты были строгая иерархия, принадлежность к бывшей советской партийной и управленческой номенклатуре, низкий уровень конкурентоспособности и низкая степень конфликтности между внутриэлитными группами.

Что касается кадровой политики, то на первом этапе формирования политической элиты в стране люди просто не жили и не работали в условиях независимости и рыночной экономики. По большей части "старая" элита, вернее та ее часть, которая смогла воспринять новые реалии и адаптироваться к ним, осталась у власти. Она была обновлена, по возможности, за счет персонала, приглашенного из Москвы, т. е. из союзных структур. Кроме того, нужные политики "выросли" в первом парламенте суверенного Казахстана - Верховной совете 12-го созыва. В 1990 году было создано несколько структур, в которых готовили специалистов для проведения экономических реформ (государственная комиссия Совета министров по экономическим реформам, Высший экономический совет, фонд культурного, социального и научно-технического развития Казахстана).

Таким образом, уже в 1992 году в Казахстане была сформирована модернизированная система управления, оснащенная специалистами, которые хотя бы теоретически знали, что нужно строить и реформировать дальше. Первые годы независимости были временем адаптации - к своей независимости, государственности и рынку. Рост преступности и коррупции, всевозможные мошенничества, моральное падение многих чиновников и "Новых казахов", стремительные взлеты и падения — все это было объективным процессом, ценой, которую Казахстан заплатил за новый опыт. В итоге оказалось, что стране нужны не только собственные экономисты, юристы, бизнесмены, генералы, собственники, но и политики и дипломаты, своя казахстанская элита

В 1994–2001 происходит смешение качественно разнородных элит, которое придает динамику процессу трений и конфронтации между старой номенклатурой и новой политической элитой. В то время к управленческой элите присоединился очень узкий слой технократов, большинство из которых все еще были деполитизированными менеджерами-распорядителями. Их главным отличием было знание основ рыночной экономики, фискальной и денежно-кредитной политики и механизмов метода приватизации.

С середины 90-х гг. в течение многих лет президент выстраивал новую систему поддержания баланса между группами давления, одновременно укрепляя свою власть. Следует отметить, что легкость, с которой в то время делились крупные капиталы, исчезла. Чтобы получить доступ к элите и укрепить свои позиции, был необходим капитал, а также доступ к ресурсам, которые позволяли им расширять свои возможности и влияние, в том числе при принятии политических решений. Этот период подвергается критике со стороны оппозиции президента, которая считает, что именно в это время начинает усиливаться влияние нескольких членов президентской семьи, что начинает вызывать недовольство у некоторых политических и бизнес-элит. Конец 90-х гг. можно назвать временем становления и укрепления позиций так называемого "олигархического капитала" и его представителей. Олигархия сформировалась после окончания второго этапа приватизации (1993–1996) крупных предприятий стратегической промышленности.

Президент поставил перед политической элитой конкретные задачи по развитию политической и экономической системы Казахстана, ориентируясь на самые высокие мировые стандарты этого развития.

12 мая 2010 г. нижняя палата парламента (Мажилис) Казахстана единогласно приняла законопроект, дающий первому президенту Назарбаеву Нурсултана Абишевича статус лидера нации – елбасы. Уже 13 мая эту идею поддержала верхняя палата

парламента (Сенат). Даже несмотря на то, что сам Назарбаев отказался подписывать проект, но не наложил на него вето по правилам законотворческой деятельности РК закон, находившийся в таком положении, вступал в силу спустя 30 дней с момента подачи. 14 июня 2010 г. Н. Назарбаев стал лидером нации.

За 27 лет правления первого президента независимого Казахстана Н. Назарбаева республика превратилась в состоятельное государство с иерархически выстроенной и стабильной политической системой. Формально ее основа закреплена в главном нормативном акте – конституции. Но реальные механизмы работы политической системы подчиняются другим правилам: культуре, традициям и историческому опыту.

В свою очередь, выделяются группы, на которые можно разделить современную политическую элиту Казахстана. К ним относятся парламентский аппарат, чиновничий аппарат (государственная служба) и видные политические деятели, представители интеллигенции, которые занимаются обсуждением политических проблем в стране.

Парламент Республики Казахстан — высший представительный орган Республики Казахстан осуществляющий законодательные функции.

Парламент состоит из двух Палат: Сената и Мажилиса, действующих на постоянной основе.

Сенат (49 мест). Сенат образуют депутаты, представляющие по два человека от каждой области, города республиканского значения и столицы Республики Казахстан, избираемых косвенными выборщиками. Пятнадцать депутатов Сената назначаются Президентом республики. Срок депутатских полномочий — 6 лет, при этом половина избираемых депутатов Сената переизбирается каждые 3 года.

Мажилис (107 мест). 98 депутатов избираются народом по пропорционально-списочной системе с 5-процентным заградительным барьером по общенациональному округу, 9 — избираются Ассамблеей народа Казахстана. Срок депутатских полномочий — 5 лет. Срок полномочий Парламента определяется сроком полномочий депутатов Мажилиса очередного созыва.

Депутат Парламента не может быть одновременно членом обеих Палат. Депутатом Сената может быть лицо, достигшее тридцати лет, имеющее высшее образование и стаж работы не менее пяти лет, постоянно проживающее на территории соответствующей области, города республиканского значения либо столицы Республики не менее трёх лет. Депутатом Мажилиса может быть лицо, достигшее двадцати пяти лет.

Государственная служба в Казахстане — это роль государственных служащих в государственных органах, которая направлена на реализацию целей и функций государства.

В Казахстане есть два типа государственных служащих: административные и политические государственные служащие. Административные государственные служащие делятся на две группы: корпус А и корпус В. Корпус А – административные государственные должности управленческого уровня. Существует особая процедура отбора в кадровый резерв, конкурсный отбор, продолжение и прекращение государственной службы, а также особые требования к кандидатам в этот корпус. Особые требования к кандидатам включают уровень образования, опыт работы и компетенции. Компетенции рассматривают знания и навыки, необходимые для профессиональной деятельности. Корпус В – административные государственные должности, не включенные в корпус А. Официальные должности, занимаемые в этом корпусе, ниже, чем в корпусе А.

Разница между политическими и административными государственными служащими: Политический государственный служащий - это государственный служащий, назначение, увольнение и исполнение обязанностей которого носят политический характер и несут ответственность за реализацию политических задач и целей. Существуют категории (А, В, С, D, Е) для административных государственных служащих в

зависимости от их должностей, в то время как категории для политических государственных служащих не установлены.

С полным основанием, к политической элите мы можем отнести видных представителей интеллигенции, которые благодаря своим научным трудам вносят вклад в развитие страны. Например: М. Тажин, Д. Сатпаев, Е. Ертисбаев.

Марат Муханбетказиевич Тажин — государственный деятель Казахстана, кандидат философских наук, доктор социологических наук, профессор, академик Академии социальных наук РК, академик и президент Академии политической науки РК.

Досым Асылбекович Сатпаев — казахстанский политический и общественный деятель, политолог, публицист, издатель. Директор консалтинговой неправительственной организации «Группа оценки рисков». Имеет степень кандидата политических наук. Соучредитель «Альянса аналитических организаций Казахстана».

Ермухамет Кабиденулы Ертисбаев - казахстанский политик и дипломат, занимающий пост председателя Народной партии Казахстана с 27 марта 2022 года. До этого он занимал должность посла Казахстана в Беларуси с ноября 2017 года по август 2019 года и в Грузии с апреля 2013 года по ноябрь 2017 года. Ертисбаев работал в нескольких правительственных министерствах культуры, информации, которые были разделены в марте 2006 года, когда Ертисбаев был назначен министром культуры и информации. Он также был депутатом Верховного Совета Казахской ССР с 1990 по 1994 год и служил в администрации президента Нурсултана Назарбаева.

Список использованной литературы:

1. Назарбаева статусом “лидер нации” / Зона.KZ [Электронный ресурс].
2. Нысанбаев А. "Развитие политической системы Казахстана".

УДК 343.13

Бахытхан Еркежан
магистрант группы МН ПП 21-2

Научный руководитель:
к.пс.н., доцент **Жантিকেев Серик Крыкбаевич**

МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ ТОЛЕРАНТНОСТИ

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ДИАГНОСТИКАЛАУ ӘДІСТЕРІ

METHODS OF DIAGNOSING TOLERANCE

Аннотация. В статье рассматриваются методы исследования толерантности: специфические и неспецифические. Для исследования толерантности используется очень большое число разных методик, построенных на разных концептуальных основах, однако каждый метод может быть использован только в контексте одной специфической теоретической концепции - возможен и необходим поиск адаптации и интеграции различных методик и методических комплексов.

Ключевые слова. Толерантность, методы, диагностика, образование, подрастающее поколение.

Аннотация. Мақалада толеранттылықты зерттеу әдістері: спецификалық және спецификалық емес әдістер қарастырылады. Толеранттылықты зерттеу үшін әртүрлі концептуалды негізде құрылған әр түрлі әдістердің өте көп саны қолданылады, дегенмен әрбір әдісті тек бір нақты теориялық концепция аясында ғана қолдануға болады – әртүрлі факторлардың бейімделуін және интеграциясын іздеу мүмкін және қажет. Әдістері мен

әдістемелік кешендері.

Түйінді сөздер. Толеранттылық, әдістер, диагностика, білім беру, жас ұрпақ.

Annotation. The article discusses methods for studying tolerance: specific and non-specific methods. To study tolerance, a very large number of different methods are used, built on different conceptual foundations, however, each method can be used only in the context of one specific theoretical concept - it is possible and necessary to search for adaptation and integration of various methods and methodological complexes.

Keywords. Tolerance, methods, diagnostics, education, younger generation.

В настоящее время толерантность стала предметом изучения педагогов, философов, психиатров, политологов, психологов и специалистов других областей науки. Однако, несмотря на все многообразие работ, раскрывающих явление толерантности, еще остается некоторая неопределенность значения этого понятия, ощущается недостаточная исследовательность структуры толерантности, ее сущностных характеристик и компонентов, которые проявляются в эмоциональной сфере, поведенческой и когнитивной. В соответствии с неоднозначностью выделения признаков и проявлений толерантности для ее изучения применяются и существенно различные методы.

Методы исследования толерантности можно поделить на специфические, т.е. те, которые направлены на выявление установок толерантного сознания, и неспецифические, которые описывают универсальные характеристики личности и межличностного общения, являющиеся в свою очередь признаками проявления толерантности (интолерантности). [1].

К специфическим методам исследования толерантности можно отнести следующие:

1. Методика измерения уровня толерантности у подростков;
2. Индекс толерантности;
3. Осторожно! Насилие! Тетрадь для размышлений;
4. Диагностический тест отношения;
5. Культурно-ценностный дифференциал;
6. Типы этнической идентичности;
7. Этническая аффилиация;
8. Этническая толерантность личности;
9. Тест личностных конструктов Дж.Келли (модификация);
10. Метод измерения социального расстояния;
11. Метод приписывания качеств;
12. Психосемантика (описание этнических авто- и гетеростереотипов);
13. Техника построения семантического пространства на базе фразеологизмов;
14. Диагностика общей коммуникативной толерантности.

Неспецифические методы диагностики, используемые при исследовании толерантности, направлены на изучение личностных особенностей людей, отнесенных к «типам» толерантной (интолерантной) личности, например:

1. Направленность личности в общении;
2. Стиль педагогического общения;
3. методика на выявление авторитарности - F-шкала (Р.Н. Сэнфорд, Т.В. Адорно, Э. Френкель-Брунsvик, Д. Дж. Левинсон);
4. тесты на ассертивность;
5. Интерперсональная диагностика Т. Лири в модификации С.А. Шеина;
6. Методика биоценочной поляризации (модификация методики Фидлера);
7. Тест эмпатических тенденций Мехрабиана;
8. Метод рисуночной фрустрации Розенцвейга;
9. Тест поведения в конфликте К.Томаса;
10. Типы реагирования в конфликтной ситуации (Э.И.Киршбаум)

11. MUST-test (П. Иванов и Е. Колобова) и др.

Конечно, это лишь небольшой обзор возможных методов исследования толерантности и ее личностных характеристик. Кроме вышеназванных в зарубежных исследованиях встречаются ссылки на следующие психологические и социологические методики изучения толерантности:

1. Intolerance of Ambiguity Scale (by S. Budner, 1962);
2. Tolerance for ambiguity (TFA) scale
3. MacDonald's Ambiguity Tolerance scale
4. Rokeach Dogmatism Scale
5. Beall-Panton's Frustration Tolerance Index
6. Scale of interpersonal tolerance
7. Scales of authoritarianism
8. Tolerance for Sexual Harassment Inventory
9. Tolerance for Disagreement and Innovativeness Scales
10. Tolerance Scale of the Jackson Personality Inventory
11. Wilson-Patterson Conservatism Scale
12. Measure of Ambiguity Tolerance (MAT-50)

Исследование толерантности является непростой задачей, так как в значительной степени имеет дело с изучением установок личности, связанных с представлениями о социальной желательности. С нашей точки зрения, необходимо не только совершенствование и расширение имеющегося методического обеспечения исследования, но также создание и апробация проективного инструментария, существенно увеличивающего возможности исследователя и дающего богатый материал для интерпретации и понимания установок толерантного сознания. [2].

В самое последнее время в российской психолого-педагогической литературе появилось большое число работ, в которых предлагаются более или менее целостные диагностические комплексы. В качестве такого примера можно назвать «Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности» группы авторов. Предлагается такая дефиниция: «толерантность - это интегральная характеристика индивида, определяющая его способность в проблемных и кризисных ситуациях активно взаимодействовать с внешней средой с целью восстановления своего нервно-психического равновесия, успешной адаптации, недопущения конфронтации и развития позитивных взаимоотношений с собой и с окружающим миром» (Солдатова Г.У., 2003). Данная трактовка вполне может служить в качестве одной из отправных точек для разработки некоторых разделов психодиагностического комплекса. В данном случае авторы предлагают такой набор методик:

1. Опросник определения нервно-психической устойчивости;
2. Методика определения стрессоустойчивости и социальной адаптации (Т.Х. Холмс, Р.Х. Раге);
3. Миссисипская шкала ПТСР (Т.М.Кеан, Дж.М. Кэддел, К.Л. Тэйлор);
4. Опросник выраженности симптомов ПТСР (Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, П.А. Черкасов);
5. Экспресс-опросник «Индекс толерантности» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаев, Л.А. Шайгерова);
6. Вопросник для измерения толерантности (В.С. Магун, М. С.Жамкочьян, М.М.Магура);
7. Методика диагностики общей коммуникативной толерантности (В.В. Бойко);
8. Шкала базовых убеждений (Р. Янов-Бульман);
9. Опросник для диагностики способности к эмпатии (А Мехрабиан, Н. Эпштейн);
10. Томский опросник ригидности (Г.В. Залевский);
11. Методика определения толерантности к неопределенности (С. Баднер);
12. Методика ТАТ;

13. Шкала социальной дистанции (Э. Богардус);
14. Шкала фашизма (Т. Адорно, Э. Френкель-Брунsvик, Д. Левинсон, Р. Сэнфорд);
15. Методика для измерения степени предубежденности (Г. Олпорт, Б. Крамер);
16. Опросник для измерения общих социальных установок у детей (Э. Френкель-Брунsvик);
17. Диагностический тест отношений (Г.У. Солдатова);
18. Опросник "Типы этнической идентичности" (Т.У. Солдатова, С.В. Рыжова);
19. Социологические индикаторы социальной и этнической толерантности;
20. «Евробарометр».

Итак, толерантность признается как актуальная проблема и важнейшая ценность сосуществования людей в мультикультурном и мультиэтническом обществе и при этом - именно система образования признается основной площадкой для реализации программы развития толерантных отношений в обществе. Для того чтобы стать местом взаимоотношений, построенных на ценностях толерантности, школа должна придерживаться определенных принципов.

Ниже приведен список «компонентов» и принципов антирасистского воспитания, разработанный Фондом Анны Франк (Нидерланды). [3].

- Ответственность школы за воспитание толерантности.
- Позитивное отношение к национальному своеобразию.
- Развитие понимания другого.
- Поликультурное образование.
- Внимание к тому, что объединяет, а не разъединяет людей.
- Последовательное противостояние проявлениям расизма.
- Создание позитивной атмосферы в школе.

Хорошо, если учебная организация сама выработает для себя эти принципы и нормы. Одним из методов для подобной работы может быть избрана дискуссия, которая потребует согласования позиций. Как концепцию толерантности можно применить к конкретным условиям вашего сообщества или класса?

Какие в вашей учебной организации существуют возможности для развития конфликтной компетентности, изучения путей и способов разрешения конфликтов, для практического применения этих знаний и умений? Обучали ли методам разрешения конфликтов учителей вашей учебной организации?

Какие вопросы и проблемы в сфере прав человека являются для вашей учебной организации и вашего сообщества наиболее важными?

Как ваш класс или ваша группа оценивает свою готовность к теоретическому и практическому освоению направлений ориентированного на культуру мира учебного процесса? Каким образом вы можете расширить учебный и практический процесс по освоению культуры мира, не ограничиваясь исходной ценностью толерантности?

На сегодня в психолого-педагогических исследованиях нет единого взгляда на само понятие «толерантность»; различия носят не принципиальный характер, но часто весьма существенны, что означает необходимость осуществления выбора исходных концептуальных оснований до того, как приступить к разработке прикладных аспектов концепции гуманитарной экспертизы толерантности в образовании.

В исследовательской литературе выделение признаков и проявлений толерантности происходит по разным основаниям и относятся они к различным предметным областям: наиболее подробно операционализированы те из них, которые раскрывают сущность понимания и особенности построения индивидом взаимоотношений с Другими. С нашей точки зрения, необходимо уделить большее внимание личностным основаниям проявления толерантности. [4].

Несмотря на имеющиеся многочисленный диагностический инструментарий, не все методы адекватны целям гуманитарной экспертизы толерантности в образовании, поэтому есть потребность в создании надежного и апробированного методического

комплекса как для диагностики, так и для формирования и развития толерантности. Для исследования толерантности используется очень большое число самых разных методик, построенных на разных концептуальных основах. Однако, нет оснований считать, что каждый метод может быть использован только в контексте "породившей" его специфической теоретической концепции - возможен и необходим поиск адаптации и интеграции различных методик и методических комплексов.

В отношении сферы образования проблема толерантности и развития толерантного сознания становится все более актуальной и требует существенного пересмотра сложившейся образовательной теории и практики. Концепция толерантности и культуры мира выдвинула задачу кардинального обновления:

- а) содержания образования;
- б) методов и технологий обучения;
- в) сложившихся принципов взаимоотношений «учитель — ученик»;
- г) всей атмосферы школьной жизни.

В основном, как мы видим, диагностика толерантности осуществляется посредством измерения уровня развития качеств и характеристик, присущих интолерантной личности. Как пишет Г.У. Солдатова, «в психологии чаще принято диагностировать и исследовать негативные проявления и негативный полюс личности, поэтому и аспекты толерантности исследуются, как правило, через обратную сторону толерантности – интолерантность» (Практикум по психодиагностике..., 2003, с.30). [5].

Таким образом, для исследования толерантности используется очень большое число самых разных методик, построенных на разных концептуальных основах. Однако, нет оснований считать, что каждый метод может быть использован только в контексте одной специфической теоретической концепции - возможен и необходим поиск адаптации и интеграции различных методик и методических комплексов.

Список использованной литературы:

- 1 Бондырева С.К. Толерантность. Учебно-методическое пособие/ - М.: 2003 – 240с.
- 2 Драганова О.А. Психофизиологические маркеры личностной толерантности в юношеском возрасте: Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук. – СПб., 2007.
- 3 Панина В.А. Развитие толерантной позиции студентов в процессе профессиональной подготовки в университете: Дис... канд. психол. наук. - Краснодар, 2005. – 131 с.
- 4 Погодина А.А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа// интернет // <http://www.lseptember.ru/ru/his/2002/1/1/2.htm>
- 5 Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности/Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой и др. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 112 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕКЕНІҢ БҰЗЫЛУЫ, АЖЫРАСУ

РАСТОРЖЕНИЕ БРАКА, РАЗВОД В КАЗАХСТАНЕ

DISRUPTION OF MARRIAGE, DIVORCE IN KAZAKHSTAN

Аннотация. Қазіргі заманғы өмірде, ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік қатынастар маңызды рөл ойнай бастады. Көптеген мемлекеттердің заңгерлеріне неке шартының түсінігі бұрыннан белгілі. Сол себепті мен Қазақстандағы ажырасу туралы тақырып алдым. Бұл мемлекетте ерлі – зайыптылар арасындағы мүліктік қатынас өзекті мәселе болып саналады.

Кілт сөздер. Неке, заң, суюъекттер, ажырасу, мүліктік қатынастар, бала, себеп салдар.

Аннотация. В современной жизни важную роль стали играть имущественные отношения между супругами. Понятие брачного договора давно известно юристам многих государств. Поэтому у меня появилась тема о разводе в Казахстане. В этой стране имущественные отношения между мужем и женой считаются актуальным вопросом.

Ключевые слова. Брак, закон, объекты, расторжение брака, имущественные отношения, ребенок, причина и следствие.

Annotation. In modern life, property relations between spouses began to play an important role. The concept of a marriage contract has long been known to the lawyers of many states. That's why I got a topic about divorce in Kazakhstan. In this country, the property relationship between husband and wife is considered an actual issue.

Keywords. Marriage, law, objects, divorce, property relations, child, cause and effect.

Неке – отбасын құрудың негізі болып табылады. Ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын отбасын құру мақсатымен, заңда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықтық одақты – неке деп түсінуіміз қажет. Қазақстандағы неке шарты - некеге тұратын адамдардың келісімі немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және (немесе) ол бұзылған жағдайда мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісімі [1]. Қазақстан Республикасының Неке және отбасы туралы Кодексінің 2-бөлімінің 3- тарауында неке киюдың (ерлізайыпты болудың) шарттары мен тәртібі туралы айтылған. Ажырасу – заңды түрде некенің бұзылуы, тоқтатылуы. Ажырасу- әлеуметтік проблемаға айналып, енді қоғамда қалыпты жағдай ретінде қабылдана бастады. Кез-келген проблеманың ушығуы, шиеленісуі-қоғамда оған деген қалыпты көзқарастың тууына әкелетіні сияқты ажырасу да осындай деңгейге жетті. Ажырасу стресс, қайғы деңгейіне байланысты өлімнен кейін бірінші орында тұр. Бұл ауыр әрі қиын, өмірдің қысқаруына әкелетін үлкен өмірлік тәжірибе. Бұл мәселе мақалада егжей-тегжейлі талқыланады [2].

Ажырасу тақырыбын алған себебім: біріншіден, тек еліміздегі емес, бүкіл әлемге тән өзекті мәселе екіншіден, осы мәселені ашып, талдап, іздене отырып қандай қателіктерді жібермеу керектігін, адам саналы түрде қандай жол таңдау керек екендігін саралау. Болашақта қандай нәрсе күтіп тұрғанын білмегендіктен, әр адам бұл нәрсе туралы жеткілікті түрде ізденіп, қараған дұрыс. Ажырасу – қазіргі уақыттағы әлемдегі

өршіп тұрған мәселелердің бірі. Оның себептері мен салдары әр отбасы үшін әртүрлі. Жылдан жылға ажырасу көбеймесе, азайып жатқан жоқтығы белгілі. Ажырасу екі субъектінің белгілі бір шиеліністерге байналысты саналы түрде ойлана отырып, жасаған нақты шешімі деп айтуға болады. Себебі өмірде әртүрлі ситуациялар болады. Сол ситуацияға біріншінің төзбеушілігінен немесе сақтануына байланысты қабылданатын шешім. Ажырасудың салдары тек екі некеде болған адамға ғана емес, ортада қалған балаға, жақындарына, мемлекетке өзіндік тигізетін әсері бар. Ажырасуды болдыртпау үшін ең бірінші, оның орын алу себептерін анықтау керек. Шын мәнінде -себеп өте көп. Әркімнің жеке тағдыры бар, проблемалары әр түрлі. Соған байланысты ең алдымен ажырасудың кең тараған себептерін қарастырайық:

1. Тұрмыстық зомбылық;
2. Ер не әйелдің ішімдікке салынуы;
3. Ер не әйелдің есірткіге салынуы;
4. Алып қашу;
5. Жұбайлардың өмірге деген көзқарастары сәйкес келмеуі;
6. Күйеуі не әйелі некеге дейін бірін-бірі ұнатпаған, некеден кейін де ұната алмаған;
7. Материалдық қиындықтар;
8. Бедеулік;
9. Ортаға туыстардың (ата – ененің) түсуі [3] ;

Жалпы статистика бойынша елімізде жыл сайын 2млн неке тіркеледі, оның 1,4млн (70%) ажырасады.

Қазақстан Республикасының 2021 жылы бойынша ажырасу статистикасы:

- Тіркелген ажырасу саны: 48.239
 - Қала халқы: 72,2%
 - Ауыл халқы: 27,8%
- Ерлі – зайыптылардың ажырасу үлесі:
- Ортақ баласы жоқ: 60,5%
 - Ортақ бір баласы бар: 20,8%
 - Кәмелет жасына толмаған екі немесе одан да көп баласы бар: 18,7%

Неке ұзақтығы бойынша ажырасу үлесі:

- 10 жылдан жоғары: 34,1%
- 5 жылдан 9 жылға дейін: 26,3%
- 2 жылдан 4 жылға дейін: 21,4%
- 1 жыл: 7,8%
- 1 жылға дейін: 5,5% [4].

Қазақстан Республикасының 2019 жылы бойынша ажырасу статистикасы:

- Тіркелген ажырасу саны: 13.100
- Қала халқы: 74,3%
- Ауыл халқы: 25,7% [5].

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексі 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданды. Кодекс некені тоқтату тәртібін реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт. Осы Кодекс неке-отбасы (ерлі-зайыптылық-отбасы) қатынастарын реттеудің мақсаттарын, міндеттерін, қағидаттарын және құқықтық негіздерін айқындайды, отбасының дамуын Қазақстан Республикасының мемлекеттік әлеуметтік саясатының басым бағыты ретінде айқындай отырып, оның құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Кодекс бойынша барлық жағдайларда неке тоқтатыла бермейді. Кодексте белгіленге жағдайлар болса, неке тоқтатылмайды. Мысалы: Кодекстің 16-бабының 2-бөлігіне сәйкес ерлі-зайыптының келісімінсіз оның жүктілігі кезеңінде, сондай-ақ баланың өмірінің бірінші жылы ішінде некені бұзу мүмкін емес. Неке

екі жолмен бұзуға болады – АХАТ арқылы немесе сот арқылы. Осы жолдардың әрқайсысында өз шарттары бар.

АХАЖ арқылы ажырасу тәртібі: АХАЖ-ға кәмелетке толмаған ортақ балалары жоқ ерлі-зайыптылардың екеуі де ажырасуға келіскенде, және олардың өзара, соның ішінде мүлікке қатысты, талаптары болмаған жағдайда жүгінуге болады. Бұл ретте, кәмелетке толмаған балалардың болуына немесе болмауына қарамастан, егер ерлі-зайыптылардың бірін сот хабар-ошарсыз кетті деп таныса, әрекет қабілеті шектеулі не әрекетке қабілетсіз деп таныса, сондай-ақ егер қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айырумен сотталған болса АХАЖ-да некені бұзуға болады.

Сот арқылы ажырасу тәртібі: Ерлі-зайыптылардың бірін сот хабар-ошарсыз кетті деп таныған, әрекет қабілеті шектеулі не әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ егер қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айырумен сотталған жағдайларды қоспағанда егер ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған ортақ балалары болса, ерлі-зайыптылардың біреуі некені бұзуға келіспеген жағдайда, егер ерлі-зайыптылардың біреуі ажырасудан қашса, егер ерлі-зайыптылардың бір-біріне мүліктік немесе өзге де талаптары бар болса жүргізіледі [6].

Ажырасудың салдары. Отбасының дәстүрлі құндылықтары сақталмаған соң, ерлі-зайыптылар ажырасып олардың артында толыққанды отбасы деген ұғымның не екенін түсінбейтін балалар қалады. Ал бұл балалар үлкен өмірге қадам басқанда өз өмірлеріне де осы науқанды әдетке айналдыратыны дәлелденген. Мұндай отбасылардан өскен балалар толыққанды жеке тұлға болып қалыптасу кезінде түрлі қиындықтарға бой алдырып, шын мәнінде есеймеген бала күйінде қалады. Ажырасудың бала үшін тигізетін зардабы – бірінші мәселе болса, екінші жағынан ажырасу процесін орындаушыларға бұл үлкен трагедия. Себебі шын мәнінде жан-дүние мен адамның психологиясына күйзеліс әкелетін ажырасу. Бұдан кейін адамның әсіресе әйелдер қауымының қайтадан өмір айналымына қайта ену ауыр әрі ұзақ процесс. Ажырасуды мүлдем болдыртпау, оған заңды тұрғыда тоқтау қою мүлдем дұрыс емес әрі мүмкін де емес. Алайда оған міндетті түрде тоқтау қажет. Себебі, шын мәнінде ажырасу – бұл өз әдеттерімізден айырылудан, серігіміз үшін өзгеруден бас тарту. Әдеттен арылуға болады. Ол үшін отбасы құрмас бұрын адамдар бір-бірін толық тануы керек. Егерде неке бұзылар кезінде бәріде дұрыс, адал өтуін қаласа: әрбір адамда құқықтық сауаттылық болуы керек. Құқықтық сауаттылық тек некені бұзу, мүлікті бөліп алимент өндіріп алу үшін емес, жеке басының құқығын қорғап қалу үшін керек [7].

Ажырасудың алдын-алу. Көп жағдайда дұрыс құрылмаған қарым-қатынас пен отбасының ойрандалуы – тікелей өзімізге, серігімізге /жұбайымызға, тағдырымызға байланысты деп кінәлаймыз. Негізінен ажырасудың алдын-алу – қарым-қатынасты дұрыс құрудан басталады. Отбасын құру оңай шару емес, сондықтан оған үлкен дайындықпен келу қажет. Психологтардың айтуынша, ажырасудың шектен тыс көбеюі – адамдардың өмірлік серік таңдағанда оның жан-дүниесіне үңілмей, сыртқы факторларға қарап қана бағалап таңдауынан болады. Сонымен бірге, жастардың материалдық қиындық көріп, оған шыдамай жататындықтары да – басты себептердің бірі. Демек, дайындық болуы керек.

Менің ұсыныстарым: Екі адам отбасы болмас бұрын болашағын ойлау керек, өмірін, балаларын, тұрмыс жағдайын. Сол үшін адам сауатты, көзі ашық болуы керек. Барлығы дұрыс қарым қатынас пен түсіністіктен пайда болады. Сол себептен адаммен қарым қатынас құрмас бұрын, отбасы болмастан алдын ең алдымен болашақты ойлау керек. Болашақтағы отбасын, өздерін, туылар баланың болашағы қандай болатынын саралап, дұрыс саналы түрде шешім қабылдау – ең маңызды дүние. Адам бірінші өз құқықтарын білуді, қоғауды үйрену керек. Отбасы болу үшін тәрбие, түсіністік, білім, сауаттылық, тұрмыс жағдайды дұрыстаған жөн. Осындай барлығы бар, плюс отбасыдан басталған өмір – ажырасусыз, ұзақ уақытқа созылатын отбасы болады.

Қорытындылай келе, қай жағынан алып қарасақта ажырасу маңызды мәселе. Әлемде ажырасу көп. Себеп салдарыда бір біріне ұқсас. Алдын алу шараларын жасау

керек. Жоғарыда айтылып, көрсетілген мәліметтерді қарай отырып бір түйін шығарған жөн. Бірақ статистикада көрсетілген ажырасулардың арасында (жалған) ажырасулардың барында ұмытпау керек. Оның да алып келер зияны біршама.

Қолданылған әдебиеттер:

1. “Құқықтану: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық /А. Ибраева, Г. Өлібаева, Қ. Айтхожин. — Алматы: "Мектеп" баспасы, 2006. ISBN 9965-33-638-5
2. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі
3. Назерке Муса: Неке және отбасы: ажырасудың себептері мен оны алдын-алу; "Қамшы" сілтейді. <https://qamshy.kz/article/26727-neke-dgane-otbasy-adgyrasudynh-sebepteri-men-ony-aldyn-alu>
4. Инфографика. Қазақстандағы ажырасу көрсеткіші, 29.06.2022 <https://sputnik.kz/20220629/qazaqstandagy-azhyrasu-korsetkishi-25836618.html>
5. Интернет-газета ZONA-kz/ <https://zonakz.net/2019/06/24/braki-i-razvody-2019-god/>

УДК 338.22

Ермуканбет Азамат Балтакелдіұлы
магистрант профильного направления ОП «Экономика»
1 курс, Учреждение «Esil University»
Мухамеджанова Айгуль Айтмаганбетовна
доктор PhD, доцент
Кафедра «Экономика»
Учреждение «Esil University»

ФАКТОРЫ ВНЕДРЕНИЯ «ЗЕЛЕННЫХ» ТЕХНОЛОГИЙ В КАЗАХСТАНЕ

ҚАЗАҚСТАНДА "ЖАСЫЛ" ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ ФАКТОРЛАРЫ

FACTORS OF INTRODUCTION OF "GREEN" TECHNOLOGIES IN KAZAKHSTAN

Аннотация. Когда речь идет о «зеленых» технологиях, то принято считать, что это относится к технологиям, которые наносят минимальный вред окружающей среде или вообще его не наносят. К таким технологиям относят те, технологии, которые снижают загрязнение окружающей среды. Это понятие появилось постепенно в процессе продвижения различных теорий и концепций о том, что промышленность и остальные антропогенные факторы влияют на окружающую среду, и возникает необходимость её охраны от наносимого вреда.

Ключевые слова. Окружающая среда, загрязнение, теория, концепция, вред, здоровье.

Аннотация. "Жасыл" технологиялар туралы айтатын болсақ, бұл қоршаған ортаға ең аз зиян келтіретін немесе мүлдем зиян келтірмейтін технологияларға қатысты деп саналады. Мұндай технологияларға қоршаған ортаның ластануын төмендететін технологиялар жатады. Бұл ұғым өнеркәсіп пен басқа да антропогендік факторлар қоршаған ортаға әсер етеді және оны зияннан қорғау қажеттілігі туындайды деген әртүрлі теориялар мен тұжырымдамаларды ілгерілету процесінде біртіндеп пайда болды.

Кілт сөздер. Қоршаған орта, ластану, теория, тұжырымдама, зиян, денсаулық.

Annotation. When it comes to "green" technologies, it is generally assumed that this refers to technologies that cause minimal harm to the environment or do not cause it at all. Such technologies include those technologies that reduce environmental pollution. This concept appeared gradually in the process of promoting various theories and concepts that industry and other anthropogenic factors affect the environment, and there is a need to protect it from harm.

Keywords. Environment, pollution, theory, concept, harm, health.

На сегодняшний день проведено множество исследований о вреде человека на окружающую среду, однако, сравнительно меньше исследований о естественных причинах изменения окружающей среды. По многим экологическим проблемам на протяжении последних 50 лет, нет четкого понимания причин их возникновения, и действительно ли антропогенный фактор является преобладающим среди остальных. Поэтому некоторые исследования указывают на то, что экологическая политика на глобальном уровне является одним из средств борьбы за повышение конкурентоспособности отдельных стран.

В данном исследовании мы будем исходить из того, что общепризнанные нормы о том, что необходимо внедрять «зеленые» технологии ради защиты окружающей среды и повышения благосостояния людей на всей планете. В частности предметом исследования является выявление факторов и условий, препятствующих безопасному внедрению «зеленых» технологий в Казахстане, а также охватим исследования зарубежных ученых о том, какие условия наоборот способствуют более эффективному внедрению таких технологий.

Стоит сразу отметить, что под выражением «безопасное внедрение» необходимо понимать обдуманное внедрение технологий, которые не будут иметь разрушительных или негативных последствий для жизни общества. Потому что существует ряд примеров в истории развития экологической политики в некоторых странах, имевшие отрицательные последствия для социально-экономического развития. Такие результаты были получены вследствие, активной пропаганды и неадаптированной стратегии внедрения «зеленых» технологий в условиях неготовой к таким внедрениям страны.

Поэтому рассматривая проблемы внедрения «зеленых» технологий, нужно понимать, что Казахстан является частью глобальной системы по борьбе с загрязнением окружающей среды. На сегодняшний день Казахстан ратифицировал около 29 Международных конвенций в области охраны окружающей среды [1]. То есть наше государство является участником глобальной политики за экологию и, следовательно, обязан соблюдать международные требования.

Борьба с загрязнением окружающей среды становится всё более популярной. Так в 2011 году Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН опубликовала Обзор мирового экономического и социального положения под названием «Великая зеленая» техническая революция», в котором «зеленой» экономике отводится ключевая концепция развития ближайшего будущего: «При принятии, как правительствами, так и частными субъектами экономических решений, повышенное внимание необходимо будет уделять путям укрепления, а не подрыва экологической устойчивости. И в этой связи пропагандируется идея «зеленой» экономики, как ключевой концепции, олицетворяющей обещание новой парадигмы развития, следование которой способно обеспечить сохранение экосистемы Земли при переходе на новые модели экономического роста и одновременном содействии сокращению масштабов нищеты» [2].

С тех пор понятие «зеленые технологии», «зеленая экономика», «устойчивое развитие» очень часто стали встречаться в публикациях, докладах высокопоставленных лиц, начиная от лидеров государств G20 до лидеров развивающихся стран [3].

Зеленые технологии подразумевают технические решения, дружественные по отношению к окружающей среде, направленные на снижение уровня потребляемых ресурсов и повышения эффективности их использования, позволяющие повысить

благополучие людей и обеспечить социальную справедливость, стабильность, и при этом существенно снизить риски для окружающей среды и перспективы ее деградации [4]. Данный термин полностью охватывает понимание о зеленых технологиях, но повышение благополучия людей и социальная справедливость на сегодняшний день пока ещё остается под вопросом.

Много публикаций имеется на предмет важности перехода на зеленые технологии, кроме технологий появлялись такие понятия как «зеленые финансы», «зеленые инвестиции», «зеленая экономика» и другие. Портер в своем докладе высказал предположение о том, что «зеленые» инвестиции могут повысить конкурентоспособность фирмы [5]. При этом также вырастет и прибыль за счет увеличения производительности, улучшения имиджа компании и минимизации расходов. Компании с помощью «зеленых» технологий смогут уменьшить материальные затраты путем повторного использования ресурсов. Это также позволит бизнесу повышать свою репутацию в условиях распространения устойчивых технологий [6].

Если говорить о внедрении зеленых технологий, то стоит понимать, что существует дилемма: с одной стороны необходимо обеспечить экономический рост, с другой стороны необходимо ограничивать вред на окружающую среду, которая создается в результате экономического роста. Некоторые государства именно по этим причинам не приняли Международные договоренности об охране окружающей среды. Например, по прошлым прогнозам Правительства США, чтобы соблюдать обязательства в рамках Киотских соглашений о сокращении парниковых газов в атмосферу США вынуждены тратить 100 млрд. долларов в год. По другим прогнозам, соблюдение соглашения равнозначно введению налога на предприятия, который уменьшит валовый национальный продукт на 227 млрд долларов, при этом будут ежегодно теряться 1,8 млн. рабочих мест в энергоёмких отраслях [7, 8].

Поэтому государственная политика внедрения «зеленых» технологий должна проводиться на основе тщательного анализа национальной и региональной экономики, её структуры, энергетического баланса и социально-экономической ситуации.

На основе литературного обзора научных статей можем выделить ряд факторов и особенностей внедрения «зеленых» технологий, чтобы учитывать их при реализации государственной региональной политики в Казахстане.

Обзор зарубежной литературы показал нам, что условия внедрения зеленых технологий рассматриваются с разных сторон. Успешность внедрения зеленых технологий без вреда экономике и социальной жизни общества предполагает следующие важные параметры, которые необходимо учитывать:

- навыки как движущая сила или барьер на пути к экологически безопасному росту
- технологии как движущая сила и в то же время индикатор «зеленого» роста
- рынки и структура экономики
- институты или правила и нормы поведения, сформированные в государстве

В рамках нашей темы описанные аспекты крайне важны. Кратко их разберем через призму ситуации в Казахстане.

Навыки. Зарубежные исследователи [9, 10, 11, 12] в своих исследованиях приходят к тому, что навыки могут быть движущей силой при реализации «зеленого» роста и внедрения технологий, а также отсутствие навыков может быть препятствием. Например, отсутствие соответствующей кадровой базы в области возобновляемых источников энергии в промышленной структуре региона и среди лиц, ответственных за разработку политики, может сдерживать внедрение. Американские исследователи D. Consoли и его коллеги [13] отмечают, что в развитии зеленых отраслей возрастает роль нестандартных аналитических навыков, технические и ручные навыки. Одним из их рекомендаций является подготовка специалистов на рабочем месте, а не в классическом высшем

учебном заведении. Таким образом, набор навыков, необходимых региону для развития более экологичных отраслей, будет в значительной степени зависеть от существующей промышленной структуры.

Технологии. В большинстве исследований [14, 15] указывается, что использование зеленых или экологических технологий и инноваций являются движущей силой зеленого роста. Ряд исследователей [16, 17] полагают, что одни зеленые инновации сами по себе ни обеспечат экологического развития и нужна синергия с другими подсистемами, такими как институты, бизнес-стратегии, экосистемы и др.

Имеются исследования показывающие, что технологии и инновации могут оказывать негативное воздействие на экологию. Так Smulders, S. [18] в своем исследовании приходит к выводу, что технологические инновации действительно могут одновременно стимулировать рост, приводящий к загрязнению окружающей среды, при низких уровнях доходов и превращаться лишь в экологически безопасный рост, не связанный с загрязнением, при высоких уровнях доходов. К похожему выводу приходят группа исследователей de Medeiros, J.F., Ribeiro, J.L.D., Cortimiglia, M.N. [15], которые отмечают, что страны с более высоким уровнем дохода, создают более благоприятные условия для распространения зеленых технологий, чем страны с низким уровнем дохода, поскольку, например, потребители более охотно покупают более дорогие зеленые продукты.

Некоторые исследователи [19] уверены, что достичь зеленого экономического роста можно в основном за счет регулирования технологий борьбы с выбросами.

Рассматривая фактор наличия или отсутствия природных ресурсов в экологизации экономики следует вывод о том, что ресурсы являются движущей силой. Но особенность заключается доступности этих ресурсов. Авторы [20, 21] исчерпывающе доказывают то, что чем менее доступны ископаемые виды топлива или дороже, тем больше это способствует инвестициям в производство экологически чистой энергии и ускоряет переход к зеленой экономике.

Институты. Здесь следует различать формальные и неформальные институты. Те и другие могут оказывать серьезное влияние на продвижение и внедрение зеленых технологий. Например, неформальными институтами могут являться определенные правила поведения или потребительские привычки населения в какой-либо стране или регионе. Поэтому это напрямую влияет на эффективность реализации политики в борьбе за охрану окружающей среды. Такие привычки поведения формируют культуру общества и нации. Например, шведы являются очень «экологичными» благодаря своей культуре и поведению. Так всем известен шведский щепетильный подход к раздельному сбору мусора в квартирах и высокоэффективная система переработки мусора, извлекая из него ещё и биотопливо. Во многом, используемые зеленые технологии в Швеции являются результатом соответствующей неформальной культуры.

Формальные институты представляют собой государственную или региональную политику или определенные учреждения, а также законы. В большинстве стран имеются соответствующие органы государственной власти, которые отвечают за экологию и внедрение зеленых технологий. Например, в Южной Корее имеется Комитет зеленого роста и законы, направленные на создание более экологичной экономики. В США создано Агентство по охране окружающей среды США и много неправительственных организаций в этой сфере. В Казахстане Министерство окружающей среды и водных ресурсов Казахстана, а начало перехода Казахстана к зеленой экономике принято считать датой принятия Концепции по переходу к зеленой экономике (30 мая 2013 года) [22].

Тем не менее, правительства многих стран до сих пор не ведут активную политику по развитию зеленой экономики, аргументируя это тем, что это приведет лишь к удорожанию производства, дополнительной нагрузке на бюджет, повышению цен на ресурсы. Поэтому необходимо понимать, будут ли дополнительные расходы на

реализацию этой политики обоснованы и приведут ли они к росту эффективности экономики, в частности к снижению уровня бедности.

Анализируя зарубежный опыт и факторы внедрения зеленых технологий Анализ сдерживающих факторов, описанных в рассмотренных исследованиях, показывает, что по фактору наличия кадров Казахстан ещё не готов для эффективного внедрения зеленых технологий. Проблема с квалифицированными кадрами присутствует практически во всех секторах экономики Казахстана. Слабая связь высших учебных заведений с производственными предприятиями не позволяет развивать нужные навыки у студентов, которые потребуются в отраслях зеленой экономики. Поэтому в данном направлении ещё предстоит сделать много работы.

С точки зрения внедрения зеленых технологий, то отечественных разработок практически не существует на рынке. При этом, рассматривая экологическое сельское хозяйство как один из элементов зеленой экономики, то в этом направлении Казахстан ещё обладает огромными возможностями. В остальном же, зеленые технологии необходимо импортировать.

Пожалуй, один из самых влиятельных факторов из рассмотренных выше является наиболее сдерживающим развитие зеленых технологий в Казахстане – наличие огромных объемов природных ресурсов. Являясь горнодобывающей и сырьевой экономикой, Казахстан имеет одни из самых дешевых энергоресурсов в мире. По сравнению со стоимостью энергии из возобновляемых источников энергии традиционная энергия пока ещё является дешевле. Однако, в долгосрочной перспективе внедрение зеленых технологий и отход от традиционных источников энергии всё же предопределен, так как нефть и уголь ограничены.

По уровню благосостояния и реальных доходов населения Казахстан находится далеко не в верхних строчках, относится к развивающимся странам и население не имеет финансовой возможности приобретать товары и услуги, созданные на основе экологических технологий. Данный фактор серьезно сдерживает внедрение зеленых технологий.

Поэтому основная база развития зеленых технологий в Казахстане строится на формальных институтах в виде ужесточения регулирования вредных выбросов, введение новых экологических налогов и субсидирования доли расходов на модернизацию производств с использованием зеленых технологий. Например, на сегодняшний день активно ведутся обсуждения введения углеродного налога, который, по мнению уполномоченного органа, будет подталкивать сначала крупный, а потом и средний бизнес к декарбонизации.

Так наблюдаем глобальное влияние Парижского соглашения об изменении климата на национальную экономическую политику. На рисунке 1 приведены приблизительные расчеты о дополнительных затратах, которые понесут предприятия углеродоемких отраслях Казахстана. Рост затрат обусловлен покупкой дополнительных квот системы торговли выбросами и нового углеродного налога.

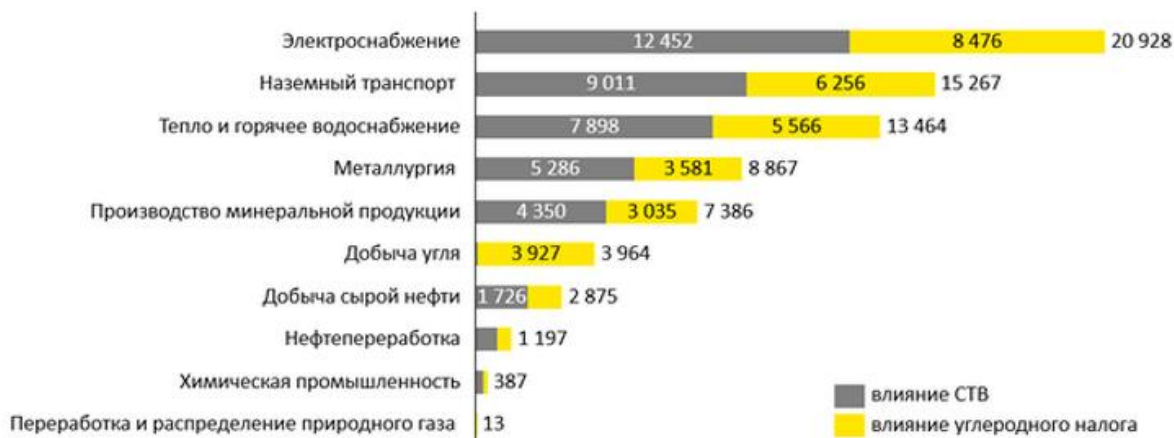

Рисунок 1. Влияние углеродного налога и покупки квот на отрасли экономики Казахстана

Кроме того последует рост цен на основные ископаемые топливные ресурсы. По прогнозам экспертов из консалтинговой компании EY например, уголь вырастет в цена на 42,2 евро за одну тонну, природный газ на 101,5 евро за 1000 м³ [23].

В рамках соблюдения экологических обязательств стоимость электроэнергии до 2030 года в Казахстане должна увеличиться до 24,1 тг/кВт при текущих 17 тг/кВт. То есть рост составит около 30%.

Рисунок 2. Прогноз роста цен на электроэнергию в Казахстане до 2030 г.

Кроме этого, новым Экологическим кодексом РК предусмотрено внедрение наилучших доступных технологий. А о таких технологиях и их наличии было написано выше – их нет в числе отечественного производства. И возможно это будут технологии из дальнего зарубежья.

Подводя итоги, оценки факторов и условий внедрения зеленых технологий в Казахстане имеются ряд трудностей:

- потребность в огромных финансовых ресурсах и инвестициях
- отсутствие квалифицированных кадров, а также недостаточно научных исследований об обоснованности таких внедрений
- высокая стоимость энергоэффективных технологий и оборудования

В плане общих рекомендаций при внедрении зеленых технологий следует тщательно проанализировать потенциальные риски внедрения и последствия для отраслей экономики и населения. Реформирование и переход на зеленую экономику необходимо осуществлять постепенно и выборочно по отраслям. Так как в сложившейся социально-экономической ситуации резкий переход может повлечь за собой серьезные кризисы и волнения. Международные требования по развитию зеленой экономике не учитывают национальные и региональные особенности, поэтому при их принятии и внедрении важно это помнить. Реализация экспортного потенциала страны потребует дополнительных мер по продвижению экологически чистой продукции предприятий промышленного комплекса.

На наш взгляд представляется поэтапный переход, начиная с мелких производств, и одним из направлений, с которого следует начать – переработка бытовых и промышленных отходов. Далее решить проблемы водопользования и энергосбережения. Обязательно при этом усилить кадровые ресурсы страны или отдельных регионов.

Список использованной литературы:

1. Перечень Международных конвенций в области охраны окружающей среды, ратифицированных, подписанных Республикой Казахстан

2. Обзор мирового экономического и социального положения, 2011 год, «Великая зеленая» техническая революция", Департамент по экономическим и социальным вопросам, Организация Объединенный Наций, Нью-Йорк, 2011 год.
3. Навстречу «зелёной» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности. ЮНЕП, 2011 г. www.unep.org/greenecconomy ISBN: 978-92-807-3143-9
4. Корнеева Ю.В. Зеленые технологии – новые возможности развития регионов. Устойчивое развитие и зеленая (низкоуглеродная) экономика регионов: проблемы, возможности и перспективы. Уральский федеральный университет. 2016. – 691 с. Электронный ресурс: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/48150/1/rrefp_2016_2_073.pdf
5. Porter M. America's Green Strategy // *Scientific American*. 1991. Vol. 264. No. 4. P. 168.
6. Barros M. V., Salvador R., do Prado G. F. et al. Circular economy as a driver to sustainable businesses // *Cleaner Environmental System*. 2021. Vol. 2. Art. 100006. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cesys.2020.100006>.
7. Energy/ Environment Balance: Climate Adaptation/ "Strategic Science & Technology"/Electric Power Research Institute 2001.
8. James M. Sheehan "Global Greens. Inside the International Environmental Establishment" Capital Research Center, 1998 p. 33.
9. Calzonetti, F.J., Miller, D.M., Reid, N., 2012. Building both technology-intensive and technology-limited clusters by emerging research universities: the Toledo example. *Appl. Geogr.* 34, 265–273. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2011.11.012>.
10. Gibbs, D., O'Neill, K., 2014. The green economy, sustainability transitions and transition regions: a case study of Boston. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 96 (3), 201–216. <https://doi.org/10.1111/geob.12046>.
11. Elliot, S., 2011. Transdisciplinary perspectives on environmental sustainability: a resource base and framework for IT-enabled business transformation. *MIS Q.* 35 (1), 197–236.
12. Drake, F., 2013. Mitigating climate change at sub-national scales: the Yorkshire & Humber experience. *J. Environ. Plan. Manag.* 56 (3), 435–454. <https://doi.org/10.1080/09640568.2012.684793>.
13. Consoli, D., Marin, G., Marzucchi, A., Vona, F., 2016. Do green jobs differ from non-green jobs in terms of skills and human capital? *Res. Policy* 45 (5), 1046–1060. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2016.02.007>.
14. Böhringer, C., Moslener, U., Oberndorfer, U., Ziegler, A., 2012. Clean and productive? Empirical evidence from the German manufacturing industry. *Res. Policy* 41 (2), 442–451. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2011.10.004>.
15. de Medeiros, J.F., Ribeiro, J.L.D., Cortimiglia, M.N., 2014. Success factors for environmentally sustainable product innovation: a systematic literature review. *J. Clean. Prod.* 65, 76–86. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.08.035>.
16. Foxon, T.J., 2011. A coevolutionary framework for analysing a transition to a sustainable low carbon economy. *Ecol. Econ.* 70 (12), 2258–2267. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2011.07.014>.
17. Jänicke, M., 2012. "Green growth": from a growing eco-industry to economic sustainability. *Energy Policy* 48 (Supplement C), 13–21. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.04.045>.
18. Smulders, S., Bretschger, L., Egli, H., 2011. Economic growth and the diffusion of clean technologies: explaining environmental Kuznets curves. *Environ. Resour. Econ.* 49 (1), 79–99. <https://doi.org/10.1007/s10640-010-9425-y>.
19. Lorente, D.B., Álvarez-Herranz, A., 2016. Economic growth and energy regulation in the environmental Kuznets curve. *Environ. Sci. Pollut. Res.* 23 (16), 16478–16494. <https://doi.org/10.1007/s11356-016-6773-3>.

20. Bretschger, L., Smulders, S., 2012. Sustainability and substitution of exhaustible natural resources. J. Econ. Dyn. Control. 36 (4), 536–549. <https://doi.org/10.1016/j.jedc.2011.11.003>.

21. De Cian, E., Sferra, F., Tavoni, M., 2016. The influence of economic growth, population, and fossil fuel scarcity on energy investments. Clim. Chang. 136 (1), 39–55. <https://doi.org/10.1007/s10584-013-0902-5>.

22. О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577.

23. Казахстан в контексте изменения климата. 03 мая 2021. Электронный ресурс: https://forbes.kz/process/klimat_1#:~:text=Интенсивность%20выбросов%20парниковых%20газов%20Казахстана,всех%20образующихся%20выбросов%20в%20стране

ӘОЖ 338.458

Ерназар Ажар Серікқызы
дизайн, сервис және туризм» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
э.ғ.к., доцент **Замбинова Г.К.**

ӘЛЕУМЕТТІК ТУРИЗМ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ФАКТОРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЕТ ЕЛДЕР АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ

СОЦИАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ ЯВЛЯЕТСЯ ФАКТОРОМ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ

SOCIAL TOURISM IS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM AND POLITICAL STABILITY BETWEEN KAZAKHSTAN AND FOREIGN COUNTRIES

Аннотация. «Туризм» (tourism) әр түрлі туристік ұйымдармен, ғылыми мектептермен және жекелеген сарапшылармен әлі де әр түрлі түсіндіріледі. Сонымен қатар, туристік терминология туризмнің, оның секторларының, түрлері мен нысандарының, технологиялар мен инновациялардың, жаңа туристік шындықтардың пайда болуы мен таралуының қарқынды даму қарқынына сәйкес айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды.

Кілтгі сөздер: туризм, инновация, туристік ұйым, фактор, жаңа жүйе.

Аннотация. "Туризм" (tourism) по-прежнему по-разному интерпретируется различными туристическими организациями, научными школами и отдельными экспертами. Кроме того, туристская терминология претерпевает значительные изменения в соответствии с интенсивными темпами развития туризма, его секторов, видов и форм, технологий и инноваций, появления и распространения новых туристских реалий.

Ключевые слова. Туризм, инновации, туристская организация, фактор, новая система.

Annotation. "Tourism" is still interpreted differently by various tourism organizations, scientific schools and individual experts. In addition, tourism terminology is undergoing significant changes in accordance with the intensive pace of development of tourism, its sectors, types and forms, technologies and innovations, the emergence and spread of new tourist realities.

Keywords. Tourism, innovation, tourism organization, factor, new system.

Қазақстанның туристік саласын жүйелі және институционалдық дамытуды қамтамасыз ету мақсатында Қоғам құқық белгілейтін құжаттарға сәйкес мынадай қызмет түрлерін жүзеге асыруға тиіс:

- 1) Қазақстанды халықаралық туристік дестинация ретінде ілгерілету;
- 2) Қазақстанның туристік брендін кәсіби басқару;
- 3) халықаралық көрмелерді ұйымдастыру және өткізу;
- 4) балалар мен жасөспірімдер туризмін дамыту, келу туризмінің ағымын ұлғайту, медициналық туризмді дамыту жөніндегі іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу;
- 5) елдің имиджін ілгерілетуге бағытталған жәрмеңкелер, фестивальдар, іскерлік және ойын-сауық іс-шараларын ұйымдастыру;
- 6) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес сыртқы экономикалық және инвестициялық қызметті жүзеге асыру.

Қоғам жаңадан құрылған компания болып табылады, оның предшественниктері, еншілес және тәуелді ұйымдары, аймақтық филиалдық желісі жоқ.

Қаржылық модель. Қазіргі уақытта Қоғам қызметін қаржыландыру көзі елдегі туризмді дамыту және Қазақстанды халықаралық және ішкі нарықта туристік дестинация ретінде ілгерілету жөніндегі іс-шараларды іске асыруға арналған мемлекеттік тапсырманы орындау арқылы қаржыландыру тетігі болып табылады. Бұл қаржылық модель қоғамға негізгі қызметтен пайда табуға мүмкіндік бермейді және өз қызметін дамытуды мемлекеттік тапсырма шеңберінен тыс жоспарлауға (дамудың жаңа бағыттары, қызметкерлерді ынталандыру және оқыту, негізгі құралдарды сатып алу және жаңарту), сондай-ақ мемлекетке дивидендтер төлеуге мүмкіндік бермейді. Қоғамның жарғылық капиталы 129,4 млн.тенге сомасына негізгі қаражат есебінен витриналар, стендтер, инсталляциялар, панельдер түрінде, тозуы 40% - ға дейін қалыптастырылды[1].

Қоғамның миссиясы-Қазақстанда туризмді танымал, жайлы және қолжетімді ету. Қоғамның пайымы-Қазақстанның туристік брендін тиімді басқаратын және Қазақстандағы туризмді басқару, үйлестіру және дамыту үшін ақпараттық-талдамалық ресурс болып табылатын туризм индустриясындағы негізгі ұйым. Қоғам дамуының сәттілігі көбінесе оның отандық туристік экожүйеге органикалық енуіне және халықаралық туристік ақпараттық кеңістікте тиімді болуына байланысты. Осыған байланысты Қоғам туристік экожүйедегі бос, бірақ маңызды тауашаларды толтыра отырып, мемлекетке, туристік қызмет субъектілеріне және туристерге көрсететін болады:

- ақпараттық-талдамалық қолдау;
- елдік Public Relations арқылы ұлттық туристік өнімге сұранысты қалыптастыруды қолдау және ілгерілету, оның ішінде халықаралық туристік нарықта;
- құзыреттерді дамытуға көмектесу;
- қызметтерді цифрландыруға қолдау көрсету.

Қоғамның қызметі ұзақ мерзімді орнықты дамуға бағытталатын болады және мынадай қағидаттарға негізделетін болады:

- мемлекеттің, инвесторлардың және туристік қызмет субъектілерінің мүдделерінің теңгерімділігін қамтамасыз ету;
- туристік қызмет субъектілерінің қызметіне араласпау, бірақ туристік қызмет субъектілеріне қолайлы жағдайлар мен мемлекеттік қолдау құралдарына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету;
- көрсетілетін қызметтердің транспаренттілігі және атаулылығы;
- сыртқы ортадағы өзгерістерге, нысаналы топтардың қажеттіліктеріне, сондай-ақ қойылған мақсаттарға қол жеткізу мониторингінің нәтижелеріне уақтылы қою;
- алға қойылған мақсаттарға жетудің кешенді тәсілі;
- негізгі қызметтің қаржылық көрсеткіштері мен көрсеткіштерін үнемі жақсарту, өзінің басқару тәжірибелерін, процестерін, технологиялық шешімдерін жетілдіру;

- акционерлер, серіктестер, ұжым және қоғам алдында алынған барлық міндеттемелер бойынша жауапкершілік;

Өз қызметкерлерінің кәсібилігін және олардың өнімділігін арттыру, қауіпсіздікті және басқа да қажетті еңбек жағдайларын қамтамасыз ету, қызметкерлердің құқықтарын құрметтеу және жеке және кәсіби даму үшін мүмкіндіктер беру.

Мақсаты: Қазақстанның туристік дестинацияларын тануды қамтамасыз ету. Қазақстанның туристік брендингі елдің халықаралық нарықтағы жиынтық материалдық емес бағасын едәуір арттыра алады және тиісінше оны қалыптастыру мен ілгерілетуде кешенді және орталықтандырылған тәсілді талап етеді. Бүгінгі күнге дейін институционалдық базаның болмауына байланысты Қазақстанда мұндай жұмыс жүйелі негізде іс жүзінде жүргізілген жоқ.

Осыған байланысты, Қоғам туризм саласындағы елдік бренд-менеджер рөлін өз мойнына ала отырып, Қазақстанның туристік дестинация ретінде танылуын және оған келуге қызығушылығын арттыру мақсатында Қазақстанның туристік брендин қалыптастыру және тиімді басқару, сондай-ақ қазақстандық дестинацияларды ілгерілету үшін маркетингтік күш-жігерді үйлестіру жөніндегі жұмысты жүргізетін болады.

1-міндет: Ұлттық туристік брендті құру және тиімді басқару. Қазақстанның туристік брендин қалыптастырудың негізгі бағдары туристік қызметтерді тұтынушылар арасында ұзақ мерзімді артықшылыққа ие бәсекелестер аясында есте қаларлық ұсыныстар жасау болады.

Қоғам барлық мүдделі тараптардың (мемлекеттік органдардың, қауымдастықтардың, ұйымдардың, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің, туристік бизнестің) белсенді қатысуын көздейтін Қазақстанның туристік брендин ілгерілетудің бірыңғай Тұжырымдамасын/стратегиясын әзірлейтін болады.

Бұл ретте, кобрендингі қоса алғанда, елдік туристік брендті пайдалану бойынша Қазақстанның өңірлері мен туристік саласының қатысушылары үшін нұсқаулық әзірленетін болады[2].

Елдік туристік брендті мемлекеттік құрылымдар елдік брендті ілгерілету кезінде, жергілікті атқарушы органдар аймақтық брендтерді ілгерілету үшін, сондай-ақ бекітілген қосалқы брендтерді ілгерілету кезінде қолдануға рұқсат етіледі. Елдің туристік брендті мүдделі ведомстволардың (мәдениет және спорт министрлігі, Сыртқы істер министрлігі, "Самұрық-Қазына" Ұлттық әл – ауқат қоры" акционерлік қоғамы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Қоры, "Эйр Астана" акционерлік қоғамы, "Қазақстан темір жолы" Ұлттық компаниясы" акционерлік қоғамы) барлық имидждік іс-шаралары мен материалдары арқылы ілгерілетілетін болады, "Қазавтожол" Ұлттық компаниясы" акционерлік қоғамы, "QazExpoCongress" Ұлттық компаниясы" акционерлік қоғамы, салалық қауымдастықтар мен әкімдіктер). Сондай-ақ, қазақстандық туристік брендті ілгерілету кезінде қоғам ресурстарды пайдаланады және Қазақстанның шет елдердегі өкілдіктерімен (дипломатиялық өкілдіктер, елшіліктер, ұлттық компаниялардың өкілдіктері) ынтымақтастық орнатады.

Мұндай модель бас бренд пен қосалқы брендтерді өзара тиімділік қағидаты бойынша жылжытуды үйлестіруге мүмкіндік береді.

Брендинг бойынша жұмыстың нәтижесі Қазақстанның қолайлы туристік имиджі және туристердің қазақстандық туристік өнімдер үшін неғұрлым жоғары баға төлеуге дайындығы болуы тиіс.

Айта кету керек, қоғам брендті құруға және оны жылжыту бағдарламасына жауапты болуы мүмкін, бірақ "жұмыс істейтін" брендті қалыптастыру туристік экожүйенің барлық басқа қатысушыларының, әсіресе жергілікті басқару органдарының, жергілікті бизнес-қоғамдастықтың, жергілікті тұрғындардың қызығушылығы мен тікелей қатысуымен ғана мүмкін болады.

Осыған байланысты, Қоғам Қазақстанның туристік брендин басқару жөніндегі міндет шеңберінде өңірлік деңгейде тиімді Government Relations, қауымдастықтармен

ынтымақтастық, аумақ тұрғындарының туризмді дамытуға және қонақтарға деген адал көзқарасын қалыптастыру бойынша жұмыс жүргізетін болады.

2-міндет: туристік дестинацияларды ілгерілету

Отандық туристік дестинацияларды ілгерілетуді қоғам арқылы жүзеге асыратын болады:

- туристік дестинацияларды/Қазақстан объектілерін туристік нарыққа орналастыру және қазақстандық туристік қосалқы брендтердің бірегей бәсекелестік артықшылықтарын, құндылықтарын мен идеяларын қалыптастыру;
- мақсатты аудиторияны анықтау;
- мақсатты нарықтардан туристердің мүдделері мен қажеттіліктері үшін тауашаларды іздеу және туризм түрлерін дамыту;
- әлемдік нарықта ілгерілету үшін неғұрлым бәсекеге қабілетті қазақстандық дестинацияларды айқындау;
- жылжыту стратегиясын анықтау, үйлестіру және бақылау.

Туристік дестинацияларды ілгерілету мақсатында Қоғам келесі ілгерілету құралдары мен арналарын пайдаланатын болады. Қазақстанға сапарға түпкілікті тұтынушыны (туристті) ынталандыру негізінен цифрлық маркетинг құралдары және web-бағдарланған жылжыту арналары арқылы, ағылшын және нысаналы топтардың басқа да тілдерінде жүзеге асырылатын болады, оның ішінде:

1. Сандық жарнама;
2. әлеуметтік желілерде жылжыту;
3. Қазақстанның туристік әлеуетінің онлайн тұсаукесері;
4. Қазақстанның негізгі мұражайларының, тарихи-мәдени және табиғи көрікті жерлерінің виртуалды және 3D-турлары;
5. PR-ілгерілету, оның ішінде жария тұлғалармен, блогерлермен, салалық ықпал ету агенттерімен және пікір көшбасшыларымен ынтымақтастық;
6. білім беру және өлкетану ұйымдарымен, қауымдастықтармен, бұқаралық ақпарат құралдарымен, туристік және ақпараттық сайттармен әріптестік жобалар мен бағдарламаларды іске асыру.

Аталған құралдардың мақсаты-Қазақстанға туризм орны ретінде қызығушылық тудыру және Қазақстан туралы көбірек ақпарат іздеуге ынталандыру, осыған байланысты интернет-кеңістікте және әлеуметтік желілерде толыққанды ақпараттық контентті тарату өте маңызды. Ол үшін қоғам болады:

1. Қазақстанның туристік ресурстары мен өнімдері туралы бірегей, өзекті, құнды және үнемі жаңартылып отыратын ақпаратты қалыптастыру және тарату;
2. Жарнамалық мақсаттарда жылжыту және интернет-ресурстарға орналастыру кезінде, оның ішінде жұмыстардың конкурстары мен көрмелерін ұйымдастыру арқылы пайдалану үшін өзекті және "сататын" көрнекі контент (фото, видео) базасын қалыптастыру;
3. Шетелдік туристерді тартудың және туристік өнімді жылжытудың негізгі құралы ретінде Қазақстанның ресми туристік сайты трансформациялау, жүргізу, толтыру және сүйемелдеу бойынша жұмыс жүргізу (қазіргі уақытта сайт Kazakhstan.travel Ресурс Қазақстанда бар туристік дестинациялар, объектілер, өнімдер, қызметтер туралы қажетті ақпаратты қамтитын туристер үшін бірыңғай ақпараттық-коммуникациялық алаңға айналады және барлық заманауи құралдармен (виртуалды және 3D турлар, онлайн брондау және сату және т. б.) жабдықталады;
4. Әдістемелік қолдау, ақпараттық және көрнекі контент ұсыну, персоналды оқыту, ілгерілетуге қолдау көрсету арқылы жергілікті атқарушы органдардың, туристік объектілер мен ұйымдардың сайттарын дамытуға жәрдемдесуге;
5. Қазақстанның туристік әлеуетін, ұлттық және әлемдік деңгейдегі туристік саланың жаңалықтарын, трендтерді, негізгі іс-шараларды және т. б. шолумен электрондық форматта мерзімді басылымдар шығаруға;

6. Транзиттік жолаушылар ағынының әлеуетін дамыта отырып, туристердің осы санатын туристік қызығушылық объектілері, қысқа мерзімді туристік өнімдер және дестинацияда бос уақытты ұйымдастыру мүмкіндіктері туралы ақпаратпен тарту және қамтамасыз ету жөніндегі жұмысты жүргізуге міндетті.

Сонымен қатар, ішкі нарықта отандық дестинацияларды ілгерілету халық арасында, әсіресе балалар мен жасөспірімдер арасында ақпараттандыруды арттыру және туризм мәдениетін дамыту арқылы жүзеге асырылатын болады.

Мақсатты нарықтардың туроператорлары мен турагенттерін қазақстандық туристік өнімдерді жылжыту және сату процестеріне тарту мыналар арқылы жүзеге асырылатын болады:

- шетелдік және отандық бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері, блогерлер, туроператорлар және туристік нарықтың басқа да қатысушылары үшін, негізінен вебинарлар, 3D және Виртуалды турлар форматында Қазақстан бойынша таныстыру ақпараттық турлары;

- ақпараттық қамтамасыз ету, оның ішінде атаулы ақпараттық таратылымдар;

- ірі туристік агрегаторлармен, туристік және ақпараттық сайттармен және порталдармен ынтымақтастық, оның ішінде Қазақстан туралы ақпаратты осындай ресурстарға орналастыру;

- келу туризмін дамыту үшін іскерлік байланыстарды қамтамасыз ету және қазақстандық туристік бизнестің басқа елдерден келген әріптестерімен шарттар жасасуы үшін нысаналы нарықтарда салалық қауымдастықтармен және ірі туроператорлармен коммуникацияларды қалыптастыруға және жолға қоюға жәрдемдесу.

3-міндет: іс-шаралар жобаларын іске асыру

Қоғам туризмді дамыту және Қазақстанның туристік әлеуетін ілгерілету саласындағы ұлттық компания мәртебесіне ие бола отырып, Қазақстандағы оқиғалар туризмін дамытуды қолдауды жүзеге асыратын болады.

Туризм түрлері бөлінісінде қоғам сондай-ақ экологиялық және этнографиялық туризмді, сондай-ақ медициналық, іскерлік, спорттық және балалар-жасөспірімдер туризмін дамыту жөніндегі іс-шаралар жобаларын іске асыруда қолдауды жүзеге асыратын болады.

Этнологиялық және экологиялық туризм еліміздің бірегей табиғаты мен өзіндік мәдениетін қамтитын қазақстандық туристік өнімнің негізгі өзегі болып табылады. Туризмнің осы түрлерін ілгерілету үшін қоғам шытырман оқиғалы турларды, экспедицияларды, бағдарламалар мен жобаларды ұйымдастыруға және өткізуге жәрдемдесу арқылы Қазақстанның "Алма отаны", "қызғалдақ жолы", "жылқыны қолға үйрету", "Алтай-Өркениеттер бесігі" және "Жібек жолы – Қазақстан" бес туристік қосалқы брендтерін қолдауды қамтамасыз ететін болады этникалық компонент, оның ішінде онлайн режимінде.

Көрші елдерде іскерлік және оқиғалық туризм бойынша ең жылдам өсім күтілетінін ескере отырып, Қоғам конгресстік-іскерлік туризмді дамытуға және ілгерілетуге және Орталық Азиядағы іскерлік туризмнің негізгі орталықтары ретінде Нұрсұлтан және Алматы қалаларын орналастыруға баса назар аударатын болады. Қоғам Конгресс-Іскерлік туризм бойынша ірі халықаралық іс-шараларды тартады, ақпараттық турлар, шетелдік блогерлермен жұмыс жүргізеді, конференциялар, форумдар, фестивальдар, концерттер, жоғары деңгейдегі спорттық жарыстар өткізу бойынша Қазақстанның мүмкіндіктері мен әлеуетін онлайн және офлайн презентациялар өткізеді.

Қазақстанда ішкі туризмді дамытудың драйверлерінің бірі қоғам балалар мен жасөспірімдер мен спорттық туризмді көреді. Бұл бағытта қоғам мүдделі органдармен және ұйымдармен бірлесіп спартакиадаларды, жарыстарды, жорықтарды, оның ішінде халықаралық деңгейде өткізуге және ілгерілетуге жәрдемдесетін болады.

Тұтастай алғанда, Қазақстанда іс-шаралар туризмін дамыту жөніндегі жұмыс шеңберінде Қоғам іс-шаралар идеяларын әзірлеуді, іс-шараларды жоспарлауды (іс-

шаралар күнтізбесін), ішкі және халықаралық нарықтарда тартуды және ілгерілетуді жүзеге асыратын болады.

Қызметтің негізгі көрсеткіштері:

1) нысаналы нарықтардағы әлеуетті туристерді жарнамалық хабарламалармен қамту;

2) келушілер саны;

3) ішкі келушілер саны.

Күтілетін нәтижелер:

1) Қазақстанның туристік бренді қалыптастырылады және Қазақстанның туристік бағыт ретінде ілгерілеуінің маркетингтік стратегиясына сәйкес оның ішкі және халықаралық нарықта тиімді ілгерілеуі қамтамасыз етіледі;

2) негізінен цифрлық платформаларға, оның ішінде әлемдік деңгейге бағдарланған Қазақстанның туристік әлеуетін маркетинг және ілгерілету жүйесі қалыптастырылатын болады;

3) Қоғам жыл сайын ұлттық туристік порталда орналастыра отырып, Қазақстанның туристік дестинацияларын ілгерілетуде жоспарлы, кешенді және жүйелі тәсілді қамтамасыз етуге, сондай-ақ ресурстарды тиімді бөлуге мүмкіндік беретін іс-шаралар күнтізбесін қалыптастыратын болады;

4) нысаналы елдерде Қазақстанның туристік әлеуетін PR-ілгерілету үшін жыл сайын кемінде 3 "туризм Елшісі" тартылатын болады;

5) қоғам тұрақты негізде бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлерінде, интернет-кеңістікте, туризм саласындағы сараптамалық қоғамдастық пен әлеуетті туристер арасында Қазақстанның туристік мүмкіндіктері мен ұсыныстарын кәсіби ақпараттық сүйемелдеуді жүзеге асыратын болады;

6) 2021 жылы жарнамалық хабарламалармен кемінде 110 млн. адамды қамту қамтамасыз етіледі, одан кейін жыл сайын кемінде 5 млн. адам өседі;

7) 2030 жылы кіру және ішкі туристік ағымды 21 млн. адамға дейін ұлғайту.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ганопольский В.И., Безносиков Е.Я., Булатов В.Г. Туризм и спортивное ориентирование, М.: Физкультура и спорт, 2007-240с.

2. Гуляев В.Г. Туризм: экономика и социальное развитие. М.: Финансы и статистика, 2008.

3. Беляков О.И. Юркина Н.А. Введение в специальность «Социально - культурный сервис и туризм». - М.: Инфо, 2001.

4. Юркина Н.А. Введение в специальность «Социально - культурный сервис и туризм». - М.: Инфо, 2001.

5. Биржаков М.Б. Введение в туризм. - М., СПб.: Невский фонд, 2006.

ПРОДВИЖЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ «ZERO PLASTIC» В ТУРИЗМЕ

ТУРИЗМДЕГІ "ZERO PLASTIC" ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ІЛГЕРІЛЕТУ

PROMOTION OF THE "ZERO PLASTIC" CONCEPT IN TOURISM

Аннотация. В статье дана краткая характеристика глобальных проблем, представлены основные экологические проблемы, рассмотрено влияние пластика на разные отрасли и продвижение эко бренда, предложены идеи по сокращению и использованию пластика.

Ключевые слова. Бренд, пластик, природа, ресурсы, мусор

Аннотация. Мақалада жаһандық проблемаларға қысқаша сипаттама берілген, негізгі экологиялық проблемалар ұсынылған, пластиктің әртүрлі салаларға әсері және эко брендінің ілгерілетуі қарастырылған, пластикті азайту және пайдалану идеялары ұсынылған.

Түйін сөздер. Бренд, пластик, табиғат, ресурстар, қоқыс

Annotation. The article gives a brief description of global problems, presents the main environmental problems, examines the impact of plastic on various industries and the promotion of eco-brand, suggests ideas for reducing and using plastic.

Keywords. Brand, plastic, nature, resources, garbage

Последние десять лет XX века поставили перед народами мира немало серьезных проблем. Их назвали глобальными проблемами.

Глобальные проблемы – это проблемы, касающиеся всего человечества. К ним относятся отношения между странами мирового сообщества, отношения общества и природы, вопросы совместного решения ресурсного обеспечения. Обеспечивает наличие глобальных вопросов и глобальных ответов, а также широкое международное сотрудничество для их решения. Среди глобальных проблем хотелось бы выделить экологическую проблему.

Экологическая проблема – это проблема взаимоотношений общества и природы и сохранения окружающей среды. Во второй половине 20 века давление на окружающую среду резко возросло. Происходит качественное изменение отношений между обществом и природой. А теперь поговорим об экологических проблемах:

1. Загрязнение воздуха
2. Загрязнение и истощение воды
3. Сокращение животных и птиц
4. Вырубка лесов
5. Увеличение мусора
6. Глобальное потепление

Одной из основных причин этих проблем является широкое использование пластиковых изделий.

Вред мусора гораздо сильнее, чем кажется на первый взгляд. Достаточно вспомнить, что пластик разлагается от 500 до 1000 лет, то есть все изделия из него сейчас есть на Земле и вокруг нас. Кроме того, каждый год производится больше пластика,

больше за последнее десятилетие, чем за последние сто лет. Это создает действительно большую проблему, которая затрагивает планету со всех сторон.

Рассмотрим, как пластиковые изделия влияют на разные отрасли:

- большинство пластиковых изделий хранится на свалках, где скапливаются различные материалы, некоторые из которых могут быть очень опасными. Например, хлорированный пластик выделяет химические вещества, которые просачиваются в почву, просачиваются в грунтовые воды, а затем в колодцы, собирающие питьевую воду [1].

Биоразлагаемый пластик выделяет метан, газ, который попадает в атмосферу и способствует возникновению парникового эффекта, ускоряющего глобальное потепление;

- большое количество пластика находится в океанских водах, и этот материал также выделяет токсичные вещества при разложении. Кроме того, часть мусора загрязняет пляжи и выбрасывается на берег. В воде скапливаются настоящие мусорные пятна, и вывести их очень сложно;

- пластик негативно влияет на животных. Вредные вещества могут попасть в их организм и отравиться. Многие морские существа умирают от пластика. Рыбы, киты и черепахи умирают от отравления или попадания в мусор. Это касается и морских водорослей. Если животные случайно проглатывают пластик, их пищеварительные тракты блокируются, и они умирают от голода, потому что больше не могут есть;

- пластик также вреден для человека, химические вещества в некоторых токсичных пластиках могут вызывать кожные заболевания и отравления.

Внимание к экологии возрастает с каждым годом. Экологичность стала новым трендом, а бизнес быстро превратил ее в маркетинговый ход. За последние пять лет прилавки магазинов наполнились товарами с приставками «эко» и «био». Исследование Нью-Йоркского университета доказало, что экологичная продукция лучше продается [2].

В 2020 году экотренд активно развивается во всём мире, однако Казахстан пока находится на низком уровне развития данной области, поэтому мы бы хотели, чтобы и в нашей стране начал активно развиваться «экотренд».

Цель экологического бизнеса не только в получении прибыли, но и в сокращении потребления пластика в туризме.

В рамках экопредпринимательства можно заниматься различной деятельностью:

- технологиями ресурсосбережения;
- благоустройством окружающей среды, экодизайном и прочее;
- применением вторичного сырья;
- организацией отдыха;
- экопросвещением;
- производство и продажа экотоваров;
- оказание экоуслуг.

«Зеленый бизнес» можно рассматривать как прибыльную идею, поскольку его преимущества очевидны:

- пользуется большим спросом среди потребителей: ожидается, что спрос будет расти;

- слабая конкуренция в определенных нишах;
- поддерживается общественностью и государством;

Вот несколько новых идей, которые еще малоизвестны и могли бы привлечь внимание многих людей, а также принести прибыль и сократить использования пластики.

Магазин товаров без упаковки

Популярный товар в казахстанских супермаркетах — полиэтиленовые пакеты. Каждый год их продается 65–80 миллиардов штук, и все они оказываются на свалках. При этом бумажные и пакеты из биоразлагаемого пластика не лучше: они тоже вредят экологии на этапе производства. Кроме того, многие товары продают в полипропиленовых (макаронны, крупы, печенье, хлеб) или картонных упаковках (конфеты, косметика, готовые завтраки).

Решение — не использовать упаковку вообще. Бизнес работает так: предприниматель закупает товары большими партиями у поставщика и продаёт на развес. Покупатель приходит со своей тарой — в результате снижается потребление пластика.

Производство съедобной посуды

Вложения: 1 миллион тенге.

Съедобная посуда – это новый тренд, который уже используется в некоторых странах. На смену одноразовому пластику приходит съедобная посуда. Многие кафе и рестораны стремятся обзавестись такой новинкой. Мода уже захватила США и Европу, а значит, в скором времени доберется и до Казахстана.

Лично мы в нашей стране не наблюдали продажу такой посуды, поэтому считаем эту нишу перспективной, оригинальной и экологичной.

Производство и продажа экологичных мешочков

Стартовый капитал: от 100 тысяч тенге.

Для запуска бизнеса потребуется:

Регистрация ИП или ООО.

Швейная машинка.

Экоткани и швейная фурнитура.

Сайт и соцсети для раскрутки бизнеса.

Это могут быть авоськи, мешочки для хранения фруктов, овощей и круп, джутовые пакеты, восковые салфетки или многоразовые бахилы.

Подобный бизнес относительно новая ниша, ведь восковые салфетки и джутовые пакеты пока не так раскручены.

Блог на экологическую тематику

Если вы эколог или работаете в экологической промышленности и знаете многое об этом, то одна из идей для бизнеса - начать вести свой блог. Дело в том, что если ваш блог будет интересен и полезен, вы привлечете трафик и сможете рекламировать компании, занимающиеся экобизнесом. И всё это будет положительно сказываться не только для предпринимателей экобизнеса, но и для всего государства в целом [3].

Вывод:

Экобизнес является популярным и перспективным направлением, которое только начинает набирать обороты. На сегодняшний день многие ниши свободны – и это шанс открыть прибыльное дело. Спрос на экологичные товары и услуги растет с каждым годом.

Если в Казахстане будет увеличиваться число предпринимателей, занимающихся экобизнесом, то однозначно, это очень положительно отразится на экономическом развитии страны.

А также современные люди начнут понимать, что экология в наше время очень важна и что никогда не поздно помочь Земле, при этом заработать на хороших идеях приличные денежные суммы. Стоит обратить свое внимание на данную отрасль, которая развивается с невероятным темпом!

Список использованной литературы:

1. Быстров, Г.А. Обезвреживание и утилизация отходов в производстве пластмасс // — л.: химия, 1982 — 264 с.
2. Котомин С.В., О.И. Романко, Е. А. Якушева. Полимерные материалы и пластики — свойства и применение: учебное пособие — Москва: издательство МГТУ им. н. э. Баумана, 2017. — 45 с. /
3. Комиссаров, В. А. Пластики в ОЭЭО — проблема или ценный материал? / В.А. Комиссаров, Т. С. Смирнова, А. В. Атерекова // Твердые бытовые отходы: научно-практический журнал. — 2016. № 1. 17-22. С

**КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ БОЛАШАҚ МАМАНДЫҒЫНА САЙ
ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

**ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ БУДУЩЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ИМИДЖА СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА**

**WAYS TO FORM AN IMAGE OF COLLEGE STUDENTS ACCORDING TO
THEIR FUTURE PROFESSION**

Аннотация. Мақалада педагог имиджінің құрылымы және оны қалыптастыру принциптері қарастырылған көрсетілген.

Түйінді сөздер. «Имидж», «тәрбиеші»

Аннотация. В статье описывается структура образа учителя и принципы его формирования.

Ключевые слова. «Имидж», «учитель»

Annotation. The article describes the structure of the teacher's image and the principles of its formation

Keywords. «Image», «teacher»

Тәрбиеші жас ұрпақтың бойына тәрбиенің алғашқы негіздерін қалыптастыра алатын, адамгершілігі жоғары, мәдениеті, ғылым жетістіктерін дұрыс бағалай алатын, әдебиет пен өнердің, техниканың даму жайын жақсы білетін, түсіндіре алатын адам. Атақты ұлы педагог Амоншвили Тәрбиеші бұл – өзге адамның дамып жетілуін өз жауапкершілігіне алатын кәсіби адам деп атап өткен.

Имидж ағылшынның «image» сөзінен алынған, «образ», «түр», «келбет» сөздерінен шыққан. Бұл кез келген нәрсенің, адамның эмоционалдық образын, мінез-құлқын көрсетеді. Өз имиджін қадағалау бұл адамды өзіне қарату [2].

«Имидж» түсінігі ХХ ғасырдың соңында қоғам назарының және ғылыми талдаудың пәні болды. 90 жылдардың ортасында имиджді қалыптастырудың психологиялық аспектілеріне арналған, имидж жайында алғашқы отандық өңдеулер Р.Ф. Ромашкина, Е.И. Манякина, Е.В. Гришунина, П.С. Гуревич, Ф.А. Кузин және т.б. еңбектерінде жарық көрді.

Имидж – тұлғаның өзін-өзі әрекеттеуімен ерекшеленеді. Ол, оқытушыға өткен кезеңдегі жоғары статусты қайтып алуына көмектеседі. Имидж адамды танымдылық пен бағалық қатынастар ретінде көрсетеді. Адамның бүтін келбетін сипаттайтын сыртқы және ішкі аспектілерді атап кету қажет. Сыртқы аспект көптеген элементтерден құралады, аяқ киіммен бастап бас киімге дейін. Ол, адамның бет-әлпеті, киімі, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы, дауысы. Осы тұста стилистің, визажистің көмектері қажет. Имидждің ішкі аспектісі ерекше маңызға ие, оның менталитеті, зерделілігі, қызығушылықтары, талаптары, мән-мазмұны шеберлігі. Ежелгі Қытай ойшылы Конфуцийдің айтуынша, адам аяғынан басына дейін өлшенбейді, басынан көкке дейін. Осы ерекшеліктерді тартымды образды құру процесінде есепке алу қажет. Имиджге жұмыс барысында қоршаған ортамен сөзсіз позитивті бағаланатын құндылық ерекшеліктері таңдап алынды. В.М. Шепельдің айтуынша адамның имиджі оның бойындағы өткен тәжірибелерден

жинақтала отырып, күрделі жүйелі білімі болып табылады. Ол бүтін сипаттамаға иеленіп барлық қырлары келісілген.

Имидж – белгілі бір адамда нақты қалыптасқан болса, пікір де сондай айқын болуы мүмкін: имидж адамның тек сыртқы түріне қарап қалыптаспайды, сонымен бірге психикасына да тәуелді. Пікір бағалау негізінде, темперамент, мінез қасиеттерімен және алғашқы әсерден пайда болуы мүмкін. Сондықтан бұл терминдер «имидж», «пікір» мазмұны жағынан мағыналас. Бұлардың айырмашылығын келесіден көруге болады: «имидж» сөз тіркесінде дұрыс қолдану типі «адам имиджі» (педагог-психолог, адвокат имиджі) деп қолданылады, ал пікір сөз тіркесінде «адам пікірі» деп пайдалану керек. Сонда өзінің имиджін қалыптастыру немесе өзі туралы пікір қалыптастыру болып шығады. Басқаша айтқанда, имидж – бұл сізден, ал пікір – басқалардан. Имидж табиғаты, типтері, мазмұны мен түрлері, құрылымына тоқталсақ назарымызды мына нәрселерге аударуымыз қажет. Біздің әрқайсысымыз белгілі бір бейнені жасаймыз. Бұл имидж – адам туралы қалыптасқан ұғым-түсінік. Мұғалім имиджі олардың: сыртқы бейнесінен, әдетінен, сөйлеу мәнерінен, ұлттық және өзіндік санасынан, ұлттық менталитетінен, іс-әрекетінен, мінез-құлқынан жасалған оны қоршаған әлеуметтік ортаның ой пікірінен құралады [3].

Қазіргі кезде тартымды қалыптасқан педагог имиджі педогогикалық іс-әрекеттің негізгі табысты бірден-бір жағдайы.

Имидж құрылымы:

- сыртқы бейне;
- вербалды және вербалды емес қарым-қатынасты пайдалану құралы;
- ішкі «Мен» сезімінің кәсібіне сәйкестігі.

Сыртқы имиджді құраушыларға: мимика, дауыс күші мен дауыс ырғағы, костюм, кимыл, сөйлеу мәнері жатады.

Педагог имиджі – мұғалім, оқытушы бейнесінің тәрбиеленушілер, әріптестер және әлеуметтік жұртшылық санасында, бұқаралық санада қабылданудың стереотипі. Педагог имиджінің қалыптасуында нақты сапалар тығыз байланыста болады, бұл оқушының, студенттің, ата-аналардың, жұртшылықтың ол туралы ойынан туған бейнесі.

«Имидж» мағынасын түсіну әртүрлі құрамды бөліктерден құралады. Бұл бөліктерінің ең маңызды төртеуін қарастырайық:

1. Кәсібилік және әділдік. Педагог талантты тұлға болуы қажет. Бірақ тәжірибе көрсеткендей 100 адамның 99-ы өз талантын көрсетуге мүмкіндігі жоқ және өмір бойы басқа іспен айналысады.

2. Педагогтың адалдығы. Адамзат тәжірибесінен шыққан моральді ережелер бойынша өмір сүру керектігін ұғынады, ал әдепсіз болса өз нәтижесінің тұтқынында болады және оның идеялы –барлығы рұқсат етілгендік. Біздің қоғамға өзін-өзі жетілдіре алатын, ең алдымен рухани тұрғыдан жетілдіре алатын әдепті, тәрбиелі, адал педагог өте қажет. Ол назарын барлық адамзат мәдениетінің байлығын алу керек, яғни оның кең гуманитарлық білім алуы міндетті.

3. Педагогтың гуманитарлық білімі. Ф. Достоевскийдің ойынша, гуманитарлық дамығандық адамның кез келген мамандықты игеруін жеңілдетеді. Осы атақты жазушының адалдығынан атақты адамдардың өмірінен көптеген мысалдар дәлел болады. Гуманитарлық мәдениет арқасында адам сезімдік немесе рационалдық өңдей отырып, өзіне әртүрлі мәлімет таңдау мүмкіндігіне ие болады.

4. Педагог психотехнолог болуға міндетті. Психотехнология – бұл адамдарды басқаруда психологияның техниканы практикада қолдану жөніндегі ғылым. «Психотехнология» терминін өз құрамында 3 құрамдас бөлігі бар: «психо», «техно», «логия» оны талдағанда «психотехнологияның» мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Грек тілінен аударғанда «психо» – жанды, «техно» – өнер, шеберлік дегенді тура білдіреді, ал «логос» – сөз, оқуды білдіреді [5].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» халыққа жолдауы, 2011 жылғы 11 қараша.
2. Калюжный А.А. Формирование имиджа учителя. – М: Владос, 2005, – 177 б.
3. Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – М: Владос, 2004, – 222 б.
4. Имиджелогия. Как нравиться людям / Сост. В.М. Шепель. – М.,
5. Жайтапова А.А. Профессиональный рост учителя в системе повышения квалификации. – Алматы,

УДК 339.98

Жамбиев Айдос Тасбулатұлы
«дизайн, сервис және туризм» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
э.ғ.к., доцент **Замбинова Г.К.**

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАҒАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

ПРОБЛЕМА ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

THE PROBLEM OF EVALUATING INVESTMENT PROJECTS

Аннотация. Инвестициялық белсенділік әлемдік экономикада болып жатқан оқиғалардың негізгі қозғаушы күші болып табылады. Инвестициялық ағындардың ахуалын сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі жағдайлар жиынтығында инвестициялық тартымдылық жүйелеуші рөл атқаратын инвестициялық белсенділік болып табылады. Бұл құбылыстардың байланысы тікелей корреляциялық сипатта болады.

Инвестициялық белсенділік деңгейіне келесі жағдайлар әсер етеді: мемлекеттің инвестициялық кепілдіктер, жеңілдіктер және ақпараттық қамтамасыз ету көмегімен қолайлы инвестициялық ахуал жасауы; салалық фактор қасиеттері – ресурстық-шикізаттық және инвестициялық потенциал; меншік қатынастары және монополиялану деңгейі; қаржылық жағдайы; қоршаған орта жағдайлары; сала кәсіпорындарындағы қоғамдық-саяси ахуал.

Кілтті сөздер. Нарықтық экономика, инвестициялық жобалар тиімділігі, экономикалық тартымдылық

Аннотация. Инвестиционная активность является главной движущей силой событий в мировой экономике. Одним из основных показателей, характеризующих состояние инвестиционных потоков, является инвестиционная активность, в которой инвестиционная привлекательность играет системную роль при стечении обстоятельств. Связь между этими явлениями прямо коррелируемая.

На уровень инвестиционной активности влияют следующие условия: создание государством благоприятного инвестиционного климата с помощью инвестиционных гарантий, льгот и информационного обеспечения; отраслевые факторные свойства - ресурсно-сырьевой и инвестиционный потенциал; отношения собственности и уровень монополизации; финансовое положение; условия окружающей среды; общественно-политическая ситуация на предприятиях отрасли.

Ключевые слова. Рыночная экономика, эффективность инвестиционных проектов, экономическая привлекательность.

Annotation. Investment activity is the main driving force of events in the world economy. One of the main indicators describing the state of investment flows is investment activity, in which investment attractiveness plays a systematic role in a set of circumstances. The relationship between these phenomena is directly correlated.

The level of investment activity is affected by the following conditions: creation of a favorable investment climate by the state with the help of investment guarantees, benefits and information provision; industry factor properties - resource-raw material and investment potential; ownership relations and level of monopolization; financial situation; environmental conditions; socio-political situation in industry enterprises.

Key words. Market economy, efficiency of investment projects, economic attractiveness

Өтпелі нарықтық экономика жағдайында Қазақстанлік кәсіпорындардың жұмыс істеу ерекшеліктерін талдау инвестициялық жобалардың тиімділігін зерттеуге тікелей әсер ететін бірқатар аухалдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Оларға мыналар жатады: заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілердің сәйкес келмеуінен көрінетін мемлекеттің болжамды жағдайды жасай алмауы, сондай-ақ инфрақұрылымның нашар дамуы, қаржы-несие жүйесінің тұрақсыздығы және инвесторлардың қаражатын қайтаруға кепілдіктердің шектеулілігі; кәсіпорындардың инвесторларға басқаруға рұқсат бергісі келмеуі, тиімді сұранысты анықтау қиындығы және кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының дамымауы салдарынан сенімді бастапқы статистикалық және маркетингтік мәліметтерді алудағы қиындықтар; кадрларды даярлау деңгейінің жеткіліксіздігі; инвесторлардың қысқа мерзімді мүдделерінің басымдылығы; кәсіпорындардың басшылары мен жұмыскерлерінің мүдделерінің меншік иелерінің мүдделерінен басым болуы; аймақтардың ерекшеліктерін жеткіліксіз ескеру; қоғамды криминализациялау.

Бұл жағдайлар инвестициялық менеджмент нарықтық экономикасы дамыған елдердегі әдеттегіден гөрі ықтимал тәуекелдердің кең ауқымын ескеруді талап етеді.

Жобаның тартымдылығын бағалау үшін қажетті таптырмас шарт кемінде екі белгінің болуы – оның негізгі мазмұны ретіндегі өзгерістер белгісі және мақсатты қызметнің болуы, оған қол жеткізу өлшемі әсер ету көрсеткіштері және тиімділігі.

Жобаның тартымдылығын бағалау кезінде мыналарды басшылыққа алу керек.

Уақыттың әр сәтінде көптеген жеке қол жетімді сұраныс баптары (СБ) бар - бағалаушы үшін кез келген қызығушылық тудыратын ресурстар, тауарлар немесе қызметтер.

PS-тің әрбір бірлігінің өзіндік құн коэффициенті бар, оның мәні тепе-теңдік бағасына сәйкес келеді, ал жеке СЗ жалпы құны оны қолда бар шамаға көбейту арқылы көрсетіледі.

Қол жетімді шамалардың көптеген жиындарының әрқайсысының өз кезегінде жеке PS мәндерінің мәндерін қосу нәтижесінде алынған өзіндік мәндік өрнегі бар.

Мақсаттық қызмет барлық қол жетімді PS жиынтығының мәнін барынша арттыру болып табылады.

Жобаның экономикалық тартымдылық дәрежесі оның нәтижелеріне қол жеткізуге кететін уақытқа кері пропорционалды. Сондықтан уақытты бөлек есепке алуды қажет ететін PS-тің белгілі бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Осылайша, жобаның аралық кезеңдерін ескеру қажеттілігі туындайды.

Инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалаудың нақты формуласын таңдаған кезде PS жиынтық құнының мәнінің динамикасын, қолда бар PS-тің барлық көлемін біржақты бағалаудың мүмкін еместігін, бар болуын ескеру қажет. экономиканы дамытудың баламалы жолдары мен бір шаруашылық субъектісі жүзеге асыратын бірнеше параллель жобалар, сондай-ақ бір-бірін жоққа шығаратын жобалардың болуы мүмкіндігі.

Бұл пайымдаулар инвестициялық жобаны бағалауда, ең алдымен, қазіргі уақытта қолда бар СЗ-тің бүкіл құнына емес, нәтиженің ұлғаюының шығындарға қатынасын көрсететін көрсеткіштерге назар аудару керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Инвестициялар тиімділігінің жалпылаушы көрсеткішіне қойылатын неғұрлым жалпы талаптар тұтынылатын және қолданылатын ӨС пайдалану дәрежесінің оның экономикалық мазмұнына барабар математикалық сипаттамасы, шығындар мен нәтижелерді дәл және объективті көрсету, қолданылатын критерийлер мен көрсеткіштердің салыстырмалылығы болып табылады.

Есептеулер нәтижесі жұмсалған PS жалпы құнының мәні туралы, жалпы нәтижелер мен шығындар мөлшерінің пайыздық арақатынасы және үдерісқа уақыт аралығының ұзақтығы туралы көрнекі ақпаратты қамтамасыз етуі керек.

Есептеуге арналған бастапқы деректер жиынтығы күтілетін шығындар мен нәтижелер болжамының сенімділік дәрежесін көрсететін қосымша сипаттамаларды ұсынуы керек және жобаның техникалық, институционалдық, коммерциялық, экологиялық, әлеуметтік және психологиялық жағдайларына мұқият талдау жасалғанын көрсетеді. жүзеге асырылды.

Нәтижелік көрсеткіш - PS барлық жиынтығы құнының пайыздық өсуі анықталған.

Инвестициялық белсенділік әлемдік экономикада болып жатқан үдерістердің негізгі қозғаушы күші болып табылады[1].

Инвестициялық ағындардың жай-күйін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі жағдайлар жиынтығында инвестициялық тартымдылық жүйелеуші рөл атқаратын инвестициялық белсенділік болып табылады.

Бұл құбылыстардың байланысы тікелей корреляциялық сипатта болады.

Инвестициялық белсенділік деңгейіне келесі жағдайлар әсер етеді:

- мемлекеттің инвестициялық кепілдіктер, жеңілдіктер және ақпараттық қамтамасыз ету көмегімен қолайлы инвестициялық ахуал жасауы;
- салалық фактор қасиеттері – ресурстық-шикізаттық және инвестициялық потенциал;
- меншік қатынастары және монополиялану деңгейі; қаржылық жағдайы; қоршаған орта жағдайлары;

сала кәсіпорындарындағы қоғамдық-саяси ахуал.

Өтпелі нарықтық экономика жағдайында қазақстандық кәсіпорындардың жұмыс істеу ерекшеліктерін талдау инвестициялық жобалардың тиімділігін зерттеу үдерісіне тікелей әсер ететін бірқатар аухалдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Оларға мыналар жатады: заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілердің сәйкес келмеуінен көрінетін мемлекеттің болжамды жағдайды жасай алмауы, сондай-ақ инфрақұрылымның нашар дамуы, қаржы-несие жүйесінің тұрақсыздығы және инвесторлардың қаражатын қайтаруға кепілдіктердің шектеулілігі;

кәсіпорындардың инвесторларға басқаруға рұқсат бергісі келмеуі, тиімді сұранысты анықтау қиындығы және кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының дамымауы салдарынан сенімді бастапқы статистикалық және маркетингтік мәліметтерді алудағы қиындықтар;

кадрларды дайындау деңгейінің жеткіліксіздігі; инвесторлардың қысқа мерзімді мүдделерінің басымдылығы;

кәсіпорындардың басшылары мен жұмыскерлерінің мүдделерінің меншік иелерінің мүдделерінен басым болуы; аймақтардың ерекшеліктерін жеткіліксіз ескеру; қоғамды криминализациялау.

Бұл жағдайлар инвестицияларды басқару үдерісінде нарықтық экономикасы дамыған елдердегі әдеттегіден гөрі ықтимал тәуекелдердің кең ауқымын ескеруді талап етеді.

Жобаның тартымдылығын бағалау үшін қажетті таптырмас шарт кемінде екі белгінің болуы – оның негізгі мазмұны ретіндегі өзгерістер белгісі және мақсатты қызметның болуы, оған қол жеткізу өлшемі әсер ету көрсеткіштері және тиімділігі.

Жобаның тартымдылығын бағалау кезінде мыналарды басшылыққа алу керек.

Уақыттың әр сәтінде көптеген жеке қол жетімді сұраныс баптары (СБ) бар - бағалаушы үшін кез келген қызығушылық тудыратын ресурстар, тауарлар немесе қызметтер.

PS-тің әрбір бірлігінің өзіндік құн коэффициенті бар, оның мәні тепе-теңдік бағасына сәйкес келеді, ал жеке сұраныс заты (СЗ) жалпы құны оны қолда бар шамаға көбейту арқылы көрсетіледі.

Қол жетімді шамалардың көптеген жиындарының әрқайсысының өз кезегінде жеке PS мәндерінің мәндерін қосу нәтижесінде алынған өзіндік мәндік өрнегі бар.

Мақсаттық қызмет барлық қол жетімді PS жиынтығының мәнін барынша арттыру болып табылады.

Жобаның экономикалық тартымдылық дәрежесі оның нәтижелеріне қол жеткізуге кететін уақытқа кері пропорционалды.

Сондықтан уақытты бөлек есепке алуды қажет ететін PS-тің белгілі бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Осылайша, жобаның аралық кезеңдерін ескеру қажеттілігі туындайды.

Инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалаудың нақты формуласын таңдаған кезде СЗ жиынының жалпы құнының жалпы құнының динамикасын, қолда бар СЗ-тің барлық көлемін бірмәнді бағалаудың мүмкін еместігін ескеру қажет.

Үдерісті дамытудың баламалы жолдарының және бір шаруашылық субъектісі жүзеге асыратын бірнеше параллель жобалардың болуы, сондай-ақ бір-бірін жоққа шығаратын жобалардың болуы мүмкіндігі.

Бұл пайымдаулар инвестициялық жобаны бағалау үдерісінде, ең алдымен, қазіргі уақытта қолда бар ӨС-тің бүкіл құнына емес, нәтиженің өсу құнының шығындарға қатынасын көрсететін көрсеткіштерге назар аудару керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Инвестициялар тиімділігінің жалпылаушы көрсеткішіне қойылатын неғұрлым жалпы талаптар тұтынылатын және қолданылатын ӨС пайдалану дәрежесінің оның экономикалық мазмұнына барабар математикалық сипаттамасы, шығындар мен нәтижелерді дәл және объективті көрсету, қолданылатын критерийлер мен көрсеткіштердің салыстырмалылығы болып табылады.

Есептеулер нәтижесі тұтынылатын СЗ жалпы құнының мәні туралы, жалпы нәтижелер мен шығындар мөлшерінің пайыздық қатынасы және үдерістің уақыт аралығының ұзақтығы туралы көрнекі ақпаратты қамтамасыз етуі керек[2].

Есептеуге арналған бастапқы деректер жиынтығы күтілетін шығындар мен нәтижелер болжамының сенімділік дәрежесін көрсететін қосымша сипаттамаларды ұсынуы керек және жобаның техникалық, институционалдық, коммерциялық, экологиялық, әлеуметтік және психологиялық жағдайларына мұқият талдау жасалғанын көрсетеді. жүзеге асырылды.

Нәтижелік көрсеткіш уақыт факторын ескере отырып анықталатын PS-тің барлық жиынтығы құнының пайыздық өсуі болып табылады.

Бұл мәлімдеме тауарлардың шекті комбинациясы қағидасын көрсететін өндірістік мүмкіндіктер қисығымен суреттелген.

Жобаның экономикалық тиімділігін бағалау макроэкономикалық тұрғыдан да, экономикалық қызметке жеке қатысушының субъективті орналасуы бойынша да жүргізілуі мүмкін.

Өртүрлі көзқарастар үшін сенімді болжам жасаудың қиындығы тең емес.

Талдау күрделілігінің ұлғаюымен ескерілетін өндірістік жағдайлардың ауқымы айтарлықтай кеңейеді.

Белгілі бір қиындықтар жобаның орындалу барысына байланысты PS қол жетімді мөлшерлерінің арақатынасы айтарлықтай өзгерген жағдайда туындайды.

Инвестициялық үдерісті дамыту болжамын көрнекі түрде көрсету әлемдік тәжірибеде кеңінен таралған ақша ағындарын бағалау әдісінің көмегімен мүмкін болады.

Болжалды ақша ағындарының уақыт осінде бейнеленуі кез келген үдерісті біртұтас қалыпқа келтіреді, бұл инвестициялаудың ең жақсы нұсқасын таңдаудың бірыңғай тәсілін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Инвестициялардың тиімділігін бағалау әдістерін зерттеуге жеке критерийлерді белгілеу үшін терминологияны таңдауда байқайтын айтарлықтай шашыраңқылық кедергі келтіреді.

Инвестициялардың тиімділігін бағалаудың классикалық (динамикалық) әдістері алғаш рет жарты ғасырдан астам уақыт бұрын ұсынылған.

Олардың экономикалық мазмұны мен қызметтерін түсіндірудегі айырмашылықтарға қарамастан, олар барлық жерде, соның ішінде КСРО-дағы социалистік жоспарлау тәжірибесінде күрделі салымдар мен жаңа технологияның тиімділігін бағалауда қолданылды.

Орталық мәселелердің бірі дисконттау мөлшерлемесін таңдау болып табылады – бүкіл есептеу көкжиегі үшін тұрақты немесе есептеу қадамына байланысты әртүрлі.

Инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау бойынша ағымдағы әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу Қазақстандағы инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалау бойынша жұмысты жүйелеу үдерісіне үлкен үлес қосты.

Бұл құжатты құру Қазақстанның нарықтық экономикаға көшу жағдайында осы мәселені шешу үшін қолданылатын әдістерді біріктіру жолындағы маңызды қадам болып табылады[3].

Сонымен бірге, осы ұсыныстарды, сондай-ақ бірқатар ресейлік және шетелдік авторлардың ұсыныстарын сыни талдау бұл мәселенің көптеген аспектілері әлі шешілмеген, ал бірқатар ережелер даулы немесе жеткіліксіз негізделеді.

Оларда басты орынды тиімділікті бағалау әдістемесі емес, ақша ағындарын құру әдістерінің сипаттамалары және теориялық ережелер алады, бұл олардың практикалық қолданылуын қиындатады.

Әдістеме дисконттау мөлшерлемесін таңдау туралы сұраққа біржақты жауап бермейді және көптеген авторлар әртүрлі уақытта шығындар мен нәтижелер құнының өзгеруін ескермейтін «қарапайым» формулаларды тәжірибеде қолдануды шектеуді ұсынады.

Негізгі көрсеткіштерді қолдану аясы – таза келтірілген құн және кірістің ішкі нормасы – нақты анықталмаған.

Жұмыста ұсынылатын инвестициялардың тиімділігін бағалаудың біртұтас тәсілі мынадай:

әдістеме екі бөлікті – ақша ағынының болжамын құру бойынша ұсыныстарды және инвестициялардың тиімділігін бағалаудың нақты әдістерін айтарлықтай кеңейтіп, нақты ажыратуға тиіс. олардың көрсетілімін жеңілдету;

тиімділікті бағалаудың негізгі қағидасы қосымша әсер ететін барлық қызметке байланысты жалпы шығындардың тиімділігін дәл және объективті бағалау болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Шаяхметова Л.М. Экономическая эффективность инвестиций в индустрию туризма Республики Казахстан. Вестник университета «Туран». 2021;(3):187-193. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-187-193>
- 2 Асанова А.Ж., Кадырова К.Ж. Современное состояние и перспективы развития туризма в Казахстане. <http://www.group-global.org/publication/view/3614>
- 3 Туризм Казахстана за 2006-2010 гг.: Стат. сб. /Под ред. А.А.Смаилова. —Астана, 2011. — 152 с.

АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТ ҚҰҚЫҚТАРЫ

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

HUMAN AND CIVIL RIGHTS

Аннотация. Мақаланың басты мақсаты адам мен азаматтардың құқығы.

Кілтті сөздер. Конституция, құқық.

Аннотация. Основная цель статьи - права человека и гражданина.

Ключевые слова. Конституция, право

Annotation. The main purpose of the article is human and civil rights.

Keywords. Constitution, law

Қазақстан Республикасының азаматтығы заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, ол қандай негізде алынғанына қарамастан, бірыңғай және тең болып табылады. Республиканың азаматын азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластауға болмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін соттың шешімімен ғана жол беріледі. Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды. Республиканың халықаралық шарттарында өзгеше белгіленбесе, Қазақстан Республикасының азаматын шет мемлекетке беруге болмайды. Республика өзінің одан тыс жерлерде жүрген азаматтарын қорғауға және оларға қамқорлық жасауға кепілдік береді. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады. Республиканың азаматы өзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқарады. Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республикада азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады. Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс. Әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар. Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасына тыйым

салынады. Әркім өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар. Заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ұстауға болады. Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы. Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды. Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар. Әркім өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі. Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті. Әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы. Әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар. Сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді. Қазақстан Республикасы аумағында заңды түрде жүрген әрбір адам, заңда көрсетілгеннен басқа реттерде, оның аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты мекенді өз қалауынша таңдап алуға құқығы бар. Әркімнің Республикадан тыс жерлерге кетуіне құқығы бар. Республика азаматтарының Республикаға кедергісіз қайтып оралуына құқығы бар. Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс. Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқығы бар. Қоғамдық бірлестіктердің қызметі заңмен реттеледі. Республика Конституциялық Сотының, Жоғарғы Сотының және өзге де соттарының төрағалары мен судьялары, Орталық сайлау комиссиясының, Жоғары аудиторлық палатасының төрағалары мен мүшелері, әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері саяси партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап сөйлемеуге тиіс. Әркімнің еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар. Еріксіз еңбекке қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасауға кінәлі деп тану туралы сот актісінің негізінде не төтенше жағдайда немесе соғыс жағдайында ғана жол беріледі. Әркімнің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек ету жағдайына, еңбегі үшін нендей бір кемсітусіз сыйақы алуына, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалуға құқығы бар. Ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, заңмен белгіленген тәсілдерді қолдана отырып, жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешу құқығы мойындалады. Әркімнің тынығу құқығы бар. Еңбек шарты бойынша, жұмыс істейтіндерге заңмен белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығына, демалыс және мереке күндеріне, жыл сайынғы ақылы демалысқа кепілдік беріледі. Тұрғын үйге қол сұғылмайды. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша

ғана жол беріледі. Қазақстан Республикасында азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалады. Заңда көрсетілген санаттағы мұқтаж азаматтарға тұрғын үй заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан олардың шама-шарқы көтеретін ақыға беріледі. Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады. Меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін. Өркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады. Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу - ата-ананың етене құқығы әрі міндеті. Кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті. Қазақстан Республикасының азаматы жасына келген, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде оған ең төменгі жалақы мен зейнетақының мөлшерінде әлеуметтік қамсыздандырылуына кепілдік беріледі. Ерікті әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік қамсыздандырудың қосымша нысандарын жасау және қайырымдылық көтермеленіп отырады. Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығы бар. Республика азаматтары заңмен белгіленген кепілді медициналық көмектің көлемін тегін алуға хақылы. Мемлекеттік және жеке меншік емдеу мекемелерінде, сондай-ақ, жеке медициналық практикамен айналысушы адамдардан ақылы медициналық жәрдем алу заңда белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша жүргізіледі. Азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі. Орта білім алу міндетті. Азаматтың мемлекеттік жоғары оқу орнында конкурстық негізде тегін жоғары білім алуға құқығы бар. Жеке меншік оқу орындарында ақылы білім алу заңмен белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша жүзеге асырылады. Мемлекет білім берудің жалпыға міндетті стандарттарын белгілейді. Кез келген оқу орнының қызметі осы стандарттарға сай келуі керек. Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды. Адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін деректер мен жағдаяттарды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауапкершілікке әкеп соғады. Қазақстан Республикасының азаматтары бейбіт әрі қарусыз жиналуға, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер өткізуге және тосқауылдарға тұруға хақылы. Бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін. Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқығы бар. Республика азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы бар. Сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтардың сайлауға және сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы жоқ. Республика азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар. Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты болады және заңмен белгіленеді. Өркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті. Өркім Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті. Заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу өркімнің борышы әрі міндеті болып табылады. Қазақстан Республикасын қорғау - оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті. Республика азаматтары заңда белгіленген тәртіп пен түрлер

бойынша әскери қызмет атқарады. Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті. Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін. Ұлтаралық және конфессияаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады. Саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде шектеуге жол берілмейді. Конституцияның 11, 13-15-баптарында, 16-бабының 1-тармағында, 17-бабында, 19-бабында, 22-бабында, 26-бабының 2-тармағында көзделген құқықтар мен бостандықтар ешбір жағдайда да шектелмеуге тиіс.[1]

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы

УДК 328

Жапаров Исмаил Сунгатович
Кафедра «Социально-гуманитарные науки
и языковые дисциплины»
Университет Туран-Астана
Город Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель:
Айкенова Рыскельды Айкеновна

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN RUSSIAN AND IN ENGLISH

Аннотация. Языковые различия между английским и русским заключаются в грамматических конструкциях, обусловленные разным происхождением, условиями развития, несовпадения в плане проявления грамматических категорий. Историческое взаимоотношение английского и русского языков разбиваются на четыре этапа.

Ключевые слова. Английский язык, русский язык, лексика, ассимиляция, характеристика языка

Аннотация. Ағылшын және орыс тілдерінің арасындағы тілдік айырмашылықтар грамматикалық құрылымдарда жатыр, ол әртүрлі шығу тегіне, даму жағдайларына, грамматикалық категориялардың көрінісі тұрғысынан сәйкессіздігіне байланысты болып табылады. Ағылшын және орыс тілдерінің тарихи қарым-қатынасы төрт кезеңге бөлінеді.

Кілтті сөздер. Ағылшын тілі, орыс тілі, лексика, ассимиляция, тілдің сипаттамасы

Annotation. The linguistic differences between English and Russian consist in grammatical constructions due to different origins, conditions of development, discrepancies in terms of the manifestation of grammatical categories. The historical relationship between the English and Russian languages is divided into four stages.

Keywords. Russian language, vocabulary, assimilation, language characteristics

«Фразеология — это сокровищница языка», - справедливо заметил известный российский лингвист А. В. Кунин. И мы с ним согласны.

Исследование показало, что проблема изучения идиом и идиоматических выражений актуальна, так как данная проблема еще недостаточно исследована. Особенности сравнения переводов английских и русских идиом. Одним из причин также является активное употребление их в речи, в литературных произведениях, в которых они дают некую окраску романам, сказкам и другим художественным жанрам.

Правильный перевод идиоматических выражений важен не только для грамотного понимания текста, но и окраски, которую оно придает.

Идиомы или же, выражаясь другим языком, фразеологизмы - это набор слова, описывающий различные эмоции в переносном значении. Но они обогащают речь, делают ее образной, живой и многогранной. С помощью них даже можно учить языки, ведь учить языки в таком виде становится легче и увлекательней из-за ассоциаций.

Ученые подчеркивают, что при углубленном изучении языка, ощущается необходимость усвоения идиом, так как речь без них сухая и безжизненная, воспринимается совсем просто. Эта проблема порой кажется неразрешимой, вызывает, чуть ли не панику и сопровождается немалой путаницей, потому что отсутствует система их изучения.

Распространенной ошибкой является приписывание идиом только разговорной речи, или смешение их со сленгом. Сленг при изучении языка имеет в основном психологическое значение, узкая часть языка, которая больше похожа на жаргоны, с помощью которой большая группа людей (особенно молодежь) устанавливает особое взаимопонимание. При этом сленговое выражение, как и любое другое, может быть «простым» или образным.

Можно утверждать, потому что использование идиом помогает овладеть английским языком. Различия в русских и английских идиомах будут рассмотрены в статье. Естественно, они являются разными, так как идиомы создаются с помощью ассоциаций, а они у каждого народа разные, связаны с этносом, культурой и историей; с особенностями их мышления и мировосприятия, а также национальной спецификой и самобытностью языка.

Фразеологизмы бывают различные, есть те, что состоят из трех слов, что состоят из дублирования одного слова и есть целые выражения. Например:

Kick the bucket (пнуть ведро) - сыграть в ящик

Nitty-gritty (вшивый песчаный) - мелкий-мелкий

Nighty-night (ночной ночи)-спокойной ночи

Laugh in the beard (смеяться в бороду) - смеяться в кулак;

Nothing new under the sun (ничто не ново под «солнцем») - ничто не ново под луной;

Buy a pig in a poke (купить « поросенка» в мешке) - купить кота в мешке;

Head to head, face to face (голова к голове, лицо к лицу) - с глазу на глаз;

As two peas (как две горошины) - как две капли воды;

To be born with a silver spoon in the mouth (родиться с серебряной ложкой во рту) - родиться в сорочке;

To make a mountain out of a molehill (делать из кротовины гору) - делать из мухи слона;

Not worth a bean (не стоить и боба) - гроша ломаного не стоить;

The rotten apple injures its neighbors (гнилое яблоко портит соседние) - паршивая овца все стадо портит;

A piece of cake (кусочек торта) - пустячное дело

As cool as a cucumber (холодный как огурец)- спокоен, как удав;

In hot water (в горячей воде) - быть в заботах, хлопотах;

It is not my cup of tea (не моя чашка чая) - не по мне;

Thick as blackberries (толстый как черника) - хоть пруд пруди;
To swim like a stone (плавать как камень) - плавать как топор;
As sure as eggs are eggs (верно, как то, что яйца - это яйца) - верно, как дважды два.

Происхождение английских идиом связаны с разными событиями, например, Уильям Шекспир, внес большой вклад в развитие современного английского языка и, в частности, идиоматических выражений. Все его идиомы отражены в его произведениях, и читатель при желании может их выучить.

К примеру «Fair play» - «Честная игра», впервые упоминается в пьесе «Буря». «The green-eyed monster» - «Зеленоглазое чудовище», означающее «ревность», появилось в «Отелло». «Clap the Echo» - «восторженно хлопать».

«A plague on your both houses» - «Чума в обоих домах» или «Чума в ваших двух домах».

В спектакле «Ромео и Джульетта» - «Носи сердце на рукаве» - «Не сдерживай эмоций», «Не прячь чувств». Возможно, это выражение связано с традициями рыцарских турниров, на которых рыцари повязывали на руку платок в знак преданности своей возлюбленной. Однако первое употребление этого выражения в переносном смысле зафиксировано именно у Шекспира.

Есть также идиомы, связанные с Библией и религией в целом. Например, «on the seventh heaven» - «быть на седьмом небе от счастья», «Forbidden fruit» - «запретный плод», «Promised land» - Земля обетованная. Также представляет интерес идиомы «Flesh and blood» - плоть от плоти. «A drop in the bucket» - капля в море. «Like a lamb to the slaughter» - как агнец на заклание, то есть безропотно поклоняться.

«Keep as the apple of one's eye» - Беречь как зеницу ока, в английском языке чаще всего используется в качестве русского «свет очей моих». Некоторые из предоставленных идиом связаны с Библией очень слабо, скажем, просто имеют библейские корни. «A drop in the bucket» к примеру, выражение данное ушло очень далеко от своего библейского аналога. Который, к сожалению, затерялся во времени, и на его месте в каждой новой Библии стоит как раз новая идиома.

Стоит упомянуть, что многие идиоматические выражения в их первоначальном употреблении подразумевались буквально, но иногда буквальное значение менялось, и сама фраза отходила от своих первоначальных корней, что обычно приводило к народной этимологии.

Например, фраза «проболтаться» (что означает раскрыть секрет) впервые засвидетельствована в 1919 году, но, как говорят, происходит от древнего метода голосования путем складывания бобов в банки, которые можно было пролить, преждевременно раскрыв результаты.

Другие фразы намеренно образны. Например, «сломать ногу» или «ни пуха, ни пера» - это ироническое выражение, чтобы пожелать человеку удачи непосредственно перед его выступлением или презентацией. Возможно, она возникла из суеверия, что не следует произносить слова «удачи» актеру, потому что считается, что это приведет к противоположному результату.

Идиома является неотъемлемой частью языка, в особенности художественной литературы. Анализ идиом в художественной литературе показал, что в произведениях писателей они используются довольно часто.

Идиомы в основном образуют одни и те же фразеосемантические поля, что свидетельствует об устойчивости традиционного функционирования идиоматики в художественной литературе. Наиболее чаще полем их многочисленного использования являются среда «человек», «качества и состояния человека».

Фразеологизмы уже стали частью нашей повседневности и думаю, что нет людей, не использующие их. В современном обществе после всего развития лексики в языках фразеологизмы являются их частью.

Список использованной литературы:

1. Солодуб Ю.П. Фразеологическая образность и способы ее параметризации // Фразеология в машинном фонде русского языка - М.: Наука, 1990. - с. 139-146
2. <https://englishfull.ru/leksika/idiomi-s-perevodom.html>: как переводятся популярные английские идиомы, стилистика идиом и особенности их перевода
3. Крупнов В.Н. Практикум по переводу с английского языка на русский язык - М.: Высшая школа, 1997. - с. 69-72
4. https://vuzlit.ru/907848/idioma_frazeologicheskaya_edinita: идиома как фразеологическая единица, понятие идиомы и идиоматическое выражение
5. <https://pcheloid.ru/nephrology/idiomy-i-frazeologizmy-v-angliiskom-yazyke-primery.html>: идиомы и фразеологизмы в английском языке. Примеры фразеологизмов с объяснением и их значение

УДК 343.13

Тайтулен Дәриға Ермекқызы

«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар мен тілдік пәндер» кафедрасының
2-курс студенті

Тұран-Астана университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

п.ғ., магистрі Раушанова И.М.

ЖАС ЕРЕКШЕЛІК ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАРИХИ БАҒЫТ

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ВОЗРАСТНОЙ ПСИХОЛОГИИ

CULTURAL AND HISTORICAL DIRECTION IN AGE PSYCHOLOGY

Аннотация. Психологияда көптеген теориялар жас ерекшеліктерінің психикалық дамуын түрліше түсіндіреді. Қоршаған орта баланың психикасының дамуында да маңызды рөл атқарады, бірақ егер ол оны ересектердің жетекшілігімен белсенді игерсе ғана. Психикалық дамудың периодизациясының тұжырымдамаларын, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, А.В. Петровский және т. б. жасады.

Кілтті сөздер. Жас ерекшелік, психология, әдіс, кезең, бағыт

Аннотация. В психологии многие теории по-разному объясняют психическое развитие возрастных категорий. Окружающая среда также играет важную роль в развитии психики ребенка, но только в том случае, если он активно осваивает ее под присмотром взрослых. Концепции периодизации психического развития разрабатывали Л. С. Выготский, Д. Б. Эльконин, А. В. Петровский и др.

Ключевые слова. Возрастной, психология, метод, период, направление

Annotation. In psychology, many theories explain the mental development of age categories in different ways. The environment also plays an important role in the development of the child's psyche, but only if he actively develops it under the supervision of adults. The concepts of periodization of mental development were developed by L. S. Vygotsky, D. B. Elkonin, A. V. Petrovsky and others.

Keywords. Age, psychology, method, period, direction

Жас ерекшелік психологиясы жалпы психологияның бір саласы болып табылады. Жас ерекшелік психологиясы мен даму психологиясы бір-бірімен тығыз байланысты. Жас ерекшелік психологиясы баланың бір жас кезеңінен екінші жас кезеңіне өтердегі сандық, сапалық көрсеткіштерінің салыстымалы қатынасын анықтайды. Бұл өзгерістер биологиялық дамумен, психо-физиологиялық жағдайына, өмір сүру ортасына байланысты. [1]. Мәдени-тарихи бағыт арнайы психологияда өткен ғасырдың 20-жылдарында, Н.Н. Малофеев 1 Кезеңділігі бойынша мемлекеттік арнайы білім беру жүйесінің қалыптасу кезеңі аяқталуға жақындаған кезде қалыптаса бастады. [2].

Жас ерекшелік психологиясы-бұл ғылым. Бірнеше бөлімдерден тұратын байыпты, академиялық ғылым-әрқайсысы кез – келген жасты зерттейтін салалар, нәрестеден қарттыққа дейін. Жас ерекшелік психологиясы адамның, қалыпты адамның психикалық даму заңдылықтарын зерттеуге тырысады. Осылайша, ол заңдылықтардың болуы, олардың әмбебаптығы, яғни барлығы үшін міндеттілік туралы маңызды сұрақтар қояды. Сонымен қатар, психикалық даму дегеніміз не және оны кім анықтай алады деген сұрақ туындайды қатар, қай адамды қалыпты дамып келе жатқан деп санауға болатындығы туралы мәңгілік философиялық сұрақ туындайды. Сонымен, жас ерекшелік психологиясы ғылым ретінде әртүрлі мақсаттары бар екі адам кездескен сәттен басталады: бірінші адам – психикалық даму заңдылықтары туралы шынайы, нақты білім алуды өз міндетіне қоятын ересек адам, ал екінші адам бала, ересек адаммен құрдас немесе одан үлкен адам болуы мүмкін-адам, психолог зерттелетін субъект деп атайды.[3]. XIX ғасырдың ортасына дейін бала психологиясы жалпы психологиядан бөлінбей, сол пәнмен қатар дамыды. Кейіннен барып жалпы психологиядан бөлініп, оның бір ғылым саласына айналды. Оның ғылым болып қалыптасуына әсер еткен басты себептер мыналар: 1. Биологиядағы «даму» туралы идеялар мен жазбалардың пайда болуы. 2. Туылған күннен бастап, күнделіктер жазып, оған талдау беру. 3. Балалар психологиясын зерттеуде эксперимент тәсілдерінің кеңінен қолданылуы.

Ч.Дарвин өз заманында жануарлардың мінез-құлқын зерттеумен айналысып қана қоймай, өзіне қажет деген материалдармен қатар, жануарлардың баласы мен адам баласының арасында ұқсастық барма деген мәселені көтерген. Осыған орай Ч.Дарвин өз баласына күнделік жазды. XX ғасырдың бас кезінде психологтар арасында балаларға күнделік жазу өріс ала бастады. Сол кезеңде неміс психологі В.Штерн әйелімен бірлесіп өз баласына ұзақ уақыт күнделік толтырып, сол күнделік кейіннен дүние жүзі тілдеріне аударылды. Осы ғасырдың бас кезінде АҚШ психологтары Келлогтар баласымен қатар шимпанзе баласын асырап, бірге үйретті. 4 жыл қатарынан күнделік толтырып, кейінен осыған негіздеп «Адам және шимпанзе балалары» атты кітап жазды. Бұл жүргізілген зерттеулердің мақсаты – маймылды адам айналуына болатынын не болмайтынын анықтау болды және бала психикасынан жануар психикасынан өзгеше келетіндігін анықтау еді. Күнделіктер арқылы табылған фактілерден бала психологиясы туралы мәліметтер дамып, соның нәтижесінде бала психологиясының өз алдына отау тігіп қалыптасуына ықпал етті. [1]. Соңғы жылдардың ішінде бүкіл дүние жүзінің ғалымдары жас кезеңі мәселесіне аса көңіл бөлуде. Бұл мәселе жөніндегі зерттеу мәліметтері әлі де болса бірыңғай көзқарастардың жоқтығын көрсетеді. Жас кезеңдерінің шекарасын ажырату әлі де толық зерттелмеген мәселелердің бірі. Бұл мәселе жөнінде әдебиет беттерінде көптеген талас пікірлер айтылып жүр. Мәселен, кейбір ғалымдардың пікірі бойынша жас кезеңінің негізі жыныс бездерінің жетілуіне, дене қарқынының өсуіне байланысты десе, кейбір ғалымдар адам жасын тіс аттарына қарап топтастыруды ұсынады. Біздің еліміздің ғалым педагогтары балаларды білім және тәрбие беретін мекемелердің типтері бойынша жас кезеңдеріне бөледі. Мәселен, балабақша жасындағы балалар, мектеп жасындағы балалар т.б. Балаларды жас кезеңдеріне осындай сатыда бөлу, практикада үйреншікті ұғымға айналған. Бірақ бұл ұғым әлі де болса ғылыми негізде толық дәлелденбеген.

Ғылыми тұрғыдан жас кезеңдеріне бөлу.

1965 жылы сәуір айында Москвада бүкіл дүние жүзілік симпозиум

болды.Симпозиум жұмысына КСРО,Англия, Болгария, Польша, Чехословакия және Швеция елдерінің белгілі ғалымдары қатысты.Бірнеше күнге созылған симпозиум жас кезеңдерін бір ізге салу мақсатында 12 сатыдан тұратын схема ұсынды.

1. жаңа туған бала – 1 күннен 10 күнге дейін
2. емшек жасындағы бала -10 күннен 1 жасқа дейін
3. ерте балалық шақ – 1 жас-3 жас
4. бірінші балалық шақ – 4 жастан- 7 жасқа дейін
5. екінші балалық шақ – 8 жастан- 12 жасқа дейін (ер бала)
8 жастан- 11 жасқа дейін (қыз бала)
6. жеткіншектік шақ – 13жастан- 16 жасқа дейін
7. жасөспірімдік шақ – 17 жастан- 21 жасқа дейін (ер бала)
16 жастан- 20 жасқа дейін (қыз бала)
8. кәмелеттік жастың бірінші кезеңі – 22 жастан- 35 жасқа дейін (ер)
21 жастан- 35 жасқа дейін (әйел)
9. кәмелеттік жастың екінші кезеңі – 36 жастан- 60 жасқа дейін (ер)
36 жастан- 55 жасқа дейін (әйел)
10. кексе жас - 60 жастан- 74 жасқа дейін (ер)
56 жастан- 74 жасқа дейін (әйел)
11. қарттық жас - 75 жастан – 90 жасқа дейін
12. ұзақ жасау - 90 жастан жоғары.

Соңғы жылдары сипозиумда қабылданған жас кезеңдерінің схемасына қайтадан өзгерістер енгізілді. [1].

Л. С. Выготскийдің айтуы бойынша, баланың дамуы генетикалық мәні бойынша тарихи дамыған және мәдениетте жинақталған формалар мен қызмет әдістерін иемдену арқылы жүзеге асырылады. Жоғары психикалық функциялар, адам қызметінің формалары, адамның ерекше қабілеттері қоғамның тарихи дамуы барысында дамыған арнайы құралдарды, белгілерді, мағыналарды игеру нәтижесінде өмір бойы қалыптасады. Жоғары психиканың қалыптасуының негізгі заңы функциясы, тұжырымдалған Л. С. Выготский, бастапқыда жоғары психикалық функциялар баланың ұжымдық мінез-құлқының бір түрі, басқа адамдармен ынтымақтастықтың бір түрі ретінде қалыптасады, содан кейін ғана олар баланың жеке функцияларына айналады. Сондықтан жоғары психикалық функциялардың, сананың және нақты адам қабілеттерінің дамуын түсіну үшін ең маңыздысы-қазіргі кезде жақын даму аймағы (Л. С. Выготский), бірлескен бөлінген қызмет ұғымдарында нақтыланған делдалдық категориясы. [4].

Жас ерекшелігі психологияның дамуындағы биогенетикалық және социогенетикалық бағыттар.

XX ғасырдың басында педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы саласында балалардың психикалық дамуының қайнар көздерін (факторларын) әр түрлі түсіндіруші екі ағым айқындалды. Бұл бағыттар бір бірінен бала дамуының негізіне қандай факторды, биологиялық немесе әлеуметтік факторды алуымен ерекшеленеді. Бұл, әрине, бір бағыт өкілдері балаға әлеуметтік әсердің болатынын, ал екінші бағыт өкілдері дамудың биологиялық алғы шарттарын толық жоққа шығарды деген сөз емес. Биогенетикалық және социогенетикалық бағыттар жанын сөз ете отырып, бұндай жіктеуді мүлдем абсолюттік деп қарауға болмайды. Ол баланың психикалық даму концепциясын жасаудың басым тенденциясын ғана шамалап айқындайды. Бұл екі бағыт та 30-жылдардың басында совет психологиясында сынға алынды. Сонымен, психологиядағы биогенетикалық заңының негізіне ішкі себептермен пайда болған, тәрбиеге тәуелсіз баланың психикалық дамуы жатады, ол сыртқы фактор ретінде қайсыбір табиғи тұқым қуалаушылыққа байланысты психикалық қасиеттердің көріну процесін тежеуге немесе тездетуге ғана жарамды болады деген идея жатқызылды. Биогенетикалық заңнан кертартпа педагогикалық қорытындылар шығарылды. Бала дамуының табиғи барысына араласу жіберуге болмайтын қателік ретінде қаралды. Биогенетизм «еркін тәрбие» деген

педагогикалық теорияның психологиялық негізіне айналды. Психологиядағы социогенетикалық бағыттың да қателігі аз болған жоқ. Айырмашылығы бар сияқты болып көрінгенімен бұл теориялар бір-біріне көп жағынан жақындасып жатады. Бұл бағытты жақтаушылардың пікірі бойынша, бала дамуының орташа шешуші факторы ретінде көрінеді, сондықтан да адамды зерттеп білу үшін оның ортасының құрылымын талдау жеткілікті: қоршаған орта қандай болса, адамның түптеп келгендегі жеке басы, оның мінез-құлықтарының механизмі, даму жолдары (бұл әуел бастан және мүлдем тікелей ортада беріледі) сондай болмақ. Мінез-құлық пен дамуды генетикалық бейімділіктің жүзеге асуына апарып таңып, адам белсенділігін жоққа шығарған биогенетиктер тәрізді социогенетиктер де барлық себепті әлеуметтік орта әсеріне таңып, жеке адам белсенділігін мойындамады. Нәтижесінде белгілі бір әлеуметтік орта жағдайында көптеген құрсеткіштері жағынан мүлдем алуан түрлі адамдардың қалайша қалыптасатыны, ал нәліктен түрліше ортада ішкі жан дүниесі, мінез-құлықтарының мазмұны мен формалары жағынан өте ұқсас адамдар шығатындығы түсініксіз болып қалды. [5].

Жас ерекшелігі психологиясының әдістері.

Жас ерекшелігі психологиясы ғылыми талдауға ұшырауы мүмкін психологиялық фактіні — бақылау мен экспериментті алудың негізгі екі әдісін пайдаланады.

Бақылау әдісі - жас ерекшелік психологиясындағы зерттеулерде кеңінен қолданылады. Бақылау зерттеудің тек тиісті объектілеріне қарау емес, әдейі мақсат қойып баланың тиісті мінез-құлқын тексеру. Бұл кейде кесінді ретінде жүргізіледі. Кесінді дейтін себебі бақылау үздіксіз жүргізілмейді, керек деген мезгілде (аз уақыт ішінде) жүргізіледі.

Эксперимент әдісі- баланың психикасының даму заңдылықтарын бірнеше рет өзгертіп, құбылтып кейде жасанды жағдайда зерттеу. Эксперимент әдісі арқылы кейбір жеке психикалық функцияларды даралап және дәл зерттеуге болады. Эксперимент екіге бөлінеді: **табиғи** және **лабораториялық**. Табиғи эксперимент күнделікті дағдылы жағдайда балалардың арасында ойын, сабақ оқу, еңбек әрекеті кезінде жүргізіледі. 1910 жылы орыс педагогі А.Ф. Лазурский (1874-1917ж) табиғи эксперименттің негізін қалады. Лабораториялық эксперимент арнайы жабдықталған лабораторияда жүргізілетін зерттеу

Байқау әдісі- таңдамалы және жоспарлы түрде адамның психикалық әрекеттерін үйреншікті жағдайларда зерттеп және психикалық әрекеттердің ағымына ешбір өзгерістер енгізбей сипаттауды айтамыз. Бұл әдіс бойынша зерттеуші адам зерттелушінің әрекеттерін сырттай бақылап жазып отырады. Оны жүргізу шарттары жоспарлап алу, мақсат қою, жүйелі түрде жүргізіп отыру, кездейсоқ болмай байқауды қалай жүргізу керектігін алдын ала белгілеп алу және оған қорытынды беру.

Байқау әдісі **жаппа** және **ішнара** болып бөлінеді. Бала психологиясы тарапынан жасалатын эксперименттер мектепке дейінгі және мектеп жасындағыларымен түрліше жүргізіледі.

Анкеталау – зерттелінушінің биографиялық мәліметтерін, пікірін, өмірлік құндылықтарын, ұстанымдары мен жеке қасиеттерін айқындау әдісі.

Биографиялық әдіс – жеке тұлғаның өмір жолын зерттеу, диагностикалау, коррекциялау мен болжамдау тәсілі.

Егіздер әдісі – адам психикасына орта мен тұқымқуалаушылық факторларының әсерін анықтауға мүмкіндік беретін гомозиготты және гетерозиготты егіздер арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарды зерттеу әдісі. [5].

Қорытындылай келе, жас ерекшеліктері психологиясы адамның бүкіл өмірі бойындағы психикалық қасиеттері мен тұлғасының даму үдерісін зерттейді. Бізді қызықтыратыны — бүкіл өмірлік жол емес, өте жылдам есейіп келе жатқан баланың мектепті тәмамдап, ересек өмірге қадам басқанша жүріп өткен, туғаннан 17 жасқа дейінгі өмірінің бастапқы кезі. Жас ерекшеліктері психологиясының бұл бөлімінде бала дамуының заңдылықтары мен фактілері анықталады. Жас ерекшеліктері психологиясының психологияның басқа салаларынан басты айырмашылығы — даму

қарқынына басым көңіл бөлінуі. Сондықтан оны генетикалық психология (грек тілінде генезис — шығу тегі, қалыптасу) деп атайды. Негізінен, тірі жан жанауарлар қатарында жоғары сатыда тұрған сайын, сол сияқты оның балалық шағы ұзаққа созылады, сол сияқты туылғанда ол әлсіз болады. Бұл табиғаттың бір парадоксы болып есептеледі. Тарихи даму барысында адамзаттың материалды және рухани мәдениетінің үздіксіз артуы байқалады. Мыңжылдықтардың ішінде адамдардың тәжірибесі мың есеге көбейді. Бірақ бұл уақытта туылған сәби еш өзгерген жоқ. Антропологтардың мәліметтері бойынша анатоми — морфологиялық ұқсастықты зерттей отырып, олар кроманьондықтармен және қазіргі еуропалық адамды салыстырады. Қорытынды бойынша қазіргі заманғы адамның жаңа туылған сәбиі он мың жылдар бұрын өмір сүрген сәбиден еш айырмашылығы жоқ. Сонда табиғи шарттары ұқсас бола тұра психикалық дамудың деңгейі, қоғам дамуының тарихи кезеңдерінде бала әртүрлі жетістіктерге жетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жас ерекшелік психологиясы-О.Н.Ерниязов Алматы, 2006 ж.
2. Специальное образование в меняющемся мире- Малофеев Н.Н. Россия 2013г.
3. Психология развития и возрастная психология- Галина Сергеевна Абрамова 2018г.
4. Слепоглухонемые дети. Развитие психики в процессе формирования поведения. – Мещеряков А.И. 1974г.
5. «Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясының» екінші басылымы А. В. Петровский; Н. И. Непомнящая;

UDK 82-313.2

Zhumabekova Akerke Daurenovna
Master's Degree student
Turan-Astana university
Astana, Kazakhstan
Scientific Advisor: Kussainova R.E.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ УТОПИЯ ЖӘНЕ АНТИУТОПИЯ

УТОПИЯ И АНТИУТОПИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

UTOPIA AND DYSTOPIA IN WORKS OF ART

Аннотация. Әлемдік әдебиет пен мәдениетте бір-біріне қарама-қарсы екі ұғым – утопия мен дистопия кең тараған. Бүгінде бұл терминдерді білмейтін адам жоқ. Жазушының утопиясы - шынайы өмірдегі кемел дүниесі, арман-тілектері болса, оның антиутопиясы – автордың өзі қоғамда көрген көңілге қонымсыз жағдайлар мен бақытсыздықтар туралы әңгімесі. Утопия мен антиутопия жанрының әлемдік әдебиет пен мәдениетте өзіндік ұзақ тарихы бар.

Төлен Әбдіктің көркем шығармаларына идеялық тұрғыдан талдай отырып, бәрі тамаша, көңілге қонымды (утопиялық) оқиғалар мен жағымсыз, көңілге қонымсыз жағдайларды (дистопиялық) көре аламыз. Мақаланың негізгі мақсаты – жазушы Төлен Әбдік шығармаларындағы утопиялық және антиутопиялық образдарды талдап, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету. Төлен Әбдік – қазақтың әр кезеңдерінде рухани өркендеуімізге, мәдени өркениетімізге, ұлттық рухымызға зор үлес қосқан жазушыларымыздың бірі. Жазушының шығармалары адам мінезінің сырына терең бойлауымен, өмірдің мәніне философиялық көзқараспен қарауымен, өмірдің қайшылықты құбылыстарының күрделі шындығын ашуымен ерекшеленеді. Төлен Әбдік шығармашылығының негізгі өзегі – адам мұңы (антиутопия). Бұл – жеке бастың емес,

ұлттың, кейінгі ұрпақтың мұңы. Зерттеу жұмыстары негізінде Төлен Әбдікті Отан, ұлт, тіл, дін, тәуелсіздік сынды халықтың мүддесімен астасып жатқан ұлттық құндылықтар мен әлеуметтік мәселелерге аса қызығушылық танытқан жазушы ретінде танымыз.

Кілт сөздер. Утопия, дистопия, әлеуметтік құрылыс, утопиялық және дистопиялық (жанр), фантастика.

Аннотация. В мировой литературе и культуре широко распространены два противоположных понятия - утопия и антиутопия. Сегодня нет никого, кто не знал бы этих терминов. Утопия писателя – это его совершенный мир в реальной жизни, его мечты и желания, а его антиутопия – рассказ самого автора о неприятных ситуациях и несчастьях, виденных им в обществе. Жанры утопии и антиутопии имеют свою длительную историю в мировой литературе и культуре.

Анализируя художественные произведения Толена Абдика с идеологической точки зрения, мы можем увидеть события, в которых все идеально, приятные (утопические) и негативные, неприятные ситуации (антиутопические). Основная цель статьи - проанализировать утопические и антиутопические образы в произведениях писателя Толена Абдика и показать их сходство и различие. Толен Абдик – один из наших казахских писателей, внесших большой вклад в наше духовное развитие, культурную цивилизацию, национальный дух в разные периоды. Произведения писателя отличаются глубоким проникновением в тайны человеческой природы, философским подходом к смыслу жизни, раскрытием сложной реальности противоречивых явлений жизни. Основной стержень творчества Толена Абдика – человеческая печаль (антиутопия). Это горе не отдельного человека, а нации и подрастающего поколения. На основании его исследовательской работы мы признаем Толена Абдика писателем, очень интересующимся национальными ценностями и социальными вопросами, переплетающимися с интересами народа, такими как родина, нация, язык, религия, независимость.

Ключевые слова. Утопия, антиутопия, социальная конструкция, утопия и антиутопия (жанр), фантастика.

Annotation. In world literature and culture, two opposing concepts - utopia and dystopia - are widespread. Today there is no one who does not know these terms. The writer's utopia is his perfect world in real life, his dreams and desires, and his dystopia is the story of the author himself about the unpleasant situations and misfortunes he has seen in society. Genres of utopia and dystopia have their own long history in world literature and culture.

Analyzing Tolen Abdik's artistic works from an ideological point of view, we can see events in which everything is perfect, pleasant (utopian) and negative, unpleasant situations (dystopian). The main goal of the article is to analyze the utopian and anti-utopian images in the works of the writer Tolen Abdik and show their similarities and differences. Tolen Abdik is one of our Kazakh writers who contributed greatly to our spiritual development, cultural civilization, and national spirit in different periods. The writer's works are distinguished by their deep insight into the secrets of human nature, their philosophical approach to the meaning of life, and their disclosure of the complex reality of conflicting phenomena of life. The main core of Tolen Abdik's work is human sadness (dystopia). This is not the grief of an individual, but of the nation and the next generation. Based on his research work, we recognize Tolen Abdik as a writer who is very interested in national values and social issues that are intertwined with the interests of the people, such as homeland, nation, language, religion, and independence.

Keywords. Utopia, dystopia, social construction, utopian and dystopian (genre), fantasy.

In general world literature and culture, there are terms "utopia" and "dystopia". Today there is no one who does not know these terms.

The political explanatory dictionary gives the following definition of the concept of "utopia": "Utopia (ancient Greek: topos - place, place, i.e., no place) is a type of socio-political fantasy, an unfulfilled dream, imaginary, not based on science, not in real life, realization It is

not possible, but most of the time, the ideal projects are much better than the existing society" [1]. This concept is taken from the work "Utopia" published in 1516 by Thomas More, the founder of utopian socialism: 1) a representation of a scientifically formulated ideal social structure. 2) fantasy, unrealizable fantasy phenomenon. In "Utopia", the author described an ideal society based on equality, economic and political prosperity, and where poverty and suffering would be eliminated.

Utopia is often used to mean something that would be perfect, a reality that could be perfect. Utopia represents people's hopes and dreams. This term has become synonymous with the word "impossible". This is because the ideal life in the perfect society that it offers seems out of reach for people.

It is known that the genre of utopia has its own long history in world literature and culture. It is known that when we hear the word "utopia", we think of a state created by human imagination about a perfect society. We can find scenes of utopia from the works of the Greek poet Hesiod, from Plato's work "The State", from Augustine's work "On the Abode of the Gods", from the works of I. Florsky "Understanding the Apocalypse". In addition, in Abu Nasir al-Farabi's treatise "The Benevolent City" there are scenes of utopia. We can name T. Mor, T. Campenalla, and in Russia V. Odoevsky, N. Chernyshevsky as one of the creators of the classic utopian model of the future. The most important utopian works include Edward Bellamy's Looking Back (1888), H.G. Wells's "Modern Utopia" (1905) and "The Shape of the Future" (1933) can be attributed.

In utopia, both the government and the relationship between people will be ideal, perfect. It is known that in such a society everyone is happy and everyone is equal. The dream of our great-grandfather AsanKaigy, who sought the earth for such a main goal of utopia, continues. That is, in the Kazakh worldview, we name AsanKaigy, who traveled the country on his jelmaya, looking for a happy place, and Korkyt Ata, who sought eternal life, as the beginning of utopian education.

Later, people begin to understand that an ideal state structure is impossible. Writers such as D. Swift and F. Dostoyevsky began to doubt the realization of the utopian idea in their works. That is, they do not believe that there will be a wonderful and happy state for all the people. From this moment on, the genre of "dystopia" appears in the direction opposite to utopia.

A whole that unites both utopia and dystopia, the main character in both is the state, society.

AmantaiSharip in his article "Jiraulyk utopia and mentality of nomads" divided utopia into 3 groups as follows: "There is no consistency in the classification system of utopias (spatial, temporal, religious-mythological, political, etc.) when considered in relation to a certain social structure. In this regard, we explored and focused on utopia from the point of view of state and interstate relations and divided it into three groups:

1. A utopia about a happy settlement or a benevolent society (for example, Plato's "State", Yambul's "Country of the Sun", Al-Farabi's "On the Views of Benevolent Cities", Bacon's "New Atlantis", Andreas' "Christianopolis", Harrington's "Republic of Oceania", Hertzky's works "Freilandia", etc.). In general, although there are differences in the contents of the utopian concepts of space and time, as well as the "just governor", their goals and objectives are the same. It is the principle of a perfect society.

2. Colonial utopia combined with war and globalism.

3. Defense utopia in the nature of preserving national integrity or self-defense. [2]

AsanKaigySad's search for Earth belongs to the first of these utopias. The Earth of AsanKaigyn is the shadow of a perfect thought that fills the space of nomads whose horizon is visible; steaming milk of beauty; the dullness of haughty taste; power of inexhaustible faith. In short, he is the product of a pure, simple and natural character, which does not stick to extremes. [2]

"Ai, khan, you won't know if I don't tell you..." of Asan Kaigy's story:
...If you speak, find a place to live,

If I ride on a horse and hit the ground,
Move the country where you find it,
Why don't you know this? [3, p. 24] - it is clear that the genius of the nomadic era was very close to the country and cared about it.

This idea is also reflected in the works of poets such as Kaztugan, Umbetey, and Zhiembet, who continued the poetry of poetry that began with great grief. As an example, we can mention the following story of the Kaztugan Gorge:

"You're a young slob
The place where it was destroyed,
A lamb lying down
A place where a thousand sheep grazed.
The poor and the rich are equal,
The cover and the tail are equal,
Half and half are equal..." [3, p. 29]

Or this one passage from UmbeteiZhirau also continues the idea raised above:

The hero was worthy of the khan.
Your country was very rich.
Winter was a mountain,
The summer pasture was a lake,
It was a cool yellow waist,
He was a man worthy of the country.
Surprised that Saryarka
It was a dream for other people... [3, p. 78]

In this way, it was undeniable that at the basis of the utopia of Jeruyik, which caused AsanKaigy and was filled with new symbols in the folk literature, there was an unquestionable belief that the Kazakh community, which did not yet know Bodan and moved freely, could be brought to even greater perfection.

The main theme of the above excerpts and discussions is the idea of preserving the integrity and unity of the Kazakh people.

There is a theoretical definition of the term "Utopia" by Doctor of Philological Sciences, Professor MusilimBazarbayev. "Utopia is a literary work that depicts an unattainable dream born from imagination. The first work called "Utopia" was written by Thomas More (1516). Later, Tommaso Campanella wrote "The City of the Sun" (1602), Francis Bacon wrote "The New Atlantis" (1627)... In relation to literature, utopia is understood as works that describe the life of people in society whose ideas and projects are established in reality... "Jeruiyk" in Kazakh literature, the notions of "the time when the grouse lays its eggs on the sheep" are the expression of a utopia born of artistic imagination. Utopian works later became fiction. At the same time, imagination is given free rein, not only social, but also "where would scientific and technical progress lead, what benefits would it bring to mankind?" also touches on large-scale issues." [4, p. 343]

Utopian Kazakh poetry began with Makhambet, and MagzhanZhumabayev, AbdollaZhumagaliyev, SakenSeifullin, Sattar Erubayev, who later joined the aforementioned line, also participated creatively in its development and perfection. Utopia in Kazakh prose first began to appear with the small etudes of Ilyas Zhansugirov, SabitMukanov, SakenSeifullin, but now, on the one hand, we can find worlds that turn into social fiction in the works of many contemporary writers.

At the same time, the initial theme of Kazakh social fiction was the longing for eternal life, but later the idea of searching for a time and a paradise where "the sparrow lays eggs on the sheep" was decided. Since then, the theme of establishing a just society has been sung. "Utopia" created by human imagination, meaning "Zhydelibaysyn" and "Jeruiyk" in the Kazakh soil, started a special field and laid its foundation. In addition, he gave the world of literary studies the term "utopia", which is widely used today.

There are optimistic and pessimistic points of view, stories that depict an optimistic worldview can be called "utopia", and a pessimistic worldview can be called "dystopia" or "dystopia".

The term "dystopia" is currently interpreted conventionally. It is sometimes used interchangeably with the terms "negative utopia", "neutopia", "kakatopia", "dystopia". What we know from the history of philosophy is that the basis and condition for the first appearance of utopia came from dissatisfaction with life. As a result of such dissatisfaction, the author begins to dream of an alternative society, different from the one he lives in, and to think about its model.

Anti-utopia is a trend of social thought and philosophy, which is opposite to utopia of the 20th century, which is skeptical of humane social ideas and the creation of a just society. Although they do not fit the genre of "dystopia" in their pure state, there are the following works that contain elements of dystopia: "Nevozvrashchenets" by A. Kabakov, "NovyeRobinsony" by L. Petrushevskaya, "OstrovKrym" by V. Aksenov, "Moscow 2042" by V. Voinovich. Yu. Daniel's work "Govorit Moscow" written in the 1960s is a clear manifestation of the dystopian genre. In this novel, the spiritual decline of society is clearly written.

The critic L. Pan has the following excellent opinion about the story "New Robinsons" by the well-known writer L. Petrushevskaya, written in the dystopian genre of Russian literature: "anti-utopia is real before the end: this genre is alive in the air and indicates not so much literary phenomena as the current life - life after the collapse all illusions, including faith in humanity... Social moments play a small role here; The nightmare life is universal, and not only is it predestined." [5]

Classic works of the dystopian genre are Russian writers "My" by E. Zamyatin, "Chevengur" by A. Platonov, "Divnynovymir" by O. Huxley, J. Orwell's novels "1984" can be mentioned. Although the topics of these works are different, what unites them is the description of the political and social structure of society, the worship of power and the leader, and the description of the command-administrative system. In these mentioned works, writers express concern about the fate of humanity and moral principles.

Anti-utopian-writers touched upon such topical issues as the totalitarian regime of that time and its consequences, the moral decline of the individual as a result of the forced control of the human race, spiritual deprivation, and the loss of the national code. If we read the works of the well-known writer OralkhanBokei, who was concerned about the fate of his country, and wrote dystopian poems, we can see that the author has covered such urgent issues. The author's works "Terisakkan", "Bura", "Snow Maiden", "AtauKere", "Yetim Bota" can be cited as proof of this. OralkhanBokei's dystopia is the socio-political problems that the author has witnessed in society. OralkhanBokei wanted to have an independent country with a strong religion and language, a high status of its national language, not subject to anyone.

For example, we can take the underground small state of KonkaiChal in the story "Snow Maiden". "Nurzhan saw the source of wealth in this underground house. Everything else from the person's side clicked into his eyes. He wondered if he would even find a person's soul if he searched seriously. [6, p. 63] The moment of the visit of the three young men to the Konkai state in this writer's story is combined with the space of the dystopian world. Behind the image of Konkay shown by the author, there is a symbol of our independence, missing and waiting for sarga. This work was written in the 60s, that is, the essence of this work is longing for the independence of the country.

"You don't know where you are going, others know. We will do it as it is. We will follow as he is led, like a blind boy... People used to say that the head of a person is the ball of God, now we are the ball of Upray. [6, p. 59] Through this passage, we can see the image of the Kazakh people, who cannot get rid of the work imposed by the Soviet government and imposed by the Soviet party, even though their own "I" is bursting at the seams. This was the Independence that our ancestors had dreamed of for many years, which was an unattainable dream of the "Snow Maiden" here.

The writer Umirzak Mukai's article titled "The Breath of Mysterious and New Genre" tells about NurzhanKuantayuly's story "Terrible Three Days", which recently began to appear in world literature, but brought a strange dystopia genre to Kazakh literature. First of all, he focuses on the content of the "dystopia" genre: "It is natural to have elements of science fiction in a dystopia. However, the eighth civilization is based on logical foresight. The attempt of the "anti-utopia" genre is to show the future visions of the fate of mankind, therefore the work will be closely related to the fate of the human being. First, the underlying nature of the work will be based on fear and terror" [7].

The author of the article compares this work of NurzhanKuantayuly with the work of Nobel laureate Kazuo Ishiguro entitled "Don't Show Me Freely" written in a dystopia.

The works of the well-known writer TolenAbdik have been published since 1964. His "Horizon", "Truth". "Unspoken truth", "Oliara", "Parasat front", "Right hand", "Father" etc. His works have their own contribution to the history of Kazakh literature. The well-known writer AbdijamilNurpeyisov thought about the story "Parasat Maidan": "This work of TolenAbdik is a cry of the soul arising from the bitter and urgent reality of today's existence" [8]. If we look at the author's artistic works from an ideological point of view, everything is ideally presented together with wonderful (utopian) events and unpleasant events, unsatisfactory situations (dystopian).

Utopian and anti-utopian themes are clearly found in TolenAbdik's works of art. The author clearly describes how the short life of a human being is spent in this eternal struggle between life and death. In this case, the main material of the writer is the reality of life, and the main tool is the word. The writer TolenAbdik creates different characters through words, makes them happy and sad, brings them into conflict with each other and mixes them into a fight. Thus, he brought the daily phenomenon that happens in reality to the eyes of the reader through artistic images.

It is true that the fate of any nation, people, and the historical periods they have passed through leave their mark first of all in the literature of that people. TolenAbdik is one of our writers who contributed a lot to our spiritual development, cultural civilization, and national soul in different periods of Kazakh literature. The writer's works are distinguished by his insight into the secrets of human character, his philosophical approach to the meaning of life, and his revelation of the complex reality of contradictory phenomena of life. The main core of TolenAbdik's work is human sadness (dystopia). It is not the grief of the individual, but the grief of the nation and the next generation.

"Why do today's youth like dystopia?" by ZhalgasErtai on "Abai.kz" website. published an article entitled In it, "Writers imagined the future of humanity in different ways. According to the genre of dystopia, the future of humanity is bleak, the government becomes a tyrant, and nature becomes catastrophic. The singer of the end" [9], he says.

In addition, he highlights 3 works that are considered the standard of the dystopia genre: the novel "We" by Yevgeny Zamyatin, the novel "Brave New World" by Aldous Huxley, the novel "1984" by George Orwell. In the end, he makes the following conclusion about dystopia: "A dystopia seems like a vaccine that writes negative versions of the future and aims to prevent them from happening" [9].

In conclusion, we determined the meanings of "utopia" and "dystopia" in the literature. The utopia of any writer is a perfect world, dreams and desires that do not exist in real life. And dystopia is a story about the unsatisfactory conditions and misfortunes experienced by the author himself. It is true that "literature is a mirror of the times". Therefore, we can learn information about a certain period through the works of art of that period. The utopia and dystopia of the authors of fiction covers many thematic issues. However, we need to preserve the problem of the national spirit and consciousness.

References:

1. Political explanatory dictionary. - Almaty, 2007. - 616 p.
2. A. Sharip. Rural utopia and nomadic mentality. //Kazakh literature, 2016. №8. <https://qazaqadebieti.kz/>
3. M. Baidildaev, M. Magauin. Five centuries sing: two volumes. - Almaty: Writer, 1989. Volume 1. - 382 p.
4. Literature. Glossary of terms. Almaty: Mother tongue. 1998. - 383 p.
5. Pann L. O. Petrushevskoi// Zvezda, 1994, №5. <https://www.dissercat.com/content/konstanty-khudozhestvennogo-mira-lyudmily-petrushevskoi>
6. O. Bokey. Snow Maiden. - Astana, 2020. -170 p.
7. O. Mukai. The breath of a mysterious and fresh genre. //Kazakh literature. 2021, №6. <https://qazaqadebieti.kz/27515/tylsym-ri-ty-zhanrdy-tynysy/>
8. N. Usenova. Genre and thematic nature of TolenAbdik's works. massaget.kz site. 2021. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/65182/>
9. J. Ertai. Why do today's youth like dystopia? "Abai.kz" site. 2018. <https://abai.kz/post/81407>

УДК 342

Ибрагим Ербол Ойратұлы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының

ЮП 21/1-1 тобының студенті

Тұран-Астана университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы

Какимжанова Нургуль Туkenовна

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІСІ

СУБЪЕКТЫ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА

SUBJECT OF ADMINISTRATIVE LAW

Аннотация. Мақалада әкімшілік құқық субъектісінің түсінігі қарастырылады. Сонымен қатар әкімшілік құқық мәртебесінің құрлымы туралы түсінік. Құқық қабілеттілік. Әрекет қабілеттілік. Әкімшілік құқықтың жеке субъектілерінің түрлері. Әкімшілік құқықтың мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілері.

Кілт сөздер. Азаматтар, лауазымды тұлғалар, парламент, құқықтық мәртебе, әкімшілік құқық.

Аннотация. В статье рассматривается понятие субъекта административного права. А так же понятие структуры статуса субъекта административного права. Правоспособность. дееспособность. Виды индивидуальных субъектов административного права. Государственные и негосударственные субъекты административного права.

Ключевые слова. Граждане, должностные лица, парламент, правовой статус, административное право.

Annotation. The article discusses the concept of the subject of administrative law. As well as the concept of the structure of the status of administrative law. Legal capacity. Types of individual subjects of administrative law. State and non-state subjects of administrative law.

Key words. Citizen, officials, legal staturse, administrative law.

Дәстүр бойынша әкімшілік құқық субъектісі деп басқаруды жүзеге асыра алатын, атқарушы билік функцияларды іске асыруға қатысатын жеке және заңды тұлға (ұйым).

Әкімшілік құқық субъектісі-мемлекеттің басқару қызметіне деген тараптарының бірі, заңнамамен берілген құқықтарға ие, міндеттері, өкілеттері, күзіреті, жауапкершілігі, әкімшілік-құқықтық қатынастарға түсу қабілеті. Әкімшілік құқық субъектісі-бұл арнайы құқықтық нормалар жіктелген өз қалауы бойынша немесе міндетіне байланысты-құқықтық қатынастардың қатысушы. Мысалы: азамат, өзіне тиесілі құқықтар бұзылды деп санаса, онда ол сотта атқарушы билік қабылдаған қаулыны қарсы шығу мүмкін. Атқарушы билік, атқарушы органда жұмыс истейтін азаматтардың құқықтары мен бостандықтарың қорғауға тиісті шараларды қолдануға міндетті. Прокурор болса жеткілікті дәлелдер болған жағдайда әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс қозғауға міндетті. Әкімшілік құқық субъектілерінің өздерінің құқықтық мәртебесін жүзеге асыру туралы мысалдар көп.

Заңды тұлғалардың әкімшілік құқықтық субъектісі олар құрылған сәттен бастап туындайды.

Кейде әкімшілік құқық пен әрекет қабілеттілігі сәйкес келмейді, бұл азаматтардың әкімшілік - құқықтық мәртебесіне тән.

Әкімшілік құқық әртүрлі құқықтық мәртебеге ие көптеген субъектілермен сипатталады.

Әкімшілік құқықта субъектілер жеке және ұжымдық деп екіге бөлінеді.

Жеке субъектіге Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдік азаматтар және азаматтығы жоқ адамдар жатады. Азаматтар әкімшілік-құқықтық қатынастардың субъектілері осындай жағдайда болады. Мысалы: қандайда да бір іс-әрекет жасау, олар үшін белгіленген міндетті орындау, тиісті мемлекеттік органның рұқсатын(лицензиясын) алу қажеттілігіне байланысты, сотта құқықтарды, бостандықтарды және заңды мүдделердің бұзатын әрекеттерге(әрекетсіздікке) сотта дауласа алады.(Азаматқа жасалған әкімшілік құқық бұзушылық үшін әкімшілік жаза қолданылады, ол өз құқығын бұзған немесе оның бостандығын шектеген лауазымды тұлғаның әрекетіне сотқа шағым жібереді содан сон азаматтар қоғамдық бірлестік құрады т.б.

Әкімшілік құқықтың Жеке субъектілеріне мемлекеттік қызметші немесе лауазымды адам да жатады.[1]

Әкімшілік құқықтың ұжымдық субъектілері-бұл сыртқы қатынастарда тәуелсіз құқық субъектісі ретінде әрекет ететін ұйымдар болыр табылатын адамдар тобы дейміз. Оларды құру тәртібі мен қызметі нормативтік құқықтық актілермен реттеледі.

Әкімшілік құқықтық қатынастарда ұжымдық құқық субъектілер ылғи да өз атынан әрекет етеді, заңдар және өзге де нормативтік құқықтық актілер оларға құқықтар мен міндеттер жіктейді.

әкімшілік құқықтың ұжымдық субъектілеріне соңғы бірнеше жыл ішінде құрылған мемлекеттік корпорациялар жатады.

Қазақстан Республикасының әрбір азаматы оның аумағында барлық құқықтарға және Қазақстан Республикасында көзделген тең міндеттерді орындайды.

Азаматың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің мазмұны:

Әкімшілік құқық нормаларымен бекітілген оның құқықтары мен міндеттерінің кешені.

Осы құқықтарды, міндеттерді іске асырудың кепілдіктері, соның ішінде оларды заңмен қорғау және мемлекеттік органдардың қорғау мезанизмі болып табылады.

Нормативтік құқықтық актілерде жеке тұлғаның Қазақстан Республикасының азаматтарының құқықтық мәртебесі анықталмаған. Соңғысының жеке тұлғаға қарағанда құқықтары мен міндеттері көп. Мысалы, шетелдік азаматтарды немесе азаматтығы жоқ адамдарды мемлекеттік Азаматтық қызметке жіберілмейді.

Азаматтың әкімшілік құқық қабілеттілігі-оның әкімшілік-құқықтық сипаттағы құқықтары мен міндеттеріне ие болу мүмкіндігі. Ол азамат дүниеге келген сәттен бастап пайда болады және ол қайтыс болған кезде тоқтайды. Азаматтардың құқық қабілеттілігі бөлінбейді және берілмейді. Жекелеген азаматтар үшін ол уақытша шектелуі мүмкін (қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасалған жағдайда).

Санкциялар бас бостандығынан айыруды, арнайы құқықтардан айыруды көздеуі мүмкін, яғни азамат туғаннан бастап оған берілген құқықтарды пайдалануға құқылы болмайды.

Құқық қабілеттілігін іске асыру үшін азамат әкімшілік қабілеттілікке ие болуы керек, яғни өзінің жеке іс-әрекеттерімен әкімшілік-құқықтық сипаттағы жүктелген міндеттерді жүзеге асыру, құқықтарға ие болу және орындау мүмкіндігі керек.

Толық көлемде әрекет қабілеттілік 18 жастан басталады, алайда азаматтар үшін әкімшілік қабілеттіліктің пайда болу сәті белгісіз болып қалады. Әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін жауапкершілік 16 жастан басталады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы, заңдары мен заң актілері негізінде азаматтың мемлекеттік басқару саласындағы негізгі құқықтарын ажыратуға болады.

13-бап

1. Әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы.

2. Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар.

3. Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі.[2]

16-бап

1. Әркім өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар.

2. Заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ұстауға болады.

3. Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы.

23-бап

1. Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқығы бар. Қоғамдық бірлестіктердің қызметі заңмен реттеледі.

2. Республика Конституциялық Сотының, Жоғарғы Сотының және өзге де соттарының төрағалары мен судьялары, Орталық сайлау комиссиясының, Жоғары аудиторлық палатасының төрағалары мен мүшелері, әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері саяси партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап сөйлемеуге тиіс.

25-бап

1. Тұрғын үйге қол сұғылмайды. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.

2. Қазақстан Республикасында азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасалады. Заңда көрсетілген санаттағы мұқтаж азаматтарға тұрғын үй заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан олардың шама-шарқы көтеретін ақыға беріледі.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары азаматтарға міндеттер кешенін береді. Абсолютті міндеттерге ҚР Конституциясы мен ҚР заңнамасын сақтау,

заңды түрде белгіленген салықтар мен алымдарды төлеу, табиғат пен қоршаған ортаны сақтау, табиғи байлықтарға ұқыпты қарау міндеті, сондай-ақ әскери қызмет міндеті жатады.[2]

Атқарушы билік органдары.

Атқарушы органды белгілі бір аумақта жұмыс істейтін, билік өкілеттіктеріне, құқықтық, материалдық, қаржылық, ақпараттық және басқа ресурстарға ие және атқарушы биліктің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік механизмнің дербес құрылымдық элементі деп санауға болады.

Орталық атқарушы билік органдарының ұйымдық-құқықтық нысандары: Қазақстан Республикасының министрлігі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік комитеті, Комитет, бас басқарма, агенттік (ұлттық агенттік), Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы инспекция, департамент, агенттік, Қазақстан Республикасы министрлігінің жанындағы комитет болып табылады.

Атқарушы билікті Парламенттің келісімімен, Президент тағайындайтын Премьер-Министр бастаған Қазақстан Республикасының Үкіметі жүзеге асырады. Премьер-министр, атқарушы органдар жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылықты жүзеге асырады.

Міне, мақалада қарастырылғандай Әкімшілік құқықтың субъектісін жан-жақты қарастырып өттік. Дәстүр бойынша, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық Кодексіндегі бап бойынша, өзінің ойым бойынша Әкімшілік құқық субъектісі терминің түсіндім.[2]

Қолданылған әдебиеттер:

1. www.adilet.zan.kz
2. Әкімшілік құқық кодексі.

УДК ӘӨЖ 318.016

Ибрагимова Гулбахарам Ибрагимовна
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»
кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
п.ғ.к., доцент **Жиентаева Б.Ж.**

БОЛАШАҚ БАКАЛАВР – ПСИХОЛОГ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО БАКАЛАВРА – ПСИХОЛОГА

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE BACHELOR – THE PSYCHOLOGIST

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты болашақ психологтардың кәсіби іс-әрекетке даярлығын дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздерін жүйелеу және осы даярлықтың эмпирикалық мәліметтер негізінде қазіргі жай-күйін сипаттау.

Кілт сөздер. Құзіреттілік, коммуникативтік құзіреттілік, кәсіби бағдар, кәсіптік қызметке дайындаудың бағыттары мен принциптері

Аннотация. Целью данного исследования является систематизация психолого-педагогических основ развития профессиональной подготовки будущих психологов и характеристика современного состояния этой подготовки на основе эмпирических данных

Ключевые слова. Компетентность, коммуникативная компетентность, профессиональная направленность, направления и принципы подготовки к профессиональной деятельности

Annotation. The purpose of this study is to systematize the psychological and pedagogical foundations for the development of professional training for future psychologists and to characterize the current state of this training based on empirical data.

Keywords. Competence, communicative competence, professional orientation, directions and principles of preparation for professional activity

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жалпы білім беру жүйесіне, оның ішінде педагогикалық білім беру жүйесіне де өз әсерін тигізуде. Қазіргі мектепке теориялық білімдерді, кәсіби қабілеттер мен дағдыларды тұтастай пайдалана білетін, педагогикалық ойлау деңгейі жоғары, педагогикалық міндеттерді өз бетінше шығармашылық тұрғыдан шеше алатын мамандар қажет.

Жаһандану дәуірінде қазіргі заман болашақ психологтарды кәсіби іс-әрекетке дайындау стратегиясы оқушылардың тұлғалық, зияткерлік және аффектік салаларын үйлесімді дамытудың құралдары мен тәсілдерін қалыптастыруға деген мақсаткерлігімен, бағыттылығымен анықталады.

Сәйкесінше, қазіргі педагогикалық білім беру жүйесінің даму стратегиясын анықтауға және мамандардың кәсіби, тұлғалық дамуындағы өзекті мәселелерді шешуге міндетті болашақ кәсіби даярлық жүйесін жетілдіру – қазіргі ЖОО-дағы білім беру міндеттерінің аса маңыздыларының бірі болып табылады.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде педагогикалық іс-әрекетке кәсіби даярлықтың дамуы студенттердің кәсіби-педагогикалық бағдарлануын; психологиялық, педагогикалық білім меңгеру деңгейін арттыру; психологиялық, педагогикалық технологиялық құзіреттілікті дамыту; деонтологиялық даярлықты дамыту; педагогикалық практиканы жетілдіруді қамтитын үздіксіз процесс ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдары ТМД мен Қазақстанда орындалған ғылыми еңбектерге жасаған талдау оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың өзекті бағыттарының болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың теориясы мен практикасының (Р.Ж. Ержанова, К.К. Жампейісова, А.В. Иващенко, А.Р. Ерментаева, А.П. Сейтешев, А.Г. Казмагамбетов, Г.Ж. Меңлібекова, М.С. Молдабекова, А.А. Бейсенбаева, А.А. Қалыбекова, Л.К. Керимов, Р.Г. Лемберг, Б.И. Мұқанова, В.В. Трифонов, Г.А. Уманов, Г.Т. Хайруллин, Н.Д. Хмель, В.К. Шабельников, Х.Т. Шериязданова, Э.И. Шнибекова, Н.Н. Хан, А.Ж.Қайдарова және т.б.) байланыстырыла отырып, қарастырылғанын көрсетеді. Жеке тұлғаның қазақ этнопедагогикасы негізінде жан-жақты дамуының (К.Б. Жарықбаев, Р.К. Төлеубекова, Ә.Н. Көшербаева) ең маңызды жақтарын қарастырған.

Бірқатар зерттеулерде педагогтың кәсіби дайындығының заңдылықтары (Ф.Н. Гоноболін, Н.В. Кузьмина, Л.И. Рувинский, В.А. Слостенин, А.И. Щербаков және т.б.); педагогикалық іс-әрекет мәні және құрылымы (С.И. Архангельский, Д.М. Гришин, К.М. Левитан, Н.А. Половникова, Т.С. Полякова және т.б.); жалпы педагогикалық біліктердің қалыптасу әдістемесі (О.А. Абдуллина, С.И. Кисельгорф, И.Т. Огородников, Л.Ф. Спирин, И.Я. Томин, Н.М. Яковлева және т.б.); мұғалімді дайындауда жаңа тәсілдемелер іздеу (З.М. Большакова, А.А. Вербицкий, В.И. Загвязинский, А.Я. Найн, М.М. Поташник, Л.Ф. Спирин, В.А. Черкасов, А.И. Щербаков, Н.М. Яковлева және т.б.) нақтыланған.

Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімді кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындау мәселесін О.А. Абдуллина, В.И. Андреев, Э.Ф. Зеер, Н.В. Кухарев, Е.В. Ткаченко, А.В. Усова және т.б. шешкен. Мұғалімнің педагогикалық шеберлігін зерттеуге (И.Я. Зязюн, Н.В. Кузьмина, В.А. Слостенин, Н.Н. Тарасович, Г.И. Хозяинов және т.б.)

және педагогикалық техниканы жетілдіруге ерекше көңіл бөлінген (Ю.П. Азаров, А.А. Кан-Калик, Л.И. Рувинский және т.б.).

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді сараптау кәсіби-педагогикалық дайындықтың жоғары оқу орны студенттерінде қалыптастыруға қажетті мынадай ең маңызды жақтарын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді: педагогикалық іс-әрекеттің әр түрлі компоненттері (Ф.Н. Гоноболин, Н.В. Кузьмина, В.А. Слостенин және т.б.); зерттеу біліктері мен дағдылары (О.А. Абдуллина, А.И. Щербаков, Н.М. Яковлева және т.б.); оқу процесінде тәрбие міндеттерін шешуге даярлық (Н.Ф. Белокур, С.Е. Матушкин, П.И. Чернецов және т.б.); шығармашылық педагогикалық іс-әрекетке даярлық (К.А. Абульханова-Славская, Ю.П. Азаров, А.А. Вербицкий, В.А. Кан-Калик, Ю.И. Кулюткин, Н.В. Кухарев, Г.С. Сухобская және т.б.); педагогикалық сараптама, өз педагогикалық іс-әрекетінің рефлексиясын жасау қабілеттілігі (Ю.А. Конаржевский, Г.Н. Сериков, В.А. Черкасов, Т.И. Шамова және т.б.).

Осыған байланысты болашақ психологтардың өз басының тұлғалық, зияткерлік және аффектік салаларын кәсіби іс-әрекетке лайықтап, педагогикалық талаптарға сай дамыту шарттары көкейтесті болады. Бұл болашақ маманның кәсіби маңызы жоғары қасиеттерін дамыту оның кәсіби іс-әрекетке даярлығын анықтайды. Олай болса, болашақ психологтарды кәсіби іс-әрекетке даярлығының теориялық тұжырымдарын, мазмұнын, құрылысын анықтап алуға негіз болатын бағыттар мен қағидаларды жүйелеу қажет.

Жоғары психологиялық, педагогикалық білім беруді ізгілендіру оны гуманитаризациялау, салалық жіктеу, білім беру бағыттарын нұсқаландыру, білім беру мазмұнының бір және көпнұсқалық компоненттерінің бірлігі арқылы жүзеге асырылады.

Алайда, қазіргі еліміздің өркениетті нарыққа бет алған кезеңіндегі туындаған экономикалық, әлеуметтік қиындықтар жастардың адамгершілік қадір-қасиетінің төмендеуіне, салауатты өмір сүру ережелерінің бұзылуына, адамдар арасындағы қатыгездік қылмыстың ең тұрпайы - айуандық, тағылық түрлерінің барған сайын дендеп, рухани жағынан құлдырау үрдісінің күшейе түсуіне әсерін тигізуде.

Мұндай жағдайда жастардың қалыпты өмірін қамтамасыз етуге ықпал жасайтын адамгершілік адами қасиеттердің құндылықтарын бағалауда әлеуметтік мәдени ортаның рөлі ерекше. Сондықтан болашақ психологтардың кәсіби даярлығын дамытуда гуманистік, яғни адамгершілік және мәдени тұрғылар жіктері ажырамай негізгі қағидалық тірек болады деп санаймыз.

Адамның тұлғалық қалыптасуы әлеуметтік жағдайларға тәуелділігі ертеден-ақ дәлелденген. Бұл туралы психолог, педагог ғалым Л.С. Выготский өзінің зерттеулерінде ерекше мән берген. Ол адам- әлеуметтік ортаның негізгі бір құрамды бөлігі деп есептейді. Өз тарапынан орта мүлде өзгермейтін, қатып қалған, ешнәрсе әсер етпейтін дүние емес, ол үнемі адамдық ойлы қарым-қатынаста болатындығын айта келіп, орта, сайып келгенде, адам үшін әлеуметтік орта болып есептеледі де, адамға әлеуметтік тәжірибесімен табиғи ықпал жасайды деген пікірді ұсынады. Л.С. Выготский әлеуметтік ортаны шартты түрде адамдар қарым-қатынасының жиынтығы деп есептей келе, әлеуметтік ортаның ерекше өзгермелі жаңа мазмұны, түрлері тәрбиенің өте икемді, қажетті құралы бола алатындығын дәлелдейді.

Сонымен Л.С. Выготский әлеуметтік орта сансыз көптеген әртүрлі қырларымен, құрамды бөліктерімен үнемі үздіксіз диалектикалық тұрғыда дамып отыратын динамикалық үрдіс деп тұжырымдайды.

Бұл пайымдаудан адамның ортамен қарым-қатынасы жай ғана қарым-қатынаста емес, белсенді іс-әрекетті сипатта болатындығын, сонымен қатар әлеуметтік орта үнемі адамның дамуына үйлесімді бола бермей, қарама-қайшылықтарда да өмір сүретіндігін аңғаруға болады.

Осыған байланысты қазіргі кезеңдегі әлеуметтік тұрақсыздық жағдайындағы орта мен адам арасындағы байланыс бұл тек қана әлеуметтік маңызды мәселе болумен бірге, педагогикалық көкейтесті мәселеге айналып отыр. Болашақ ұрпақты қазіргі өте бір

қысылтаян экономикалық, әлеуметтік қиындық жағдайында, қарама-қайшылықты кезеңде өзіндік мәні бар әлеуметтік мәдениет тұрғысында тәрбиелеу- өркениетке бағыт алған тәуелсіз мемлекеттің өзекті мұраты.

Әлеуметтік-мәдени ортаның болашақ ұрпақтың тәрбиесіндегі маңызы туралы әлемдік деңгейдегі көптеген ғалым-педагогтар, соның ішінде 20-30 жылдардағы қазақтың ұлы зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, М. Дулатов кеңестік дәуірдегі көрнекті ғалымдар Н.К. Крупская, С.Т. Шацкий, А.С. Макаренко т.б. сөз етіп, жеке тұлғаның қалыптасуындағы ортаның ықпалына зор мән берген. Мәселен, С.Т. Шацкий педагог пен ортаның өзара байланысы туралы жазғанда, педагогикалық еңбек қоршаған ортамен байланысты болатынына ерекше тоқталған. Егер оның еңбектерін қарастырсақ, онда бала мектепте оқығанда 2 ортада, 2 бағытты тәрбие алатыны анық сипатталған. Бір жағынан, мектеп өзінің ықпалында тәрбиелесе, екінші жағынан, орта да оған ықпал жасайды. Ал екі ортаның мүддесі, бағыты бала тәрбиесінде көп жағдайда сай келмейді. Мектеп бір бағытта үйретіп жатса, ал орта оған қарама-қайшы бағытта ықпал етеді. Сондықтан сол ортада не болып жатқанын біліп, араласып отыру керек.

Философиялық, педагогикалық, психологиялық, тарихи, әлеуметтік әдебиеттер мен зерттеулерге талдау жасау барысында қазіргі кездегі өзгермелі әлеуметтік-мәдени орта жағдайында баланың тұтас тұлғалық адамгершілік қалыптасуына мектептің де, мұғалім мен ата-ананың да ықпалы шамалы екеніне, өйткені олардың нарық экономикасына дайындығы төмен болғандығына көз жеткіздік.

Жас ұрпақ бойында жалпы адамзаттық, адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға отбасы, мектеп, ауыл-аймақ, кітапхана, жоғары оқу орны, театр, кино, ғылыми көпшілік ұйымдар, теле, радио хабарлары, туристік-спорттық мекемелер, көше, достары, құрбы-құрдастары әсер етеді және әрбір жеке адам үшін оны қоршаған басқа адамдар әлеуметтік орта болып есептеледі. Міне, бұлардың бәрі қосылып, жас ұрпаққа ықпал жасайтын әлеуметтік-мәдени орта болып табылады. Ал ол ортаның тиімділігі психологтардың кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыруымен тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының білім беру Заңында көрсетілгендей, адамзат құндылықтарының ғылым мен тәжірибе негізінде, жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау - білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр. Кәсіби мамандарды даярлау проблемасын шешудің жаңа жолдары қарастырылуда. Білім беру саласында мамандарды даярлаудың қазіргі ұйымдастырылуының негізінде жүйелі білім берумен қатар, оқу материалын ұғынуда қиындықтар тудыратын бөлек-бөлек тұрғылары бар. Мұндай жағдайдың негізгі себебі, біздің ойымызша, білім беру процесі негізгі оқу пәндерін оқыту әдістемесі саласындағы ғылыми ұсыныстарға негізделмейтіндігінде, ал оның өзі білім берудің барлық деңгейлерінде оқыту, білім беру процесінің өрістеуіне кері әсер етеді. Кез-келген пән бойынша оқу бағдарламаларын жасаушыларға оларға неғұрлым жандандырудың логикалық-психологиялық негіздерін жаңаша етіп іздестіру проблемасы қойылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Асмолов А.Г. Психология личности - М.: МГУ, 1990.
2. Маклаков А.Г. Общая психология - СПб.: Питер, 2002.
3. Майерс Д. Социальная психология – СПб.: Питер. Ком, 1998.
4. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: / Учеб. пос. для слушателей фак-тов и ин-тов повышения квалификаций преподавателей вузов и аспирантов. - М., 1995.
5. Практическая психология для преподавателей. - М., 1997.
6. Аванесов В.С. Основы научной организаций педагогического контроля в высшей школе.- М., 1989.

7. Бенедиктов Б.А. Психология обучения и воспитания в высшей школе. - Минск, 1986.
8. Кертаяева Г.М. Педагогикалық деонтология негіздері. Павлодар, 2011.
9. Білім берудегі менеджмент. Профессиональная компетентность учителя как условие развития системы образования. № 1 - 2001.
10. Білім. Образование. Білім беру бағыттарын дамыту және компетенция. № 3 - 2004.
11. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. - М., 1999.

УДК ӘӘЖ 318.016

Имамбаева Назым Жумабековна
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»
кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
п.ғ.к., доцент **Жиентаева Б.Ж.**

МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖОО СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ ІСКЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ У СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО ВУЗА

FORMATION OF COMMUNICATION SKILLS FOR STUDENTS OF A MEDICAL SCHOOL

Аннотация. Мақалада студенттердің коммуникативтік маңызды қасиеттері көрсетілген.

Кілт сөздер. «Коммуникация», «дағды» «коммуникативтік төзімділік»

Аннотация - в статье представлены важные коммуникативные качества студентов.

Ключевые слова. «Общение», «навыки», «коммуникабельность»

Annotation. The article presents the important communicative qualities of students.

Keywords. "Communication", "skills", "sociability"

Коммуникативтік білгерлік - кәсіби маңызды қасиет. Мамандығына байланысты студенттер үнемі және тығыз, қарқынды қарым-қатынас жасауға мәжбүр болады: науқастармен және олардың туыстарымен, жақындарымен, басқадай медициналық қызметкерлерімен (дәрігер, әріптестері, мейірбикелер, кіші мейірбикелер, мекеме әкімшілігімен т.б). Тиісті мамандық дәрежеге және табысқа жету үшін басқа адамдармен қарым-қатынас тәсілдерін, үнемі дамытып, жетілдіріп отыруы қажет.

Коммуникативті білгерлік (компетенттілік) дегеніміз - медицина қызметкерлерінің басқа адамдармен (науқас және оның жақындары мен туыстары, дәрігер, әріптестері, кіші мейірбикелер т.б) коммуникация тәсілдерін нәтижелі қолдана білу арқылы қарым-қатынас жасау қабілеті..

Медицина университет студенттердің коммуникативтік маңызды қасиеттеріне келесілер жатады: адамгершілігі, адамға назар аударуы, мамандығын сүйю, қайырымдылығы, кішіпейілдігі, әдептілігі [1].

Өз эмоцияларын, яғни көңіл –күйін тұрақты ұстай білуі, құпияны сақтауға қабілеттілігі, өз реакцияларын бақылап қадағалауы, әдеп сақтай білуі де мағыналы.

Медицина университет студенттердің тиімді ара қатынасы дегеніміз - ол ауру адамды дұрыс түсінуі және науқастың ойы мен көңіл-күйіне, сөзіне сәйкес әрекеттесуі. Осыған байланысты студенттердің ең маңызды кәсіби қасиетіне жататыны-оның коммуникативтік төзімділігі (толеранттығы).

Коммуникативтік потенциал - бұл студенттердің мүмкіндігі туралы сипаттама, ол оның қатынасының сапасын білдіреді. Қарым – қатынаста медицина университет студенттердің компетенттілігі екі құрама бөліктен тұрады: тұлғаның коммуникативтік қасиеті - қарым-қатынасқа қажеттілігін сипаттайды, сұхбаттасуға және коммуникация жасауға қабілеттілігі – науқаспен сұхбаттасу, жанасу кезінде жағдайды өз қолында ұстай білу қасиеті, белсенділікті көрсете білу қабілеттілігі, науқас жағдайына эмоционалды көмектесе алуы, өзінің алдындағы жекеше іс-әрекетінің бағдарламасын орындай білуі.

Медицина университет студенттерінің негізгі коммуникативтік шеберлігі келесі түрде болады:

- тұлға аралық коммуникацияға шеберлік
 - бір-бірін қабылдауға және түсінуге шеберлік
 - тұлға аралық әсер ету шеберлігі
 - науқастың психологиялық қорғанысын және жасырын себептерін анықтай алу шеберлігі
 - науқастың эмоционалды жағдайын түсіне алу шеберлігі
- Тұлға аралық коммуникативтік шеберлігін келесілер қарастырады:
- мәліметті бере алу шеберлігі
 - мәліметті беру кезінде вербальды және вербальды емес тәсілдерді қолдана білу шеберлігі

- науқасты белсенді тыңдай алу шеберлігі

Осыған байланысты коммуникативтік қабілеті келесілерді қамтиды:

- таныс емес адамдармен қатынасқа түсе алу шеберлігі
- пайда болған түсініспеушіліктерді уақытында шешу және алдын-алу шеберлігі
- өзін басқа адамға түсінікті болатындай етіп, ұстай алу шеберлігі
- басқа адамның өз қылықтары және сезімдерін көрсете алуына мүмкіндік беру шеберлігі.

Тұлғалық қасиеттерінің жүйесі ретінде коммуникативтік мәдениетіне жататындар :

- шығармашылықты түрде ойлай білу
- сөз сөйлеуінің әсер ету мәдениеті
- қимыл және пластикалық қозғалыс мәдениеті
- науқастың коммуникативті іс әрекетін қабылдау мәдениеті
- эмоционалды мәдениеті[2].

Коммуникативті білгерлікті қалыптастыратын психологиялық сипаттамалар- қатынасу икемділігі, науқаспен араласуы, қарым-қатынасты дамытуы, науқастардың туыстарымен, басқа да адамдармен әрекеттесуі, түрлі әлеуметтік жағдайларда араласуы, тәжірибе жинауы, түрлі әрекет жасауы негізінде құралады. Бұл арқылы студенттер тұлғасының қалыптасқан психологиялық ерекшеліктері негізінде әрекеттесу, оның коммуникативтік білгерлігін дамытады.

Аффилиация. Науқаспен жанасуға ықпалдануы, олармен әрекетке түсуге ынталануы. Адамға басқа адамдардың қажеттілігін аффилиация дейді. Психологиялық ішкі жағынан аффилиация-сенім және жақындасу сезімі, ал сырттан –көпшіл болу, басқалармен әрекетке түсуге ынта білдіру, үнемі адамдар арасында болуға тырысу.

Эмоционалды тұрақтылық. Коммуникативті білгерлігін қамтамасыз ететін келесі психологиялық сипаттама - бұл көңіл-күйдің тұрақтылығы (эмоционалды тұрақтылық) - медицина қызметкерінің салмақтылығы, біркелкі күйде болуы, эмоцияларын және тәртібін сақтап, бақылау. Эмоционалды тұрақтылық, науқастармен қарым-қатынас құруға жәрдемдесіп, түсініспеушіліктен сақтайды. Көңіл-күйлерінің тұрақты болуы, оның

қайырымдылығы, эмоциялық ұстамдылығы пациенттің үмітін асырып, сенімділік бағытта қарым-қатынас құруға ықпал етеді.

Идентификация- ұғыну үшін өзін басқа адамның орнына қою арқылы өзін-өзі сезініп, түсіну, өз мінездемесіне басқа адамды сәйкестендіру арқылы, оның ой-пиғылын түсініп тануы, яғни басқа адамды өзімен салыстыру. Сонымен, идентификация дегеніміз - қатынасушы адамды, яғни науқасты өзімен салыстыра келе, оны түсініп, тану [3,5].

Эмпатия-науқастың уайымын эмоционалды түрде өз басынан өткергендей сезінуі, науқастың қайғы-қасіретіне ортақтасуы, науқастың қайғысына психологиялық тұрғыдан қосылуы, қоса қайғыруы, оның ішкі ойын сезінуі («мен сенімен біргемін»). Бұл-тиісті дәрежеде науқас коммуникациясын қамтамасыз ететін психологиялық құбылыс. Эмпатия ұғымында медициналық қызметкер өзін науқастың орнына қоюы арқылы, өз ішкі сезімдері арқылы науқастың жан дүниесін түсінуге тырысуын білдіреді.

Эмпатия-идентификация механизмдеріне негізделеді, ол-науқаспен психологиялық жанасу құруға ықпал жасайды.

Коммуникативтік білгерліктің келесі психологиялық сипаттамасы-сенситивтілік. Сенситивтілік (сезімталдық)-қоршаған адамдардың теріс көзқарасын қабылдау қабілеті.

Студенттердің коммуникативті білгерлігі - бұл өнер, аурулармен араласып, қарым-қатынас жасау икемділігі. Бұл өнер-болашақ медициналық қызметкердің оқу орнында оқып жүрген кезден қалыптаса бастап, кейін өз бетімен маман ретінде қарым-қатынас жасағанда әрі қарай дамиды.

Коммуникативтік төзімділік (толеранттік) деген, бұл коммуникативтік білгерліктің бір жағы. Оның құрама бөліктері- шыдамдылық, мейірімділік қасиеттер[4,7].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Рогов Е.И «Психология общения» Издательство М, ВЛАДОС,2004
2. М.А.Асимов, С.А.Нұрмағамбетова, Ю.В. Игнатъев «Коммуникативті дағдылар»оқулық Алматы 2009
3. Оразбекова Г.А.,Сексенали А.Н. «Дәрігердің коммуникативті дағдылары» Алматы 2009
4. Петрова Н.Н .Психология для медицинских специалистов- М, АКАДЕМА, 2006
5. Кулимова Л.Т. «Коммуникация негіздері» 2011.
6. Асимов М.К, С.А. Нұрмағамбетова, Ю.В. Игнатъев «Коммуникативтік дағдылар» Алматы 2009.
7. Дербисалина, Г. А. Коммуникативные навыки в работе врача общей практики: учеб.- методическое пособие "Ақнұр", 2014. - 122 с.50экз.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В СФЕРЕ РЕСТОРАННОГО И ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА

МЕЙРАМХАНА ЖӘНЕ ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF FOREIGN COUNTRIES IN THE FIELD OF RESTAURANT AND HOTEL BUSINESS

Аннотация. Инновационные технологии, которые обретают широкую популярность за рубежом и используются во всех крупных отелях и ресторанах – благодаря, которым повышется работоспособность и удобство организации ресторанного и гостиничного бизнеса, тем самым повышая и облегчая процесс управления бизнесом.

Ключевые слова. Гостиничные технологии, гостепреимство, чат-боты, искусственный интеллект, бизнес.

Аннотация. Шетелде кеңінен танымал болып, барлық ірі қонақ үйлер мен мейрамханаларда қолданылатын инновациялық технологиялар – соның арқасында мейрамхана мен қонақ үй бизнесін ұйымдастырудың тиімділігі мен ыңғайлылығы артады, осылайша бизнесті басқару процесін жақсартады және жеңілдетеді.

Кілт сөздер. Қонақ үй технологиясы, қонақжайлылық, чатботтар, жасанды интеллект, бизнес.

Annotation. Innovative technologies that are gaining wide popularity abroad and are used in all major hotels and restaurants – thanks to which the efficiency and convenience of the organization of the restaurant and hotel business will increase, thereby increasing and facilitating the process of business management.

Keywords. Hotel technologies, hospitality, chatbots, artificial intelligence, business.

Гостиничные технологии имеют основополагающее значение для повышения качества обслуживания гостей, экономии времени и денег. Гостиницы должны быть готовы адаптироваться, чтобы оставаться конкурентоспособными на постоянно меняющемся рынке, где гости ожидают, что технологические достижения улучшат их впечатления от отеля.

Для отельеров технология оказывается важным инструментом для оптимизации операций, автоматизации процессов, помощи в маркетинге, повышения кибербезопасности и сокращения выбросов углекислого газа, а также для многих других целей.

Чтобы оставаться в курсе самых важных тенденций на 2022 год, мы определили важные тенденции в гостиничных и ресторанных технологиях, которые помогут понять и адаптировать индустрию гостеприимства под современные стандарты.

Поскольку технологии продолжают развиваться быстрыми темпами, отели должны уметь приспособливаться к этому новому образу жизни и соответствовать тенденциям. Технологии могут помочь обеспечить современное обслуживание в отеле, улучшить

обслуживание, повысить уровень удержания, сэкономить деньги и помочь увеличить доход и количество прямых бронирований [1].

Одним из основных трендов в гостеприимстве является искусственный интеллект. Искусственный интеллект создавался годами. Владельцы отелей в значительной степени полагаются на искусственный интеллект, чтобы принимать более обоснованные решения о ценах и спросе, а также интерпретировать данные о гостях, чтобы применять более эффективные маркетинговые стратегии и адаптировать пакеты услуг в соответствии с потребностями гостей.

Во многих отелях, таких как: IHG, MARRIOTT, HYATT, CHOICE HOTELS и других уже использую “Crave Interactive”. Crave предоставляет отелям, ресторанам, барам, театрам, спортивным площадкам и фестивалям решения, начиная от многофункциональных гостиничных решений и заканчивая заказом еды и напитков. Услуги могут быть доставлены мгновенно на собственный мобильный телефон гостей или через персонализированные гостиничные планшеты[2]. Crave.

Следующей необходимой составляющей в сфере услуг является кибербезопасность. С появлением технологий также возникает риск технологических нарушений. Вот где кибербезопасность вступает в игру.

Отели обрабатывают много конфиденциальных данных и поэтому представляют собой угрозу кибератак, таких как фишинг, программы-вымогатели и DDoS-атаки.

Одними из значимых видов новых технологий является умная технология. Умные отели — это те, которые используют технологии для создания уникальных впечатлений и, в свою очередь, также облегчают себе жизнь. Умные отели могут внедрять технологические достижения, такие как голосовое управление, распознавание лиц и мобильное управление, чтобы гости сами отвечали за свои впечатления. С помощью определенных технологий гости могут управлять освещением и температурой в номере, запускать ванну, включать расслабляющую музыку и даже регистрироваться и выписываться. Интеллектуальные технологии более экологичны и могут помочь снизить эксплуатационные расходы и потребление энергии. Управление отелем никогда не было проще.

Благодаря технологическим достижениям и платформе управления гостиничным бизнесом Mews вы можете управлять бронированием, управлением доходами, работой фронт-офиса и уборкой - и все это с одной платформы. Эта оптимизация процесса работы отеля является одним из величайших технологических достижений индустрии гостеприимства. Применяя различные технологии в вашем отеле, персонал может эффективно управлять отелем и легко контролировать производительность.

Использование в маркетинговых стратегиях любого отеля необходимы без сомнения чат-боты. Они помогают клиентам отвечать на часто задаваемые вопросы круглосуточно и без выходных, а также осуществлять прямые бронирования. Чат-боты с искусственным интеллектом могут обрабатывать самые распространенные запросы и переводить гостей в соответствующий отдел без необходимости иметь в штате телефонного оператора.

В сфере услуг часто используются системы распознавание лиц. В настоящее время смартфон имеет возможность распознавания лиц. Эта технология может быть использована, чтобы дать технологическое преимущество опыту клиента.

Можно предложить распознавание лиц как способ доступа в номера, или стойка регистрации может использовать его для распознавания своих гостей, чтобы адаптировать свои услуги и предоставлять VIP-гостям[3]. специальные льготы.

В ресторанной индустрии существуют свои специфические инновации. Появилось несколько актуальных инноваций и в данной сфере - из-за Covid-19, но также и в результате естественного развития индустрии гостеприимства.

В последние годы и в связи с пандемией стали популярны системы онлайн и qr-заказов. Уязвимые из-за введенных ограничений, строгих санитарных правил и даже закрытия, предприятия по производству продуктов питания и напитков были вынуждены встречать посетителей новыми методами заказа, которые сокращают контакты и обеспечивают безопасность людей.

Системы заказа на основе QR-кода предлагают клиентам удобный способ оставаться за своим столиком вдали от других гостей, сохраняя при этом тот же опыт ресторана.

Бронирование столика онлайн не является чем-то новым. Бронирование — предварительное резервирование свободного стола в Ресторане на определенную дату и время. Например, в Великобритании количество заказов на бронирование столиков, которые осуществляются с помощью телефонного звонка - упало до уровня ниже 20%, при этом онлайн-бронирование столиков, которое можно осуществить через сайт ресторана или его приложение, в будущем полностью займет эту нишу.

Возможно, одна из самых обсуждаемых инноваций не только в ресторанной индустрии, но и в большинстве других отраслей — это данные. В контексте ресторана данные важны для улучшения продаж, принятия маркетинговых решений, персонализации услуг, а также для принятия решений в рамках всего бизнеса. Гостевые данные как ресторанного бизнеса могут быть собраны из; POS, платежей, системы бронирования, а также опросов удовлетворенности гостей, рассылаемые по электронной почте.

Также очень часто осуществляется бесконтактная оплата. Когда говорится о бесконтактной оплате, имеется в виду не только метод «нажми и заплати», который можно использовать при оплате еды в ресторане. Бесконтактные платежи могут означать не только быструю оплату, но и давать социальные преимущества для клиентов, например создание кредитной истории. На западе кредитная история играет огромную роль в жизни потребителей, которые стараются везде и всегда платить бесконтактно и наличие такой возможности привлечение клиентов. В ближайшие годы эта концепция, вероятно, будет расширяться.

В течение многих лет рестораны извлекали выгоду из цифровизации систем. Помимо прекращения бесконечного потока неорганизованной бумаги, программное обеспечение для ресторанов может помочь ресторанному бизнесу отслеживать продажи, анализировать данные, уменьшать количество ошибок, повышать производительность и повышать эффективность работы персонала.

В нашем XXI веке технологии развиваются с каждым днём, во многих сферах, но разнообразие не мешает им лаконично сосуществовать друг с другом – тем самым доставляя большие возможности, как для потребителей, так и для бизнесменов. Индустрия ресторанного и гостиничного бизнеса тоже не отстаёт от современных тенденций [4].

Список использованной литературы:

- 1 <https://www.mews.com/en/blog/hotel-technology>
- 2 <https://crave-emenu.com>
- 3 <https://www.revfine.com/hotel-technology/>
- 4 <https://hospitalityinsights.ehl.edu/restaurant-technology-trends>

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ЖЕТІЛДІРУ**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У
УЧИТЕЛЕЙ**

**IMPROVING THE METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE
ELEMENTARY**

Аннотация. В статье рассматривается разработка автоматизированной информационной системы по оценке качества работы преподавателя вуза. Для оценивания указанной деятельности использованы интеллектуальные компоненты из области экспертных систем и нейронных сетей.

Ключевые слова. Автоматизированная информационная система (АИС), оценивание качества работы, интеллектуальные компоненты, экспертные системы, нейронные сети.

Аннотация. Мақалада ЖОО оқытушының жұмыс сапасын бағалаушы автоматтандырылған ақпараттық жүйе құру мәселесі қарастырылды. Көрсетілген қызмет саласын бағалау үшін эксперттік жүйелер және нейрондық желілер аумақтарының интеллектуалдық компоненттері қолданылды.

Кілт сөздер. Автоматтандырылған ақпараттық жүйе, жұмыс сапасын бағалау, интеллектуалдық компоненттер, эксперттік жүйелер, нейрондық желілер.

Annotation. The article discusses the development of an automated information system for assessing the university teacher's quality work. Intellectual components from the field of expert systems and neural networks were used to evaluate this activity.

Keywords. Automated information system (AIS), work quality assessment, expert systems, neural networks.

Основной функцией высших учебных заведений всегда являлась подготовка будущих специалистов, которые в совершенстве владеют своей специальностью и обладают высокими нравственно-этическими качествами, потребностью и способностью к творчеству и самосовершенствованию. Будучи главным фактором, влияющим на обучающихся и их уровень подготовки – это профессиональный уровень знаний и компетентность преподавателей, то обязательным условием, обеспечивающим функционирование системы управления качеством образования является оценка эффективности преподавательской деятельности.

Проведение оценивания эффективности труда преподавателя позволяет управлять кадровым потенциалом высшего учебного заведения, активность и качество деятельности преподавателя, выявлять и поддерживать положительные стороны работы преподавательского состава.

В условиях информационного общества произошли кардинальные изменения характера труда преподавателя, что стало причиной по-новому взглянуть на проблемы развития личности педагога, модернизации системы профессиональных знаний и совершенствования его методического мастерства. В связи с всевозрастающей потребностью подготовки конкурентоспособных кадров и развитием IT-технологий,

внедрение информационной системы для оценки качества деятельности преподавателей является важным шагом модернизации управления образовательным процессом.

Для разработки предлагаемой автоматизированной информационной системы (АИС) были проведены следующие мероприятия: изучены деятельность кафедры, изучены деятельность преподавателей, критерии оценки и опыт существующих методик по оценке деятельности преподавателей вузов.

Данная АИС разработана для кафедры вуза, так как кафедра является основной «кузницей» подготовки кадров и имеет название АИС «Кафедра». При разработке АИС «Кафедра» методика по оценке рейтинга качества работы преподавателей были использованы интеллектуальные компоненты: гибридные экспертные системы, нейронные сети.

Предлагаемая АИС «Кафедра» позволяет автоматизировать выполнение части функций кафедры, которые касаются управленческой, учебно-организационной и методической деятельности.

Исходя из функционального назначения, разработанная система состоит из четырех блоков, которые включают следующие модули:

- информационный блок;
- учебно-организационный блок;
- аналитический блок;
- сервисный блок.

На рисунке 1 показана информационная модель «Кафедра»

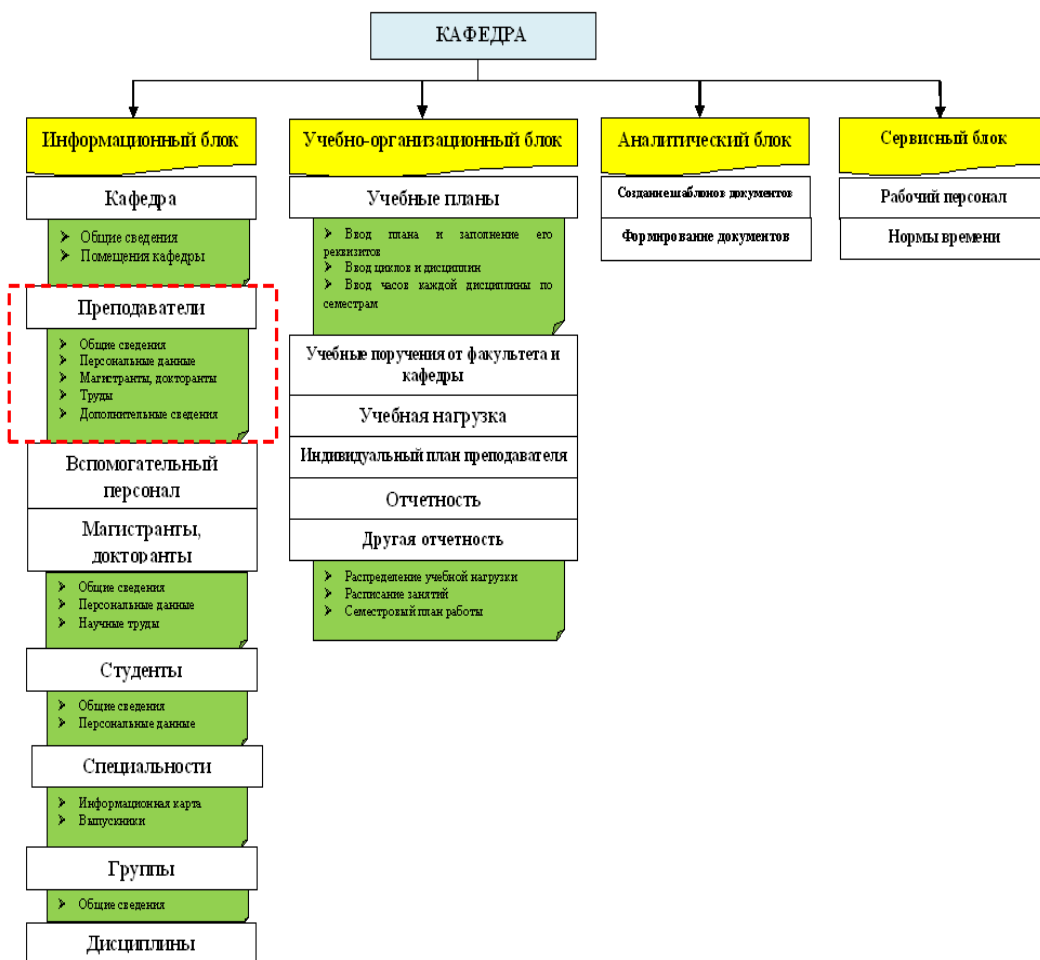

Рисунок 1. Информационная модель АИС «Кафедра»

В данной системе формирование исходных документов можно задавать для различного периода, но стандартно берется 1 год. Анализ осуществляется системой «Бизнес-Аналитик», в которой на основе введенных документов для решения поставленных задач настраиваются деревья решений.

В ходе разработки данной АИС были изучены различные методики и положения о рейтинговых системах качества работы преподавателей различных вузов, а также проведен анализ зарубежного опыта оценивания работы преподавателей вузов.

Главная цель рейтинговой оценки – стимулировать работу профессорско-преподавательского состава кафедры, повышать ее авторитет.

Предлагаемая в данной разработке методика охватывает основные виды деятельности преподавателей и обеспечивает интегральный характер оценивания. Она позволяет обеспечить обратную связь для реализации важнейшей задачи – повышения качества подготовки специалистов. Несмотря на все, критерии качества работы преподавателей максимально приближены к критериям качества работы кафедры и университета, при оценке качества работы преподавателей достаточно сложно определить критерии и методы расчета. Было выделено семь фактора влияющих на общую оценку (рисунок 2).

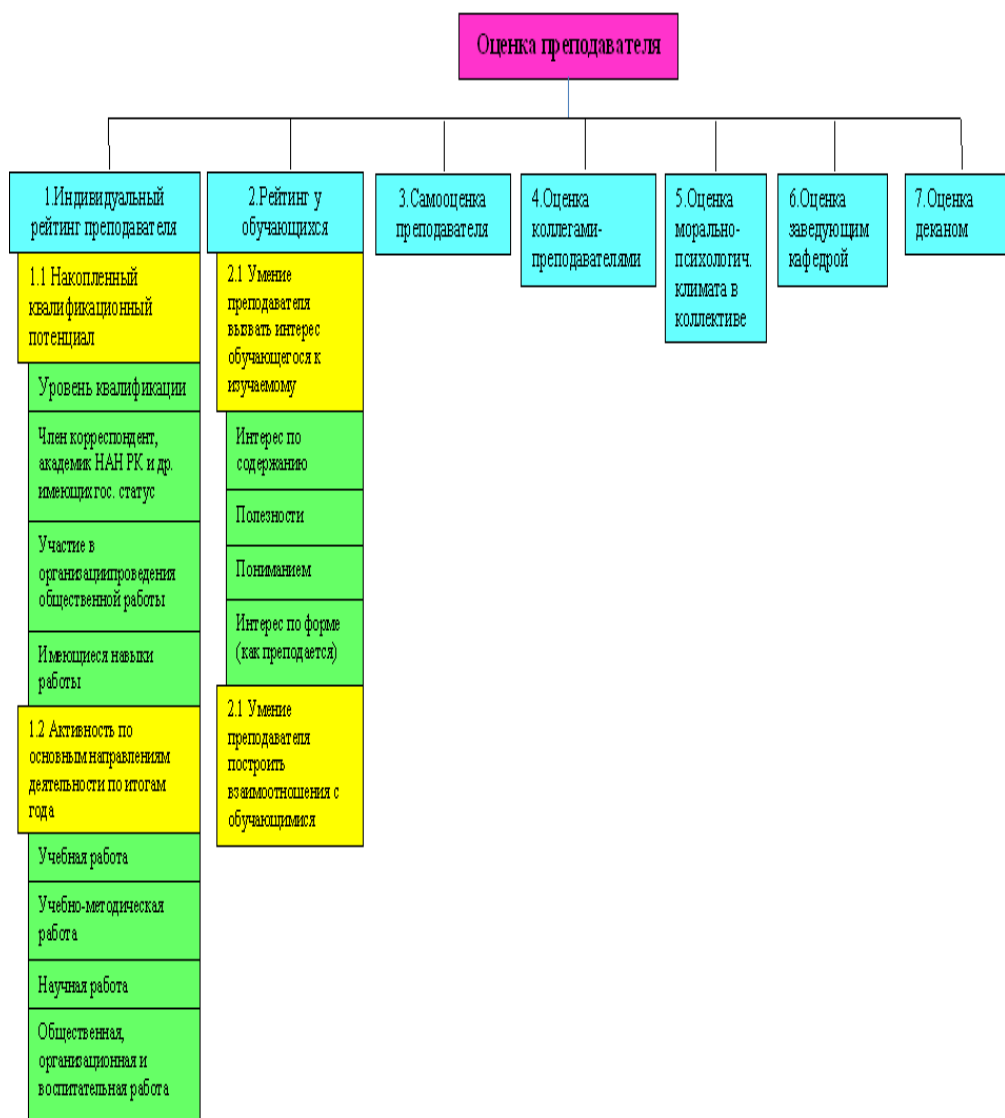

Рисунок 2 – Основные факторы оценивания

Оценка рейтинга качества работы профессорско-преподавательского состава кафедры осуществляется ежеквартально в определенной последовательности, где процессная модель представлена на рисунке 3.

Рисунок 3 – Процессная модель «Оценка качества деятельности преподавателей»

Индивидуальный рейтинг преподавателя рассчитывается ежеквартально на основании внесенной в АИС информации по рейтингу преподавателей в модуль «Преподаватели». Полученная информация

заносится ответственным лицом, назначенным на кафедру по рейтингу в базы данных. В последующем каждый преподаватель кафедры предоставляет ответственному лицу информацию о своей проделанной работе за отчетный период, которая в свою очередь, в оперативном режиме производит изменение значений в «Информационной карте преподавателя». И эта информация конвертируются в общую автоматизированную информационную систему для расчета индивидуального рейтинга.

Всем известно, что оценка качества работы преподавателей кафедры является сложной неформализованной задачей, которая состоит из целого ряда таких же сложных

подзадач. Поэтому для ее решения была использована гибридная экспертная система «Бизнес-аналитик», позволяющая решать как формализованные, так и не формализованные задачи. Данная система может гибко настраиваться на предметную область. Ее работа основана на применении искусственных нейронных сетей и продукционных экспертных систем. Система функционирует в режимах администратора и пользователя. В режиме администратора проектируется структура гибридной экспертной системы и происходит настройка методов решения в узлах связанных графов задач. При выборе нейросетевого метода решения администратор определяет структуру и параметры сети, формирует обучающую выборку. Для продукционной системы он вербализует показатели и составляет правила продукции. Для формализованных задач задаются соответствующие формулы.

В режиме пользователя происходит расчет оценки работы преподавателей за интересующий период на основе настроенных методов. С результатами анализа можно ознакомиться в динамике, которая выводится в виде графических зависимостей.

Список использованной литературы:

1. Положение о кафедре университета «Туран-Астана». – Астана: Университет «Туран-Астана», 2017.
2. Качалов В.А. Проблемы управления качеством в вузах. Заметки менеджера по качеству. Ч. 7. Вузы России и современные методы менеджмента качества: простое признание или активное внедрение. // Стандарты и качество. – 2000. – № 12. – С. 82-87.
3. Куприянова Л. Педагогическое мастерство: принципы оценки // Высшее образование в России. – 2003. - № 1. – С. 78-80.
4. Система оплаты труда работников университета «Туран-Астана». – Астана: Университет «Туран-Астана», 2017.
5. Вендров А.М. Проектирование программного обеспечения экономических информационных систем: Учебник. - М.: Финансы статистика, 2003. – 315 с.

УДК 379.8

Исабаева Бибикуль Бахытжановна

«Дизайн, сервис және туризм» кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

э.ғ.доценті, профессор **Каменова М.Ж.**

СПОРТТЫҚ ТУРИЗМ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫ ДЕНЕ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ СПОРТИВНЫЙ ТУРИЗМ

PHYSICAL CULTURE AND MORAL EDUCATION OF YOUTH THROUGH SPORTS TOURISM

Аннотация. Мақалада спорттық туризмнің оқушылар мен жастардың дене тәрбиесі мен адамгершілік тәрбиесіне әсеріне, денсаулықты нығайту мүмкіндігіне, спорттық туризмде қолданылатын дене жүктемелерінің табиғи мөлшеріне байланысты мәселелер қарастырылады. Туризмнің бұл түрі үлкен танымдық және тәрбиелік әсерге ие, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына және оның адамгершілік қасиеттеріне белсенді әсер етеді,

табиғаттың қиындықтары мен стихиялық күштерімен күресу жағдайында адамның өзін-өзі растауына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Спорттық туризм, физикалық мәдениет және спорт, спорттық-туристік жорық, физикалық тәрбиелеу, салауатты өмір салты.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с влиянием спортивного туризма на физическое и нравственное воспитание школьников и молодежи, возможностью укрепления здоровья естественной дозировкой физических нагрузок, применяемых в спортивном туризме. Этот вид туризма имеет большой познавательный и воспитательный эффект, активно воздействует на всестороннее развитие личности и ее нравственные качества, позволяет самоутвердиться человеку в условиях борьбы с трудностями и стихийными силами природы.

Ключевые слова. Спортивный туризм, физическая культура и спорт, спортивно-туристский поход, физическое воспитание, здоровый образ жизни.

Annotation. The article touches upon the issues related to the influence of sport tourism on physical and moral education of students and young people. It displays possibility of improving health through portions of physical activity which has a great cognitive and educational effect on students. The paper determines how sport tourism influences comprehensive development of an individual, his moral state, self-esteem and self-assessment when faced with challenges.

Keywords. Sports tourism, physical culture and sport, sports and tourist trip, physical education, healthy lifestyle.

Туризм сыныптан тыс спорттық жұмыстың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жыл сайын елімізде белсенді туризм танымал бола бастады. Кеңес Одағында дамыған бірегей құбылыс – әуесқой туризмнің қабылдаушысы бола отырып, ол ондаған мың турист-спортшылардың көп жылдық тәжірибесі мен теориялық зерттеулерінің нәтижелерін біріктірді. Белсенді туризм - бұл адамда жоғары рухани және физикалық принциптерді қалыптастырудың арзан және жоғары тиімді технологиясы. Оның халық арасында танымалдығы елдің табиғи ресурстарының орасан зор рекреациялық әлеуетімен, жоғары сауықтыру қабілетімен және халықтың белгілі бір бөлігінің белгілі бір тәуекелге деген қажеттілігімен түсіндіріледі. Туристік жорықтарға қатысу жеке бастама мен өзара табыс, табандылық, ерік-жігер және жоғары тәртіп сияқты қасиеттердің дамуына ықпал етеді. Белсенді көлік құралдарын пайдаланатын туризм түрлері денсаулыққа үлкен пайда әкеледі. Жаяу серуендеу және шаңғы тебу және саяхаттау жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерінің жұмысын жақсартуға, ағзаның ауруларға төзімділігін арттыруға, бұлшықеттерді нығайтуға ықпал етеді. Ашық ауада болу, күн сәулесі және мөлшерленген физикалық белсенділік, саяхат кезінде әртүрлі әсерлер орталық жүйке жүйесінің жұмысын қалыпқа келтіреді, өнімділікті қалпына келтіреді.[1]

Студенттер мен жастардың дене тәрбиесі мемлекет пен қоғам қызметінің өте жауапты бағыты болып табылады. Соңғы жылдары мемлекет спорттық туризмді жас адамда салауатты рухани және физикалық қасиеттерді, сондай-ақ танымдық және шығармашылық принциптерді қалыптастырудың ең тиімді құралдарының бірі ретінде белсенді және кеңірек дамытуда. Студенттің спорттық туризмнің белсенді сабақтарына қосылуы оның негізгі өмірлік құндылықтарға қатынасын анықтайды.

Адамның дене шынықтыру құралдарын сауықтыру, қалпына келтіру және психикалық белсенділіктің сапасын арттыру, физикалық өнімділікті арттыру мақсатында пайдалану мәселесі үнемі мамандардың назарын аударады. Барлық жеделдетілген ғылыми-техникалық прогресс қазіргі адамның өмірін тез өзгертеді, жүйке-эмоционалдық шиеленісті арттыра отырып, физикалық белсенділік деңгейі төмендейді. мұның бәрі денсаулықтың нашарлауына, созылмалы аурулардың өсуіне әкеледі.

Спорттық туризмнің кез –келген түрі – қарапайым серуеннен көп күндік экспедицияға дейін-адамды жаңа ақпаратпен байытады, оның ақыл-ойын дамытады.

Спорттық туризмнің бұл қасиеті жер бетінде жатыр, ол сөзсіз, дәлелдерді қажет етпейді. Тәжірибешілер ең алдымен спорттық туризмнің ақпараттылығын қолданатыны табиғи нәрсе. Адамның аналитикалық қабілеттерін белсендіруді ерекше атап өту керек. Аналитикалық ойлау тек салыстыру үшін материал беретін әсерлер мен бақылаулардың үлкен қоры негізінде дами алады.

Спорттық туризммен үнемі айналысу адамның рухани келбетін, оның мінезін, өмірлік бағдарларын, басқа адамдарға, Отанға, табиғатқа, еңбекке, салауатты өмір салтына деген көзқарасын қалыптастырады. Сонымен қатар, қоршаған әлемге әдемі, эстетикалық көзқарас сезімін оянады. Эстетикалық сезімді тәрбиелеу үшін спорттық туризм мол әсер қалдырады. Адамды қоршаған әлем неғұрлым бай болса, оның жеке басы соғұрлым бай және алуан түрлі болады. Әсердің байлығы өмірдің толықтығын, ләззат сезімін тудырады.

Спорттық туризмнің сауықтыру маңыздылығын асыра бағалау қиын. Табиғи ортадағы қозғалысқа, физикалық еңбекке қарағанда табиғи ие болуы мүмкін! Туристік маршруттарда салауатты өмір салтының, физикалық жетілуге деген ұмтылыстың, өсіп келе жатқан адамның ақыл-ойына, денесі мен жанына әсер етудің негізі қаланады. Бұл жағдайда адамның "өңдеу" процесі барлық бағытта (дене мен жан) параллель жүреді. Бұл жан-жақты кешенді әсер педагогикалық сауатты ұйымдастырылған спорттық-туристік жұмыстың басты және сөзсіз артықшылығы болып табылады.[2]

Қазіргі уақытта орташа білім беретін және жоғары оқу орындары студенттер мен жастарды тәрбиелеуден іс жүзінде алшақтап, өздері үшін оқытудың негізгі функциясын анықтаған кезде, спорттық туризм бұл олқылықты жоюға көмектеседі. Сонымен қатар, оның тәрбиелік рөлі жастарға пайдалы әсер етуде ғана емес, сонымен бірге мұғалім мен студенттердің неғұрлым демократиялық, шығармашылық қарым-қатынасын қалыптастыруда, ынтымақтастық педагогикасын қалыптастыруда жатыр. Осылайша, спорттық туризм бір уақытта маңызды педагогикалық міндеттерді шешеді: студентке кешенді әсер ету, тәрбие, оқыту, сауықтыру, кәсіби бағдарлау, әлеуметтік бейімделу, салауатты өмір салтымен таныстыру болып табылады.

Оқушылар мен жастар уақыттың көп бөлігін жабық бөлмелерде өткізеді, ал егер олар көшеде жүрсе, онда қалалар мен кенттердің қазіргі экологиялық жағдайы нашар болса, мұндай серуендерді сөзсіз пайдалы деп санауға болмайды. Сондықтан, тіпті бір күндік туристік жорық ауруларды сауықтыру мен алдын алудың тиімді құралы болып табылады. Жаяу серуендеу, туристік жарыстар, табиғатта өткізілетін экскурсиялар қарқынды оқу және еңбек қызметін бұзып, жүйке кернеуін жеңілдетеді. Ашық ауада өткізген күндер адамға сергектік пен қуат береді, шығармашылық өрлеумен және жақсы көңіл-күймен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Дәрігерлер мен педагогтар қазіргі жастардың денсаулығы олар оқитын мектеп табалдырығын аттағанынан, университеттің бірінші курсынан бастап соңғы курсына дейінгі динамикада көп жағдайда денсаулықтың динамикасы болып табылатынын атап өтті. Себептердің бірі оқу бағдарламаларының мазмұны күрделене түседі, ал оларды оқыту әдістемесі өзгеріссіз қалады. Демек, жастарда сколиоз, гиподинамия және одан туындаған семіздік сияқты аурулар пайда болады. Үлкен қалалардың жастарына тән көру органдарының аурулары, аллергия, невроз түрі бойынша жүйке жүйесінің бұзылуы сияқты ауру түрлері кеңінен тараған. Егде жастағы жасөспірімдерді зерттеген А.Г. Нагорный мен кіші жасөспірімді зерттеген А. М. Майоровтың зерттеулерінде спорттық туризммен айналысатын оқушылардың денсаулығын жақсарту туралы мәліметтер бар. Екі автор да қатысушылардың әл-ауқатының жақсарғанын, кеуде көлемінің ұлғаюын, тыныс алу жиілігінің төмендеуін және өлім күшінің жоғарылауын атап өтті. Бастапқы және қайталама зерттеулердің деректерін талдау туристік жорықтардан кейін екенін көрсетті өкпенің өмірлік сыйымдылығы жасөспірімдерде 100 мм, қыздарда 120 мм өсті. Дәрігерлік-педагогикалық тексеру материалдары жүктеме нормаларын сақтай отырып,

көп күндік жаяу серуендеу ұлдар мен қыздардың денсаулық жағдайына пайдалы әсер ететінін және олардың физикалық дамуына ықпал ететінін көрсетті.[2]

Жорықтағы дене тәрбиесі физикалық белсенділік пен белсенді демалыстың оңтайлы режимін сақтай отырып, маршруттың дұрыс есептелген кестесі арқылы жүзеге асырылады, табиғаттың пайдалы әсерін пайдалану дененің барлық функцияларына, гигиена ережелерін сақтауға, тамақтануды дұрыс ұйымдастыруға әсер ететін факторлар болады. Кез-келген туристік жорық маңызды қозғалыс жұмысын-жоспарланған маршруттан өтуді қамтиды. Жорықта туристердің «спорттық қарсыласы» географиялық орта болып табылады, табиғаттың өзі тәрбие мен оқытудағы басты тәлімгерге айналады. Туристер иығында жүкпен жүріп өткен километрлер, топографиялық километрлері бар физика-географиялық, эстетикалық және басқа мазмұн күшті дамытушы фактор болып табылады: орманда, соқпақсыз тауларда қозғалыс тірек-қимыл аппаратын жаттықтырады және мінезді нығайтады. Қуанышты әсерлер, жағымды эмоциялар да маңызды. Қозғалыс факторлары (километраж, беткейлерге түсу және көтерілу), физикалық белсенділік (ауыр рюкзак астындағы тепе-теңдік) табиғи факторлармен бірге ыңғайсыздық факторы, кішкентайларға қанағаттану қажеттілігі, қолайсыздықтарға, айырылуларға, шөлдеуге төзімділік-бұл туристік жорықтың жалпы компоненттері. Бұл ретте, бір қызығы, әдетте, жаяу серуендеу кезінде туристер ауырмайды. Жел, жаңбыр, қар – үйдегі ауруларды тудыратын барлық факторлар табиғи ортада туризмнің жақтаушыларына айналады. Көбінесе үй жағдайында дымқыл аяқтар температураны тудырады, ал жаяу серуендеу кезінде мұзды суда белбеу тіпті мұрынның ағуын тудырмайды. Жорық жағдайларының өзі дененің демалуына мүмкіндік бермейді, оны жұмылдырады, адам тіпті білмеген мүмкіндіктерді ашады.[2]

Жеңіл-желпі жоспарланған маршруттың өтуі адамның интеллектуалды дамуына ешқандай қатысы жоқ «бос қадам» болып көрінеді, бірақ олай емес. Ресейдегі физикалық білім берудің ғылыми жүйесінің негізін қалаушы П. Ф. Лесгафт Ұлы француз ағартушысы Ж.Ж. Руссоның ойына сүйене отырып, адамның психикалық дамуы оның физикалық дамуымен тікелей байланысты екенін, физикалық қозғалыс пен ой тікелей тәуелді екенін дәлелдеді. Спорттық туризм қызметтің ерекшелігі мен білім беру ортасына байланысты студенттердің кәсіби бағдарлануына және олардың арасында салауатты өмір салтын насихаттауға үлкен мүмкіндіктер береді. Жас азаматтардың қалыптасуының тағы бір аспектісі де маңызды. Жастарды төтенше жағдайларда сауатты әрекет етуге үйрету қажет: алғашқы медициналық көмек көрсету, жергілікті жерге бағдарлау, қолайсыз ауа-райында қолдан баспана құра білу, табиғи кедергілерді еңсеру, табиғи ортада аман қалу. Жастар осы өмірлік қажетті білім мен дағдылардың барлығын жорықтарда, іздестіру-құтқару жұмыстары бойынша жарыстарда және «аман қалу мектептерінде» алады. Мұндай дайындықтан өткен жастарды еліміздегі қарулы күштердегі қызмет қорқытпайды. Спорттық туризм процесінде адамның қарым-қатынас саласы кеңейеді, әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын игереді, мінез-құлықтың жағымды тәжірибесін жинақтайды, адамның адамгершілік қасиеттерін және салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасалады. Ең алдымен, бұл дербес режимде жұмыс істейтін туристік топтың құрамында жүруге тәрбиеленетін қасиеттер – ұжымшылдық, жауапкершілік, өзара көмек және өзара қолдау.

Спорттық-туристік қызметтің белсенді түрлерінің маңызды артықшылығы олқылықты жою болып табылады. Жеке қасиеттерді дамыту үшін қажетті этикалық, адамгершілік және басқа да мінез-құлық нормаларымен байланысты білімдерді қалыптастыру, оларды іс жүзінде ұстану мүмкіндігі тәрбиенің қажетті тиімді, маңызды құрамдас бөлігі екенін мойындау керек. Туристік жорықта идеялық-адамгершілік идеялар мен мінез-құлық практикасы арасындағы алшақтық жойылады, дұрыс сенімдерді қалыптастыру тиімдірек болады, өйткені іс-әрекет тиісті тәрбиелік әсермен бірге жүреді және мінез-құлықтың оң тәжірибесін жинақтайды, бұл пайдалы қызмет процесінде жүреді.

Туристік жорық әрбір қатысушыны нормалардың дерексіз идеялары өте нақты, қатаң шартталған шындыққа ие болған кезде білім беру тұрғысынан ерекше жағдайларға қоюға мүмкіндік береді. Туристік жорық жағдайында, әсіресе көпкүндік, туристік топтың әрбір мүшесінің қызметі, топтың және жалпы топтың басқа мүшелерінің әрекеттері бір-бірімен және өзара тығыз байланысты. Мұнда жауапты өзара тәуелділік табиғи түрде пайда болады. Адам өзінің іс-әрекетін, қажеттіліктерін қанағаттандыруды өзінің әлауқатымен байланыстырады. Сонымен, абстрактілі Білім саласындағы адамдардың өзара тәуелділігінің қарапайым жалпыадамзаттық ережелерін түсіну нақты әрекеттер саласына ауысады. Адам өзінің іс-әрекетімен басқа адамдарға қуаныш немесе бақытсыздық әкелетін белгілі бір тұлға ретінде өзін-өзі танумен байытылады.

Топ көп күндік жорықта өмір сүретін жерлерден алыстап бара жатқанда, енді сіз не істей алатыныңызды түсінесіз-тек өзіңізге және серіктеріңізге үміт артыңыз. [3]

Жаяу серуендеу, туристік лагерь жағдайында студенттің жеке басының дамуындағы ауытқуларды уақтылы диагностикалау мүмкіндігі сияқты маңызды бөлшектерді атап өткен жөн. Бұған жасөспірімнің сабақтың 1-1,5 сағаты немесе іс-шараның 2 сағаты ішінде емес, ұзақ уақыт бойы – 4-8 сағаттан бастап (бір күндік) өзара сенім мен өзара түсіністік атмосферасында болуы ықпал етеді (жаяу серуендеу) бірнеше күн мен аптаға дейін (туристік саяхат немесе көп күндік далалық лагерь жағдайында), бұл, әрине, дамуға мүмкіндік береді

және қолайлы орындау оңайырақ, әрбір нақты жағдай студенттің мінез-құлқы мен дамуын түзету болып табылады.

Ауыр рюкзак, суық шатыр және өздігінен от жағатын тағам – бұл физикалық ғана емес, сонымен бірге бекер болып қалмайтын психикалық күш-жігерді жеңу. Туристік саяхатты дайындау бойынша біртіндеп күрделене түсетін міндеттер, жорықтардың күрделене түсуі-мұның бәрі жаңа білімді, күрделі дағдыларды және мінезді шынықтыруды қажет етеді. Бұл жеке тұлғаның дәйекті қалыптасуы және спорттық туризмдегі ең бастысы. Спорттық туризмде ортақ мүдделер, қуаныштар мен уайымдар, қиындықтарды бірлесіп жеңу адамдарды жақындастырады, бір-бірін жақсы білуге мүмкіндік береді. Жорықтарда әрқайсысының артықшылықтары да, кемшіліктері де айқын көрінеді, мұнда ерекше, жиі экстремалды жағдайларда кім не тұратыны анықталады.[3]

Спорттық туризмнің тәрбиедегі рөлі зор. Жастармен спорттық-туристік жұмысты ұйымдастыра отырып, біз оқушылар мен студенттерге қажетті бағытта дербес (объективті) әсер ететін тәрбие ортасын құрамыз. Спорттық-туристік қызмет жанама әсер етудің дәл осы әдісімен сипатталады (жанама тәрбие), онда жағдайдың өзі қажетті қасиеттерді, дағдыларды дамытуды ынталандырады. Сонымен қатар, туристерді тәрбиелеу аландататын әңгімелерде емес, нақты мәселелерде жүреді.

Дайындық кезеңінде де, жорықтың өзінде де жастардың еңбегі тәрбие жұмысының негізі болып табылады. Түрлері бойынша бұл жұмыс өте алуан түрлі, ал саны жағынан маңызды. Жорық еңбегінің өзіндік ерекшеліктері бар, оларды педагогикалық мақсаттарға жету үшін ескеру қажет. Біріншіден, жорық объективті түрде әр адамды еңбек ету қажеттілігіне қояды. Мұнда «жұмыс істемейтін адам тамақ ішпейді» деген тіркес еш жерде сәйкес келмейді. Екіншіден, жорықтағы еңбек әлеуметтік сипатта болады, біреуінің жұмысы барлығына қажет. Үшіншіден, еңбек процесінде жастар өмірлік дағдыларды игереді (далада тамақ дайындау, кез-келген ауа-райында от жағу, лагерь өмірін ұйымдастыру). Соңында, спорттық-туристік жорық ұйымдастырушылық қабілеттерге тәрбиелейді, бастаманы, іскерлікті, белсенділікті дамытады және салауатты өмір салтына баулиды.

Туристік жорықта білім беру мекемесінің жағдайына қарағанда А. С. Макаренконың «ұжымда және ұжым арқылы тәрбиелеу» әдісі қолданылады. Лагерь өмірінің қиын және ерекше жағдайларында туристер ұжымның күші қаншалықты зор екенін сезінеді, көп нәрсені жасауға болатынын көреді, көп нәрсеге қол жеткізуге болады

егер сіздің жаныңызда жолдас болса, қиын сәтте сізді қолдайтыныңызға сенімді болсаңыз, достарыңыз сізге көмектеседі. Керісінше, егер сіз өзіңізді ұжымға қарсы қойып, оның мүдделерін елемейтін болсаңыз, өзіңізді жаман сезінесіз. Саналы тәртіпті, өзін-өзі бақылауды және студенттердің мінез-құлқын өзін-өзі реттеуді тәрбиелеудің өзіндік ерекшелігі бар, өйткені спортпен шұғылдану ерікті сипатқа ие. Сондықтан тәртіп ең алдымен ұжымның мүдделеріне бағыну, қоғамдағы мінез-құлық нормаларына қайшы келетін өз қалауларымен күресу екенін түсіну маңызды.[4]

Жорықта тәрбие үшін өте маңызды жағдай туындайды – жауапты өзара тәуелділік, бұл ұжымның қалыптасуы мен бірігуіне ықпал етеді. Жаяу серуендеу тобының автономды болуы жауапкершілікті, сақтықты, парасаттылық пен үнемділікті тәрбиелейді. Жорықтарда адамдар тез жақындасады, берік достық, өзара табыс қалыптасады. Туристік жорықтың объективті жағдайлары тұлғааралық қатынастарды, қарым-қатынас сипатын түбегейлі өзгертеді. Мұнда басқаша болмайды. Бұл өмірлік жағдай-ерекше, ол жаяу серуендеп, әдеттегі жайлы өмір салтын басқасына ауыстырады. Жорық кезінде қатысушылар табиғат күштерімен, оның табиғи кедергілерімен, ортақ мақсатқа жетудегі бауырластықпен, жорықтың міндеттерін орындауда белгілі бір бауырластықтың қасиеттерімен байланыстырады. Мұндай бауырластық қарапайым өмірде ешқашан болмайды. Спорттық туризм белгілі бір қасиеттердің кең спектріне ие, оны жасайтындар үшін өте тартымды. Бұл денсаулықты нығайту мүмкіндігі, физикалық белсенділіктің табиғи мөлшері, үлкен танымдық және тәрбиелік әсер, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына белсенді әсер ету, адамгершілік қасиеттер, табиғаттың қиындықтарымен, стихиялық күштерімен күресу жағдайында адамның өзін-өзі растауы және өзін-өзі тексеруі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Аппенянский А.И. Рекреология: тренировочный процесс в активном туризме: оқу құралы. М.: Сов. спорт, 2006. 196 б.
2. Константинов Ю.С. Теория и практика спортивно-оздоровительного туризма: оқу құралы. М.: РМАТ, ФЦДЮТиК, 2009. 392 б.
3. Константинов Ю.С. Детско-юношеский туризм: оқу-әдістемелік құрал. М.: ФЦДЮТиК, 2006. 600 б.
4. Федотов Ю.Н., Востоков И.Е. Спортивно-оздоровительный туризм: оқу құралы. М.: Сов. спорт, 2002. 364 б.

ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ

СУБЪЕКТЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

SUBJECTS OF ADMINISTRATIVE-LEGAL RELATIONS

Аннотация. «Құқық субъектісі» бұл заң негізінде құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру қабілеттілігіне ие жеке физикалық немесе заңды тұлға. Осы түсінік құқықтың кез-келген саласының қажетті элементі болып тұрады. Әкімшілік- құқықтық қатынастарда құқық субъектісі деп мемлекеттік органдар, лауазымды адамдар, азаматтар танылады.

Кілт сөздер. Құқық, құқық субъектісі, мемлекет, әкімшілік, заңды тұлға

Аннотация. «Юридический субъект» - физическое или юридическое лицо, имеющее возможность осуществлять права и обязанности на основании закона. Это понятие является необходимым элементом любой отрасли права. Субъектами права в административно-правовых отношениях признаются государственные органы, должностные лица, граждане.

Ключевые слова. Закон, субъект права, государство, администрация, юридическое лицо.

Annotation. "Legal entity" - a natural or legal person who has the ability to exercise rights and obligations under the law. This concept is a necessary element of any branch of law. The subjects of law in administrative-legal relations are state bodies, officials, citizens.

Keywords. Law, subject of law, state, administration, legal entity.

Құқықтың қай саласы болмасын ғылым саласы ретінде қызықты да, күрделі. Көптеген ғалымдардың ой-пікірлері бойынша әкімшілік құқық мемлекеттік басқаруды жүргізу процессінде жинақталған қоғамдық қатынастарды реттейді. Әкімшілік құқықтың субъектілері реттеу қоғамдық қатынастар, мемлекеттік әрекеттердің түрінен оның ішінде мемлекеттік басқару әрекетінде шектелген.

«Администрация» термині латынның «administratio» әкімшілік әрекет, басқару дегенді білдіреді. «Әкімшілік» сөзі бірнеше мағанада қолданылады. Мысалы, мекеме және кәсіпорын сияқты. Әкімшілік құқық пәні басқару сипатындағы қоғамдық қатынастарды түсіндіреді. Демек «администрация» яғни, әкімшілік басқару жөніндегі әрекет болса, онда «Әкімшілік құқық» осы әкімшілік әрекетті жүргізу процессінде жинақталатын қоғамдық қатынастарды реттейді. Демек, әкімшілік құқық мемлекеттік басқару аясындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін сала болып табылады.

Әкімшілік құқық мемлекеттік басқаруды ұйымдастыру мен жүзеге асыруды қалыптастыру шеңберіндегі қоғамдық қатынастардың осы саласын зерттейді. [1]

Басқару дегеніміз – адамдар ұжымының біріккен қызметіне жетекшілік ету, оны бағыттап, ұйымдастыру. Сондықтан да әкімшілік құқықтың басқаша атауы басқару немесе басқару құқығы.

Әкімшілік құқық мемлекеттің әлеуметтік-мәдени және әкімшілік құрылысын басқару бойынша атқару – орындаушылық қызметі аясындағы қоғамдық қатынастардың кең шеңберін реттейді. Осы қоғамдық қатынастарға, ең алдымен ұйымдастырудың

маңызы зор. Осы қоғамдық қатынастардың маңызды ерекшелігі мынада: оның қатысушыларының біреуі билік функцияларына ие болса, ал екіншілері оларға бағынып, олардың заңды талаптарын орындауға міндетті. Сондықтан бұл қатынастардың қатысушысы заңдылық тұрғыдан тең емес жағдайда, әкімшілік құқығының нормаларын реттелетін қоғамдық қатынастар билік пен бағыныштылардың қарым қатынасы болып табылады.

Әкімшілік құқықтың субъектілері - әкімшілік құқық нормаларымен реттелінетін мемлекеттік басқару аясындағы қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Басқару қатынастарын былай жіктейміз: субъективтілік белгісі бойынша, аумақтық-мемлекеттік құрылысты ескере отырып, ықпал ету мақсаттарына қарай.

1. Әкімшілік құқықтық қайнар көздер түсінігі.

Әкімшілік құқықтың заңдық қайнар көздері – бұл әкімшілік-құқықтың нормалар көрінісінің сыртқы нақты нысандары.

Әкімшілік құқықтың заңдық қайнар көздерінің түрлері :

- Әкімшілік шарт – нормативтік мазмұны бар әкімшілік құқықтың нормалары қаралған құқық шығарушы субъектілердің арасындағы екі немесе көп жақты келісімі.

- Әкімшілік прецедент - нақты заңдық іс бойынша шешім, ол келешекте пайда болатын барлық ұқсас істер үшін міндетті болады.

- Құқықтық әдет-ғұрып – тарихи қалыптасқан және дағдыға айналған мемлекеттің санкция берген мінез-құлық ережесі.

- Әкімшілік-құқықтық доктрина - әкімшілік-құқықтық мәселелер жөніндегі ғылыми еңбектер, солардың негізінде әкімшілік-құқықтық нормалар жасалады және нақты шешімдер қабылданады.

Нормативтік-құқықтық акт – құқық шығарушы құзыретті субъектілер қабылдаған және әкімшілік құқықтың нормалары қаралған заңдық акт. Нормативті актілерді негізгі және туынды түрлерге бөлу. Нормативті актілердің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

1. ҚР Конституция, конституциялық заңдар, кодекстер, заңдар;

2. ҚР Президенттің заң күші бар жарлықтары;

3. Парламент пен оның палаталарының нормативтік қаулылары;

4. ҚР Үкіметінің нормативтік қаулылары;

5. Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы соттың, Орталық сайлау комиссиясының нормативтік қаулылары;

6. ҚР министрлерінің және орталық мемлекеттік органдардың басқа басшыларының нормативтік бұйрықтары;

7. Мемлекеттік комитеттердің нормативтік қаулылары, басқа да орталық мемлекеттік органдардың нормативтік қаулылары;

8. Маслихаттар мен әкімдердің нормативтік құқықтық актілері.

Нормативтік актілердің туынды түрлеріне:

1) Регламент, 2) Ереже, 3) Қағида, 4) Нұсқаулық [2].

1. Нормативтік құқықтық актілер - референдумда қабылданған өкілетті орган немесе мемлекеттің лауазымды адам қабылдаған, құқықтық нормаларды белгілейтін, олардың қолданылуын өзгертетін, тоқтататын немесе уақытша тоқтата тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат. Нормативтік акт - қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі құралы. Құқық нормасы (құқықтық норма) - нормативтік құқықтық актіде тұжырымдалған, көп мәрте қолдануға арналған және нормативтік реттелген ахуал шеңберінде барлық тұлғаларға қолданылатын жалпыға міндетті мінез-құлық ережесі.

2. Құқықтық салт-дәстүр деп қоғамдағы мемлекеттік билікке тәуелсіз пайда болған тәртіптер жиынтығын айтуға болады, сонымен қатар оның мемлекет пен құқықтың даму тарихында алатын орны ерекше. Бүгінгі күні ол қайтадан кеңінен тарауда. 1994 жылғы 21 желтоқсанда қабылданған Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 3- бабында азаматтық құқықтың қайнар көзі ретінде салт-дәстүр танылады

деп көрсетілген.

3. Сот- прецеденті деп - белгілі бір іс бойынша сот қабылдаған шешімнің тура сондай істерге қолданылуын айтқымызға болады. Сот прецеденті әкімшілік құқықтың қайнар көзі ретінде англо-саксон құқық жүйесінде кеңінен қолданылады. Бірақ, құқықтың аталған қайнар көзі Қазақстанның құқық жүйесіне тән емес.

4. Шарт - екі немесе одан да көп субъектілердің арасындағы келісім, құрамы мінез-құллық ережелерінен тұрады және тек қана осы субъектілер үшін ғана міндетті. Шарт құқықтың қайнар көздерінің барлық талаптарына сай келеді.

5. Сот тәжірибесін жалпылау немесе талдап қорыту - бұл бірдей және көптеген нормалардың қатынасының нәтижесінде шығатын нақты істі шешу барысында пайда болған құқықтық жағдай. Соттық тәжірибені жалпылау егер Республиканың Жоғарғы Сотының Нормативтік Қаулысымен қаралса құқықтың қайнар қайнар көзі болып табылады, сонымен қатар, құқық қабылдау және құқықтық шығармашылық қызметінде зор рөл атқарады.

6. Ғылыми құқықтық доктрина — құқық және құқық ғылымы саласындағы пайда болған қағидалар мен көзқарастар жүйесі. Құқықтық доктринаның негізгі жағдайларымен байланысты мыналар іске асады:

- құқықтық әрекет;
- құқықтық нормаларды қолдану процесінде заң нормаларын талқылау;
- құқықтағы кемшіліктерді толықтыру.

Іс жүзінде ғылыми құқықтық доктрина құқықтың қайнар көзі функциясын атқарады, алайда оны бірқатар жағдайларға байланысты әкімшілік құқықтың қайнар көзі қатарына жатқызуға да болмайды. Біріншіден, ғылыми доктринада нақты іс-әрекет тәртібіне сілтеме табу қиын, бұл оны күнделікті әрекетте қолдануды қиындатады. Екіншіден, ғылыми доктрина мемлекеттік билікпен арнайы қайнар көз ретінде қабылданбайды, сондықтан оның, шығарған шешімдерінің негізгі арнайы құқықтың қайнар көзіне сілтемесіз заңды күші болмайды [3].

2. Әкімшілік құқықтың субъектілері қайнар көздерінің түрлері.

Әкімшілік құқық субъектілері қайнар көздері негізінен 2 топқа бөлінеді:

- 1) нормативтік актілер;
- 2) әкімшілік келісімдер.

Нормативтік актілер негізінен Конституциядан, Мәжілістің және Сенаттың заңдарынан, актілерінен; Президент актілерінен; Үкімет қаулысынан; Жоғарғы Кеңес және Жоғарғы Сот қаулыларынан, атқарушы органдар қаулыларынан тұрады.

Ал әкімшілік келісім - Мемлекетаралық; Үкіметаралық; ведомстваралық; аумақаралық келісімдерден тұрады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда референдум арқылы қабылданған болатын. Конституция әкімшілік құқықтың қайнар көздерінің ішінде үлкен орын алады. Конституция құқық негізін құрайды, сонымен қатар барлық әкімшілік құқық элементтерінің бағынуын қадағалайды. Президент, парламент актілері негізінен Конституцияға сүйеніп қабылданады. Олардан басқа әкімшілік құқық қайнар көздеріне тағы да ведомствалардың, министрліктердің қаулылары да жатады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 69-бабына сәйкес бүкіл Республика территориясында орындалуға тиісті Үкіметтің қаулылары да әкімшілік құқықтың қайнар көзі болып саналады.

3. Әкімшілік құқықтық нормалар, әкімшілік-құқықтық қатынастар.

Әкімшілік құқықтық нормалардың ұғымы мен ерекшеліктері.

Әкімшілік құқық құқықтың басқа салалары сияқты заң нормаларынан тұрады. «Әкімшілік норма» ұғымын мына мазмұнда қолдануға болады:

- 1) заңдастырылған ережелер негізінде басқару;
- 2) ережелерде белгіленген жария мүдделер үшін басқару.

Әкімшілік құқық нормалары атқарушылық билікті жүзеге асырудың күрделі процесстерімен байланыста болады. Биліктің шоғырланған сипаты билік пен бағыныштылық арасындағы қатынастан көрініс табады. ҚР Конституциясын сәйкес биліктің бірден бір көзі халық болып табылады, ол билікті тікелей өз өкілдері немесе арнайы құрылған органдар арқылы жүзеге асырады.

Әкімшілік құқықтық нормасы – мемлекеттік басқару аясындағы қатынастарды, сондай-ақ мемлекеттік қызметті жүзеге асыру процесінде пайда болатын басқару сипаты бар қатынастарды реттейтін Қазақстан құқығының нормасы. Әкімшілік құқық нормасының белгілері:

- Заңдық нормалардың бір түрі;
- Мемлекеттік – билік сипаты бар;
- өкілетті субъектілер қабылдайды;
- формалды белгіленгендігі;
- құрылымдық құрылуы;
- жалпы міндетті болуы;
- мемлекеттік басқару аясындағы (атқарушы билік механизмінің қызмет атқару аясындағы) қатынастарды және өзге де аялардағы басқару сипаты бар қатынастарды реттейді;

- мемлекеттік мәжбүрлеумен қамтамасыз етіледі.

Әкімшілік құқықтық нормалардың құрылымы мыналар:

- Диспозиция – тиісті мінез- құлықтың ережесі бар норманың бөлігі, әкімшілік құқық субъектілері соны қолдануы керек.

- Гипотеза – нақты шарттарды көрсететін норманың бөлігі, солар болғанда норма әрекет етеді.

- Санкция – диспозицияны бұзғанның нәтижесінде пайда болатын жағымсыз салдарларды көрсететін нормалардың бөлігі.

Әкімшілік құқық нормаларының түрлері:

1. Реттейтін пәні бойынша-материялдық, процессуалдық болып бөлінеді;
2. Құқықтық функциялары бойынша – реттейтін, қорғайтын болып бөлінеді;
3. Нұсқаманың мазмұны бойынша – міндеттейтін, тиым салатын, уәкілдік ететін болып бөлінеді.

4. Кеңістікте қолданылуы бойынша – республикалық, аймақтық, әкімшілік аумақтық бөліністік болып бөлінеді.

5. Тұлғалар тобы бойынша – жалпы күші бар, арнайы болып бөлінеді.

Әкімшілік-құқықтық қатынастардың ұғымы және негізгі белгілері. Әкімшілік-құқықтық – бұл әкімшілік құқық нормаларының негізінде пайда болатын басқару қатынастары, олардың қатысушыларының субъективтік құқықтары мен заңдық міндеттері болады. Әкімшілік-құқықтық қатынастардың элементтері субъект, объект, заңды айғақ болып бөлінеді. Әкімшілік құқықтық қатынастың субъектісіне жеке және заңды тұлғалар, мемлекет, әкімшілік аумақтық бөліністер жатады. Әкімшілік құқықтық қатынастың объектісіне материалдық игіліктер жатады. Әкімшілік құқықтық қатынастың заңды айғақтары оқиға және әрекеттерден тұрады. Оқиға адам еркінен тыс құбыластар. Оларға жер сілкінісі, дауыл, табиғи апаттары жатады. Әрекет адамның өз әрекетімен жасаған іс-қимылдары. Әкімшілік құқықтық қатынастардың түрлері. Мазмұны бойынша – материялдық, процессуалдық болып бөлінеді; Құқықтық функциялары бойынша – реттейтін, қорғайтын болып бөлінеді; Қорғау тәсілі бойынша - әкімшілік тәртіппен және сот тәртібімен қорғалатын болып бөлінеді.

Субъектілік белгісі бойынша-атқарушы биліктің бірінің біріне бағынысты субъектілерінің арасындағы (тік қатынастар), біріне бірі бағынысты емес атқарушы билік субъектілерінің арасындағы (көлбеу қатынастар), атқарушы билік субъектілері мен жергілікті өзін-өзі басқарудың атқарушы органдарының арасындағы, атқарушы билік

субъектілері мен қоғамдық бірлестіктер арасындағы, атқарушы билік субъектілері мен азаматтар арасындағы қатынастарды реттейді.

Аумақтық- мемлекеттік құрылысты ескере отырып республикалық атқарушы биліктің орталық органдары мен жергілікті атқарушы билік органдарының арасындағы, жергілікті атқарушы билік органдарының (екі облыс әкімдіктерінің) арасындағы, әр түрлі деңгейдегі жергілікті атқарушы билік органдарының (ауылдық, аудандық, облыстық әкімдер мен әкімдіктер арасындағы қатынастарды реттейді.

Ықпал ету мақсаттарына қарай ішкі, ішкі ұйымдастыру, ішкі жүйелік, сыртқы (ықпал жүйеден тысқары жүзеге асырылады) қатынастарды реттейді.

Әкімшілік құқықтың әдісі – жолдардың, тәсілдердің жиынтығы, солар арқылы басқару қатынастары реттеледі. Әкімшілік құқықтық әдістердің түрлері:

Диспозитивтік – ықпал ету субъектілеріне өзара қатынастарын заңмен белгіленген шеңберде реттеуге мүмкіндік беретін ықпал ету тәсілі.

Императивтік – құқықтық нұсқамалардан бұлтарауды болғызбайтын ықпал ету тәсілі.

Көтермелеу – мінез-құлықтың белгілі бір түрі үшін көтермелеуге уәде беру жолымен белсенді мінез-құлықты ынталандыратын ықпал ету тәсілі.

Ұсыныс жасау – басқару субъектілеріне қолданылып жүрген заң тұрғысынан мінез-құлықтың ең пайдалы түрін ұсынатын ықпал ету тәсілі.

Әкімшілік құқықтың жүйесі - өзара байланысты әкімшілік-құқықтың институттар мен нормалардың жиынтығы.

Әкімшілік құқықтық институт – басқару қатынастарының сапалық жағынан біркелкі тобын реттейтін біршама бөлектенген әкімшілік-құқықтық нормалардың жиынтығы. Әкімшілік құқықтық институт екі бөлімнен тұрады.

Негізгі бөлім және ерекше бөлім институттарынан. Негізгі бөлім институттарына мыналар жатады:

- Әкімшілік құқықтық нормалар мен қатынастарды реттеуші нормалардан;
- Азаматтардың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің;
- Мемлекеттік қызметтің;
- Атқарушы билік органдары мен басқарудың өзге де субъектілері мәртебесінің;
- Мемлекеттік басқаруда заңдылықты қамтамасыз етудің;
- Әкімшілік жауаптылықтың;
- Әкімшілік іс жүргізуден тұрады.

Ерекше бөлім институттарына:

- Салааралық басқарудың;
- Экономика аясындағы басқарудың;
- Әкімшілік – саяси аядағы басқарудың;
- Әлеуметтік-мәдениет аясындағы басқарудан тұрады.

Әкімшілік құқықтың заңдық қайнар көздері – бұл әкімшілік-құқықтың нормалар көрінісінің сыртқы нақты нысандары.

Әкімшілік құқықтың заңдық қайнар көздерінің түрлері :

- Әкімшілік шарт – нормативтік мазмұны бар әкімшілік құқықтың нормалары қаралған құқық шығарушы субъектілердің арасындағы екі немесе көп жақты келісімі.

- Әкімшілік прецедент - нақты заңдық іс бойынша шешім, ол келешекте пайда болатын барлық ұқсас істер үшін міндетті болады.

- Құқықтық әдет-ғұрып – тарихи қалыптасқан және дағдыға айналған мемлекеттің санкция берген мінез-құлық ережесі.

- Әкімшілік-құқықтық доктрина - әкімшілік-құқықтық мәселелер жөніндегі ғылыми еңбектер, солардың негізінде әкімшілік-құқықтық нормалар жасалады және нақты шешімдер қабылданады [4].

Қорытындылай келе, Нормативтік-құқықтық акт – құқық шығарушы құзыретті субъектілер қабылдаған және әкімшілік құқықтың нормалары қаралған заңдық акт.

Нормативті актілерді негізгі және туынды түрлерге бөлу. Нормативті актілердің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

1. ҚР Конституция, конституциялық заңдар, кодекстер, заңдар;
 2. ҚР Президенттің заң күші бар жарлықтары;
 3. Парламент пен оның палаталарының нормативтік қаулылары;
 4. ҚР Үкіметінің нормативтік қаулылары;
 5. Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы соттың, Орталық сайлау комиссиясының нормативтік қаулылары;
 6. ҚР министрлерінің және орталық мемлекеттік органдардың басқа басшыларының нормативтік бұйрықтары;
 7. Мемлекеттік комитеттердің нормативтік қаулылары, басқа да орталық мемлекеттік органдардың нормативтік қаулылары;
 8. Маслихаттар мен әкімдердің нормативтік құқықтық актілері.
- Нормативтік актілердің туынды түрлеріне:
- 1) Регламент, 2) Ереже, 3) Қағида, 4) Нұсқау

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.Таранов ҚР Әкімшілік құқығы Академиялық курс 2003ж.
2. Е.Баянов. Әкімшілік құқық бойынша анықтамалар /схемалар/ А.,2003.
3. Д.Н.Бахрах. Әкімшілік құқық. Жалпы бөлім, М., 2000ж.
4. Бекіш Сейдешұлы. Әкімшілік құқық дәрістемесі А., 2003.

УДК 328

Молдабаева Назгуль Толеугалиевна

Алматы облысы, Қаскелең қаласы

В.Г.Белинский атындағы орта мектеп

Қазақ тілі мен әдебиеті

Жоғары, зерттеуші,

"Тұран-Астана" университетінің магистранты:

Ғылыми жетекшісі: Алашбаева Жанна Нурлановна

Аннотация. Мақалада Есенберлиннің шығармаларындағы романтикалық тартыс пен оның трансформациясы жайлы айтылған. Мақала түсінікті тілмен, нақты дәлелдермен айқындалып көрсетілген. Жазушы шығармашылығындағы тарихи кезеңдер жайлы да айтылып берілген. Айтуы тиіс ойы айтылып, шешілуі тиіс мәселе шешіле білген.

Кілт сөздер. Тіл, шығармалар, дәлелдер, мәселе.

Аннотация. В статье рассказывается о романтическом противостоянии и его трансформации в произведениях Есенберлина. Статья изложена понятным языком, конкретными аргументами. Рассказано об исторических периодах в творчестве писателя. Надо сказать, что проблема, которая должна быть решена, была решена.

Ключевые слова. Язык, произведения, аргументы, проблема.

Annotation. The article tells about the romantic conflict and its transformation in the works of Yesenberlin. The article is presented in clear language, with clear arguments. Historical periods in the writer's work are also mentioned. The idea that had to be said was expressed, and the problem that had to be solved was solved.

Keywords. Language, works, arguments, problem.

І.Есенберлин шығармаларындағы романтикалық тартыс және оның трансформациясы

Романтическое противостояние и его трансформация в произведениях И. Есенберлина

Romantic confrontation and its transformation in the works of I. Yesenberlin

Қазақ тарихын, оның сол кезеңдегі ащы шындығын кітап етіп шығарған атақты жазушы Ілияс Есенберлин атамыздың шығармасынан романтикалық тартысты іздеп тауып, оны дәлелмен көрсету күрделі жағдай екені мәлім. Дегенмен жазушының шеберлігінен қиын-қыстау кезеңдерді көрсете отырып оқиға барысындағы романтиканың да өз кезегінде бола білгенін аңғартады. Әрине, романтикалық кештер мен кездесулер өткізетіндей кез емес, қылышынан қан таматын өз өмірі мен отбасының мүшелерін қалай аман алып қалсам екен деген кезең еді. Жазушы тек тарихи шығармамен шектелген жоқ.

Сезім мен сенім, өмірге деген құлшынысты көрсете алар шығармалар да жаза білді. Соның ішінде атап көрсетер «Ғашықтар» шығармасы еді. Бұл шығарма қаншама оқырмандардың көңілінен шыға білді. Тіпті, алған әсерімен бөліскен кейбір оқырмандар ««Ғашықтарға» ғашықпын» деген сөздермен қызығушылығын көрсете білді.

Бұл шығармада романтикалық тартысқа толы оқиғалар желісіне бай. Басты кейіпкері мүсінші Жантастың қиын тағдыры мен оған мойымастан алға ұмтыла білуі біраз адамға үлгі бола білді. Жантастың тағдыры тартысқа толы болды. Сонда да сүйгені және кәсібіне деген махаббаты үшін барлығына шыдай білді. Сезім шырғалаңында болған қиындық адам баласын шыңдап алға ұмтылдырады. Шығарма барысындағы романтикалық тартыс жазушының ерекше тілі мен жүйелі болған оқиғалар арқылы айшықты түрде көрсете білді. Бірақ оқиғаға қарап отырып оқырманды өмірден түңілуге, болмаса махаббат үшін күреспеуге емес керісінше, осындай күрестің соны жеңіске жетелейтінін айғақ дәлелдермен көрсетті. Жазушының шеберлігі осында болса керек. Кез келген қиындық түбінде жақсы бір жетістікке жетерін ертегідегідей әсірелеп емес өмір жолынан алынған мысалдар желісі арқылы айқындады.

Есенберлиннің кез келген шығармасын алып қарасақ та өмірдегі тың оқиғаларды батыл тілімен жазып, тартыс пен тартысты трансформациялап көрmete білгенінде. Яғни бүгінгі көрген қиындық ертеңгі көрер жеңістің белгісі. Әрбір адам өз жасаған қиянаты үшін түбінде жауап берері, қиындықтың артынан керемет күннің туатынына үмітпен қарай алуға бағыттайды. Жазушы шығармалары заман өтсе де, қай кезеңде де өз құндылығына ие екенін мойындауымыз керек.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1.«Қазақ әдебиеті» газеті 24.10.2015жыл. Бағдат Бұрымбаев.
2. «Көшпенділер» роман-трилогиясы. Ілияс Есенберлин.
3. «Қаһар» 1971жыл. І. Есенберлин

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

CURRENT ISSUES OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Аннотация. Осы мақаланың мақсаты – халықаралық жеке құқықтың өзекті мәселелерін анықтау, Қазақстанның ЖПҚ-да кездесетін құқықтық мәселелерін анықтау.

Кілт сөздер. Халықаралық жеке құқық, коллизиялық заңдар.

Аннотация. Цель настоящей статьи — определение актуальных вопросов в международном частном праве, определение правовых проблем встречающихся в МЧП Казахстана.

Ключевые слова. Международное частное право, коллизионное право.

Annotation. The purpose of this article is to identify topical issues in private international law, to identify the legal problems encountered in the PIL of Kazakhstan.

Keywords. International private law, conflict of laws.

Термин «международное частное право» не имеет общепризнанного определения. Это неудивительно, поскольку в разных правовых культурах ему часто придается разное значение. Международное частное право (далее МЧП) – очень сложный комплекс правовых норм, то есть понятие международного характера, регулирующее гражданско-правовые отношения. МЧП находится под влиянием факторов современной жизни, современной действительности. В настоящее время в гражданско-правовую связь входит регулирование имущественных, а также неимущественных отношений семейными, трудовыми, процессуальными правовыми нормами. Нормы МЧП регулируют связи международных экономических и научно-технических объединений.

В МЧП действуют, с одной стороны, нормы международного права, с другой, - нормы национального права. Это вызывает двойственность многих позиций в МЧП и требует привлечения для решения проблем общей теории права, сравнительного правоведения, процессуального права и иных отраслей права различных государств [1, с.7].

МЧП как полисистемный юридический комплекс, состоящий из двух частей: международного частного права и внутригосударственного права. Эта точка зрения получает распространение и в зарубежной литературе. Например, алжирский юрист М. Иссад вслед за французскими международниками признает, что МЧП является внутригосударственным по своим источникам, в то время как по своим объектам оно – международное. Еще И.С. Перетерский обратил внимание на различный смысл, который вкладывается в слово «международный» применительно к международному публичному праву и международному частному праву. Термин «международное» в первом случае понимается в смысле межгосударственное, а во втором – в смысле регулирования отношений с иностранным элементом [1, с.9].

Актуальны вопросы по определению предмета МЧП. Некоторые авторы пытаются включить в предмет правового регулирования МЧП также отношения в валютной, финансовой, налоговой и таможенной сферах [2, с.9]. М.А. Сарсембаев также включает в

предмет МЧП финансово-правовые отношения [3,с.9]. С этим согласиться нельзя. Налоговые, валютные, финансовые и таможенные отношения являются частью не частного, а публичного права, и едва ли возможно научно доказать обратное. Сложнее обстоит дело с международным гражданским процессом. Существуют различные точки зрения о месте международного гражданского процесса в систем МЧП [4,с.96-102]. То же касается международного коммерческого арбитража, как бы его не рассматривать: или как самостоятельный правовой институт, или как часть международного гражданского процесса.

В настоящее время на развитие МЧП оказывают влияние следующие основные факторы.

1. международная организация хозяйственной жизни (развитие торговли, социально-экономическое объединение, создание совместного учреждения) ;
2. переселение населения из аварийного жилья вследствие войны (т.е. по политическим и национальным причинам) с целью получения образования, трудоустройства;
3. Научно-технический прогресс [5]

В Казахстане к этим общим факторам присоединяются собственные причины: своеобразие переходного периода, построение открытого общества, рыночной экономики и правового государства. Казахстан самостоятельно вступает в мирохозяйственные связи, активно привлекает иностранные инвестиции, проводит масштабную приватизацию, заключает многочисленные международные договоры, вступает в региональные и всемирные союзы и организации. Многие международные проблемы требуют немедленного решения, и роль МЧП в этом процессе чрезвычайно велика [1,с.8].

Основной задачей международного частного права является регулирование деловых связей малых фирм с учреждениями разных стран. МЧП - с научной точки зрения состоит из трех разделов. В общей части исследуются общетеоретические вопросы, специальные вопросы данной области, в третьей части-вопросы международного гражданского процесса. В связи с обретением Казахстаном независимости впервые освоено изучение и системное изучение международно-правовых вопросов [6].

Основу международного частного права составляют коллизионные нормы. Эти нормы отражают существующие закономерности. В эту сферу права помимо этого входят материальные правовые нормы. Как и МЧП в целом, коллизионное право имеет национальный характер: оно существует в правовом порядке каждого государства [7,с.80]. Совокупность коллизионных норм, действующих в том или ином государстве, составляет основу МЧП той или иной страны. Как справедливо отмечал М.И. Брун, сколько территорий, столько и систем коллизионных норм, столько и международных частных прав [8,с.12]. Это означает, что национальные правовые системы всегда будут отличаться друг от друга, в том числе по видам и содержанию коллизионных норм, действующих в них.

Не менее важной проблемой является определение правовой природы коллизионной нормы. Многие отечественные и зарубежные ученые придерживаются позиции, в соответствии с которой коллизионная норма имеет частноправовую природу (Л. Раапе, Б. Ауди, П. Лагард, Л.А. Лунц, М.М. Богуславский, Г.К. Дмитриев, В.П. Звеков, И.В. Гетьман-Павлова и т.д.). С другой стороны, существует позиция, состоящая в том, что коллизионная норма имеет публично-правовую природу (М.И. Брун, Р.А. Мюллерсон, А.М. Ладыженский, С.Б. Крылов и т.д.). Отдельную позицию относительно правовой природы коллизионной нормы занимает Л.П. Ануфриева, полагая, что в природе коллизионной нормы заложено как частноправовое, так и публично-правовое начало. Первое, по ее мнению, носит первичный характер, а второе производно от первого" [9,с.168]. Однако коллизионные нормы ограничиваются лишь указанием на тот правовой порядок, в котором следует искать ответы применительно к возникшим отношениям. В то же время, как подчеркивает Адольфо Миахо де ла Муэло, право

каждого государства, как и система международного публичного права, состоит из норм материальных, т. е. норм, в которых содержится ответ на вопрос, какие правовые последствия возникают в связи с тем или иным юридическим фактом. «Международное частное право не исчерпывается коллизионным правом, но коллизионные нормы весьма существенная по объему и наиболее сложная с юридикотехнической стороны часть международного частного права».

Несмотря на свой отсылочный характер, коллизионная норма выполняет также разграничивающую функцию, которая сводится к разграничению национальных правовых систем или систем норм, содержащихся в международных соглашениях по вопросам частного права.

МЧП по-разному решается в каждом государстве. В работе английских авторов они рассматривались как вопрос выбора права. Во Франции международное частное право считалось прежде всего гражданской нормой. В Германии Юриспруденция объединила международное частное право с коллизионным правом. Формулировка китайских доктрин относит к международному частному праву все случаи, регулирующие гражданско-правовые отношения. Польские авторы объясняли международное частное право включением вопросов в международный гражданский процесс [10].

МЧП и международное право имеют несколько отличий:

1. разнообразие содержания в регулировании связей. В международном праве на первом месте стоят политические отношения государств, а в международном частном праве особое место занимают гражданские частноправовые связи и носят международный характер. К ним можно отнести неимущественные отношения без имущественных отношений.

2. субъекты общения. В международном праве главным субъектом является государство. А в международном частном праве в первую очередь могут участвовать юридические или физические лица, а также государство как субъект.

3. источники. Основным регулирующим источником международного права является международный договор.

4. применение санкций в связи с нарушением права, рассмотрение различных путей разрешения конкуренции [11].

Основные правовые проблемы встречающиеся в МЧП Казахстана. В концептуальном плане раздел Гражданского кодекса, посвященный международному частному праву, в изменениях не нуждается. По мнению Суйлеменова М.К. есть некоторые статьи, применение которых вызывает споры на практике и допускает различное толкование, в связи с чем требуется внесение соответствующих изменений.

1. В нормах ГК закреплено, что к правам и обязанностям по договору, предметом которого является недвижимость, а также по договору о доверительном управлении имуществом применяется право страны, где это имущество находится, а в отношении имущества, которое внесено в государственный реестр в Республике Казахстан – право Республики Казахстан.

Остается неясным, применяется это положение как императивная норма или только при отсутствии соглашения сторон, как вытекает из названия ст. 1113 ГК. Последний вариант представляется более правильным. Для устранения противоречия между названием статьи и дословным содержанием пункта 2 этой статьи необходимо определенное уточнение норм ГК.

2. Необходимо уточнение положений ГК по регулированию отношений между участниками юридического лица с иностранным участием, связанные с их взаимными правами и обязанностями, которые регулируются правом страны, где учреждено юридическое лицо. Это относится и к случаю передачи доли участия в нем.

Неясно, применяется ли это положение к продаже акций участником открытого акционерного общества. Видимо, не должно применяться, так как в этом случае не затрагиваются права и обязанности других акционеров открытого общества.

3.Требуют концептуального уточнения положения ГК о гражданской правоспособности физического лица с целью придания национального режима для иностранных граждан и лиц без гражданства, в то же время, не лишая иностранцев правоспособности, установленной страной гражданства. Поэтому наиболее разумным представляется смешанный подход, когда правоспособность устанавливается в соответствии и с правом страны гражданства, и с правом Республики Казахстан [12].

То есть, поскольку РК является независимым, суверенным государством, она может стать полноценным международно-правовым субъектом. В настоящее время РК занимает активное место в международной жизни и взаимодействует с другими государствами. Республика Казахстан может быть субъектом международного частного права, поскольку международное частное право и международное право тесно связаны [13].

Таким образом, независимые государства, практически не имеющие опыта в частных международных вопросах — государства, у которых отсутствует необходимая правовая инфраструктура для активного и эффективного в глобализированной экономике — может оказаться в невыгодном положении в торговле, инвестициях и рынки капитала. Одна из целей международного частного права заключается в том, чтобы помочь им в получении знаний и опыта, необходимых для преодоления этого дефицита. В этом смысле международное частное право в широком смысле является важным инструментом международного экономического развития и прогресса.

Список использованной литературы:

1. Сулейменов М.К. Актуальные проблемы международного частного права: Учебное пособие. — Алматы: Научно-издательский центр Каспийского общественного университета, 2011., с 7.
2. Бекешев К.А., Ходаков А.Г. Международное частное право: Сб. док. — М., 1997. — С. 9.
3. Сарсембаев М.А. Международное частное право: Учеб. пос. — Изд. 2-е. — Алматы: Гылым, 1998. — С. 9.
4. Международное частное право: Учебник / Под. ред. Г.К. Дмитриевой. — 2-е изд. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. — С. 588-589; Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. Т.1. Общая часть. — М.: БЕК, 2000. — С. 96-102.
5. С.Ж.Айдарбаев, В.М.Шумилов. Международное публичное право. Алматы, 2012. 285 б.
6. Ермичева Е.В. Международно-правовые аспекты деятельности средств массовой информации: Дисс.к.ю.н. М.: Дип. Академия МИД РФ, 2003. 177 с.
7. Гетьман Павлова И.В. Международное частное право: Учебник для академического бакалавриата. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2016. С. 80
8. Брун М.И. Введение в международное частное право. П., 1916. С. 12.
9. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Учебник. В 3 т. Т. 1. Общая часть. М.: БЕК, 2000.
10. ҚР «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңы. Астана, 1999.
11. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. Сб. Действующее международное право в 3-х тт. - М: МНИМП, 1996. Т. 1.
12. <https://pravo.hse.ru/intprilaw/news/442606343.html>
13. Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека (от 26.05.1995 г.). //Собрание законодательства Российской Федерации № 45, 1995.

**ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУДА
ВИРТУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ**

**ОРГАНИЗАЦИЯ ВИРТУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ К
ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГОВ**

**ORGANIZATION OF VIRTUAL LEARNING ENVIRONMENT FOR
PREPARATION OF PEDAGOGICAL SPECIALISTS FOR INNOVATIVE ACTIVITY**

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасы мұғалімдерін инновациялық қызметке дайындаудағы виртуалды білім берудің тиімділігін ғылыми негіздеу және эксперименттік тексеру.

Кілт сөздер. Виртуалды білім беру ортасы, ақпараттық-білім беру ортасы, виртуалды әлем, электронды білім ресурсы, инновация, оқытудың инновациялық әдістері, педагогикалық инновациялар, заманауи инновациялық технологиялар

Аннотация. Целью данного исследования является научное обоснование и экспериментальная проверка эффективности виртуального образования в подготовке к инновационной деятельности педагогов Республики Казахстан.

Ключевые слова. Виртуальная образовательная среда, информационно-образовательная среда, виртуальный мир, электронный образовательный ресурс, инновация, инновационная методы обучения, педагогические инновации, современные инновационные технологии

Annotation. The purpose of this study is scientific substantiation and experimental verification of the effectiveness of virtual education in preparing teachers of the Republic of Kazakhstan for innovative activities.

Keywords. virtual educational environment, information and educational environment, virtual world, electronic educational resource, innovation, innovative teaching methods, pedagogical innovations, modern innovative technologies

В мае 2015 года прошел Всемирный форум по образованию, где была принята Инчхонская декларация «Образование-2030». В качестве дорожной карты достижения поставленных задач выступает Рамочная программа действий в области образования на период до 2030 года. Один из принципов, задающий основные мировые тенденции к развитию виртуальной образовательной среды образовательных учреждений, гласит о том, что «необходимо использовать инновационные технологии (ИТ) для укрепления образовательных систем, распространения знаний, обеспечения доступа к информации, качественного и эффективного обучения и более эффективного предоставления услуг» [1].

Государственная программа развития образования и науки в Республике Казахстан на 2020 – 2025 годы утверждает, что учетом мировых практик, Республике Казахстан, в предстоящие годы администрации организаций образования, управлениям образования, Министерству образования предстоит кардинальная, но и творческая работа

по повышению качества образования и науки. Программа содержит ключевые проблемы и некоторые решения на перспективу, ответственных за планирование, бюджет, исполнение. Проводимая в настоящее время реформа по переходу на хозрасчетное ведение бюджетов школ также способствует самостоятельности управления и ведению собственной траектории инновационной деятельности педагогов [2].

Актуальность данного направления развития образования, подтвердили события, сопровождавшие пандемию COVID-19, когда возникла необходимость в развитие виртуального пространства образовательных учреждений, важность и перспективность поиска новых технологий и методов обучения.

Согласно приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 8 апреля 2020 года № 135 «О дополнительных мерах ...» было дано указание руководителям вузов организовать дистанционный учебный процесс с использованием различных информационно-коммуникационных технологий, в том числе с применением электронного обучения и виртуальных образовательных технологий. [3]

Спустя несколько месяцев после реализации дистанционного учебного процесса министром образования и науки Республики Казахстан Асхатом Аймагамбетовым, подчеркнуто, что локдаун не остановил учебную деятельность организаций образования. Он отметил, что несмотря на ряд обстоятельств, ведущие учебные заведения страны справились с поставленной задачей. Но в то же время проявилось множество обстоятельств, таких как - существенно изменившаяся нагрузка, неработающие старые парадигмы офф – лайн образования в виртуальном пространстве; неготовность инфраструктур школ, колледжей, частных школ в онлайн - режим. Не полная замена традиционного формата обучения дистанционным, но стандарты деятельности педагогов и обучающихся в режимах он – лайн и офф - лайн [4].

Таким образом, в настоящее время, большинство стран используют виртуальное пространство, что является большим опытом для педагогов нашей страны. Так, педагог, обладающий профессиональными компетенциями для он – лайн и офф – лайн деятельности, накопив определенный опыт, включает творчество, повышает реальный уровень профессиональной компетенции кадров, предлагает постоянное совершенствование знаний, обладание новыми мировыми достижениями для успешного решения профессиональных задач по заданным программам. Педагог, применяющий инновационные технологии, современные методики, умеет улавливать корень проблем и на практике верно находить решения. В разных ситуациях дифференциация и индивидуальный подход в современных условиях приводит к непрерывному совершенствованию способов и подходов обучения [5]. Наиболее востребованная на сегодняшний день предметная система обучения – это виртуальная образовательная среда, как платформа подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности.

В современной педагогике нет определения понятия «виртуальная образовательная среда», есть аналогичные, но похожие понятия.

«Виртуальная образовательная среда» - это «сложная система, аккумулирующая интеллектуальные, культурные, программно-методические, организационные и технические ресурсы и обеспечивающую возможности продуктивной познавательной деятельности обучаемых» [6].

«Виртуальная образовательная среда» - это «средства по организации и методики, совокупность техники и программного обеспечения, разбора и переноса информации, что обеспечивается своевременный подход и доступ к педагогической литературе, законодательной базе и дающие возможность общения педагогов и учащихся» [7].

«Виртуальная образовательная среда» - это «сеть управленческих действий, алгоритмов и систем, и необходимого наполнения (содержания), которая реализуется на базовых технологиях, способов и позволяющие для решения конкретных, предметных проблем и вопросов, обеспечения необходимых потоков информации, по методической, дидактической, учебной деятельностью педагогов и обучающихся» [8].

Виртуальная образовательная среда понятие обширное, оно вытекает из понятия «информационно-образовательная среда» – общее информационное пространство, в котором осуществляется образовательный процесс. Виртуальная образовательная среда – информационное пространство взаимодействия участников учебного процесса, порожаемое информационно - коммуникационными технологиями.

В работах ряда современных исследователей рассматриваются понятия «информационная среда», «виртуальная образовательная среда», «виртуальное образовательное пространство», «предметная среда» [9,10]. В основном они определяются как совокупность организационной, академической и методической информации, которые регламентируются организационно-методическими документами. Это электронные библиотеки, учебно-методический комплекс, интерактивные обучающие программы и средства коммуникации, которые не имеют физических границ доступа. Данные образовательные ресурсы формируются и дополняются в соответствии с целями и задачами деятельности учебной организации.

Результаты деятельности по изучению и синтезу разных подходов определений «информационная образовательная среда» и «виртуальная образовательная среда», а также свода результатов педагогических мыслей и находок, нами в исследовании используются и применяются следующие определения:

Виртуальная образовательная среда (англ. Virtual Learning Environment) – как составная цельной информационной образовательной среды, функционирующая и распространяющая влияние в образовательном пространстве; имеет траекторию и направленность на процесс обучения и тесно связана со всеми представителями, где и проходит их утверждение и высокоэффективная разработка.

Виртуальная обучающая среда позволяет установить связи с большим количеством участников образовательного процесса, использовать вербальные и невербальные средства общения для более полного понимания и передачи информации, помогает выбрать язык общения, передать чувства и эмоции, что, в свою очередь, является эффективной коммуникативной технологией.

Основными компонентами виртуальной образовательной среды выступают:

правовой – тематические законодательные акты, правила сотрудничества всех активных членов образовательного процесса в виртуальной образовательной среде;

интеллектуальный – контент разработанных предметных планирований, систем, учебных материалов, образовательных ресурсов;

процессный – показываетсводдействий в виртуальномобразовании;

конструктивный – применение рациональных подходов в инновационной деятельности, возможность присоединиться педагогов в структуру и в процессы разработки и реализации альтернативных программ, средств образовательного процесса, деятельность в конкурентной среде педагогов и их деятельности;

результатный – показывает грании степень завершенности для ввода инноваций в педагогическую практикуорганизаций образования, позволяющую быстрому распространению высококлассных образцов подготовки педагогических кадров к инновационной деятельности[11].

На основании изучения литературы, научного исследования, сопоставления, мониторинга виртуальной образовательной среды мы определили параметры виртуальной обучающей среды, обеспечивающие эффективность учебного процесса.

Список использованной литературы:

1.Всемирный форум по образованию, Incheon, Korea, 2015 – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233137> (дата обращения 05.05.2022)

2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988. С - 3

3. Приказ Министерства образования и науки Республики Казахстан от 8 апреля 2020 года № 135 «О дополнительных мерах по обеспечению качества образования при переходе учебного процесса на дистанционные образовательные технологии на период пандемии коронавирусной инфекции COVID-19». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39442167&pos=4;-106#pos=4;-106 (дата обращения 05.05.2022)

4. sputnik.kz, 2020, URL: <https://ru.sputnik.kz/20200912/Uchitsya-mozhno-ne-tolko-onlayn---ministr-obrazovaniya-o-plyusakh-i-minusakh-distantsionki-14936303.html> (дата обращения 05.05.2022)

5. Ганкович, А. А. Педагогические технологии дистанционного курса "психологическое консультирование" для виртуальной образовательной среды ВГУ имени П.М. Машерова // Психологический Vademecum: психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса в учреждениях различного типа: сборник научных статей. – Витебск : Витебский государственный университет им. П.М. Машерова, 2015. – С. 44-49.

6. И. И. Еремина, Н. Н. Савицкая, А. Г. Садыкова Теоретические основы и принципы построения информационной образовательной среды федерального университета подготовки IT-профессионалов и ее практическая реализация / // Образовательные технологии и общество. 2013. №3. С. 631-654

7. Солянкин А. В. Информационная образовательная среда в России: исторический аспект // Известия ВГТУ. 2012. №10. С. 117-121

8. Стариченко Б. Е. О построении информационного обеспечения учебного процесса в вузе // Педагогическое образование в России. 2012. №5. С. 39–44

9. Агеева Н. А. Виртуальная предметная среда как необходимое условие социализации подрастающего поколения россиян [Электронный ресурс] // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 11 (55). URL: <http://web.snauka.ru/issues/2015/11/59970> (дата обращения 05.05.2022)

10. Исмаилова Н. П. Единое информационное образовательное пространство вуза: новый путь модернизации образовательной системы // Балтийский гуманитарный журнал. 2018. Т. 7, № 1 (22). С. 250—254

11. Добровольская И. А. Понятие «информационное пространство»: различные подходы к его изучению и особенности [Электронный ресурс] // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Литературоведение. Журналистика. 2014. № 4. С. 140—147. URL: <http://journals.rudn.ru/literary-criticism/article/view/4378/3832> (дата обращения 05.05.2022)

КОНСТИТУЦИЯ АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ БАСТЫ КЕПІЛІ

КОНСТИТУЦИЯ КАК ОСНОВНОЙ ГАРАНТ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

"CONSTITUTION AS THE MAIN GUARANTOR OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS"

Аннотация. Бұл мақалада адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін қамтамасыз ету мәселелері, атап айтқанда, конституциялық құқықтарды жоюға болмайтындығы және жаңа заңдар қабылданған кезде қолданыстағы құқықтар мен бостандықтардың шеңберіне жол берілмейтіндігі қарастырылды.

Кілт сөздер. Конституция, жеке (азаматтық) құқықтар, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетіктері, сот қорғауы, прокурорлық қадағалау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения гарантий прав и свобод человека и гражданина, в частности, тем, что конституционные права не могут быть упразднены, а при принятии новых законов не допускается сужение объема существующих прав и свобод.

Ключевые слова. Конституция, личные (гражданские) права, механизмы защиты прав и свобод человека, судебная защита, международное сообщество, конституционные права, субъект, общественный порядок, концепция прав человека, правосубъект, нормативно-правовыми акта, Конституционный Совет, Европейской Конвенции о защите прав человека, законодательство.

Annotation. This article examines the issues of ensuring guarantees of human and civil rights and freedoms, in particular, by the fact that constitutional rights cannot be abolished, and when new laws are adopted, the scope of existing rights and freedoms is not allowed to be narrowed.

Keywords. Constitution, personal (civil) rights, mechanisms for the protection of human rights and freedoms, judicial protection, prosecutor's supervision.

Актуальность данной темы статьи обусловлена важностью обеспечения гарантий прав и свобод человека и гражданина. В условиях реформирования политико-правовой системы, экономики, в процессе переосмысления общественных ценностей, защита прав и свобод человека и гражданина должна оставаться приоритетной задачей органов государственной власти Республики Казахстан и ее субъектов, органы местного самоуправления, а также различные общественные организации.

В современном мире правам и свободам человека придается большое значение, их соблюдение и защита имеют решающее значение для развития демократического общества.

В Республике Казахстан человек, его права и свободы являются высшей ценностью, что закреплено в статье 1 Конституции Республики Казахстан [1]. Права человека

неотъемлемы. Никто не может лишить человека его естественных естественных прав - на жизнь, на личную неприкосновенность, на свободный выбор образа жизни, на свободу совести, мнений, убеждений, на свободу частной жизни и других прав. Наряду с вышеизложенным гражданам Казахстана предоставляются политические и иные права, в частности свобода выбора работы, передвижения и выбора места жительства.

Гарантия прав и свобод человека и гражданина обеспечивается тем, что конституционные права не могут быть упразднены, а принятие новых законов не позволяет сужать объем существующих прав и свобод, в то время как Конституция устанавливает, что права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены только законами и только в той мере, в какой это необходимо для защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод.

Современная концепция прав человека на первое место ставит личные (гражданские) права, которые призваны обеспечить свободу и автономию личности, как члена гражданского общества, ее правовую защиту от любого незаконного вмешательства извне.

Основным назначением личных (гражданских) прав является обеспечение приоритета личности, внутренних ориентиров развития каждой личности, а обязанностью государства является признание и защита неотъемлемых прав человека. Важно не только признание и закрепление прав и свобод человека на законодательном уровне, но и реальная реализация этих прав и конкретный механизм их защиты. Со стороны государства для этого необходимы гарантии невмешательства в сферу прав личности, содействие гражданам в их реализации, создание стабильного механизма защиты прав человека и гражданина[3].

Государственные гарантии прав и свобод человека и гражданина возможны только в демократическом правовом государстве. Статья 1 Конституции определяет Казахстан как такое государство[1]. Принцип признания прав и свобод в соответствии с Конституцией является важнейшим условием государственной гарантии прав и свобод человека и гражданина.

Важной государственной гарантией прав и свобод человека и гражданина является их признание в качестве непосредственно действующих посредством прямого действия конституционных норм, определяющих деятельность органов законодательной и исполнительной власти, местного самоуправления.

Защита прав и свобод - это предотвращение правовыми и организационными методами и средствами нарушения прав и свобод человека или восстановление уже нарушенных.

- Важнейшей правовой гарантией прав и свобод является судебная защита, которая в соответствии с пунктом 2 статьи 13 Конституции гарантируется каждому.(https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_)

- Широко используются административно-правовые методы защиты прав и свобод граждан. Гарантии такой защиты закреплены в пункте 1 статьи 33 Конституции Республики Казахстан, которым предусмотрено, что граждане Республики Казахстан «имеют право обращаться лично, а также направлять индивидуальные и коллективные обращения в государственные органы и органы местного самоуправления». Одной из форм обращений являются заявления и жалобы граждан, связанные с нарушением их прав и свобод.(https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_)

- В Казахстане каждому гарантируется право на получение квалифицированной юридической помощи. В случаях, предусмотренных законом, юридическая помощь оказывается бесплатно.

- Нормы раздела VII Конституции Республики Казахстан, посвященные организации судебной власти, отражают важнейшие принципы судопроизводства. Среди них презумпция невиновности, положение о том, что никто не может быть повторно

осужден за одно и то же преступление, признание недействительными доказательств, полученных незаконным путем.(https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_)

В соответствии с Конституцией Президент Республики является гарантом прав и свобод человека и гражданина. В соответствии со статьей 40 Президент является символом и гарантом единства народа и государственной власти, незыблемости Конституции, прав и свобод человека и гражданина. Президент координирует деятельность всех государственных органов и учреждений в области защиты и защиты прав человека.

Осуществляемая главой государства деятельность по защите прав и свобод личности по своему объему и средствам реализации носит универсальный и наиболее эффективный характер в силу того, что в них используются особо значимые институты и формы.

В Республике Казахстан действует Конституционный Совет, обеспечивающий верховенство Конституции Республики Казахстан на всей территории нашей страны. В своей деятельности Конституционный Совет независим от государственных органов, организаций, должностных лиц и граждан, подчиняется только Конституции Республики Казахстан и не может исходить из политических и экономических интересов.

Одним из направлений деятельности Конституционного Совета является защита конституционных прав и свобод человека. Конституционный Совет в соответствии с пунктом 2 статьи 72 Конституции рассматривает обращения судов о признании акта неконституционным, если суд в соответствии со статьей 78 Конституции считает, что закон или иной нормативный акт, подлежащий применению ущемляет права и свободы человека, закрепленные в Конституции. "Механизмом реализации данного права является рассмотрение Конституционным Советом законов и иных нормативных правовых актов по представлениям судов на предмет их соответствия Конституции Республики Казахстан. Иными словами, суды имеют право обжалования, и только в связи с рассмотрением конкретного дела. Это положение должно способствовать повышению эффективности защиты конституционных прав и свобод человека, обеспечивать конституционные гарантии прав и свобод, закрепленных в других отраслях права» [4].

Конституция Республики Казахстан гарантирует каждому судебную защиту его прав. Таким образом, в соответствии со статьей 13 Конституции Республики Казахстан каждый имеет право быть признанным юридическим лицом и вправе защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами, включая необходимую защиту. Каждый имеет право на судебную защиту своих прав. Статья 6 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод гласит: «Каждый человек имеет право при определении своих гражданских прав и обязанностей или при рассмотрении любого предъявленного ему уголовного обвинения на справедливое публичное судебное разбирательство в разумный срок путем независимый и беспристрастный суд, учрежденный законом». [5]

Конституция Республики Казахстан (пункт 1 статьи 39) устанавливает, что права и свободы человека не могут быть никем произвольно ограничены; они могут быть ограничены только законом и только в той мере, в какой это необходимо для защиты конституционного строя, защиты общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения. Пункт 5 статьи 12 Конституции Республики Казахстан устанавливает, что осуществление прав и свобод человека и гражданина не должно нарушать права и свободы других лиц, посягать на конституционный строй и общественную нравственность.

Система прав и свобод человека и гражданина, созданная Конституцией Республики Казахстан, целенаправленно влияет на создание гармоничных отношений, сбалансированных способов взаимодействия людей друг с другом и формирование нормальных отношений между гражданином и государством [6].

В заключение отметим, что в целом современная законодательная база в Республике Казахстан представлена нормативными правовыми актами, регуливающими права человека и гражданина. Однако, этого недостаточно. На пути к реальной защите прав человека много трудностей теоретического, организационного и материального характера. Для того, чтобы механизмы защиты прав человека были эффективными, необходимо через систему правовых, организационных и нравственных мер создать в обществе соблюдение прав человека, а также комплексный механизм реализации и защиты прав человека и свободы населения, сочетая экономические, политические, правовые и административные средства и сводя к минимуму случаи нарушения прав человека. В этом суть конституционной обязанности государства признавать, уважать и защищать права и свободы человека и гражданина.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан. Алматы, 1995 г.
2. Амандыкова С. К. Конституционно-правовое закрепление прав человека и гражданина в Конституции Республики Казахстан 1995 года // Вестник Карагандинского университета. сериал Закон. 2011. № 3. с. 183.
3. Кемали М. Права человека и механизмы их защиты. А.: Нур-Пресс, 2012. С. 191, 201, 230.
4. Европейская конвенция о защите прав и основных свобод. 1950. (https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf)
5. Отчет о деятельности Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан за 2012 год. (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31417434)

УДК 328

Каиргельды Арыстан Атымтайулы
кафедра «Социально-гуманитарные науки
и языковые дисциплины»
Университет Туран-Астана
Город Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель:
Айкенова Рыскельды Айкеновна

ПРИЧИНЫ ИНТЕНСИВНОГО ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ АНГЛИКИЗМДЕРДІ ҚАРҚЫНДЫ ҚАРЫЗҒА АЛУ СЕБЕПТЕРІ

THE REASONS FOR THE INTENSIVE BORROWING OF ANGLICISMS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Аннотация. Заимствования англицизмов в русском языке связано с необходимостью в наименовании вещей и понятий, а также языковые, социальные, психические, эстетические и т.д., потребность в новых языковых формах. Сам процесс языкового заимствования рассматривался им в неразрывной связи с культурными и иными контактами двух разных языковых обществ и как часть и результат таких контактов.

Ключевые слова. Англицизм, русский язык, культура, ассимиляция.

Аннотация. Орыс тіліндегі англикизмдерді қарызға алу заттар мен ұғымдарды атау қажеттілігімен, сондай-ақ тілдік, әлеуметтік, психикалық, эстетикалық және т.б., жаңа тілдік формаларға деген қажеттілікпен байланысты. Тілдік қарыз алу процесінің өзі екі түрлі тілдік қоғамның мәдени және басқа байланыстарымен ажырамас байланыста және осындай байланыстардың бөлігі мен нәтижесі ретінде қарастырылды.

Кілт сөздер. Англикизм, орыс тілі, Мәдениет, ассимиляция.

Annotation. The borrowing of Anglicisms in the Russian language is associated with the need for naming things and concepts, as well as linguistic, social, mental, aesthetic, etc., the need for new language forms. The process of linguistic borrowing itself was considered by him in inseparable connection with cultural and other contacts of two different linguistic societies and as part and result of such contacts.

Keywords. Anglicism, Russian language, culture, assimilation.

В конце XX - начале XXI века русский язык активно вбирает в себя лексические единицы из английского языка, а процесс заимствования, приобретает массовые масштабы. Главной особенностью современного процесса заимствования является стремительная фонетическая, графическая, грамматическая, семантическая и словообразовательная адаптация новых английских заимствований в русском языке.

Функционирование в современном русском языке значительного количества англицизмов обусловило появление перед исследователями новых задач: с одной стороны, в разных аспектах изучить влияние новой англоязычной лексики на систему русского языка, а с другой стороны, определить закономерности интеграции заимствований в фонетическую, лексическую, словообразовательную и грамматическую системы русского языка.

Англоязычные слова и прежде заимствовались русским языком, например: *идея, инфляция, импорт, экспорт, интервью* и др. Привычными стали следующие слова: *активный, позитивный, негативный, организовать, процесс, эффект* и др. В числе более поздних заимствований можно назвать слова: *гамбургер, менеджер, легальный, брифинг, спикер, толерантность, VIP* и др.

Наша работа посвящена проблеме английских заимствований в русском языке. Эта тема на современном этапе развития языка является актуальной в виду тенденции к «американизации» российской жизни, которая находит свое отражение в процессе «американизации» русского языка, выражающемся во внедрении в него огромного числа англицизмов и американизмов (слов, заимствованных из английского языка и его американского варианта).

Англицизм – заимствование из английской лексики. Англицизмы стали проникать в русский язык с начала 19 века, но их приток в нашу лексику оставался слабым вплоть до 1990-х гг, когда началось повальное заимствование как слов без соответствующих понятий – в компьютерной терминологии (*шредер, оверхэд, плоттер*) и деловой лексике (*дефолт, маркетинг, дилер, офшор*), так и замещение русских слов английскими для выражения положительности или отрицательности, отсутствующих у исходного слова в принимающем языке (*пивная - паб, убийца - киллер*)[1].

Слова заимствованные из английского стали появляться во многих языках мира потому, что люди стали больше путешествовать, появился Интернет, развиваются связи между странами, усилился культурный обмен, английский язык становится международным языком общения. Употреблять англицизмы стало модно – ими молодежь стремится подражать западной культуре, хотя в обиходной речи их не так уж и много. Поэтому не стоит бояться наплыва англицизмов – это явление, скорее всего, временное.

Причины заимствований. Существуют различные по своему характеру причины заимствований- языковые, социальные, психические, эстетические и т. п., потребность в новых языковых формах, потребность в расчленении понятий, в разнообразии средств и в их полноте, в краткости и ясности, в удобстве и т. д. Сам процесс языкового

заимствования рассматривался им в неразрывной связи с культурными и иными контактами двух разных языковых обществ и как часть и результат таких контактов. Основные причины заимствования:

1. Потребность в наименовании новой вещи, нового явления и т. п.
2. Необходимость разграничить содержательно близкие, но все же различающиеся понятия.
3. Необходимость специализации понятий - в той или иной сфере, для тех или иных целей.
4. Тенденция, заключающаяся в том, что цельный, не расчлененный на отдельные составляющие объект и обозначаться должен «цельно», нерасчлененно, а не сочетанием слов.
5. Социально-психологические причины и факторы заимствования: восприятие всем коллективом говорящих или его частью - иноязычного слова как более престижного, «ученого, «красиво звучащего», а также коммуникативная актуальность обозначаемого понятия [2].

Мы видим, что в основном указываются внутрилингвистические причины заимствования. Мы также упоминали о внешних, экстралингвистических причинах заимствования англоязычной лексики: активизация связей с Западом, изменения в менталитете русскоговорящих людей.

Заимствование англицизмов конца XX века отвечает перечисленным выше причинам.

Круг новых понятий и явлений, имеющих русское происхождение, ограничен. Поэтому более простым и эффективным считается заимствование уже существующей номинации вместе с заимствуемым понятием и предметом. Так как передовые технологии сконцентрированы на Западе, а английский язык международный, следовательно, русский вокабуляр пополняется в основном за счет англо-американизмов

В словарь делового человека 90-х годов прочно вошли такие англицизмы, как *бэдж*, классификатор, ноутбук и его новые разновидности: *аудиобук и пауэрбук; организер, пейджер и твейджер, холстер, таймер, бипер, скремблер, интерком, шредер, оверхэд, плоттер, сканер, тюнер, тонер, вьюк* и другие.

Были отмечены случаи, когда заимствования использовались для обозначения понятий, новых для языка рецептора и не имеющих в языке источнике. Так как это не совсем соответствует первой причине, мы добавим: в языке-рецепторе возникает нужда обозначить «активно пульсирующее» в жизни явление; в своем языке сразу не находится точное слово, но в другом языке (в нашем случае - английском) есть две единицы, которые, соединившись (уже на русской почве) подходят для наименования. То есть здесь мы имеем не столько заимствование, сколько образование нового русского слова из нерусских элементов. Данная модель словосложения продуктивна в английском языке и отвечает словообразовательным потенциям в русском языке. Актуализация указанной словообразовательной модели есть в композите авто-тур. Практики поездки за границу с целью приобретения автомобиля на Западе нет, следовательно, слово образовалось на русской почве.

Около 15% новейших англицизмов заимствуются в связи с отсутствием соответствующего наименования в языке-рецепторе. К ним он относит: *детектор* (валют), *топ-модель, brand name, виртуальный, инвестор, дайджест, спичрайтер, спонсор, спрей*. Отмечается, что грань между этой и предыдущей группой размыта, так как в ряде случаев трудно утверждать, является ли данное понятие новым для языка-рецептора, например, инвестор, топ-модель. К этой группе отнесены также те заимствования, которые в силу некоторых причин (легче произносятся, короче, прозрачнее по своей этимологии, конкретнее по семантике) вытеснили (частично или полностью) ранее освоенные или исконно русские языковые единицы, например, *прайс-лист* (вместо прейскурант), *имидж* (вместо образ).

Виды англицизмов. Практически в каждой тематической группе большую часть заимствованных англицизмов составляют лексемы, появившиеся в русском языке как результат удовлетворения потребности в наименовании новой вещи или понятия.

В связи с распространением в России американских фантастических фильмов, в русском языке появилось два англицизма: *киборгизация* (cyborgization - замена отдельных органов человека кибернетическими устройствами как научно-техническая проблема) и *киборг* (cyborg - человек, подвергнутый киборгизации).

Большое разнообразие косметики, неизвестной ранее русскоязычному человеку, стало причиной заимствования из английского языка слов типа: *мейк-ап* (make up - макияж), *консилер* (consealer - карандаш-корректор), *пиллинг-крем* (peeling-cream - крем, убирающий верхний слой кожи), *лифтинг-крем* (lifting-cream - крем, подтягивающий кожу), *вейниш-крем* (vanish-cream - крем, убирающий капиллярные сетки) и др.

С появлением новых технических средств русский язык пополнился словами из английского языка типа *иммобилайзер* (автомобильные сигнализации), *триммер* (прибор для стрижки усов и бороды), *термопот* (термос и чайник в одном). Функциональное разнообразие этих средств явилось причиной пополнения русского языка англицизмами, номинирующими эти функции: *сплит-системы* (в холодильнике), *мемори стик* (функция видеокамеры), *роуминг* (связь) и т. д. Новые облицовочные материалы пришли вместе с обозначающими их англицизмами: *сайдинг*, *молдинг* и т. д., увлечение обустройством садовых участков явилось причиной заимствования англицизма миксбордер[3].

Наряду с ранее заимствованным англицизмом *сэндвич* в речи русского человека конца 90-х годов функционируют англицизмы: *гамбургер*, *фишбургер*, *чисбургер*, *чickenбургер*, выполняя дифференцирующую функцию. Лексема *сэндвич* несет обобщенное значение, в то время как остальные слова данного синонимического ряда конкретизируют значение слова *сэндвич*: *гамбургер* (внутри бифштекс), *фишбургер* (рыба), *чисбургер* (сыр), *чickenбургер* (цыпленок).

В зависимости от степени ассимиляции английские слова были классифицированы как полностью ассимилированные, частично ассимилированные и неассимилированные заимствования.

К полностью ассимилированным единицам относится часть англицизмов, которые вошли в русский язык в более ранние периоды его развития и существуют в нем на протяжении длительного времени. Такие слова не воспринимаются носителями русского языка как инородные элементы, поскольку они полностью уподобились исконным лексическим элементам, стали по выражению А.А.Реформатского «освоенными». Некоторые полностью ассимилированные англицизмы вошли в основной словарный фонд русского языка: *спорт*, *вокзал*, *автобус*.

Частично ассимилированные новые англицизмы характеризуются неоднородностью своего состава. Часть из них, благодаря более раннему вхождению в язык, частотности употребления, коммуникативной актуальности, прижилась на русской почве, укрепилась в лексиконе говорящих. Но на этапе вхождения в язык еще заметно семантическое влияние языка – источника.

Другая часть англицизмов-неологизмов в значительной мере несет фонетические, графические, морфологические, семантические приметы языка-донора. Этот пласт лексики находится на начальной стадии проникновения в русский язык. Рассматривая отобранный лексический материал под углом зрения ассимилированности/неассимилированности можно также выделить графические особенности заимствованных слов, такие как написание слов на английском языке (*Fashion Show* в стиле [4].

MTV); одновременное использование слов, написанных кириллицей и латиницей (*деликатесы-стерео*; *PR -проект*); использование в слове букв латинского и алфавита и кириллицы (*Глюкоза*, *МакСим*); написание английских слов русскими буквами (*билдинг*, *киднеппинг*, *бой энд гёрл*).

Грамматическое усвоение английских заимствований выражается, например, в том, что новые существительные склоняются подобно существительным (*SMS-ки, лейбл/а/ом/е/ы*).

Тот факт, что в русском языке параллельно сосуществуют разные формы для обозначения одного понятия (*PR – пиар – паблик рилейшнз*) свидетельствует о том, что русский язык ещё не «выбрал» наиболее адекватную лексическую единицу. О фонетической неассимилированности свидетельствует двоякое произношение слова (компьютер – с мягким и твёрдым т, и гласные э/е).

В третью группу англицизмов входят неассимилированные единицы (варваризмы и ксенизмы). К этой группе слов относятся названия понятий, связанных с чужеземной национальной культурой (название монет, профессий, национальных жилищ и так далее). Эти слова входят в русский текст на английском языке, либо иногда транскрибируются: *фунт, доллар, тусмен, Empire State Building Tower*) [5].

В настоящее время нельзя установить выйдут ли новые англицизмы из употребления, не успев закрепиться в языке, либо перестанут восприниматься как чужеродные элементы и прочно войдут в лексическую систему языка.

Выводы. Значительно увеличилось число русскоязычных людей, знающих английский язык. Нередко в речевой ситуации английское слово становится более престижным, чем русское, экспрессия его новизны притягательна, оно может подчеркивать высокий уровень информативности говорящего. Употребление англицизма в речи авторитетного лица (или в рекламе) может стать толчком к его ассимиляции в русской речи.

Список использованной литературы:

1. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов. - Владивосток: изд-во «Диалог».-2000.-156с.
2. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию. - М., 1996.-С.150.
3. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современной жизни // Русский язык конца XX столетия. - М., 1996.-201с.
4. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1968.-132с.
5. Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. - М., 1991.-142с.

**АНГЛО-САКСОНДЫҚ ЖҮЙЕ ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ
ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ****ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПРОКУРАТУРЫ АНГЛОСАКСОНСКОЙ
СИСТЕМЫ И АКТУАЛЬНОСТЬ ЕЕ ОСОБЕННОСТЕЙ****THE LEGAL STATUS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF THE ANGLO-
SAXON SYSTEM AND THE RELEVANCE OF ITS FEATURES**

Аннотация. Отандық заңнаманы оңтайландыру мақсатында қылмыстық процесте прокурордың құқықтық жағдайын реттейтін нормаларын зерттеу, және оны ғылыми тұрғыда түсіну тәжірибесі ықпалы зор. Мақалада құқықтық модельдеу, талдау және салыстырмалы құқықтану әдістерін қолдана отырып, Англиядағы прокуратура органдарының қызметін құқықтық реттеудің ерекшеліктерін кешенді зерттеу жүзеге асырылады. Прокуратураның қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуын ұйымдастырудың негізгі принциптері ерекшелене отырып, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде прокурор қызметінің англо-саксондық моделін құрудың нормативтік негізі талданады. Әділ сот төрелігіне қол жеткізу құқығын қамтамасыз ету мәселелері қозғалып, Корольдік прокуратураның қылмыстық әділет жүйесіндегі рөлі мен орны туралы түсінік тұжырымдалған. Сонымен қатар, Англияның Корольдік прокурорлық қызметінің принциптерін егжей-тегжейлі талдауға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер. Англо-саксондық жүйе, прокурорлық қадағалау, қылмыстық қудалау, корольдік прокуратура, прокурор қызметінің принциптері, тәуелсіздік, әділдік, сот төрелігі.

Аннотация. В целях оптимизации отечественного законодательства большое влияние оказывает изучение норм, регулирующих правовое положение прокурора в уголовном процессе, и опыт его научного осмысления. В статье проводится комплексное исследование особенностей правового регулирования деятельности органов прокуратуры в Англии с использованием методов правового моделирования, анализа и сравнительного правоведения. С выделением основных принципов организации участия прокуратуры в уголовном судопроизводстве анализируется нормативная основа построения англосаксонской модели прокурорской деятельности при производстве уголовных дел. Затронуты вопросы обеспечения права на доступ к правосудию, сформулировано представление о роли и месте Королевской прокуратуры в системе уголовной юстиции. Кроме того, особое внимание уделяется детальному анализу принципов Королевской прокурорской деятельности Англии.

Ключевые слова. Англосаксонская система, прокурорский надзор, уголовное преследование, Королевская прокуратура, принципы прокурорской деятельности, независимость, справедливость, правосудие.

Annotation. In order to optimize domestic legislation, the study of the norms regulating the legal position of the prosecutor in criminal proceedings and the experience of its scientific understanding have a great influence. The article provides a comprehensive study of the features of the legal regulation of the activities of the prosecutor's office in England using the methods of legal modeling, analysis and comparative jurisprudence. With the allocation of the basic principles of the organization of the prosecutor's office's participation in criminal proceedings,

the normative basis for the construction of the Anglo-Saxon model of prosecutorial activity in criminal proceedings is analyzed. The issues of ensuring the right to access to justice are touched upon, an idea of the role and place of the Royal Prosecutor's Office in the criminal justice system is formulated. In addition, special attention is paid to a detailed analysis of the principles of the Crown Prosecution Service of England.

Keywords. Anglo-Saxon system, prosecutorial supervision, criminal prosecution, Royal Prosecutor's Office, principles of prosecutorial activity, independence, justice, justice.

Англо-саксондық жүйенің өзге де құқықтық отбасыларынан басты ерекшелігі – белгіленген заң нормаларының шегінде ғана емес, көбінесе ұқсас сот істерінің шешіміне сүйеніп, құқықтық реттеуді қарастырады. Құқықтық реттеу сот прецедентіне сүйенгендіктен қоғамдық саланың жекеленген түрлеріне нормативтік құқықтық актілер (жарғылық құқық — Statute Law) қабылданып және осы заңдардың түсіндіру жұмысында ажырамас бөлігі ретінде енеді.

Қарастырылып отырған құқықтық жүйеде жалпы соттардың (common Law) және Әділет соттарының (Law of Equity) шешімдеріне сілтеме жасалынуы арқылы, мәселен теңдік заңын қолдану барысында айқын көрінеді. Құқықтық жүйенің ежелден қалыптасқаны соншалық, қазіргі таңда XIII ғасырда қабылданған шешімдерге де сүйене отырып, сот өзінің шешімін алқабилердің қатысуымен негіздей алады. Осыған орай, англо-саксондық жүйеде, ал нақтылай кетсек Ұлыбританияда «әлемдегі ең әділ сот» деген бағаға ие болуын мысалға келтіре аламыз.

Тарихқа үнілсек, бұл құқықтық жүйеге басымдыққа ие елдер қатарына Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания және оның бұрынғы колониялық елдері жатады.

Ендігі, прокурорлардың функционалдық міндеттемелері мен заңи маңыздылығын айқындау үшін осы құқықтық жүйеде қарастырылған жарғылық және сот прецеденті негізінде саралауға көшеміз.

Басты талқылауға Англиядағы прокурорлық қадағалау қызметі қалай жүзеге асырылады және қандай ерекшеліктері бар деген сұрақ қоямыз.

Біз білеміз, Ұлыбритания аралында әр түрлі англо-саксондық патшалықтардан бөлінген егеменді Англия корольдігі өмір сүреді. Аталған елде Корольдік прокуратура қызметі (CPS) Үкімет пен полиция органдарынан тәуелсіз негізде, Англия мен Уэльстегі полиция мен басқа тергеу ұйымдары тергеген қылмыстық істерді қарайды. Өзінің фундаменталды міндеті - қоғамға қауіпті әрекет/әрекетсіздігімен құқық бұзушылық жасаған тұлғаның жауаптылыққа тартылуын және оларды алдын алуды қамтамасыз ету.

Корольдік прокуратура қызметі: 1) өндірістегі істер бойынша қудалау жүргізеді; 2) неғұрлым күрделі немесе күрделілігі орташа істер бойынша тиісті айыптауларды анықтайды және тергеудің бастапқы кезеңінде полицияға кеңес береді; 3) істерді дайындап және оларды сот тергеуіне жібереді; 4) жәбірленушілер мен куәгерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, ақпарат, көмек және қолдау көрсетеді.

Қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылдаған кезде прокурорлар әділ, объективтілік және тәуелсіздікті ұстана отырып, тиісті нормалар жиынтығын қамтитын Корольдік прокурорлардың кодексін негізге алу қажет. Корольдік прокурорларға арналған Кодексте корольдік прокурорлар істерді шешу кезінде ұстануға тиісті негізгі принциптері белгіленеді. Күдіктіні құқықбұзушылық жасады деп айыптау қажет пе, жоқ па деген шешім кодексте көрсетілген толық кодты тексеруге негізделген. «Толық код» сынағы екі кезеңнен тұрады: дәлелді және қоғамдық мүдделер кезеңі[1].

Қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылдаудың бірінші кезеңі - дәлелді кезең. Корольдік прокурорлар әр сотталушыға айып бойынша "шынайы соттау перспективасын" қамтамасыз ету үшін жеткілікті дәлелдер бар екеніне және қудалау қоғамдық мүдделермен сәйкестігіне сенімді болуы керек. "Шынайы айыптау перспективасы" объективті сынақ бола отырып, заңға сәйкес тиісті түрде жіберілген алқабилер немесе магистраттар алқасы сотталушыны болжамды айып бойынша соттауы ықтималдығын

білдіреді. Бұл қылмыстық соттардың өзіндік қолданысындағы жеке критерий болып табылады. Егер іс дәлелдеу кезеңінен өтпесе, ол қаншалықты маңызды болса да жалғастырылуға жатпайды[2].

Дәлелдеу кезеңі артта қалғаннан кейін келесі қоғамдық мүдделер кезеңіне көшеді. Алдымен, корольдік прокурорлар қоғамдық мүдделер үшін қудалау қажет пе, жоқ па анықтап, қудалауға қарсы немесе қолдайтын факторларды бекіту арқылы аса мұқияттылықпен әділ теңестіру шараларын қабылдайды. Корольдік прокурорлар қызметі осы екі кезеңнен өткен жағдайда ғана қудалауды бастайды немесе жалғастырады[2].

Корольдік прокуратура қандай принциптер мен құндылықтарды ұстанады деген сауалға жауап беріп кетсек. Біріншіден, олар үшін тәуелсіздік пен әділеттік принциптері жоғарғы маңызға ие, мұнда қылмыстық қудалау тәуелсіз, ашық және әр жағдайда әділетті сот төрелігін жүзеге асыруға ұмтылады. Корольдік прокуратура үшін олардың функционалдық міндеттерін орындауға тәуелсіздік қажет, содан кейін ғана олар сот процестерінде корольдік атынан әділ айыптаушы бола алады. Екіншіден, адалдық пен ашықтық қағидаттары прокуратура үшін шешуші рөл атқарады. Қызметтерге қатысты нақты стандарттарды белгілеу үшін прокуратураның шешімі түсіндіріледі және әрбір іс жүргізу әрекетінің негіздемесі болуы қажет. Үшіншіден, әр істің артында адамдар және кез-келген демократиялық ортада адам мемлекеттің басты құндылығы екенін мойындау үшін құрмет принципі маңыздылыққа ие. Төртіншіден, прокуратураның құрылымы мен міндеттерін жетілдіру үшін кәсіпқойлық қағидаты қажет, өйткені құқықтанудағы жаһандық өзгерістер ажырамас болып жатыр. Бесіншіден, теңдік пен инклюзивтілік принципі. Инклюзивтілік пен теңдікке деген міндеттеме прокуратураның қалай жұмыс істейтінінің негізінде жатыр. Бұл прокуратура үшін және олардың орган ретіндегі міндеттерге қалай қарайтындығы үшін маңызды болып табылады. Олар бір-бірімен тығыз байланыста болып және әртүрлі жұмыс күшін қолдау негізінде халыққа деген ең жақсы қызметтерді ұсынуға мүмкіндік береді[1].

Корольдік прокуратура органдық қызметін атқаруда және заңдылықты бақылауды қамтамасыз ету үшін қауымдастықтармен тікелей өзара әрекеттесу түсінігінің құндылығы бар. Толықтай түсінікке ие болу үшін біз инклюзивтілік принципін зерделейік. Бұл инклюзивті тәсіл мынаны білдіреді:

- Қауымдастықтардың тиімді қатысуы арқылы халықтың, оның ішінде жәбірленушілер мен куәгерлерге деген сенімін, сондай-ақ қылмыстық қудалаудың ақпараттандырылған саясаты мен тәжірибесін нығайтады.

- Сондай-ақ, прокуратура әртүрлі жұмыс күшінде, жергілікті және ұлттық деңгейлерде, сондай-ақ Ұйымның барлық деңгейлерінің бөлімдеріне көрінетін инклюзивті мәдениетке ие.

- Корольдік прокурордың кеңсесінің есігін ашқан сәтте, әр түрлі қауымдастықтардың үлестері негізінде әрекет ете отырып, олар халықтың, атап айтқанда куәгерлер мен жәбірленушілердің сенімін арттыруға тырысады, бұл қудалау нәтижелерінің жақсаруына әкеліп отыр[3].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес 2010 жылғы «Теңдік туралы» Заңы прокуратура жұмысының бастамасында жатыр. Корольдік прокуратура қазіргі таңда инклюзивтілік және қоғамдастықты тарту стратегияларының жаңасын жариялады және бұл әділеттілікті, теңдікті, әртүрлілікті және қылмыстық және азаматтық сот төрелігі жүйесіне интеграцияны ілгерілетуді жалғастыруды қамтамасыз ете отырып, берік негіздерге сүйену амбициясын көрсетеді[4].

Қорытындылай келе, Англия мен Уэльстің Корольдік прокуратурасы мемлекеттік орган болып табылады, оның негізгі мақсаты заңды және негізделген қылмыстық қудалауды жүзеге асыру, сондай-ақ полиция мен басқа да тергеу органдарына кеңес беру арқылы қылмыстық қудалаудың заңдылығын қамтамасыз ету болып табылады. Корольдік прокуратура қызметінің негізгі қағидаттары полициядан, Үкіметтен және саяси ұйымдардан тәуелсіздік, заңдылық, қылмыстық қудалауды жүзеге асыру кезінде әділдік,

объективтілік және қалау (дискреция) болып табылады. Англия мен Уэльс Корольдік прокуратурасының басты ерекшеліктерінің бірі – қоғамдық мүдделерді қорғауға және істің объективті жағдайларын анықтауға бағытталған. Егер қылмыстық және азаматтық сот ісін жүргізуде прокурордың қызметін құқықтық реттеудің оң шетелдік тәжірибесін қарастыру қаралса, неғұрлым перспективалы болып көрінеді. Мәселен:

1. Прокурордың қоғамдық мүдделерді қамтамасыз етуі туралы атқарар рөлі корольдік қылмыстық іс жүргізу заңнамасынан «сызылған», алайда, біздің ойымызша, қалпына келтіруді қажет етеді.

2. Прокурор қылмыстық қудалаудың заңдылығы мен негізділігі үшін ғана емес, сонымен бірге оның орындылығы үшін де жауап беруі керек, бұл жағдайда орындылықты қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге белгілі бір мәртебеге тартылған мемлекеттік, қоғамдық және жеке тұлғаның мүдделері арасындағы ақылға қонымды тепе-теңдік деп түсіну керек.

3. Прокурорда дискрециялық өкілеттіктердің болуы соттарды шамадан тыс жүктеместен-ақ қылмыстық қудалаудың баламаларын қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл прокурордың қылмыстық қудалауды өз бетінше тоқтатуына ықпал етеді. Алдын-ала тергеу нысанына қарамастан тергеу органдарына ресми консультация беру мүмкіндігі бөлігінде прокурордың өкілеттігін кеңейту болып отыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ссылка эл. источника: The Code for Crown Prosecutors (26 October 2018). URL: <https://www.cps.gov.uk/publication/code-crown-prosecutors>

2. Ссылка эл. источника: The Criminal Justice System <https://www.cps.gov.uk/about-cps/criminal-justice-system>

3. Таричко И. Ю. Мировые тенденции оптимизации уголовного процесса // Актуальные проблемы российского права. 2015. № 12. С. 171—177

4. Ссылка эл. источника: Human rights and criminal prosecutions: general principles. URL: <https://www.cps.gov.uk/legalguidance/human-rights-and-criminal-prosecutionsgeneral-principles> (accessed: 16.03.2021).

УДК 343.2

Қаңлыбай Аяулым Ғалымжанқызы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

З.Ғ.К., доцент **Егизбаев Н.У.**

ҚЫЛМЫСҚА ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ЖАУАПКЕРШІЛІК ТӘРТІБІ МЕН ШЕКТЕРІ

ПОРЯДОК И ПРЕДЕЛЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ УЧАСТНИКОВ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

PROCEDURE AND LIMITS OF LIABILITY OF ACCOMPLICES IN A CRIME

Аннотация. Қылмысқа қатысушылық - әрбір адамның нақты орны, қызметі мен рөлі көрсетілетін бірнеше адамдардың бірлестігі. Қылмысқа қатысушыларды саралау қатысушылықтың осы ерекшелігіне байланысты, қатысушының нақты қызметін ескере отырып құрылуы тиіс. Қатысушылардың орындайтын рөлдері әртүрлі және көп болуына қарамастан, олар типтік бөлінуге жатады.

Кілт сөздер. Қылмысқа қатысушылық, қылмыс, ұйымдастырушы, орындаушы, арандатушы және көмектесуші.

Аннотация. Соучастие в преступлении-объединение нескольких лиц, в котором указывается конкретное место, функция и роль каждого человека. Дифференциация участников преступления должна строиться в зависимости от данной специфики соучастия, с учетом конкретной деятельности участника. Несмотря на то, что роли, которые выполняют участники, разнообразны и многочисленны, они подлежат типичному разделению.

Ключевые слова. Соучастие в преступлении, преступность, организатор, исполнитель, подстрекатель и пособник.

Annotation. Complicity in a crime is an association of several persons in which the specific place, function and role of each person is indicated. The qualification of participants in a crime should be built in connection with this feature of participation, taking into account the specific activities of the participant. Despite the fact that the roles performed by the participants are different and numerous, they are subject to a typical Division.

Keywords. Complicity in crime, crime, organizer, performer, provocateur and helper.

Қылмыстық құқықта қатысушыларды ұйымдастырушыларға, орындаушыларға, арандатушылар мен көмекшілерге бөлу қабылданды. Бұл біліктіліктің негізінде объективті критерий, яғни қылмысқа қатысу сипаты мен дәрежесі жатыр.

Серіктестерді ұйымдастырушыларға, орындаушыларға, арандатушыларға және көмекшілерге бөлу тек рөлдердің бөлінуімен және функциялардың бөлінуімен байланысты сөздің тар мағынасындағы серіктестік деп аталады. Мұндай әрекеттің практикалық мәні-өздеріне берілген рөлге сәйкес қылмысқа тікелей қатыспайтын адамдар үшін жауапкершіліктің ерекше тәртібін белгілеу.

Қосаорындаушылық деп аталатын жағдайда барлық қатысушылардың (бірлесіп орындаушылардың) әрекеттері қылмыс құрамының объективті жағына кіретін әрекеттерді тікелей (толық немесе ішінара) орындаумен байланысты, сондықтан олардың жауапкершілігін ерекше негіздеудің қажеті жоқ.

Соған карамастан, тар мағынада да, совиновность түрінде де, қылмысқа қатысушылардың қатысу дәрежесі бірдей емес. Сондықтан қылмыстық құқықтың теориясы мен практикасында жекелеген қатысушылардың жауапкершілігін анықтау кезінде сотқа олардың қайсысы басты, ал кімнің екінші қылмыскері екендігі туралы мәселені шешу ұсынылады. Бұл мәселені сот қылмысты дайындау мен жасаудағы әрбір қатысушының нақты рөліне байланысты шешеді [1; 19].

Қатысушылардың түрлерін зерттей отырып, бір адам бір уақытта бірнеше рөлдерде әрекет ете алатындығын ескеру қажет, мысалы, қоздырғыш қылмысқа көмекші немесе ұйымдастырушы ретінде көмектеседі немесе қылмысқа орындаушы ретінде тікелей қатысады. Сондықтан, әрбір қатысушының рөлін және жазалау шараларын анықтаған кезде, сот жоғарыда айтылғандай, істің барлық нақты жағдайларын ескеруі керек. Заңнамада қатысушыларға және олардың әрекеттеріне нақты сипаттама беріледі.

Ұйымдастырушы. Ұйымдастырушының фигурасы, оның қылмысты орындаудағы ерекше рөлін ескере отырып, басқа серіктестермен салыстырғанда ең маңызды болып табылады. Қылмыс жасауды ұйымдастырған немесе оның орындалуына басшылық жасаған адам, сол сияқты қылмыстық топ немесе қылмыстық қоғамдастық (қылмыстық ұйым) құрған не оларды басқарған адам (ҚК 28-бабының 3-бөлігі) ұйымдастырушы деп танылады.

Объективті жағынан ұйымдастырушының қызметі қылмысқа қатысушыларды жалдау, оны дайындау және жасау жоспарын құру, белгілі бір тәртіпті сақтау, серіктестер арасында міндеттерді бөлу, сондай-ақ қылмыс жасау процесінде тікелей басшылық ету арқылы көрінуі мүмкін. Барлық жағдайда ұйымдастырушы қылмысты дайындауда немесе оны басқаруда қатысушыларды басқарады және біріктіреді, олардың қылмыстық

әрекеттерін басқарады және көбінесе оның бастамашысы болып табылады. Кейде ұйымдастырушы ұйымдастырушылық қызметті қылмыс жасауға тікелей қатысумен біріктіре алады. Алайда, бұл ешқандай жағдайда Ұйымдастырушының қасиеттерін жоймайды, өйткені ұйымдастырушының қызметі өзінің қауіптілік дәрежесі бойынша Орындаушының әрекеттерінен жоғары тұрады. Ұйымдастырушының қызметі осылайша барлық қатысушылардың жиынтық қызметін біріктіреді. Ол өзі ұйымдастырған қылмыстық топтың жеке мүшелері жасаған барлық қылмыстарға жауап береді.

Орындаушы. ҚК-нің 28-бабының екінші бөлігіне сәйкес қылмысты тікелей жасаған не оны жасауға басқа адамдармен бірлесіп тікелей қатысқан адам (бірлесіп атқару), сондай-ақ жасына, есінің дұрыс илистігіне немесе осы Кодексте көзделген басқа да мән-жайларға байланысты қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын басқа адамдардың қылмысты орындауы арқылы қылмыс жасаған адам орындаушы деп танылады, сол сияқты сақтықпен әрекет жасаған адамдарды пайдалану арқылы [2; 35].

Орындаушы-қылмыстық заңның Ерекше бөлігіндегі баптың диспозициясында сипатталған әрекеттерді толық немесе ішінара орындайтын адам. Сондықтан кісі өлтіруді Орындаушы жәбірленушіге өлім соққысын берген адам ғана емес, сонымен бірге жарақат алған кезде оның қолын ұстаған адам, яғни қарсы тұру мүмкіндігінен айырды. Жоғарыда аталған жағдайда қылмыстың барлық қатысушылары бірлесіп орындаушылар рөлін атқарады және олардың әрекеттері ҚК-нің 28-бабына сілтеме жасамай, Ерекше бөлімнің тиісті баптары бойынша сараланады.

Орындаудың бір түрі-Орташа орындау. Орташа орындау екі жағдай болған кезде мүмкін болады: Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінде көзделген қылмыс құрамының белгілерін өз әрекеттерімен орындаған адам қылмыс субъектісінің жалпы қасиеттеріне ие емес — ақыл-есі дұрыс және қылмыстық жауапкершілікке қажетті жас, немесе ол кінәсіз немесе абайсызда әрекет етті. Сонымен, психикалық науқасты адамды өлтіруге көндірген адам қылмыстың орындаушысы болып табылады, өйткені психикалық науқас тек қылмыстың құралы болды.

Орындаушының ниетінің мазмұны келесідей:

а) адам қылмысты басқа (кем дегенде бір) адамның көмегімен жасайтынын біледі; б) жалпы қылмыстық нәтижені болжайды; в) оның басталуын қалайды (мүмкін қаламайды, бірақ саналы түрде мойындайды).

Арандатушы. Біреуді пара беру, қорқыту немесе басқа тәсілмен қылмыс жасауға көндірген адам (28-баптың 4-бөлігі) айдап салушы деп танылады. Арандатушының қауіптілігі-ол қылмыстың бастамашысы.

Субъективті жағынан, арандатушылық басқа адамның белгілі бір қылмыс жасауға бел бууынан тұрады. Осы шешімді қозғау арқылы қоздырғыштың әрекеттері мен орындаушы жасаған қылмыс арасындағы себеп-салдарлық байланыс орнатылады. Арандатушының басқа адамда қылмыс жасауға шешім қабылдау үшін қолданатын тәсілдері әр түрлі болуы мүмкін: қауіп, пара беру, ұсыныс, сендіру, өтініш және т.б. олардың мінезі арандатушылықты мойындау үшін маңызды емес, бірақ арандатушыға да, орындаушыға да жазаны анықтауда әсер етуі мүмкін. Арандату әрқашан тек белсенді әрекеттер арқылы жүзеге асырылады [3; 12].

Адам Орындаушының қылмыс жасау ниетін мақұлдаған жағдайларда, арандатушылықты зияткерлік көмек көрсетуден ажырату керек. Арандатушылық тек орындалатын әрекеттің сипатын білуге және шешім қабылдауға қабілетті адамға қатысты болуы мүмкін. Демек, тиісті жасқа толмаған есі дұрыс немесе кәмелетке толмаған адамды қоздыру серіктестік ережелеріне сәйкес емес, орташа зиян ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, мәселе адам басқа адамды қасақана жаңылыстыратын жағдайларда, соңғысының қателігін пайдаланып, оның қолымен қылмысты жүзеге асыруға қол жеткізу үшін шешіледі [4; 41].

Субъективті жағынан қоздыру тікелей ниеттің болуымен сипатталады. Біріншіден, арандатушының ниеті осы қылмыс құрамының объективті белгілерін құрайтын барлық

нақты жағдайларды болжауды, екіншіден, оның әрекеттері мен қылмыстық нәтиже арасындағы себептік байланыстың жалпы дамуын болжауды қамтуы керек. Демек, арандату басқа адамның белгілі бір қылмыс жасауға бел бұғанын білдіреді. Сондықтан, егер кімде-кім белгілі бір қылмыс жасауға шешім қабылдамай, басқа адамдарда зиянды көзқарастар мен көңіл-күйлерді дамытса, ешқандай арандатушылық болмайды. Белгілі бір жағдайларда мұндай қызмет дербес қылмысты құрауы мүмкін (ҚК 131-бабы).

Қылмыстың көмекшісі. Отандық қылмыстық заңнама тарихында көмек туралы бірыңғай түсінік болған жоқ. Бұрынғы одақтас республикалардың көпшілігінің қылмыстық кодекстері көмекшілерді қылмысты кеңестермен, нұсқаулармен, құралдармен қамтамасыз етумен және кедергілерді жоюмен немесе қылмыскерді немесе қылмыстың іздерін жасырумен айналысатын адамдар ретінде анықтады. Осылайша, серіктестіктің жалпы тұжырымдамасына қайшы, іс-әрекеттері жасалған қылмыспен себептік байланысы жоқ адамдар көмекшілерге жатқызылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы ҚК 28-бабының бесінші бөлігіне сәйкес, көмекші "қылмыс жасауға кеңестермен, нұсқаулармен, ақпарат, қылмыс жасау құралдары немесе құралдарын берумен не қылмыс жасауға кедергілерді жоюмен жәрдемдескен адам, сондай-ақ қылмыскерді, қылмыс жасау құралдары мен өзге де құралдарын, қылмыс іздерін не заттарды жасыруға алдын ала уәде берген адам" ретінде айқындалады. Қылмыстық жолмен өндірілген, сондай-ақ мұндай заттарды сатып алуға немесе сатуға алдын-ала уәде берген адам.

Объективті жағынан, көмек жоғарыда аталған тәсілдермен қылмыс жасауға жәрдемдесуде көрінеді. Көмекшінің қылмыстық нәтижеге қатысуы өзінің жеке ерекшеліктеріне ие, бұл оның фигурасының қатысушыларының арасынан ерекшеленуін анықтайды. Көмекшілер орындаушыдан ерекшеленеді, өйткені олардың көмегі, әдетте, қылмыс жасау фактісінен бұрын болады немесе егер ол уақытпен сәйкес келсе, онда ол қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің бабы диспозициясында сипатталған әрекеттерді орындауға тікелей қатысуда көрсетілмейді [5; 87].

Көмек көрсету арандатудан ерекшеленеді, өйткені көмекке көмектесу Орындаушының қылмыс жасауға итермелеуінде, оның осындай шешімін қоздыруда көрінбейді. Көмекшінің қызметі белгілі бір қылмыс жасау ниеті пайда болғаннан кейін басқа адамдардың қызметіне қосылады.

Қылмыстық құқық теориясында көмек көрсетудің екі түрін ажырату әдеттегідей: интеллектуалды және физикалық.

Интеллектуалды көмек әдетте Орындаушының қылмыс жасауға деген шешімін нығайтуда көрінеді. Зияткерлік көмек ретінде қылмыскерді, қылмыстың құралдары мен құралдарын, қылмыстың іздерін немесе қылмыстық жолмен алынған заттарды жасыруға арналған кеңестер, нұсқаулар мен уәделер қарастырылуы керек.

Физикалық көмек, әдетте, белгілі бір белсенді әрекеттерді жасаумен байланысты — қару-жарақ, көлік құралдары, анықтамалар беру, күзетшілердің назарын аудару, басқа кедергілерді жою және т. б.

Субъективті жағынан, көмекші өзінің ниетімен Орындаушы жасаған қылмыс құрамының объективті белгілерін құрайтын барлық нақты жағдайларды және орындаушының өз әрекеттері мен әрекеттері арасындағы себептік байланысты қамтуы керек. Осылайша, көмекші өзі жасаған қылмыстың сипаты туралы түсінікке ие болуы керек.

Өздеріңіз білетіндей, қылмыстық құқық қатысушылардың жауапкершілік дәрежесін олардың қандай да бір түріне жататындығымен байланыстырмайды, сондықтан көмекшіге жаза әдетте Орындаушы жасаған қылмысы үшін Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінде көрсетілген шектерде анықталады. Алайда, жаза тағайындау кезінде сот әрдайым Орындаушының рөлімен салыстырғанда қылмысқа қатысушы дәрежесін ескереді және көбінесе оған Орындаушыға қарағанда онша ауыр емес жаза тағайындайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Баймурзин Г.И. Ответственность за прикосновенность к преступлению. Алматы, 2010.
2. Галиакбаров Ф.Т. Квалификация групповых преступлений. М., 2010
3. Гришаев П.И., Кригер Г.А. Соучастие по уголовному праву. М., 2014.
4. Джекебаев У.С., Вайсберг Л.М., Судакова Р.Н. Соучастие в преступлении. Алма-Ата, 1981.
5. Иванов Н.Г. групповая преступность: содержание и вопросы законодательного регулирования // Государство и право. №9. 2016.

УДК 343.2

Қаңлыбай Аяулым Ғалымжанқызы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.к., доцент **Егизбаев Н.У.**

ҚЫЛМЫСҚА ҚАТЫСУ ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ О ПОНЯТИИ СОУЧАСТИЯ В ПРЕСТУПЛЕНИИ

TOPICAL ISSUES ABOUT THE CONCEPT OF COMPLICITY IN A CRIME

Аннотация. Қылмысқа қатысу - бұл қасақана қылмыс жасауға екі немесе одан да көп адамның қасақана қатысуы (ҚК 27-бабы).

Бірнеше адамның қылмыс жасауы, әдетте, бір адамның қылмыс жасауына қарағанда қауіптіліктің жоғарылауын көрсетеді. Қылмыс жасау үшін бірнеше адамның күш-жігерін біріктіру қылмыстық жоспарды жүзеге асыруды жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне неғұрлым ауыр зиян келтіруге, қылмыстық нәтижеге жетеді.

Кілт сөздер. Қылмысқа қатысу, қасақана қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, қоғамдық қауіп, ауыр зиян келтіру, қылмыстық заңнама.

Аннотация. Соучастие в преступлении-это умышленное участие двух и более лиц в совершении умышленного преступления (ст. 27 УК).

Совершение преступления несколькими людьми обычно указывает на более высокий риск, чем совершение преступления одним человеком. Объединение усилий нескольких лиц для совершения преступления не только облегчит реализацию преступного плана, но и приведет к более серьезному ущербу интересам личности, общества или государства, к преступному исходу.

Ключевые слова. Соучастие в преступлении, умышленное преступление, уголовная ответственность, общественная опасность, причинение тяжкого вреда, уголовное законодательство.

Annotation. Participation in a crime is the intentional participation of two or more persons in the commission of a deliberate crime (Article 27 of the criminal code).

The commission of a crime by several people usually shows an increased risk than the commission of a crime by one person. Combining the efforts of several people to commit a crime not only facilitates the implementation of a criminal plan, but also causes more serious harm to the interests of an individual, society or the state, achieving a criminal result.

Keywords. Participation in a crime, intentional crime, criminal liability, public danger, causing serious harm, criminal legislation.

Қылмысқа қатысу - бұл қасақана қылмыс жасауға екі немесе одан да көп адамның қасақана қатысуы (ҚК 27-бабы).

Бірнеше адамның қылмыс жасауы, әдетте, бір адамның қылмыс жасауына қарағанда қауіптіліктің жоғарылауын көрсетеді. Қылмыс жасау үшін бірнеше адамның күш-жігерін біріктіру қылмыстық жоспарды жүзеге асыруды жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне неғұрлым ауыр зиян келтіруге, қылмыстық нәтижеге жетудің неғұрлым күрделі тәсілдеріне және қылмыстың іздерін жасыру әдістеріне жүгінуге мүмкіндік береді. Бөтеннің мүлкін ірі және аса ірі мөлшерде ұрлау сияқты қылмыстық қол сұғушылықтардың басым бөлігін қылмыскерлердің ұйымдасқан топтары жасайтыны кездейсоқ емес.

Бір адам да, бірнеше адамның бірлескен күш-жігері де қылмыс жасаған кезде қылмыстық құқық бойынша қылмыстық жауаптылықтың негізі белгілі бір адамның іс-әрекетінде қылмыс құрамының болуы, яғни оны қылмыс ретінде анықтайтын заңда көзделген белгілердің жиынтығы болып табылады. Демек, серіктестік өзгертпейді, әсіресе қылмыстық жауапкершіліктің негізін жоймайды. Қылмысқа қатысқаны үшін қылмыстық жауаптылық пен жазаға тек іс-әрекеттерінде қылмыс құрамы көзделетін адам ғана ұшырауы мүмкін.

Қылмыстық әрекеттің ерекше түрін құра отырып, серіктестік бірқатар объективті және субъективті белгілермен сипатталады. Ең алдымен, сыбайлас жемқорлықтың болуы үшін қылмыс жасауға кем дегенде екі есі дұрыс және қылмыстық жауапкершілік үшін заңда белгіленген жасқа жеткен (16, ал кейбіреулері бойынша — 14 жас) адамдар қатысуы қажет. ол қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Қылмыс жасау үшін есі дұрыс емес немесе кәмелетке толмаған адамның қызметіне жүгінген адам, оның нақты атқарған рөліне қарамастан, орташа себеп ретінде қарастырылады және арандату үшін емес, осы қылмыстың орындалуы үшін жауап береді.

Екі немесе одан да көп адамның қылмысқа қатысуынан басқа, таптырмас объективті белгі ретінде қатысу олардың қызметінің үйлесімділігін білдіреді. Қылмысқа қатысудың үйлесімділігі әрбір қатысушының іс-әрекеті қылмыстың басқа қатысушыларының іс-әрекеттерін жасаудың қажетті шарты болып табылатындығымен және бірыңғай зиянды нәтижеге қол жеткізуге айтарлықтай ықпал ететіндігімен көрінеді. Бұл жағдайда жеке тұлғалардың қылмысқа қатысу сипаты әртүрлі болуы мүмкін. Сонымен, қатысушылардың бірі қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында сипатталған әрекеттерді тікелей жасады (Орындаушы), екіншісі — Қылмыс жасауға бейім болды (қоздырушы), үшіншісі — бірнеше адамның қылмыстық әрекетін ұйымдастырды (ұйымдастырушы), төртіншісі — кеңестермен, нұсқаулармен, қаражат берумен және т.б. (көмекші).

Осылайша, қатысушылардың іс-әрекеттерінің үйлесімділігінің сыртқы көрінісі-бұл әр қатысушының іс-әрекеті мен Бірыңғай зиянды нәтиже арасындағы себеп-салдарлық байланыс.

Заңнамалық анықтамада бірнеше адамның қылмыс жасауға қасақана бірлескен қатысуына қатысу ұғымын көрсету серіктестердің әрекеттері мен қылмыстық әрекеттің арасындағы себептік байланысты орнату міндеттілігін айқын көрсетеді. Осыған сүйене отырып, жасалған қылмысқа байланысты туындаған, бірақ онымен себеп-салдарлық байланыста болмайтын кез-келген басқа қауіпті іс-әрекет (алдын-ала уәде етілмеген баспана, құқық бұзушылық, қылмысқа қол тигізу деп аталатын хабарламау) қатысуды тудырмайды.

Қылмыс, жалпы ереже бойынша, қылмыстық заңмен қорғалатын объектіге қол сұғушылық іс жүзінде тоқтатылған кезден бастап аяқталды деп танылады. Алайда, кейбір жағдайларда қылмыстық заң осы ережеден ауытқып, қылмыстың аяқталу сәтін алдын — ала қылмыстық әрекеттің сатысымен, мысалы, қарақшылық шабуыл кезінде қастандық сатысымен, бандитизм кезінде дайындық әрекеттерінің сатысымен байланыстырады.

Мұндай жағдайларда серіктестік ұғымын құру кезінде заңды емес, қол сұғушылықтың нақты аяқталған сәтінен бастау керек. Сонымен, қарақшылықтың серіктесі қарақшыларды шабуылды жүзеге асыру үшін қажетті қарумен қамтамасыз еткендерді ғана емес, сонымен бірге шабуыл жасалғаннан кейін мүлікті иемдену немесе ұстап қалу процесінде қарақшыларға көмек көрсететін адамды да қарастырады.

Қатысқан кезде себептік байланыс орнату бір адам жасаған қылмыспен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұл ерекшеліктер қатысқан кезде қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігіндегі баптың диспозициясында сипатталған әрекеттерді Орындаушы тікелей орындайтындығына, ал қалған қатысушылардың әрекеттері Орындаушының қылмыс жасауы үшін қажетті жағдайлар ретінде әрекет ететіндігіне және сол арқылы онымен себептік байланысқа түсетіндігіне байланысты. Қатысқан кезде зиянды нәтиже берудің үйлесімділігі, әрине, зиян келтірген әр түрлі адамдардың күш-жігерінің теңдігі ретінде түсінілмеуі керек. Бірлескен нәтиже әр түрлі қатысушылардың күш-жігерінің нәтижесі болуы мүмкін. Осыған байланысты заң сотқа қылмыс жасауға қатысушылардың әрқайсысының қатысу дәрежесін ескеруді міндеттейді.

Субъективті жағынан, серіктестік екі немесе одан да көп адамның қасақана әрекетін болжайды. Серіктестің қасақана әрекеті-ол өзінің іс-әрекетінің зиянды сипатын біледі, оның әрекеттері Орындаушыға қылмыс жасауға ықпал етеді деп болжайды және нәтижесінде белгілі бір зиянды салдардың пайда болуын қалайды немесе саналы түрде мойындайды. Жоғарыда айтылғандардан, серіктестер өздерінің іс-әрекеттерінің қасиеттерін ғана емес, сонымен бірге олардың іс-әрекеттеріне қосылатын және олардың бірлескен күш-жігерінің түпкілікті нәтижесі ретінде қарастырылатын Орындаушының қызметін де білуі керек. Орындаушы да осылай әрекет етеді. Оның ниеті өзінің мінез-құлқының объективті белгілерін ғана емес, сонымен бірге басқа адамның қылмыс жасауға қатысу санасымен және онымен бірге олар үшін бірыңғай қылмыстық идеяны жүзеге асыруға ұмтылумен толықтырылады. Қатысушының іс-әрекетті Орындаушының қызметіне қосуы туралы сана, сол сияқты оның қызметі екі немесе одан да көп адамның бірлескен күш-жігерінің нәтижесі екенін түсіну бірлескен қылмыстық іс-әрекетке қатысушылар арасындағы субъективті байланысты қалыптастырады, бұл қатысудың міндетті субъективті белгісі болып табылады. Қатысуға тән субъективті байланысқа қатысушының орындаушымен келісімі арқылы қол жеткізіледі. Келісім ауызша немесе жазбаша сөз байласу түрінде көрсетілуі мүмкін. Кейде оған ауызша байланыссыз, конклюденттік әрекеттер деп аталатын жолмен қол жеткізуге болады.

Егер қатысқаны үшін жауапкершіліктің объективті шеңбері қатысушы мен орындаушының іс-әрекеттері арасындағы себептік байланыспен шектелсе, онда қатысудың субъективті шекаралары қол жеткізілген сөз байласу шегінде белгіленеді. Сот практикасы қылмысты Орындаушының ниеті туралы білетін және оның жасалуына саналы түрде үлес қосқан адам қатысуға жауапты болуы мүмкін екендігіне негізделген. Қатысу тек қасақана қылмыс жасауда мүмкін. Абайсыз қылмыстарға қатысу мүмкіндігін мойындау қатысушылардың іс-әрекетінің қасақана сипатын тікелей көрсететін қатысудың заңнамалық формуласына қайшы келеді. Абайсызда әрекет еткен бірнеше адам қылмыс жасауға қасақана қатыса алмайды, өйткені абайсызда адам зиянды салдардың басталуын алдын-ала білмейді, дегенмен ол алдын-ала білуі керек немесе болжай алады, бірақ олардың алдын-алуға жеңіл сенеді.

Жүргізушіні көліктің қозғалу жылдамдығынан асып кеткен адамды, егер бұл әрекеттер, айталық, жаяу жүргіншінің соқтығысуына әкеп соқтырса, қылмысқа қатысушы ретінде қарастыруға болмайды. Осы әрекеттерді жасаған кезде кінәлілер зиянды салдардың пайда болу ықтималдығын алдын-ала білгенімен, олардың пайда болуын қаламады немесе саналы түрде мойындамады.

Қылмыстық құқықта абайсызда келтірілген зиян үшін жауапкершілік тікелей зиян келтірушіге қатысты ғана туындауы мүмкін; мұндай жағдайларда тікелей зиян келтірушінің іс-әрекетіне объективті түрде ықпал еткен адамдарға келетін болсақ, олар

қатысушы ретінде қарастырыла алмайды және егер олардың іс-әрекеттерінде қандай да бір басқа қылмыстың белгілері болса, дербес жауап береді.

Басқа адамдар қасақана жасаған қылмысқа қатысы жоқ және абайсызда ықпал етпейді, өйткені олардың бірлескен күш-жігерінің нәтижелері туралы өзара хабардарлық жоқ.

Қатысушылардың іс-әрекеттерінің қасақана сипаты олардың себептері мен мақсаттарының дәл сәйкес келуін білдірмейді. Көп жағдайда серіктестердің мінез-құлқының себептері мен мақсаттары сәйкес келуі мүмкін, бірақ кейде әртүрлі болуы мүмкін. Бұл сәйкессіздіктер қылмысқа қасақана қатысқан жеке серіктестер, барлық қылмыскерлерге ортақ себептерден басқа, сол ерекше жеке импульстарды басшылыққа алған кезде байқалады. Сонымен, сыйақы үшін кісі өлтіру кезінде Орындаушы өзімішл ниетпен әрекет етеді, ал арандатушы кек немесе қызғаныштан әрекет етеді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы серіктестіктің акцессорлық сипаты деп аталатын ілімді қабылдамайды және әрбір қатысушының бірлесіп жасаған қылмысы үшін жеке жауапкершілігінен туындайды. Қатысудың екпінділігі туралы ілім қатысушылардың іс-әрекеттері көмекші сипатқа ие, олар тек басқа біреудің қылмысына қатысады деген ережеге негізделген. Осы жерден серіктестіктің акцессорлық теориясының жақтаушылары Серіктестің жауапкершілігі тәуелсіз емес, толығымен Орындаушының іс-әрекетінің сипатына және оның жауапкершілігіне байланысты, ал орындау жауапкершілігі жоғалған кезде барлық қатысушылардың жауапкершілігі де жоғалады деген қорытындыға келеді.

Негізінде бұл көзқарастар отандық қылмыстық құқық үшін қолайсыз, өйткені олар оның негізгі принциптерінің біріне — қылмыс құрамының белгілері бар әрекетті жасағаны үшін адамның жеке жауапкершілігі қағидатына қайшы келеді.

Бұл принцип бірлескен іс-әрекетке қатысты да күшінде қалады. қатысуға қатысты бұл принцип әр қатысушының жауапкершілігінің негіздері Орындаушының іс-әрекетінде емес, жеке өзі жасаған іс-әрекетте екенін білдіреді. Бірлескен қылмыстық іс-әрекетте әрбір қатысушы қылмысқа өз үлесін қосады, сондықтан орындаушының әрекеттері үшін емес, өзі үшін де, Орындаушы үшін де зиянды нәтиженің басталуына себеп болған өзінің қасақана әрекеттері үшін жауап береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Комментарий к Уголовному кодексу РК. Ағыбаев А.Н. Алматы, 2015.
2. Комментарий к Уголовному кодексу РК: Отв. редактор проф. Борчашвили И. Ш. 2015.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995.
4. Молдабаев С. , Рахметов С. М. Субъект преступления: Учебное пособие. Алматы: 1999
5. Поленов Г. Ф. Уголовное право РК. Общая часть: Учебное пособие. Алматы, 1999

СООТНОШЕНИЕ ПОЛНОМОЧИЙ В СОВЕТЕ БЕЗОПАСНОСТИ ООН

БҰҰ ҚАУІПСІЗДІК КЕҢЕСІНДЕГІ ӨКІЛЕТТІКТЕРДІҢ АРАҚАТЫНАСЫ

THE RATIO OF POWERS IN THE UN SECURITY COUNCIL

Аннотация. В данной статье рассматривается неравенство положений между государствами в Совете Безопасности ООН. Проанализирован правовой статус органа. Приведены примеры к рассматриваемой проблеме, а также пути решения.

Ключевые слова. Международное право, государства, политика, ООН, Совет Безопасности, постоянные члены, реформы, вето.

Аннотация. Бұл мақалада БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде мемлекеттер арасындағы ережелердің теңсіздігі қарастырылады. Органның құқықтық мәртебесі талданады. Қарастырылып отырған мәселеге мысалдар, сондай-ақ шешу жолдары келтірілген.

Кілт сөздер. Халықаралық құқық, мемлекеттер, саясат, БҰҰ, Қауіпсіздік Кеңесі, тұрақты мүшелер, реформалар, вето.

Annotation. This article examines the inequality of positions between States in the UN Security Council. The legal status of the authority is analyzed. Examples of the problem under consideration are given, as well as solutions.

Keywords. International law, states, politics, UN, Security Council, permanent members, reforms, veto.

Отсутствие войны и наличие мира – это то к чему стремятся все государства. Поддержку такого статуса оказывает международное право. Странам мира необходимо было наличие определенного института, который мог попытаться поддерживать правопорядок в мире. Первой попыткой этого института была «Лига Наций», основанная в результате Версальско-Вашингтонской системы Версальского соглашения в 1919-1920 годах. Эта организация была первой попыткой стран обеспечить коллективную безопасность и внести институт дипломатических переговоров в основной способ урегулирования споров. К сожалению, организация не смогла предотвратить Вторую Мировую Войну и в итоге распалась, тем не менее, она дала определенный толчок к развитию отрасли международного права. Послужила в своем роде опытом для создания будущей международной организации «ООН». Решение создания «преемника» Лиги Нации было принято на территории бывшего СССР – государства, который внес самый большой вклад в поражение Фашистской Германии.

«Мы полностью признаем высокую ответственность, лежащую на нас и на всех Объединенных Нациях за осуществление такого мира, который получит одобрение подавляющей массы народов земного шара и который устранил бедствия и ужасы войны на многие поколения» - заявили главы СССР, США и Великобритании 1 декабря 1943 г. на Тегеранской конференции [1].

Актуальный устав ООН был закончен и подписан 26 июня 1945 г. в Сан-Франциско. Вступил в силу 24 октября 1945 г. после того как СССР, США, Великобритания, Китай и другие государства подписали и ратифицировали его. В преамбуле Устава указано, что члены ООН преисполнены решимости избавить будущие поколения от бедствий войны, вновь утвердить веру в основные права человека, в

достоинство и ценность человеческой личности, в равноправие мужчин и женщин и в равенство прав больших и малых наций [2]. В связи с этим страны участники взяли на себя обязанность жить вместе в мире, как добрые соседи, общими усилиями поддерживать международную безопасность и мир, а также используя международный аппарат содействовать экономическому и социальному прогрессу всех народов.

В соответствии с п. 1 ст. 7 Устава ООН главными органами организации являются Генеральная Ассамблея, Совет Безопасности, Экономический совет, Совет по опеке, Международный суд и Секретариат [2]. У каждого органа организации имеется своя специфика направленности. Тем не менее значительную роль в поддержании мира играет возможность поддерживать правопорядок, используя военную структуру. В ООН эта роль отведена Совету Безопасности.

Совет Безопасности состоит из 15 членов: 5 постоянных и 10 непостоянных. К постоянным членам относятся Китай, Россия, Соединенное Королевство, США и Франция. Непостоянные члены избираются каждые два года, причем выбывший член Совета не может быть переизбран немедленно. У каждой страны в этом органе есть только один представитель. Согласно Уставу, страны-участники обязаны выполнять решения, вынесенные Советом. Эти решения считаются принятыми, если за них проголосовали 9 членов Совета из 15. Однако постоянные члены могут воспользоваться правом вето - тогда решение не будет принято даже большинством голосов. Несмотря на то, что организация помогла поддерживать мир, с течением времени у нее появились недостатки, которые негативно повлияли на будущие обстоятельства.

Нынешняя структура Совета Безопасности выглядит все более анахроничной на фоне огромных сдвигов в военной, экономической и дипломатической глобальной мощи, произошедших после конференции в Сан-Франциско более 70 лет назад. В отличие от времени основания ООН глобальная власть была перераспределена между нациями. Многие малые и средние страны являются растущими державами, «развивающимися экономиками» или входят в число так называемых «следующих одиннадцати». Эти государства стремятся играть более важную роль в формировании институтов глобального управления. Тем не менее, соотношение между военным, экономическим и политическим весом менее определено, чем при создании ООН, и поэтому менее ясно, какие государства должны принимать важные решения о международном мире и безопасности от имени всех членов ООН. Особенно развивающиеся страны Бразилия, Индия, Южная Африка, а также другие, такие как Нигерия, Пакистан или Аргентина, требуют большего представительства в Совете Безопасности.

Отсутствие формальной реформы Совета Безопасности кажется озадачивающим на фоне огромных сдвигов в глобальном порядке с момента его создания. Рассмотрим следующий пример: в 1945 г. Совет Безопасности состоял из 21,6% от общего состава (11 членов Совета, 51 государство-член ООН), это соотношение уменьшилось до 12,8% в 1965 г. (15 членов Совета, 117 государств-членов ООН) и далее всего до 7,8 % сегодня (15 членов Совета, 193 государства-члена ООН). Тем не менее, другие международные организации доказали свою способность адаптироваться к этим изменениям за счет приема новых членов во Всемирную торговую организацию, адаптации весов голосов в Международном валютном фонде или введения новых моделей взвешенного голосования в Европейском союзе (ЕС). Несмотря на то, что многие государства громко требуют более «справедливого представительства» и критикуют доминирование пяти постоянных членов, до сих пор ни одно из предложений по реформе, начиная от добавления новых постоянных членов, расширения исключительно числа непостоянных членов и заканчивая промежуточными моделями реформ еще не получили необходимого большинства голосов. Еще более десяти лет назад Брюс Рассетт отмечал, что «политика и политиканство (реформы Совета Безопасности) сводятся к следующему: коалиция меньшинств всегда была в состоянии отклонить любое такое предложение еще до того, как оно могло быть доведено до голосования. Каждый член мог принять определенные виды изменений, но

любой пакет всегда содержал ядовитую пиллюлю, которой предпочтительнее статус-кво» [3].

В обмен на принятие «Ялтинской формулы», которая закрепляла привилегию вето «пятерки», малым и средним странам была обещана конференция для пересмотра и пересмотра Устава ООН в течение десяти лет после его принятия (статья 109 (3) Устава ООН.). Действительно, обездоленные скорее предпочли формальный и всеобъемлющий пересмотр системы коллективной безопасности с целью отмены парализующей привилегии вето. Однако реалии «холодной войны» не позволили созвать такую конференцию. На самом деле борьба за создание и роль Совета Безопасности в Сан-Франциско и в последующее время отражает противоречивые интересы государств-членов ООН в вопросе его фундаментальной реформы с тех пор.

Не способность реформировать положения Совета Безопасности повлекло в дальнейшем злоупотребление «пятеркой» правом вето. Основопологающей ролью ООН является поддержание мира между государствами, но эта функция в действительности не всегда работает, если ситуация затрагивает постоянных членов Совета Безопасности. В отличие от Генеральной Ассамблеи решения Совета Безопасности носят далеко не рекомендательный характер. И попытка неподчинения им обойдется негативными последствиями.

В августе 1990 году Ирак по воле Саддама Хусейна начал военный конфликт, в последствии чего страна полной оккупации страны. В том же месяце Совет Безопасности ООН принял резолюцию № 660 [4], призывающую к немедленному выводу войск из Кувейта. Все постоянные члены арестовали иракские счета в своих банках и ввели эмбарго на поставки оружия Ираку. После отказа Ирака от вывода войск и введения эмбарго на торговлю была принята резолюция № 678, разрешающую использование силы против Ирака в случае, если иракские войска не будут выведены из Кувейта до 15 января 1991 года [5].

На данном историческом примере идеально показан работающий механизм системы Совета Безопасности, однако он сработал на таком уровне лишь потому, что Ирак не имел право вето в совете. Подтверждение тому служит другая ситуация, которая является в своем роде продолжением конфликта с Ираком.

В 2003 году США со своими союзниками без согласования с другими членами Совета начала военную операцию в Ираке с целью свержения режима Саддама Хусейна. Официальным поводом к началу военных действий послужила связь с международной террористической организацией «Аль-Каида», а также наличие у страны оружия массового поражения, которое впоследствии не было найдено. Предполагаемые связи Ирака с «Аль-Каидой» также были под вопросом в ходе подготовки к войне и были дискредитированы в докладе американского сенатора Карла Левина от 21 октября 2004 года. Доклад Левина был подтверждён докладом инспектора Министерства обороны в апреле 2006 года. В этих докладах предполагается, что чиновники из администрации президента Буша-младшего, особенно бывший помощник министра обороны Дуглас Дж. Фейт манипулировали доказательствами с целью показать связи между «Аль-Каидой» и Ираком. Война в Ираке имела катастрофические последствия для мировой археологии и культуры. Повреждены или уничтожены были десятки памятников древнейших цивилизаций Шумера и Вавилона. По оценке Министерства туризма и древностей Ирака, в 2003—2004 гг. из страны было вывезено 130 тыс. культурно-исторических ценностей (при этом 90 тыс. принадлежащих Ираку археологических артефактов оказались в США). В ходе вторжения США разгромили иракскую армию и свергли режим С. Хуссейна, постепенно сформировав лояльную им администрацию. Однако окончательный контроль на территории Ирака установлен не был. Ответом на вторжение стал резкий всплеск исламского радикализма. Террористические акты, обстрелы и нападения, насилие стали повседневным явлением в Ираке.

До сих пор ведутся споры, касающиеся легитимности вторжения в Ирак. У каждой страны своя позиция в этом вопросе.

«Сегодня Соединенные Штаты начали военную акцию против Ирака, уже есть человеческие жертвы и разрушения. Целый регион оказался под угрозой крупномасштабной гуманитарной и экологической катастрофы. Сразу же подчеркну: военные действия осуществляются вопреки мировому общественному мнению, вопреки принципам и нормам международного права и Устава ООН. Эта военная акция ничем не может быть оправдана: ни обвинениями Ирака в поддержке международного терроризма (информации подобного рода у нас никогда не было и нет), ни желанием сменить в этой стране политический режим - что прямо противоречит международному праву и должно определяться только гражданами того или иного государства» - В.В. Путин по поводу начала военной операции в Ираке [6].

Также тогдашний генеральный секретарь Организации Объединенных Наций Кофи Аннан заявил в сентябре 2004 года, что: "С нашей точки зрения и с точки зрения Устава ООН, эта война была незаконной [7]". Совет Безопасности ООН, как указано в статье 39 Устава ООН, теоретически имеет возможность вынести решение о законности войны, но США и Великобритания имеют право вето в Совете Безопасности, поэтому действия крайне маловероятны, даже если бы вопрос был поднят.

Ситуации, где Российская Федерация использовала право вето для требования указания в документах Республики Абхазия и его границ, что нарушило принцип территориальной целостности относительно Грузии, бомбардировка НАТО Югославии, а также выход войск России за пределы частично признанных государств ДНР и ЛНР в сторону Украины являются аналогичными проявлениями злоупотребления своим положением в мировом сообществе, которое попросту нивелируется в глазах ООН за счет своего положения в постоянном членстве Совета Безопасности.

Вышеизложенные примеры показывают отрицательную сторону наличия права вето у постоянных членов. Как видно из первого примера оно дает возможность избежать правосудия за нарушение международного права. Поэтому системе органа требуется реформация. Предложение по увеличению постоянных членов с 5 до 7 наиболее актуально, а также принятие решений путем большинства голосов. В альтернативном же варианте следует не увеличивать количество постоянных членов, а ограничить право отмены решения. То есть на примере требуется два публичных заявления стран для наложения вето на то или иное решение вместо одного.

Список использованной литературы:

1 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Том II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.) М.: Издательство политической литературы, 1984.

2 Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945г.
<https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>

3 The Once and Future Security Council (By Bruce Russett, Published February 15th 1997 by Palgrave Macmillan)

4 Резолюция СБ S/RES/660

5 Резолюция СБ S/RES/678

6 Заявление на совещании с руководителями Правительства, Администрации Президента РФ и силовых ведомств по ситуации в Ираке (20.03.2003)

ҚАЗАҚ ОЮ-ӨРНЕГІНДЕГІ АЛТЫН ҚИМА ӨЛШЕМІ

РАЗМЕР ЗОЛОТОГО СЕЧЕНИЯ В КАЗАХСКОМ ОРНАМЕНТЕ

GOLDEN SECTION SIZE IN KAZAKH ORNAMENT

Аннотация. Композиция пәні бойынша қазақ ою-өрнегіндегі алтын қима өлшемдерімен студенттерді таныстыру. Ұлттық оюлардағы алтын қима қатынастарын студенттердің өз беттерімен зерттеулерін дамыту. Оюлардағы тәңірлік өлшемдерді компьютерлік графикалық бағдарламалармен (Adobe Illustrator) сала білуге үйрету.

Кілт сөздер. Ою-өрнек, алтын қима, ұлттық оюлардағы «тәңірлік өлшем», ұлттық оюларды оқыту мәселесі, ұлттық оюларды компьютерлік графика технологиясымен салу.

Аннотация. Познакомить студентов с размерами золотого сечения в казахском орнаменте по предмету Композиция. Развитие самостоятельных исследований студентами соотношений золотого сечения в национальном орнаменте. Обучение умению рисовать божественные пропорции в орнаментах с помощью компьютерных графических программ (Adobe Illustrator).

Ключевые слова. Орнамент, золотое сечение, «божественные пропорции» в национальном орнаменте, проблема обучения национальному орнаменту, построение национального орнамента по технологии компьютерной графики.

Annotation. To acquaint students with the dimensions of the golden section in the Kazakh ornament on the subject of Composition. Development of independent research by students of the golden ratio ratios in the national ornament. Training in the ability to draw divine proportions in ornaments using computer graphics programs (Adobe Illustrator).

Keywords. Ornament, golden section, "divine proportions" in the national ornament, the problem of teaching the national ornament, the construction of the national ornament using computer graphics technology.

Жоғары білім берудегі жаңа стандарттар талабы композиция пәнін оқытудың әдістерін жаңа әрі сапалы мазмұнмен толықтыруды қажет етіп отыр. Студенттер алған теориялық білімдерін іс жүзінде қолдана алулары тиіс. Нарық заңының талабына сәйкес болашақ дизайнер мамандар компьютерлік графикалық технологияларды жетік меңгерулері міндетті.

Композиция пәнін оқытуда қазақтың ою-өрнектері негізге алынды. Композиция заңдылықтарын оқытып-үйретуде ұлттық ою-өрнектер мысалға алынды. Ою-өрнек – өте көне өнер. Тарихы бай өнер. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері – қазақ жерін мекендеген көшпелі тайпалардың өнерінің әсерінен ғасырлар бойы қалыптасты.

Тарихи-ғылыми деректерге сүйенсек қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері сонау ерте заманнан бастау алады. Бүгінгі күні көптеген ғалымдар оюдың 200-ге жуық түрін анықтады. Олардың ішінде мүйіз тәрізді ою-өрнектер кең таралған. Бұған еліміздегі көп жылғы археологиялық зерттеулер нәтижесінде анықталған көне мәдениет үлгілері дәлел. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көптеген керамикалық ыдыстар геометриялық ою-өрнектермен безендірілген. Ою-өрнек белгілі бір мағыналық қызмет атқарады. Мысалы: ирек ою - суды, тармақты ою – еркіндік, бостандық, тыныштықты, ал қошқар мүйіз оюы – молшылық пен байлықты білдіреді. Қазақ ою-өрнектерінің алғашқы

үлгілері Андронов мәдениеті мен ежелгі сак, ғұн, үйсін өнерінің мұраларында кездеседі [1].

Қазақтың ою-өрнегі жиһаз, тұрмыстық бұйымдар мен киімдерді, қару-жарақтарды әшекейлеуге арналған. Қазақтың ою-өрнектерін зооморфтық, гүлдік, геометриялық, космогониялық деп бөлуге болады. Кебеже, жұқаяқ, әбдіре, асадал сияқты тұрмыстық бұйымдарды безендіруде зооморфты ою-өрнектер жиі кездеседі. Кейде олар өсімдік өрнектерімен біріктіріліп, үйлесімді тұтастықты құрайды.

Зооморфтық өрнекте төрт түлік малдың стильденген түрі ерекше орын алады. Көп тарағаны қошқар мүйіз оюы. Қошқар мүйіз оюы қазақ халқының болмысын, дүние танымын көрсетеді. Кей жағдайда сыңар мүйізге, қырық мүйізге, арқарға, маралға айналады. Көбінесе қошқар мүйіздің ортасына крест тәрізді төрт бұтақ салынады. Бұл әлемнің төрт бұрышын көрсетеді. Төрт қырлы өрнек кереует, кебеже, жұқаяқты және киім-кешектерді безендіруде кеңінен қолданылады.

Төл өнерімізді зерттеуге Р.Карутц, С.Дудин, В.Радлов, Л.И.Ремпель, В.В.Стасов сынды шетел ғалымдарының қосқан үлесі зор. Олар қазақ ою-өрнектерін ғылыми тұрғыдан талдап, шығу тегін сипаттауға тырысты. Дегенмен жасаған жекелеген тұжырымдары қазақ ою-өрнектерінің табиғатын, мазмұнын аша алмады [1].

Кезінде белгілі этнограф Садық Қасиманов 200-ге жуық ою-өрнектердің этноатауларын қағазға түсірді. 50-ге жуық ою-өрнектің мазмұнын ашты [2].

Әйгілі сәулетші Төлеутай Бәсенов ою-өрнектердің даму тарихын зерттеп, гүл оюларының элементтерінің жаңа сызбасын сызды. Суретші бүгінде ескі ою-өрнектерді біріктіре отырып, ою-өрнектің жаңа түрлерін дамытып жүр.

Атақты колөнер шебері Дәркембай Шоқпарұлы ұлттық колөнерімізді дамытуда, жаңғыртуда және бүгінгі ұрпаққа насихаттауда ерен еңбек сіңірді [3]. Теріден, ағаштан, темірден және сүйектен жасаған бұйымдарын ұлттық ою-өрнекпен безендірді. Қазақ ою-өрнектерінің жасалу техникасын, нәрселердің түріне қарай қандай оюлар қолданылатынын зерттеді және нәтижелерін өзі жасаған бұйымдарда қолданды. Атақты шебер артына мол мұра қалдырды.

Ғалым Ұ.М.Әбдіғапбарова қазақ ою-өрнектерінің тарихы мен мәнін, мазмұнын заерттеді [4].

Мұғалім, әрі зерттеуші Болатбай Насылбекұлы қазақтың ою-өрнегінің математикалық ғылыми мәнін ашуға ұмтылды.

Дизайнер, суретші Ерлан Қожабаев ою-өрнектерде көрініс тапқан ата-бабаларымыздың космогоникалық, астралды, діни және философиялық танымын зерттеді [5].

Суретші-педагог С.А.Төленбаев ұлттық ою-өрнек өнерінің мазмұнын, оның даму тарихын және үлгілерінің теориялық және практикалық негіздерін оқытудың педагогикалық әдістемелік жолдарын айқындады.

Осыған дейінгі қазақ ою-өрнектерін зерттеген ғалымдар ою-өрнектегі алтын қима өлшемдерін қарастырмаған. Ұлттық ою-өрнектердегі алтын қима өлшемдерін зерттеу қазақ мәдениетін, композиция пәнін жаңа мазмұнмен байытады.

Мақсаты. Қазақ ою-өрнектеріндігі алтын қима өлшемдерін зерттеу. Ұлттық ою-өрнектердегі алтын қима өлшемдерін, жалпы композиция заңдылықтарын ғылыми айналымға енгізу.

Міндеті. Ендігі міндет – ұлттық дүниетаным ерекшелігін танытатын ою-өрнектерді сандық технология үдесінде заман талабына сай жетілдіріп, көркемдік-рухани байлық ретінде пайдалану.

Ғылыми жаңалығы. Студенттер мүйіз оюындағы алтын қима қатынасын зерттеді. Adobe Illustrator графикалық бағдарламасында оюларды алтын қима өлшемдері бойынша салып үйренді. Оюларды алтын қима өлшемдерімен салудың кезеңдері мен тәсілдерін меңгерді. Ұлттық ою-өрнектер композиция заңдылықтарына бағынатынын және композиция тәсілдері бойынша жасалатынын ғылыми тұрғыдан зерттеді. Бұл зерттеулер

ұлттық ою-өрнектеріміздің рухани, мәдени құндылығын арттырады. Ою-өрнектердің композициялық негізін ғылыми айналымға енгізеді.

Мәселенің өзектілігі. Өнердегі алтын қима – кемелдік формуласы деп аталады. Пропорциялардың үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Сұлулықтың құраушы негізгі болып табылады. Алтын қатынас – кесіндінің екі тең емес бөлікке бөлінуі. Ең кіші бөлігінің ең үлкенге, әрі бүтінге қатынасы болып есептеледі.

Адамзат тарихында алтын қатынас өлшемі ғылым мен сәулетте, кескіндемеде жиі қолданылады. Өткен дәуірдің ұлы шеберлерінің шығармаларындағы композицияның негізінде алтын қатынас жатыр. Қазір ол дизайнерлер, фотографтар, басқа да мамандар арасында кең ауқымда ең танымал зерттеу әдістерінің бірі болып отыр.

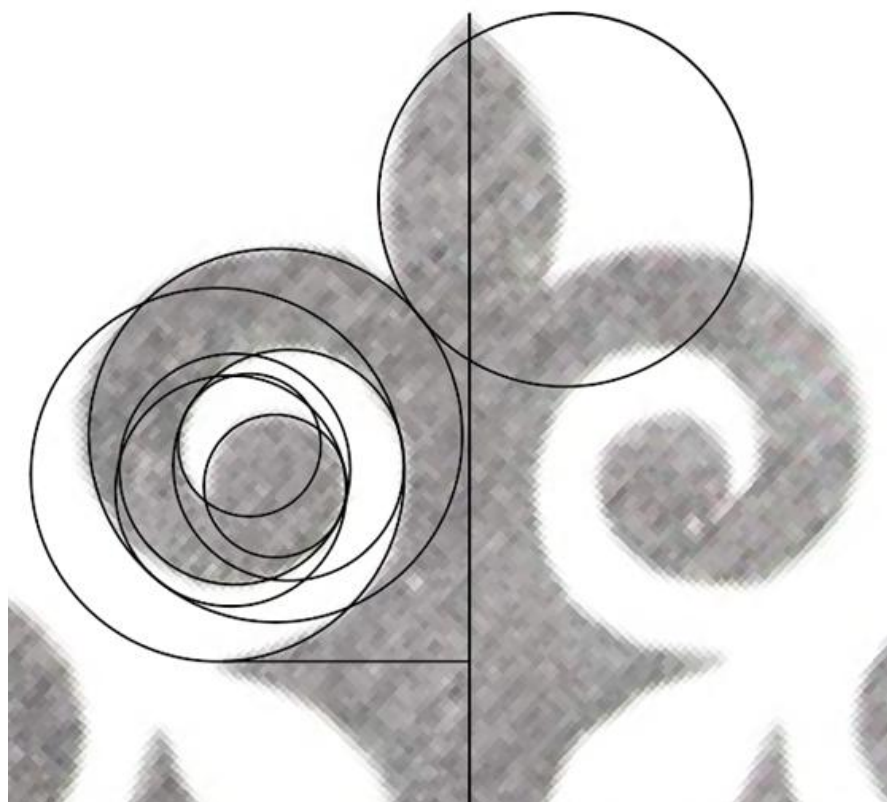
Пропорциялары алтын қимаға негізделген объект мінсіз болып қабылданады. Бұл байланыс табиғаттың өзінен туындайды: ол өсімдіктерде, жануарларда, тіпті адам денесінде де кездеседі. Алтын қима өлшемінің «тәңірлік өлшем» деген тағы бір поэтикалық атауы кеңінен тараған. Кескіндемедегі «алтын қима» қатынасының ең танымал қолдаушысы Леонардо да Винчи болды. Оның көптеген туындылары «құдайлық пропорцияларға» негізделген. Леонардо да Винчи алтын қатынас пен дене пропорциялары арасындағы байланысты зерттеді [6].

Үйлесімділік әрқашан барлық шығармашылық жобалардың негізгі сипаттамасы болып табылады.

Оқытудың әдістемесі. Қошқар мүйіз оюын алтын қима өлшемімен салу үшін Adobe Illustrator графикалық бағдарламасы қолданылды. Алтын қима өлшемі бойынша қошқар мүйіз оюын салу үшін студенттер екі тәсілді қолданады. Біріншісі, базалық шаршыны Фиббоначи қатарымен үлкейте отырып 7 шаршы сызады. Шаршыларды алтын қима қатынасымен Adobe Illustrator'да салуды студенттер меңгерген. Шаршыларға іштей шеңберлер сызады. Екінші тәсіл, базалық шеңбер сызып, 1,618 алтын қима коэффициентіне көбейту арқылы қалған қажетті шеңберлерді сызады. Зерттеу жұмысының алгоритмі төмендегідей.

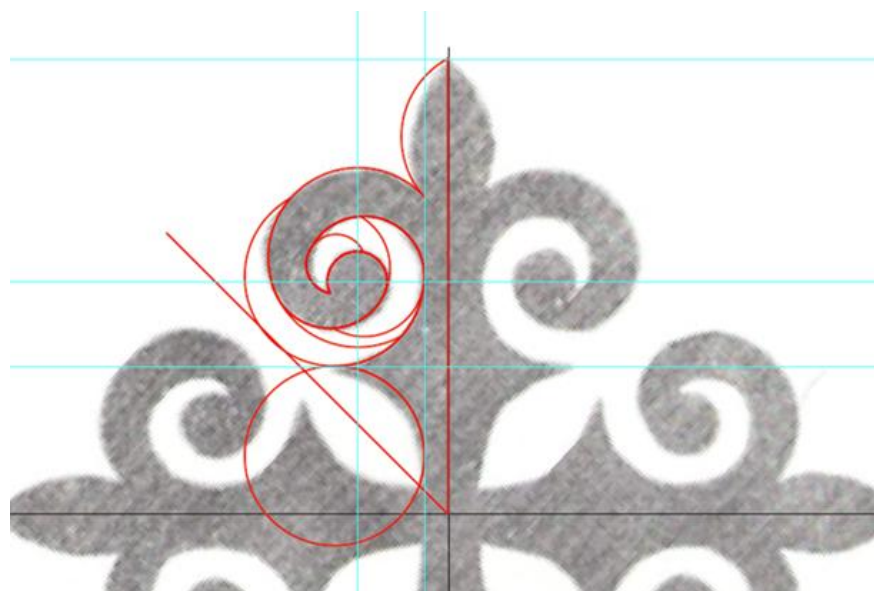
- Жоғарыда айтылған екі тәсілдің біреуімен алтын қима қатынасында шеңберлер сызады.

- Қошқар мүйіз оюын Adobe Illustrator бағдарламасына көшіреді. Алынған шеңберлерді қошқар мүйіз оюының бойымен орналастырады. Орналастыру барысында қошқар мүйіз оюының құрылымында алтын қима өлшемдерінің шын мәнінде бар екеніне көз жеткіземіз (1-сурет).

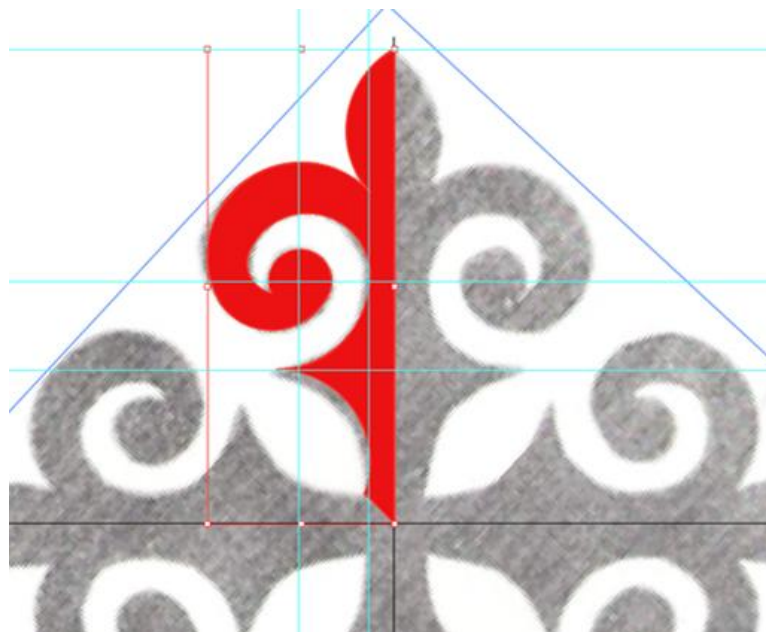
1-сурет. Қошқар мүйіз оюына алтын қима өлшеміндегі шеңберлерді бастыра орналастыру

- «Фигураны жасау» құралын пайдаланып, шеңберлердің қажетті бөліктерін қоса отырып қошқар мүйіз оюының контурын аламыз (2-сурет).

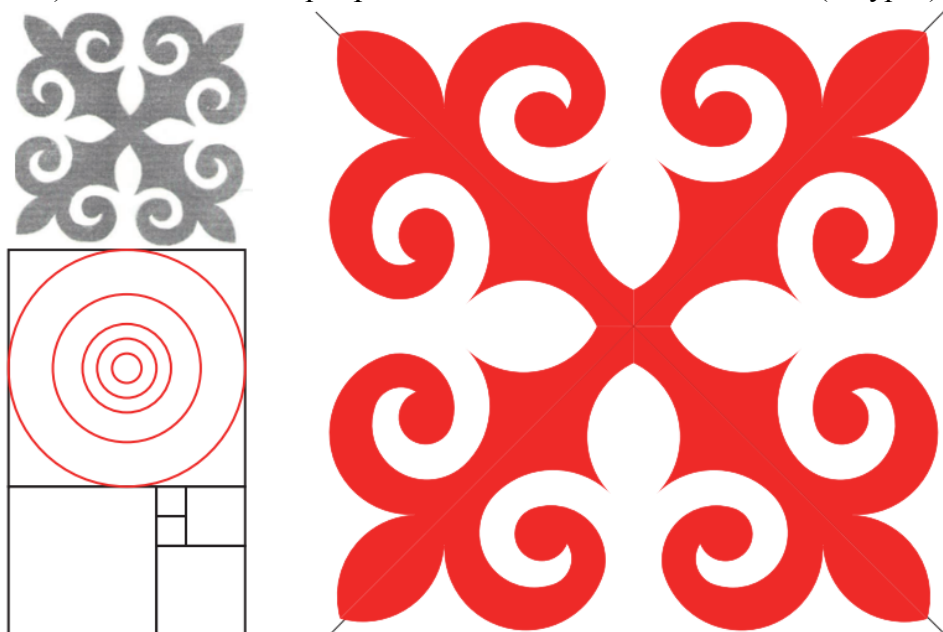
2-сурет. «Фигура жасау» құралының көмегімен қошқар мүйіз оюының силуэтіні жасау

- Алынған контурдың ішкі бөлігін қажетті түске бояймыз. 3-суретте қызыл түске боялған.

3-сурет. Қошқар мүйіз оюын түске бояу

- «Айналы көшіру» құралын пайдалана отырып алынған сыңар мүйізді ось сызығы бойымен симметриялы көшіреміз. Қошқар мүйіз оюы алынады.
- «Трансформация» - «Орын ауыстыру» - «90° бұру» мәзірлерінің (командаларының) көмегімен қошқар мүйіз оюын толық салып шығамыз (4-сурет).

4-сурет. Қошқар мүйіз оюынан композиция жасау

Нәтиже. Қазіргі заманғы білім стандарттары және экономикалық нарық талаптарына сай композиция пәнін оқытудың өзекті мәселелері бойынша жүргізілген зерттеулер оң нәтижесін берді. Зерттеу нәтижелері тәжірибе жүзінде қолданылды. Композиция пәнін оқытудың мазмұны компьютерлік графика технологиясымен байытылды. Студенттердің композиция пәнін меңгерулері жылдамдады, білім сапасы артты, пәнді түсінулері тереңдеді.

Қорытынды. Қорытындылай келсек, ою-өрнек көне дәуірден біздің заманымызға келіп жеткен ұлы өнер. Көздің жауын алатын оюлардың түр-түрі атадан балаға мұра болып, өшпес бір қазынаға айналды. Әжелеріміз көрпешелер мен жастықтарға түрлі оюларды кестелеп салды. Киіз басып сырмақ сырды. Алаша мен кілем тоқыды. Осылардың барлығын ою-өрнектермен безендірді. Осы жерде бір сұрақ санамызға маза бермейді. Келешек ұрпақ дәстүрімізді танып, мирасқа қалған ұлттық өнерімізді келешекке алып кете алады ма екен? Техниканың дамыған заманында осы ою-өрнегіміз, ұлттық құндылығымыз ұмыт болмасына кім кепіл? Әрине, бұл сұраққа жауап беру қиын. Дегенмен, қазіргі ою-өрнекке қатысты зерттеулер мен дизайнерлердің жұмыстарын есепке алсақ, дәстүрлі өнеріміз ешқашан жоққа айналып кетпейді, тек қана заман талабына сай өзгеріске ұшырауы мүмкін екенін бағамдаймыз. Қарап отырсақ жастардың ұлттық мұрамызға қызығушылығы үлкен. Оған дәлел көп келтіруге болады. Мысалы, жейдешелердің алдындағы әртүрлі қазақи нақыштағы ою өрнектер, ұялы байланыс құралдарындағы оюмен өрнектелген қаптағыштар және т.б.

Композиция пәнін оқытудағы теориялық білім мазмұнына ұлттық ою-өрнектерімізді қосу және компьютерлік графикалық технологиямен ұштастырып оқыту қазіргі заманғы білімге қойылатын талаптарды қанағаттандырады. Сонымен бірге экономикалық нарық қатынастарының жоғары білімді маманға қоятын талабы мен сұранысының үдесінен шығады.

Композиция пәнінің мазмұнын компьютерлік графика технологиясымен ұштастырып оқыту әдісі және ою-өрнек тәрізді ұлттық құндылықтарымызды тірек қылу ұсынылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә.Нысанбаев. -Алматы. «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, IX том. 2007 ж., 688 бет.
2. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. -Алматы. 1995 ж.
3. Дәркембай Шоқпарұлы. Қазақтың қолөнері. -Алматы: Өнер, 2005 ж. 176 бет.
4. Әбдіғапбарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. -Алматы: Өнер, 1999 ж., 152 бет.
5. Қожабаев Е. Қазақ оюлары. -Алматы: Мектеп, 2016 ж., 344 бет.
6. Тимердинг Г.Е. Золотое сечение. -М.: КомКнига, 2005 г.

УДК 331.5.024.54

Тусупбаев Акбар Аскарулы

«Бизнес және ақпараттық коммуникациялар» кафедрасының магистранты

Тұран-Астана университеті

Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

э.ғ.к., доцент **Сапарова Гульнара Каримовна**

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ: ҚР ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В РК

TIME MANAGEMENT: THEORY AND PRACTICE OF USE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. Қазіргі таңда уақытты тиімді басқару әр бір компания үшін өте маңызды. Себебі әр бір жобаны жасау және жүзеге асыру барысында қызметкерлердің

жұмыс тиімділігін арттырып, автоматтандыру үшін ауадай қажет дағдылардың бірі болып саналады.

Кілт сөздер. Тайм-менеджмент, қолдану, практика, тәжірибе, жоспарлау

Аннотация. В настоящее время эффективное управление временем очень важно для каждой компании. Потому что, это считается одним из самых необходимых навыков для повышения эффективности сотрудников и автоматизации при создании и реализации каждого проекта.

Ключевые слова. Тайм-менеджмент, применение, практика, опыт, планирование

Annotation. Nowadays, effective time management is very important for every company. Because, it is considered one of the most essential skills to improve employee efficiency and automate the creation and implementation of each project.

Keywords. Time management, application, practice, experience, planning

Тайм-менеджмент — уақыт ұйымдастыру технологиясы және оның пайдалану тиімділігін арттыруды сонымен қатар уақыт бөлудегі бақылау, онда арнайы тиімділігі мен өнімділігін арттыру деген мағынаны білдіреді. Тиімділікті, нәтижелікті арттыру мақсатында жасалатын жоспарлау процесі, кейбір әрекеттерге жұмсалатын уақытты бақылау, басқару. Өткен күндер, жылдар қайта келмес, ал келесі жылдың қалай өтуі қызметкерлерге байланысты. Бұл әрекет шектелген уақыт аралығында жасалып жатқан жұмыстың пайдасын барынша көбейту қажет.

Алғашқыда, Тайм-менеджмент термині тек бизнес саласында қолданылатын, алайда қазір терминнің мағынасы кеңелуімен байланысты адамдардың жеке ісіне де байланысты болды. Уақытты пайдалы қолдану жүйесі түрлі амалдардан, техникалардан, құралдардан және әдістерден құрылған. Кез келген жобаның көлемі мен уақытын нақтылайтын жүйе болғандықтан, тайм менеджмент оның қажеттілігі болып табылады.

Уақытты басқару нақты міндеттері, жобалар мен мақсаттар орындау үшін пайдаланылатын дағдыларын жиынтығын алуға көмектесе алады, Осы дағдылар келесі мәселелерді қамтиды: жоспарлау, бөлу, мақсаттарын қою, жұмсалған уақыт талдау, мониторинг, ұйымдастыру, тізімдер мен басым бағыттарын құру негіз.

Басында, уақыт басқару тек бизнеске жатқызылған, бірақ кейінірек осы термин сол негізде жеке қызмет саласын қосып алады. Әдетте, уақытты басқару кез келген жобаның дамуына қажеттілік, себебі ол жобаны аяқтау және көлемін уақытын анықтайды.

Ұйымды басқару процесіндегі басты функциялары – шешімді жасау және олардың орындалуын бақылау. Осы функциялардың орындалуын қамтамасыз ету басқаруды ақпаратты процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, яғни ақпаратты қолдану, сақтандыру, өңдеу, жіберу, алу функцияларын қосу, ал басқару жүйесінің өзін ақпараттық жүйе ретінде қарастыру.

Ақпараттық жүйе – ақпаратты жіберудің барлық жазбаша және электронды формалары, мәліметтерді талдау және идеялармен алмасу. Оларға ұйым ішіндегі байланыстың барлық жазбаша түрлері (баяндамалар, есептер, бюллетеньдер, қызмет хаттары), сонымен қатар барлық ақпаратты электронды құралдар (компьютерлер, электронды пошта, селекторлы және теледидарлы мәжілістер) жатады. Электронды жүйелер көлденең біріктіруді айрықша жақсартып, көлемді ақпаратты жылдам өңдеп, жіберу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Менеджердің ақпаратпен жұмысы және хатшының өзара байланысы кертартпалық операцияларды күнделікті қызмет тәжірибесінде есепті техника мен ұйымдастыру құралдарын кең түрде қолдануды автоматтандырылуға негізделген. Түсіндірілген ақпараттың қазіргі өңделуі мен құжатталуы үшін менеджер хатшымен өзара байланыста болады. Хатшы функциялары – құжаттарды басу, тіркеу, құжаттарды есепке алу, құжаттарды көшіру, көбейту, ақпаратты өңдеу.

Барлық мазмұны, рөлдерді басқару функциялары бойынша ойынан шығатын менеджердің жұмысының сипаттамасы жоқ.

Кез келген жетекшінің орындауға қажет функцияларды жүзеге асыратын, кез келген ұйымда қолданатын басқару процесі бар деген көзқарас кең таралады.

Біздің елімізде де қазіргі таңда кеңінен уақытты тиімді пайдалану жағынан көптеген жұмыстар жүргізіліп жатыр. Олардың барлығының мақсаты жұмыстың уақытын және адам капиталын тиімді ұйымдастыру болып табылады.

Қазақстандағы тайм менеджменттің ерекшеліктері басқа да мемлекеттердегідей, оның тарихи ерекшеліктерін, мәдениетін және қоғамдық психологиясын қамтып көрсетеді. Ол елдің қоғамдық-экономикалық құрылысымен тікелей байланысты.

Қазақстан тарихи құрылымына қарай экономикасы қарқынды даму үстінде, яғни барлық процесстер айтарлықтай қысқа мерзімді интервалдарда орындалып жатыр. Басқару ғылымы бүкіл әлем бойынша дамып, кең етек алып жатқан кезеңде Кеңестік басқару кезінде Қазақстанда жеке меншік болмаған еді. Сондықтан да қазіргі уақытта менеджерлер көбірек және тиімдірек жұмыс істеуге мәжбүр. Олардың уақытты қолдануы жоспарлауда проблемалары бар екендігі таң қаларлық жайт емес. Барлық қазақстандық экономистер уақытты рационалды пайдалану әр еңбек процесінің міндетті шарты екенін мойындайды. Отандық жетекшілер шет елдік мамандардың дайындаған жұмыстарын қолдануға мәжбүр.

Қазіргі таңда жетекшілерді шартты түрде 2 топқа бөлуге болады

Көбіне жоспарлы экономика жағдайында жұмыс істеп жаңа жағдайларға үйренулері қиын болатын ескішілдікке үйренген жетекшілер.

Көбісі шет елдік әдебиеттерден оқып білім алғандар немесе шет мемлекетте сынау мерзімінен өткен жаңа менеджер. Олар батыстық менеджерлердің тәжірибелерін қолданады. Сондықтан басқа елдердегі әріптестерінен онша айырмашылықтары жоқ. Олар үшін өздерінің жұмыс уақытын максималды қолдануды қадағалау қалыпты жайт.

Қазақстан экономикасы қазір өтпелі кезеңді кешіруде. Кәсіпорындар әрқашан өзгермелі жағдайларда жұмыс жасайды. Бұндай ситуация шешім қабылдау процесін қиындатады. Жоспарларды үнемі қайта қарауға тура келеді. Менеджер алдында тұрған мақсаттар әрқашан анық және дәйекті бола бермейді. Әр түрлі топтар мен қызығушылықтарымен үйлескен мақсаттардың көптігі қайшылыққа алып келеді. Осының әсерінен жоспарлау процестері мен шешімдерді қабылдауда қайшылықтар кездеседі.

Аталып өткендей тайм менеджменттің принциптерін қолдану тек экономикалық емес қоғамдық-психологиялық факторлармен де байланысты.

Қазақстандық фирмаларда достық қарым-қатынас болуы уақытты үнемдеуде кедергілер алып келеді. Көбісі жұмыс күнін басты жұмыстардан емес, әріптестермен формалды емес, бейресми әңгімеден бастайды. Контракт шарттарын талқылау жолдастық әңгімеге ұласып кетуі мүмкін.

Негізінде, менеджердің уақытты қаншалықты тиімді пайдаланатыны оның жеке басына, өзінің жұмысын ретке келтіру ниетіне, өз ісіне ережелер мен принциптер қоюына байланысты, себебі бұл қай елдің менеджері болмасын табиғаттан тыс тылсым күштерді талап етпейді.

2021-2022 жылғы уақытты басқару өткен жылдардағы жоспарлаудан өзгеше. Белгісіздік жағдайында жоспарлар тұрақты түрде кейінге қалдырылады. Әрбір мемлекеттік қызметші пандемия кезінде белгілі бір дәрежеде уақыттың жетіспеушілігін, мерзімдердің қысымын сезінді, ақпараттың көлемді ағынынан (күндіз - компьютер, кеш - смартфон) күйзеліс сезінді, жұмыс бұрынғыдан да арта түсті.

Уақытты тиімді басқару бойынша кәсіби құзыреттер мен практикалық дағдыларды дамыту мақсатында барлық мекемелерде тайм-менеджмент бойынша тренинг ұйымдастырды.

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының тренерлері, мемлекеттік емес ұйымдардың бірнешеуі ережелер мен қағидаттарды қамтитын уақытты басқарудың негізгі әдістерін үйретті. Оның көмегімен қызметші өзінің жұмысының

немесе демалысының тиімділігі арттыра отырып, әртүрлі қызмет түрлеріне жұмсайтын уақытын саналы түрде бақылай алады.

Іс-шараға қатысушылар тренингтің практикалық бөлігіне, атап айтқанда практикалық кейстерді талдауға қатысты.

Тайм-менеджмент бойынша мұндай іс-шаралар қызметшіге өзінің лауазымдық міндеттерін тиімді орындауға және ресурстық жағдайда қалуға, тізімге сәйкес ұқыпты, тиянақты және артық мазасыздыққа салынбай әрекет етуге үйретеді. Сонымен қатар барлық істі бір мезгілде тындыруға тырысып, бұл әрекеті қателіктерге немесе кемшіліктерге әкеп соғуы мүмкіндігінен сақтануға, басымдықтарды сауатты белгілеуге мүмкіндік береді.

Уақытты басқару негізінен оны үнемдеуге емес, уақытты дұрыс жоспарлауға қатысты деген қорытындыға келуге болады. Менеджер жеке қызығушылығымен қатар бизнесті қарқынды дамыту үшін пайда болатын қызығушылығы үшін уақытты дұрыс жоспарлай білуі керек. Уақытты басты мақсатқа жетелейтін максималды мәселелер санын аралық шаруаларды жасау арқылы пайдалану керек. Тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін менеджер өзінің жеке жоспарларын қол астындағы жұмысшылар мен тікелей басшының жоспарларымен үйлестіруі керек. Менеджердің қаншалықты өз жұмысында уақытын тиімді пайдаланудағы принциптерді ұстанатыны бірінші кезекте өзіне және жұмысты рационалды орындауға деген ықыласына байланысты. Себебі, мақсаттарды анық қою жолымен, басымдылықты дұрыс таңдаумен және уақытын мақсатты жоспарлаумен, жұмыста үлкен нәтижеге қол жеткізуге болады. Тек белгілі күш-жігер салып, ақылмен аз ғана уақыт жұмсау керек.

Осы жұмысымның нәтижесі ретінде атап өткім келгені келесілер: басшының жұмысы нақты реттелген және басты нормалар мен ережелерге сай келуі керек. Себебі, бұл уақытты тиімді пайдалануға және жұмысты жылдам орындауға алып келеді.

Қорыта айтсақ, тайм менеджмент әр компанияға дамудың және адам капиталын тиімді пайдалануға септігін тигізеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Менеджмент негіздері/ Б.Қ. Жакенова, Қ.Б. Тәмпішева, Л.М. Мақсатова Астана-2002
2. Дашкова И. А., Ткаченко И. В., Захарченко Н. С. Менеджмент. Методы принятия управленческих решений. — М.: Юрайт. 2020. 276 с.
3. Жуков П. Е., Лукасевич И. Я. Международный финансовый менеджмент. Учебник. — М.: КноРус. 2020. 210 с.
4. Заздравных А. В., Казаков С. П., Коро Н. Р. Маркетинг-менеджмент. Учебник и практикум. — М.: Юрайт. 2018. 380 с.
5. Зельдович Б. З. Менеджмент в медиаиндустрии. Учебник для СПО. — М.: Юрайт. 2019. 294 с.
6. Зуб А. Т. Теория менеджмента. Учебник для бакалавров. — М.: Питер. 2020. 672 с.
7. Карпов А. В. Психология менеджмента. Учебник для академического бакалавриата. — М.: Юрайт. 2019. 482 с.
8. Клыков М. С., Спиридонов Э. С., Рукин М. Д., Менеджмент. — М.: Ленанд. 2017. 312 с.
9. Коргова М. А. Менеджмент. Управление организацией. — М.: Юрайт. 2019. 198 с.
10. Коротков Э. М., Приходько В. И., Иванова Т. Ю. Теория менеджмента. Синергетический менеджмент. Учебник. — М.: Юрайт. 2017. 332 с.
11. Ксенофонтова Х. З. Корпоративный менеджмент. Учебник. — М.: КноРус. 2020. 314 с.

12. Литвин Ю. И., Литвин И. Ю., Харисова Р. Р. Проектный менеджмент. Теория и практика. Учебное пособие и практикум для бакалавриата. — М.: Прометей. 2020. 240 с.

УДК ӘӘЖ 318.016

Көшкінбай Гүлбаршын Бақытқызы

«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»

кафедрасының магистранты

Тұран-Астана университеті

Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

п.ғ.к., доцент **Жиентаева Б.Ж.**

ПРОЕКТИВТІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

ВОЗМОЖНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ ПРОЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ

POSSIBILITIES OF INVESTIGATING THE PERSONAL DEVELOPMENT OF SCHOOL STUDENTS BY MEANS OF PROJECTIVE METHODS

Аннотация. Бастауыш мектептегі тұлғалық даму мәселесі өркениетті қоғамның дамуы үшін маңызды бөлік болып саналады. Бастауыш білім ҚР МЖМБС да қарастыру керек екендіні сараланған. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың тұлғалық даму динамикасын анықтау зерттеудің өнімді болуы бірнеше әдістемелік кешендердің қолдануымен көзге түседі. Бұл мәселені зерттеу бастауыш мектеп оқушыларының танымдық, тұлғалық дамуына қоршаған орта объектілерінің логикасына және сол ортадағы тұлғаның өзін-өзі айқындау логикасына сай болатындығын дәлелдейді.

Кілт сөздер. Проективті әдістер, объективті тесттер, тұлғалық даму, бастауыш сынып, танымдық, әлеуметтік мотивтер, даму динамикасы.

Аннотация. Вопрос о развитии личности в начальной фазе является важной частью развития цивилизованного общества. Начальное образование в разделе «Требования к содержанию образования» ГОСО РК дифференцируется то, что целью начального школьного образования является рассмотрение образовательного пространства, способствующего формированию и развитию личности младшего школьника, формирующего в основе несколько общеобразовательных умений. Определение динамики личностного развития учащихся начальных классов Эффективность исследования выражается в использовании нескольких методических комплексов. Изучение данного вопроса доказывает, что познавательное, личностное развитие младших школьников соответствует логике объектов окружающей среды и логике самоопределения личности в этой среде.

Ключевые слова. Проективные методы, объективные тесты, личностное развитие, начальная школа, познавательные, социальные мотивы, динамика развития.

Annotation. The question of the development of personality in the primary school is an important part of the development of civilized society. Primary education In the section "Requirements for the content of education" GOSO RK is differentiated so that the purpose of primary school education is the consideration of the educational space, which contributes to the formation of the developmental form. Determination of the dynamics of personal development of students of primary classes The effectiveness of research is expressed in the use of several methodological complexes.

Keywords. Projective methods, objective tests, personal development, primary school, cognitive, social motives, development dynamics.

Жеке тұлғаны зерттеудің проективтік әдістері психология ғылымы мен практикасында қолданылуы ерекше орын алады. Даму дегеніміз - бұл төмен деңгейден жоғарыға, қарапайым түрден күрделі қалыпқа көтерілудің сапалы прогрессивті үдерісінің пайда болуынан туындайтын нақты өзгерістер процесі. Психология ғылымында тұлғаның дамуы - адамның психологиялық қалыптасуын көрсететін көптеген теорияларды кең ауқымды қамтитын білім саласы. Тұлғалық даму - әлеуметтену негізінде жеке тұлғаның жүйелі түрде өзгеруі. Тұлға дамуы мен қалыптасуының табиғи анатомиялық, физиологиялық тұрғыда ие бола отырып, оқушының әлеуметтену процесінде адамзат жетістіктерін игеру арқылы қоршаған орта байланысы көмегімен қарым-қатынас жасайды. Осы процестің барысында дамитын қабілеттер мен мүмкіндіктер тұлғада тарихи қалыптасқан қасиеттерді қайта жаңғырту болып саналады.

Олардың пайда болуы, қалыптасуы және даму заңдылықтары жеке тұлғаға психологиялық көзқарастардың эволюциясын, ішкі әлемін тану мүмкіндігі туралы идеяларды алға тартады. Жарты ғасырдан астам уақыт бойында дамып келе жатқан проективтік психология бүгінгі күні адам туралы психикалық білімнің бір саласы ретінде қарастырылады, оны дамытпастан жеке тұлға туралы тұтас идеяны қалыптастыру мүмкін емес. Тұлғаны диагностикалауда проективті бағыттағы көзқарастардың қолданылуы психологиялық теорияларға өз әсерін тигізді. Нәтижесінде психодиагностика шеңберінен шығып, жаңаша психологиялық зерттеулердің арқауы ретінде ерекше сала көрінісінде қалыптаса бастады. Педагогикалық психология ғылымында бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың тұлғалық, танымдық, психикалық ерекшеліктері ұзақ уақыт бойы зерттеуді қажет ететін жас кезеңдерінің бірі деп қарастырылады. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылар психологиясына негізделген көптеген ғылыми әдебиеттердің болуына қарамастан, осы тақырып аясындағы жазылған жаңа монографиялар мен оқулықтар түріндегі жаңаша зерттеулер үнемі дерлік өзекті болып қала береді.

Бастауыш мектеп жасында тұлғаның қалыптасуы мен даму мүмкіндіктері айтарлықтай өзгерістерге ие болады. Тұлға - танымның саналы субъектісі ретінде әлемнің белсенді түрлендірушісі. Тұлғаның дамуының ең маңызды бөлігі оның іс-әрекетке қатысуы. Іс-әрекеттің жаңа формасына ену оқушыға бірқатар талаптар қоя отырып, оның жеке тұлғасындағы әлеуметтік құнды қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Жеке тұлғаны зерттеудегі әдіс құрылымдық жағдайда құру мақсатын көздейді. Бұл мәселені шешуде тұлғаның даму мүмкіндіктерін, көзқарастарын, қарым-қатынастағы жекеленген қасиеттерін байқауға мүмкіндік береді. Проективтік әдістер адамның ішкі бейсанаға бағытталған сипатта жүреді. Бұл әдістің даралық ерекшелігі тұлғаны зерттеудің басқа әдістерінен сандық талдаудан бұрын сапалық талдауға негізделген.

Проекция ұғымын (лат. тілінен аударғанда *projectio* - лақтыру, алға лақтыру) алғаш рет З.Фрейд субъектінің өз қасиеттерін саналы немесе бейсаналық түрде беруінен тұратын түсіну процесі мен нәтижесін және мағыналардың сыртқы объектілерге генерациясын анықтау үшін қолданған. Психоанализде аталған ұғымды түсіндіру оны «Мен» қорғаныс механизмімен берік байланысты екендігін көрсетеді. Қорғаныс механизмдерінің бірі проекция (рационализация, сублимация) ретінде қарастырылды. Мың сегіз жүз тоқсан төртінші жылы «Проекция» ұғымы «Қорқыныш неврозы» атты мақалада көрініс тапқан. Диагностика жүзінде бұл ұғым 1921 жылы жарық көрген «Психодиагностика» ғылыми еңбегінде қарастырылған.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі екінші онжылдықта Стэнфорд-Бинет және оның шәкірттері топтық тесттер мысалға алатындай қабілеттіліктердің өте жылдам дамуы мен қолданылуы негіз болды. Одан кейін проективтік әдістерге көп көңіл бөліне бастады, тұлғаны тестілеу саласында салыстырмалы өзгерістер енуіне жол ашты. Дәл осы кезеңде зерттеу мәселесін айқындаумен айналысатын адамдардан тұратын «Проективті

техникалар» қоғамы құрылды. Сол кезеңде аталған әдістерге арналған мақалалардан тұратын журнал «Проективті техника журналы» болды. Бұл әдістер психоаналитикалық теорияның немесе тұтас теорияның негізі ретінде жұмыс істеу барысында объективтілікке, дәлдікке және психометриялық талғампаздыққа ерекше көңіл бөлінетіні анық. Л.Беллак проекцияны басқаларға жеке тұлғаның өзі жүзеге асыра алмайтын өзіндік тенденцияларын жатқызу деп есептейді. Л.Беллактың «апперцептивтік бұрмалану» концепциясы психоанализ тұрғысында қарастырылады, Жаңа көзқарас және холистикалық психологияның теориялық ұстанымдарын бір арнаға біріктіреді. Проективтік әдістердің классификациясын ғылыми әдебиеттерден қарастыруға болады. Алғашқы классификацияны Л.Франк ұсынған. Аталған классификация қосалқы әдістердің көптігіне қарамастан, кейіннен құрылымдалған өзгерістер мен толықтырулар проективті әдістеменің ең озық сипаттамасы болып саналады. Проективті әдістердің классификациясын анығырақ қарастырсақ [2].

Сурет 1 – Проективті әдістердің зерттелу классификациясы (Л.Франк бойынша).

1. Конститутивті. Бұл классификацияға жататын әдістер үшін субъект құрылымданбаған өнімнен белгілі бір құрылымдарды құруды мақсат ететін ситуациялар тән. Тұлғаның психодиагностикалық зерттеулеріндегі жиі қолданылатын Г.Роршах тесті.

2. Конструктивті. Ұсақ детальдар ұсынылады (адамдар мен жануарлардың фигуралары, олардың тұрғын үйлерінің сұлбалары және т.б.), олардан мағыналы тұтастық жасап, оны түсіндіру қажет. Бұл санатқа жататын «Әлем тесті», «Адамның суреті», «Отбасының суреті» тесті және т.б.

3. Интерпретациялық – атында тұрғандай, субъект өзінің субъективті пайымдауларына саралай отырып, қандай да бір стимулды түсіндіруі қажет, субъект өзін сол оқиғаның «кейіпкерімен» ұқсас тұстарын сәйкестіктері деп қарастырылады. Адамдардың әртүрлі жынысы мен жасы үшін бұл сынақтың түрлері бар. Құралған әңгіменің мазмұнын талдау оларды қанағаттандыруға кедергі келтіретін қажеттіліктер жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

4. Катартикалық. Ойын іс-әрекетін арнайы ұйымдастыра отырып жасалған жағдайда өткізу ұсынылады. Мысалы, театрландырылған қойылым ретінде психодрама субъектіге емдік әсерлерге қол жеткізуге өз мүмкіндік береді.

5. Экспрессивті. Сөйлеу коммуникациясының ерекшеліктері элементтерімен қолжазбаны талдау. Бейнелеу әрекетін орындауы, еркін немесе белгіленген тақырып бойынша сурет салу ұсынылады. Мысалы, «Үй-ағаш-адам» әдістемесі. Суреттік әдістеме негізінде тұлғаның психосексуалдық даму деңгейі, аффективті саласы және басқа да ерекшеліктер жайлы қорытындылар жасалады.

6. Импрессивті. Ұсынылғандардың ішінен бірқатар тітіркендіргіштерді таңдау нәтижелерін зерттеуге бағытталған. Субъект өзіне ең қажет әрі қолайлы деп таныған ынталандыруларды таңдайды. Мысалы, 8 түсті шаршыдан құралған Люшер сынағы.

7. Аддитивті. Тақырып басы бар сөйлемді, әңгімені немесе сөйлемді өз қалауы бойынша аяқтауы керек. Бұл әдістемелер тобы белгілі бір әрекеттердің мотивтерінен бастау алып, тұлғаның әртүрлі айнымалыларын диагностикалауға арналған.

Беллактың ТАТ-тың клиникалық қолдану жүйесін қарастыра отырып, оның проекциясын «Мен» қорғаныс механизмдері ретінде қарастырып, жартылай бейсаналық сфераға жатады деп тұжырымдады. Проективті ол мотивтер мен мінез-құлық, сезімдерден

туындаған қабылдаудағы жеке айырмашылықтарында көрініс тапқан. Біз проекцияны бұрмалау ретінде қарастырумен келіспейміз, өйткені Л.Беллактың іс-әрекеттердің көп мағыналылығын айқындай отырып, олардың тұлғаға жалпы мағыналық қатынасты екендігіне көз жеткізген.

Проективтік әдістер термині Л.Франк бастауымен 1939 жылы ғылым саласына жаңа серпіліспен енді. Ол жеке тұлғаны зерттеуде басшылыққа алу қажет қағидаттар тізімін ұсынды:

Тұлға қабілеттер мен қасиеттердің жиынтығы емес, өзара құрылымдалған процестер жүйесі;

Проективтік бағыттағы тұлға-қажеттіліктер, эмоциялар жеке практика негізінде ұйымдасқан процестің тұрақты жүйесі ретінде зерттелді.

Л.Абттың пікірінше, психологиядағы проективтік әдістердің тұлға жөнінде айқын да жасырын бірқатар ойлардан, ғылымның мақсаты мен міндетіне сай бірқатар концепцияларды негізге алады [3]. Проективті әдістер спецификалық құрылымдалған жағдайлар құру арқылы тұлғаны диагностикалаудың жанама әдісі.

Кесте 2 – Психология саласының 3 бағыты бойынша проективті әдістердің зерделену мазмұны.

Ұғымдық мазмұны	Психодинамик алық зерттеулер	Холистикал ық зерттеулер	Эксперимент тік зерттеулер
<i>Проективті әдістер</i>	Тұлғаның жеке дара ерекшеліктерін эксперименталды зерттеу (З.Фрейд, К.Г.Юнг, Г.Мюррей).	Тұлғаның әлеуметтік тәжірибесінен және қоршаған орта туралы субъективті ойын ұйымдастырудың негізгі әдіс тәсілдерін зерттеу (К.Левин, Л.Франк).	Жаңа көзқарастардың қажеттіліктерінің проекциялық көріністері арасында пайда болған байланыс диагностикасы (Дж. Брунер).

Психотерапиялық бағыт ретінде психоанализ тәжірибесінен туындаған проекция, еркін ассоциациялар, көшіру феномендерінің сипаттамасын анықтаумен жалғасқан. Проекция мен көшіру ұғымдарын теориялық ұғыну мәселесі эксперименталды зерттеулермен проективтік диагностикалық әдістерді іріктеу, дұрыстыққа тексеру (валидтілікке) әдістердің мазмұндық диагностикалық критерий бойынша интерпретация жасау болып табылды. Проективтік бағыттағы эксперимент ғылыми негізделген модель ретінде психотерапевттік бағыттың пайда болуына жол ашады, оған талдау жүргізу нәтижесінде диагностикалық аспектілердің жаңаша қырын ашуға өз ықпалын тигізеді. Проективті әдістің рефлексивті бағыттағы алғашқы әрекет ретінде қалыптасуы гештальт психология шеңберінде дамыды. Тұлғаның жекеленген көріністерін зерттеу арқылы объективті өмірдің қасиеттерін қоршаған ортамен қарым-қатынасы емес, адам өзі қалай қабылдайтын мүмкіндіктерінің ашылуы. Бурлачуктың ойынша, тұлғаның белсенділік қағидасы проекцияны түсіну үшін іргелі құбылыс болып табылады. Осы қағида негізінде проективтік әдістер былай түсініледі: «Нақты жағдайды құруға негізделген тұлғаны зерттеу әдістері ретінде қабылдау белсенділігі мен тұлғаның басқа да қасиеттерінің көрінуіне оңтайлы жағдай тудыру» [4]. Динамикалық жүйе жеке тұлғаның белсенді іс-әрекетін құрайды. Әрбір жасалған әрекет, оның дамуына, қабылдауына әрекеттері тікелей әсер етеді. Проективті әдіс психоаналитикалық теория тұрғысынан субъектінің жеке тұлғаның танымдық, аффективтік ерекшеліктер қосындысынан күрделі танымдық мәселелік аумақтық нәтижесі қарастырылған. Проективті әдістерге тән құрылым

перцептивті бағдарға тән. Бұл аталған көзқарас адамның өткен тәжірибесімен байланысып, қарым-қатынастың бұрын іске асырылмаған тұстарының мотивтерінің сипаты құрылымданады. Әдістердің аумағы жағынан таралуы мен қолжетімділігі бойынша қолдану бақылаусыз болуы мүмкін. Мұндай әдістердің мазмұны бойынша ақпарат мазмұны мен валидтілігі айқын болмауы мүмкін. Егер де бұл әдістер психологиялық негіздемелерге бағытталса, оларды зерттеуде қолдану мүмкіндігіне әсерін тигізеді [5]. Проективті әдістерді зерттеуде қолдану қандай міндеттерді көздейді:

Нұсқауды тұжырымдауда қысқа қарастырылуы, өзін-өзі еркін ұстап шығармашылық мүмкіндіктеріне ерік беруі;

Ассоциативті әрекет ету мүмкіндігі;

Экспериментатор тарапынан жайлы атмосфера орнату. Дұрыс немесе бұрыс жауап болмау;

Сыналушының проекциясына қатысты бұрмалаудың алдын-алу субъект (сыналушы) іс-әрекеті мен әрбір сөздерінің психодиагностикалық маңызға ие екенінен хабардар болмауы.

Проективті әдістер - қарым-қатынас стилін диагностикалауға әдістердің тұлғаның басқа тұлғалармен арнайы тандалып іріктеліп алған батареялар жиыны (идентификация, көшбасшылық) жетекші мотивтері мен жүзеге асыру жолдары, аффективті үйлесімділігі немесе конфликтті дәрежесі, ішкі сыртқы қайшылықтарды шешу жолдары; өзін-өзі бағалау және т.б.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 17 қыркүйектегі № 375 бұйрығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1300008827>

2 Абт Л. Э., Беллак Л., Олпорт Г. У. Проективная психология / и др.; перевод с английского М. Будыниной [и др.]; научные редакторы Р. Римская, И. Кириллов. - М.: Апрель Пресс, 2000. - 528 с.

3 Бурлакова Н.С. Проективные методы: дискуссии о научном статусе, возможностях развития и применения в клинической психологии // Диагностика в медицинской (клинической) психологии: современное состояние и перспективы. Коллективная монография. — М.: ООО «Сам Полиграфист», 2016 - С. 38–53.

4 Бурлачук, Л.Ф. Введение в проективную психологию / Л.Ф. Бурлачук. Киев: Ника - Центр; Вист – С, 1997. – 126 с.

5 Бутримова К.Ю., Васина Е.В., Федурин Е.А., Эрентраут В.А. Проективные методы диагностики в современных социокультурных условиях: Актуальные проблемы разработки и практики применения // РЕМ: Psychology. Educology. Medicine. 2016. № 2. С. 100-122.

6 Valyavko S.M., Knyazev K.E. Using projective methods for diagnostic of personality development in preschool children with general speech underdevelopment. Eksperimental'naâ psihologiâ - Experimental Psychology Vol. 7, no. 4. 2014., pp. 110 - 122.

7 Кизина В.Д. Система анализа психодиагностических рисуночных проективных методик детей. Исследования молодых ученых - вклад в инновационное развитие. - 2014. - С. 30-32.

8 Прошанский Г.М. Классификация проективных методов // Проективная психология. - М., 2000. – 258с.

9 Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности / Е. Т. Соколова. - М.: МГУ, 2010. – 150с.

10 Карманова Ж.А., Абылайхан С.М. Бастауыш мектеп оқушысы психологиясының ерекшеліктері. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2010. – 92 с.

11 Султанова З.В. Типы рисунков в проективной методике «Нарисуй свою жизнь» // Вестник Санкт-Петербургского унив-та, сер. 12., вып. 3. - Ч. II. 2009. - С.266-273.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АДВОКАТУРА ИНСТИТУТЫН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕСТЕНДІРУ

ПРИВЕДЕНИЕ ИНСТИТУТА АДВОКАТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ К МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ

BRINGING THE INSTITUTE OF LAWYER IN KAZAKHSTAN TO INTERNATIONAL STANDARDS

Аннотация. Бұл мақалада адвокаттық қызметтің халықаралық стандарты тақырыбы қозғалады. Италия мемлекеті Еуропалық Одақтың мүшесі ретінде адвокаттың білімі, құқықтары мен міндеттері, кепілдіктері, жауапкершілігі адвокатқа қойылатын біліктілік талаптары қарастырылады.

Кілт сөздер. Адвокат; құқықтық мәртебе; заңгер

Аннотация. В данной статье затронута тема международного стандарта адвокатской деятельности. Итальянское государство, как член Европейского союза, рассматривает образование, права и обязанности, гарантии, ответственность адвоката, квалификационные требования, предъявляемые к адвокату.

Ключевые слова. Адвокат; правовой статус; юрист

Annotation. This article touches upon the topic of the international standard of advocacy. The Italian State, as a member of the European Union, considers education, rights and obligations, guarantees, responsibility of a lawyer, qualification requirements for a lawyer.

Keywords. Lawyer; legal status; lawyer

Қазақстандағы адвокаты институтында тәуелсіздік алғаннан бері дамып келе жатыр. Алайда, әрбір институт ретінде халықаралық кеңістікте бәскелеге қабілетті болуы үшін халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мәселесі қозғалуы орынды. Адвокаттық қызметтің халықаралық-құқықтық стандарттары құқықтық қатынастардың барлық қатысушыларының құқықтарын қорғаудың ең тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Бұл, біріншіден, осы құқықтарды қорғаудың халықаралық және ел ішіндегі процесінің нығайыуынан, екіншіден, жеке құқықтарды қорғаудың ұлттық және халықаралық процестерінің өзара әрекеттесуінің әртүрлі нысандарын реттеуде көрінеді.

Адвокаттық қызметті реттейтін халықаралық стандарттардың қайнар көзі болып табылатын 4 негізгі топ бар [1]. Олар:

1. Халықаралық шарттар-жалпыға ортақ құқықтың қайнар көздері. Оларға: «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы», «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті», «Қамауға алу мен қамауда ұстаудың халықаралық стандарттарын растайтын құжаттар». Ол көбінесе тек жанама әсер етеді және адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жалпы заңдылықтарын қатиды.

2. Негізгі принциптердің Хартиясы-онда он үш қағида бар: құқықтық қызметті өзін-өзі реттеу, құқық үстемдігін мойындау, заңды құрметтеу, сот төрелігінің қолжетімділігі, адвокаттық қызмет пен адвокаттық қауымдастықтардың тәуелсіздігі, адвокаттық құпияны сақтау кепілдіктері, адвокаттық ар-намыс қорғау, кәсіби этиканы сақтау, корпоративтік құндылықтарды қалыптастыру және қолдау, кәсіби өзара іс-

кимылды жолға қою, адвокаттардың тең құқығын сақтау, кәсіби білімді дамыту, клиенттің мүдделерін қорғау [2]. Бұл Хартия жалпы адвокаттарға ортақ болып табылады.

3. Біріккен Ұлттар Ұйымының ережелері-адамның құқығы ретінде кәсіби адвокат көмегіне жүгіне алады. 1990 жылы тамызда Нью-Йорк қаласында өткен БҰҰ ның 8 қылмыстың алдын алу конгресінде қабылданған «Адвокаттың рөлі туралы негізгі ережелер» бар. Ол осы баптардан тұрады: 1. Адвокаттар сот төрелігін жүзеге асырудың маңызды қатысушылары ретінде өз кәсібінің абыройы мен қадір-қасиетін үнемі қолдауы керек. 2. Адвокаттың клиентке қатысты міндеттеріне мыналар кіруі керек: а) клиенттің құқықтары мен міндеттері туралы кеңес беру, олар клиенттің құқықтары мен міндеттеріне қатысты болғандықтан, құқықтық жүйенің жұмыс принциптерін түсіндіру; б) клиентке кез-келген заңды түрде көмек көрсету және оның мүдделерін қорғау үшін құқықтық әрекеттер жасау; с) клиентке трибуналдар мен әкімшілік органдар, соттарда көмек көрсету. Адвокаттар өз клиенттеріне сот төрелігін жүзеге асыруда көмек көрсете отырып, ұлттық және халықаралық құқық мойындаған адам құқықтары мен негізгі бостандықтарының сақталуына қол жеткізуі керек және заңға, танылған кәсіби стандарттар мен этикалық нормаларға сәйкес әрқашан еркін және табанды әрекет етуі керек. 3. Адвокат әрқашан өз клиентінің мүдделеріне адал болуы керек. 4. Адвокаттарға өз мүдделерін білдіру, тұрақты оқу және қайта даярлау және олардың кәсіби деңгейін ұстап тұру үшін өзін-өзі басқаратын бірлестіктер құру құқығы берілуі керек. Кәсіби қауымдастықтардың атқарушы органдарын олардың мүшелері сайлайды және өз функцияларын сыртқы араласусыз жүзеге асырады. 5. Кәсіби бірлестіктер заң көмегіне әркімнің тең және тиімді қол жеткізу құқығын қамтамасыз ету үшін Үкіметпен бірлесіп жұмыс істеуі керек, осылайша адвокаттар заңға және танылған кәсіби стандарттар мен этикалық ережелерге сәйкес өз клиенттеріне кеңес беру және көмектесу үшін орынсыз араласусыз қабілетті болады [3]. Осы ережелердің қабылдану себебі ретінде Біріккен Ұлттар Ұйымы-адвокаттардың құқықтары мен бостандығының бұзылуы деді.

4. Еуропалық Одақ елдерінің адвокаттарына арналған жалпы кодекс. Адвокаттың борышы оған келесі санаттарға бөлінген міндеттер мен міндеттемелердің жиынтығын (кейде қарама-қайшы болып көрінеді) жүктейді: клиент алдындағы міндеттемелер, адвокат клиентке заң көмегін көрсететін немесе оны ұсынатын сот пен басқа да органдар алдындағы міндеттемелер, жалпы мамандыққа байланысты және кез-келген әріптестің алдындағы міндеттер, өзі үшін белгілеген ережелерді сақтауға байланысты еркін және тәуелсіз мамандық мемлекеттік билік алдында және жалпы қоғамда адам құқықтарын қорғаудың маңызды тетіктерінің бірі болып табылатын қоғам алдындағы міндеттер [4].

Осы ретте Еуропалық Одағының мүшесі ретінде Италия мемлекетіндегі адвокатура институтын қарастыруды жөн көрдім. Италияда заңгерлердің бізде секілді бір ғана санаты бар (*avvocato/avvocata*). Адвокаттар сот ісін жүргізуді және сотта сөйлеуді қоса алғанда, заң жұмысының барлық түрлерін орындай алады. Адвокаттың міндеттері:

— Азаматтың бостандық құқығын, сондай-ақ өкілдік ету құқығының қол сұғылмаушылығы мен тиімділігін қорғау;

— Сот процестері мен тыңдаулар тиісті процедураларға сәйкес келетініне көз жеткізу;

— Заңдардың Конституция қағидаттарына және ЕО нормативтік актілеріне сәйкестігін қамтамасыз ету;

— Осы қағидаттарды, сондай-ақ адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияның қағидаттарын қорғау үшін және көмек көрсетілетін тараптың мүддесі үшін сақтауды қамтамасыз ету [5].

Жалпы алғанда, «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» заңының 33-бабында айтылған адвокаттың міндеттері біздің еліміздегіне келеді [6]. Алайда, бізде адвокат сот процедурасының заңға сәйкес болатындығы оның міндетіне кірмейді. Адвокатқа үміткер бес жылдық магистр дәрежесін алуы керек (*Laurea A ciclo unico*

magistrale), содан кейін итальяндық адвокаттар алқасына (bar exam) емтихан тапсыруы керек (esame di abilitazione all ' esercizio della professione forense). Адвокаттар емтиханын тапсырғаннан кейін және аймақтық адвокаттар кеңесінде тіркелгеннен кейін (Consiglio dell ' Ordine degli Avvocati), итальяндық адвокат итальяндық құқықты тек адвокаттар емтиханы тапсырылған географиялық аймақта ғана емес, Италияның кез келген жерінде заңды түрде қолдана алады[5]. Ал, адвокаттың құқықтары бізбен бірдей. Қазақстан Республикасы Республикалық Адвокаттар алқасының басшысы Ануар Түгел: «Жоғары заң білімі бар, адвокаттық қызметті жүргізуге лицензия алған, міндетті түрде адвокаттар алқасының мүшесі болып табылатын және "Адвокаттық қызмет туралы" ҚР Заңымен регламенттелетін адвокаттық қызмет шеңберінде кәсіби негізде заң көмегін көрсететін Қазақстан Республикасының азаматы бола алады»[7]. Осыған сәйкес, біздің елімізде адвокат болуы үшін осы шарттар орындаған жеткілікті. Адвокаттық емтиханға қол жеткізу үшін үміткерлер он сегіз айлық дайындықтан өтіп, тағылымдамадан өткен адвокаттар тізіліміне (registro dei praticanti) тіркелуі керек. Тыңдаушылар оқуының аяқталғанын растайтын сертификат алуы керек. Сертификат алу үшін тағылымдамадан өтуші тіркелген заңгермен немесе Мемлекеттік Заң департаментімен (Avvocatura dello Stato) кемінде алты ай тәжірибеден өтуі керек. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» заңының 38-бабына сәйкес, тағылымдама ұзақтығы-алты айдан бастап бір жылға дейін қамтиды. Тағылымдамадан сәтті өткен үміткер аттестаттау комиссиясынан аттестаттаудан өтеді. Италияда тағылымдама не тәжірибие өту лицензиясын жергілікті адвокаттар коллегиясы береді[5]. Осыған сәйкес, Италия тәжірбиесін біздің елге енгізу керек деп есептеймін, өйткені адвокаттар коллегиясының билік ету механизмдері кеңейеді. Бұның өзі Қазақстандағы адвокатура институтының дамына зор септігін тигізеді.

Италияда Қазақстандағы секілді заңгерлер азаматтық, қылмыстық, еңбек, банкроттық, қаржылық, әкімшілік құқық, мұрагерлік және мұрагерлік құқығы сияқты көптеген құқық түрлеріне мамандануы мүмкін[5]. Алайда, практикада адвокаттар бізде көбінесе қылмыстық процестерге қатысады. Оның өзінде олар өздерінің құқықтарын жеткілікті түрде қолдана алмайды. Бұл мәселені Қазақстан Республикасының Парламент Мәжілісінің Депутаты В.Олейникта көтерді: «Қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктілерді (айыпталушыларды, сотталушыларды) қорғаудың неғұрлым жоғары деңгейін қамтамасыз ету және оған қол жеткізу үшін қылмыстық процестің бәсекелестігін арттыру, адвокаттардың құқықтары мен мүмкіндіктерін едәуір кеңейту саласындағы заңнаманы өзгерту қажеттілігі, атап айтқанда, ол өкілдік ететін адамның мүддесі үшін дәлелдемелер жинау, тергеу судьясының алдында адвокаттың қылмыстық процестің қарсыласуын санкциялау қажеттігін бастамашы - немесе тергеу, сараптама, дәлелдемелерді табу және бекіту және т.б., айыптаушы дәлелдемелердің бар екендігі туралы қылмыстық қудалау органдарынан ақпарат алуда көрінуі қажет[8]. Бұл сотқа дейінгі өндірістің сапасын арттыруға ықпал ететін қорғаныс тарапының белсенді рөлі». Ия, адвокаттар іс жүзінде заңмен берілген барлық тетіктерін қолдана алмайды. Бұл мәселені шешу үшін Алматы адвокаттар адвокаттар мүшесі, доцент Данияр Канафин, адвокаттық қоғамдастықтың өзін-өзі басқару мәселелеріне араласуды болдырмау, сондай-ақ адвокаттардың кәсіби қызметті жүзеге асыруына байланысты оларға қол сұғылмаушылық кепілдіктерін күшейту қажеттігі арқылы жүзеге асатындығын айтты[9]. Ия, адвокаттың қол сұғылмаушылық кепілдіктерін күшейту арқылы біз адвокаттың құқықтарын қорғай аламыз.

Италяндық адвокаттар үшін Еуропалық Одақ бекіткен құжаттардан бөлек:Италяндық заңгерлердің мінез-құлық кодексі, онда адвокаттардың кәсіби қызметіне, басқа заң мамандықтарымен қарым-қатынасына және үшінші тұлғалармен қарым-қатынасына қатысты барлық ережелер мен міндеттер, сондай-ақ этикалық нормалар қарастырылған. 2012 жылғы 31 желтоқсандағы № 247 заң, одан кейінгі түзетулер (заңгер мамандығы туралы заң), ол заңгерлік кәсіпті ұйымдастыруды және жүзеге асыруды реттейді және қоғамның мүддесі үшін мүшелердің өзі қозғайтын жеке

және ұжымдық мүдделерді қорғауды қамтамасыз ету үшін кәсіби жарамдылығын қамтамасыз етеді[5]. Отанымызда адвокаттың жұмысын реттейтін екі негізгі құжат бар: «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» заңы және кәсіптік әдеп кодексі. Одан бөлек Азаматтық-процестік кодекс пен Қылмыстық процестік кодексте адвокаттың міндеттері мен құқықтары туралы жазылған.

Қорытындылай келе, Еуропалық Одақ мемлекетінің мысалы ретінде Италияда олар бекіткен құқықтық қайнар көздердің негізінде олардың адвокаттарының құқықтары кеңірек екенін байқай аламыз. Адвокатура институтын дамыту үшін адвокаттар алқасына тағылымдама өту үшін лицензия беру құқығы-оның механизмінің дамуының бір тетігі болып табылады. Сонымен бірге, адвокаттың көбінесе қылмыстық процестікке қатысуы дұрыс емес. Оның әкімшілік және азаматтық процестеріне рөлін арттыру керек деп есептеймін. Қылмыстық процесте адвокаттың құқықтарын кеңейту мәселесі көтеріліп отыр. Бұл адвокаттың қол сұғылмаушылық кепілдіктерін күшейту арқылы жүзеге асады.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Курманалиева А.А. Международно-правовые стандарты адвокатуры и адвокатской деятельности. Москва: Юрлитинформ, 2019.,100-бет.

2 Козырева И. П. О Хартии основополагающих принципов адвокатской деятельности и Концепции регулирования российского рынка профессиональной юридической помощи. Евразийская интеграция.– Санк-Петербург: «Право», 2018.

3 О.Ф. Скакун, Н.И. Овчаренко. Юридическая деонтология. Учебник. Харьков, 1998 г.,205-бет.

4 Общий кодекс правил для адвокатов стран Европейского сообщества от 28 октября 1988 года // <https://fparf.ru/documents/international-acts/general-code-of-rules-for-lawyers-of-countries-of-the-european-community/>

5 Marco Gubitosi, Andrea Tortora della Corte and Sara Colombera. Regulation of the legal profession in Italy: overview // [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-031-8168?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-031-8168?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true)

6 Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000176>. Сайттың соңғы жаңартылған күні – 03.09.2022. Ақпарат алынған күн – 15.10.2022.

7 Успехи и проблемы адвокатуры Казахстана. Адвокатская газета.- Москва: «Адвокатура»,2017.

8 В.Олейник.Актуальные проблемы реформирования адвокатуры в современной правовой системе и вопросы совершенствования законодательства об адвокатской деятельности и юридической помощи в Республике Казахстан

9 Александра Власова. Казахстанские адвокаты просят усилить гарантии их неприкосновенности.Казахстанская правда.-Алматы: «Общество»,2021

**РАЗВИТИЕ САМОРЕГУЛЯЦИИ И СНИЖЕНИЕ ТРЕВОЖНОСТИ У ДЕТЕЙ
С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ**

**ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДА ӨЗІН-ӨЗІ
РЕТТЕУДІ ДАМЫТУ ЖӘНЕ АЛАҢДАУШЫЛЫҚТЫ АЗАЙТУ**

**DEVELOPMENT OF SELF-REGULATION AND REDUCTION OF ANXIETY
IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS**

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности эмоционально-волевой сферы детей с особыми образовательными потребностями дошкольного возраста, аспекты изучения психологической коррекции тревожности как сопутствующего фактора при особых возможностях здоровья. Автор освещает актуальность вопроса о развитии саморегуляции у детей дошкольного возраста с особыми образовательными потребностями во время занятий с педагогом-психологом путем использования метода визуального расписания

Ключевые слова. Психологическая коррекция, страх, тревога, тревожность, саморегуляция, визуальное расписание .

Аннотация. Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың эмоционалды-ерікті саласының ерекшеліктері, денсаулықтың ерекше мүмкіндіктеріндегі ілеспе фактор ретінде мазасыздықты психологиялық түзетуді зерттеу аспектілері қарастырылады. Автор визуалды кесте әдісін қолдану арқылы педагог-психологпен сабақ барысында ерекше білім беру қажеттіліктері бар мектеп жасына дейінгі балаларда өзін-өзі реттеуді дамыту мәселесінің өзектілігін атап көрсетеді

Кілт сөздер. Психологиялық түзету, қорқыныш, мазасыздық, мазасыздық, өзін-өзі реттеу, визуалды кесте .

Annotation. This article discusses the features of the emotional-volitional sphere of children with special educational needs of preschool age, aspects of the study of psychological correction of anxiety as a concomitant factor in special health opportunities. The author highlights the relevance of the issue of the development of self-regulation in preschool children with special educational needs during classes with a teacher-psychologist by using the method of visual schedule

Keywords. Psychological correction, fear, anxiety, anxiety, self-regulation, visual schedule .

Дети с особенностями развития — это дети, имеющие значительные отклонения от нормального психического и физического развития, вызванные серьезными врожденными или приобретенными дефектами и в силу этого нуждающиеся в специальных условиях обучения и воспитания.

Дети с отклонениями в развитии, то есть дети с особыми образовательными потребностями, оказываются лишены доступных их здоровым сверстникам каналов получения информации: скованные в передвижении и использовании сенсорных каналов восприятия, дети не могут овладеть всем многообразием человеческого опыта, остающегося вне сферы досягаемости. Они также лишены возможности предметно-

практической деятельности, ограничены в игровой деятельности, что негативно сказывается на формировании высших психических функций.

У ребенка с ограниченными возможностями, на долю которого выпало немало эмоциональных потрясений и психических травм, связанных с непохожестью, нетипичностью, проблема исследования тревоги является актуальной и практически не исследованной. В связи с тем, что в настоящее время закладываются основы формирования новой культурной нормы - уважения к различиям между людьми, статус этих детей изменился, и необходимость изучения психологических проблем детей с ограниченными возможностями, связанная с адаптацией их в социуме, является очевидной.

Дети с ООП нуждаются в особом подходе и психологической помощи. Такие дети постоянно находятся в ожидании неудачи или неприятности, пребывают в состоянии прерывного напряжения, граничащего со стрессом. Основная трудность работы с тревожными детьми заключается в том, что их особенности долго остаются незамеченными.

Тихие, застенчивые, они стараются не привлекать к себе внимания, низкий уровень восприятия, снижена познавательная активность, медленно перерабатывают полученную информацию. Речь часто выражена слабо, произношение не разборчивое. Вследствие возникает несформированность психологических предпосылок к овладению полноценными навыками учебно-воспитательной деятельности. И таким образом, возникают трудности в усваивании материала, умении работать в определенном темпе и главное - не умение контролировать свои переживания и эмоциональные всплески.

В специфику системы психологической коррекции детей с ООП входит максимальное всестороннее развитие ребенка в соответствии с его возможностями. При определении специфики коррекционно-педагогического процесса учитывается не только характер нарушений, но и возраст детей. У них обнаруживается переживание безысходности своего положения, отсутствия позитивных перспектив, появляется установка на аддиктивные формы поведения как способ ухода от переживания своей неполноценности: тяжело переживают низкое их принятие ближайшим окружением, что приводит к внутриличностному конфликту в процессе самовосприятия, к негативным установкам по отношению к себе. А данные личностные особенности детей с ООП будут сопровождаться повышенной личностной тревожностью. У тревожных детей с ООП наблюдается специфическое отношение к успеху, неудаче, оценке и результату. Дети чрезвычайно чувствительны к результатам собственной деятельности, боятся и избегают неудач. В то же время, испытывают трудности в адекватной оценке результата своей деятельности: они не могут решить, правильно или неправильно сделали что-то, и ждут оценки от взрослого. Такое особое отношение к успеху и неудаче, с одной стороны, повышает вероятность неудач. С другой стороны, это делает ребенка чрезвычайно зависимым от взрослых, гипертрофированная фигура взрослого, учителя в его глазах, что отражается и на мотивации учения, которая базируется на желании «сделай, как говорит учитель, ради его похвалы». И в этих случаях особенно актуальна тема развития саморегуляции.

В современном обществе вопрос о развитии саморегуляции у детей дошкольного возраста, стоит достаточно актуально. Детей редко учат самим решать конфликт, не прибегая к помощи взрослого, не воспитывают умение самоопределяться. Следовательно, у дошкольников не происходит развитие социальных навыков. Не умея актуализировать свои психологические резервы личности соответственно условиям общения и личностного взаимодействия, ребенок не может соотносить свое поведение с требованиями ситуации, ожиданиями других людей.

Изолированность детей во многом связана с риском и страхами родителей за их безопасность. В современных городах дети дошкольного возраста не гуляют самостоятельно, и, как следствие, не решают разновозрастные конфликты. Детский сад,

центр развития становятся единственным местом, где у ребенка есть шанс развить свою самостоятельность. Базой, фундаментом развития социальных навыков у ребёнка служит развитие у него саморегуляции поведения.

Становление самостоятельности, целенаправленности и саморегуляции собственных действий - одна из задач социально-коммуникативного развития ребенка. Разнообразие видов деятельности, которые осваивает дошкольник, объединяет одно – в них формируется важнейшее личностное новообразование этого возраста – произвольная регуляция поведения и деятельности, способность к самоконтролю. Саморегуляция – это самоорганизация различных видов психической активности человека.

Исследования таких ученых как Д.Б. Эльконина, А.К. Марковой, В.В. Давыдова доказывают, что к концу дошкольного возраста должны быть сформированы такие новообразования как произвольность и способность к саморегуляции.

В ходе экспериментального исследования В.И. Долгова выяснила, что дети 3 – 4 лет не могут еще контролировать свое поведение. Этот результат полностью согласуется с данными советского нейропсихолога А.Р. Лурии, о том, что лобные доли, отвечающие за осуществление целенаправленной деятельности человека заканчивают формироваться лишь к 4 – 5 годам. Дети этого возраста уже лучше контролируют себя, но в основном тогда, когда ребенок видит, что он, например, изменил положение руки. Контроль же в области «мышечного чувства», подсказывающего, что поза изменилась, у них еще практически отсутствует. Такая форма контроля появляется в 5 – 6 лет. Но и в этом возрасте детям еще трудно длительное время следить за собой. И, наконец, 6 – 7-летние дети могут довольно длительное время сохранить требуемую позу. Возраст в 6 – 8 лет переломный этап в становлении произвольной организации деятельности. В этот период завершается второй скачок в развитии лобных долей коры мозга, также изменяются характеристики эклектической активности мозга, что, конечно, связано с повышением роли лобных отделов коры, принимающих непосредственное участие в программировании и контроле произвольных форм деятельности, считает А.Р. Лурия.. Эти данные согласуются с результатами исследований физиолога Н.И. Красногорского, показывающими, что, начиная с 7 лет, регулирующий тормозной контроль карты головного мозга под инстинктивными и эмоциональными реакциями начинает приобретать все большую силу. Таким образом, дети 6 – 7 лет уже в состоянии сознательно регулировать свои действия. Однако, по данным нейрофизиологических исследований истинная саморегуляция формируется только к 9-10 годам.

Достижения современной психологической науки позволяют говорить о понимании саморегуляции как сложного многоаспектного феномена. Истоки такого подхода заложены в работах Л.С. Выготского, сформулировавшего положение о единстве аффекта и интеллекта, а также в трудах С.Л. Рубинштейна, утверждавшего неразрывность познания и переживания. Близкие идеи высказываются и представителями зарубежной психологии, например, в концепции управления поведением Ж. Нюттена и в теории совладания со стрессом Р. Лазаруса высказывается мысль о взаимосвязи когнитивных и мотивационных аспектов регуляции поведения. В работах Л.Г. Дикой подчеркивается, что саморегуляция – межфункциональное взаимодействие разных компонентов: когнитивного, эмоционального, активационного. Е.А. Сергиенко, рассматривая проблему саморегуляции через определение конструкта «контроль поведения», указывает на единство и неразрывность когнитивных, эмоциональных и исполнительских компонентов психической организации. Таким образом можно сделать вывод о необходимости рассмотрения феномена саморегуляции в учебно-познавательной деятельности в аспекте триединства когнитивного, аффективно-мотивационного и волевого компонентов.

Основными особенностями саморегуляции являются:

1. Осознанность действий - для чего, зачем надо выполнять это задание.
2. Активное включение в деятельность - С. Л. Рубинштейн выделяет два отношения к деятельности: зависимое, пассивное или активное, деятельное отношение.

3. Планирование деятельности – умение ребёнком выделить последовательность своей деятельности.

4. Контроль и коррекция – это означает, как ребёнок может по ходу выполнения задания контролировать правильность выполнения и исправлять увиденную ошибку.

Для формирования саморегуляции необходимо создавать условия, использовать разные методы, проводить эту работу на протяжении всего занятия. В своей ежедневной практике мы используем визуальное расписание.

Визуальное расписание — это наглядное отображение того, что произойдет в течение какого-то одного занятия и в каком порядке. Проблема в том, что в жизни (особенно по мере взросления ребенка) большинство событий не происходят в одном и том же порядке каждый день. Это может стать причиной поведенческих проблем в случае неожиданных изменений. Использование визуального расписания позволяет разработать положительную рутину, когда ребенок обращается к своему расписанию за информацией, что увеличивает его гибкость и способность справиться с жизненными неурядицами в будущем. Визуальная организация дня — это одна из стратегий поддержки, которая может обеспечить организацию, структуру и прогнозирование, жизненно важные для всех наших детей. Эта поддержка делает мир более предсказуемым, а ребенка менее беспокойным и взволнованным.

Визуальная поддержка важна независимо от способностей и уровня функционирования ребенка, даже если ребенок владеет вербальной речью и все понимает.

Для детей, испытывающих трудности в понимании разговорной речи, визуальная поддержка может быть средством помощи в понимании происходящего, а также того, что от них ожидают окружающие. Однако даже детям, которые не имеют проблем с пониманием обращенной речи, важно предоставить поддержку, поскольку в некоторых случаях (из-за более медленной обработки информации, повышенной чувствительности сенсорной системы или возникающей необходимости справиться с возникающими расстройствами) им бывает трудно обрабатывать устную информацию. Устная речь — вещь мимолетная, слова произносятся и рассеиваются. Символы (в различных вариантах — от фотографии до написанного слова) — постоянны и остаются до тех пор, пока ребенок нуждается в них. Визуальная организация происходящего может помочь и детям с дефицитом внимания, которые часто пропускают много информации, даже если слышат и понимают ее. Ребенок будет лучше помнить и понимать то, что он не только слышит, но и видит, если информация будет сохраняться перед его глазами.

Дополнительный плюс визуальных расписаний в том, что они могут увеличить независимость ребенка. Благодаря им, ребёнок может научиться переходить от одного занятия к другому, ориентируясь на расписание, а не на руководство со стороны другого человека или его вербальные подсказки. Детям с ООП гораздо труднее справиться с неструктурированным временем, чем нейротипичным детям, и для них обычно полезно увеличение структуры в жизни.

Существуют следующие преимущества для применения визуальных расписаний:

1. Расписание основано на визуальном мышлении, которое часто является сильной стороной детей с ООП, а потому это коммуникация, которую им проще понять.

2. Метод позволяет ребенку обучаться новым навыкам и расширять свои интересы.

3. Это инструмент, который позволяет переносить свои навыки в различные жизненные ситуации.

4. Этот метод может увеличить гибкость данного ребенка.

5. Визуальное расписание помогает ребенку с ООП сохранять спокойствие и уменьшает неуместные виды поведения.

6. Расписание помогает ребенку с ООП развивать самостоятельность, что повышает его самооценку.

Визуальное расписание состоит из рисунков или фотографий, которые располагаются в вертикальную или горизонтальную линию с помощью липкой ленты,

магнитов или других приспособлений, отображая последовательность занятий или событий. Ребёнок указательным жестом показывает на одну картинку или фотографию, расположенную в определенной последовательности, после чего переходит к занятию, которое она символизирует. После выполнения этого задания ребенок перемещает картинку с выполненным заданием из поля «Надо сделать» в поле «Сделано». Задания структурированы с учетом психоэмоционального напряжения, возрастных особенностей (оптимальные по времени для восприятия) и включают разнообразные по интенсивности физической активности виды деятельности. Необходимо также отметить содержание и структуру самого занятия.

Занятие начинается с ритуала приветствия. Ребенку предлагается выбрать одну из предложенных картинок с изображением способа приветствия, например, пожать руку, хлопнуть одной рукой или двумя, обняться. Для более старших детей есть визуальный вариант последовательного выполнения ритуальных действий. Это создает особую атмосферу единения и положительного настроения между ребенком и педагогом.

Следующий этап – сюрпризный момент, для приведения его в действие необходимо выбрать свое фото на специальном стенде, назвать свое имя, фамилию, возраст, адрес проживания (в зависимости от развития речи и возраста) и поместить в понравившийся вагон поезда, который отправляется в Страну знаний. Для более старших и развитых детей предлагается ответить на ряд вопросов с помощью картинок, например: какое время года, погода, месяц, число, день недели, всем предлагается выбрать из предложенных смайликов тот, который отражает настроение ребенка на начало занятия. Если ребенок плачет, капризничает, ему предлагают посидеть на специальном «Стульчике-послушайке», чтобы успокоиться и прийти в хорошее расположение духа.

Непосредственная работа по визуальному расписанию начинается с выполнения танцевальной разминки, во время которой под детские песенки ребенок выполняет имитационные движения вслед за педагогом. Далее – психогимнастика, состоящая из специальных упражнений с учетом возрастных особенностей. Обязательно после выполнения задания ребенок перемещает картинку из поля «Надо сделать» в поле «Сделано». Следующее за развитием общей моторики идет развитие мелкой моторики через выполнение пальчиковой гимнастики с обязательным мимическим сопровождением. Поскольку дети с ООП страдают в большинстве своем быстрой утомляемостью, следующий этап – свободная игра, на которую введен временной лимит. Педагог показывает ребенку таймер и предупреждает ребенка о том, что по окончании отведенного времени (обычно 5 минут) занятие продолжится. Сразу после игры идет карточка «Урок», во время которого педагог отрабатывает нужный навык с ребенком .

Для формирования саморегуляции мы используем рабочие тетради. Именно они помогают нам научить детей проверять свою работу, сравнивать её с образцом, находить собственные ошибки, работать по схемам. Обращаем внимание на эстетику выполнения задания, в каком виде находится тетрадь – это всё судит о его аккуратности, культуре.

Завершающая карточка визуального расписания – релакс, во время которого под специальную музыку в специально подготовленном месте ребенка обучают напряжению и расслаблению собственного тела, дыхательной гимнастике. Занятие заканчивается подведением итогов, рефлексией и прощанием с использованием визуальной карточки.

В результате таких занятий, сочетающих подвижные и малоподвижные приемы эмоциональной саморегуляции, дети обучаются достигать три основных эффекта: успокоения, восстановления и активации .Проведя анализ подходов к развитию навыков саморегуляции можно заключить, что развитие навыков саморегуляции должно происходить на физиологическом, эмпативно-чувственном и экспрессивном уровнях, что

определяет эффективность таких методов в работе, как активная работа с визуальным расписанием, психогимнастика, арттерапия, мимические и дыхательные упражнения, игровое проигрывание ситуаций.

Чтобы помочь детям с ООП осознать себя и своё поведение, ставить перед собой элементарные цели и достигать их, снизить уровень тревожности необходимо культивирование эмоционально насыщенной атмосферы внимательного, доброжелательного отношения к ребёнку в процессе его воспитания; овладение педагогами навыками построения ведущего вида деятельности детей- игры, поскольку правила игры – основной метод развития саморегуляции; а также создание разнообразной предметной среды в кабинете психолога.

Развитие саморегуляции - одна из центральных линий развития детей. Разнообразие видов деятельности, которые осваивает дошкольник, объединяет одно - в них формируется важнейшее личностное новообразование этого возраста - произвольная регуляция поведения и деятельности, способность к самоконтролю. Саморегуляция - процесс управления человеком собственными психологическими и физиологическими состояниями, а также поступками.

Эмоциональная сфера ребенка, как и другая, не дана ему от рождения. Она формируется, начиная с самого рождения, но особенно важным считается этап ее становления у детей старшего дошкольного возраста. Эмоции помогают ребенку приспособиться к той или иной ситуации, участвуют в формировании социальных взаимодействий и привязанностей. Они влияют на будущее поведение человека, способствуют социальному и нравственному развитию. Кроме того, эмоции являются источником радости и страдания, а жизнь без эмоций - как положительных, так и отрицательных- пресна и бесцветна. Именно поэтому так важно научить ребенка уже в дошкольном возрасте управлять своими чувствами и эмоциями, регулировать их самому.

Список использованной литературы:

1. Киселева, Н.А. Психологическое изучение детей с отклонениями в развитии / Н.А. Киселева, И.Ю., Левченко. М.: Коррекционная педагогика, 2005. – 210 с.
2. Маллер, А.Р. Воспитание и обучение детей с тяжелой интеллектуальной недостаточностью. – М.: Издательский центр «Академии», 2010. – 208 с.
3. Щербатых Ю.В. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий / Ю.В. Щербатых, Е.И. Ивлева. Воронеж: Истоки, 1998. – 281с.
4. Астапов В.М. Тревожность у детей / В.М. Астапов. СПб.: Петер, 2004. 224с.
5. Айдаркин Е.К. Работоспособность и функциональное состояние // Е.К. Айдаркин, Н.В. Пахомов. М.: ЦВВР, 2004. 217с.
6. Постоева Л.Д., Лукина Г.А. Интегрированные коррекционно – развивающие занятия для детей 4-6 лет. М.: Книголюб, 2006 – 64с
7. Гусева Н.Ю. Применение визуального расписания для детей с РАС в Центре длительной реабилитации «Добрый сад» // Аутизм и нарушения развития. 2018

ҚР ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ДАМУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО
БИЗНЕСА В РК**

**STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED
BUSINESSES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Аннотация. Мақалада шағын және орта бизнесті дамыту, оның экономикалық маңыздылығы, ҚР-дағы шағын бизнесті дамытуды бағалау мәселелері қарастырылған. Сондай-ақ, шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау шаралары қарастырылып, шағын және орта бизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары ұсынылды.

Кілт сөздер. Бизнес, орта бизнес, рейтинг, мемлекет, кәсіпкерлік.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы развития малого и среднего бизнеса, его экономическая значимость, оценка развития малого бизнеса в РК. Также рассмотрены меры по государственной поддержке малого и среднего бизнеса и предложены пути повышения конкурентоспособности малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова. Бизнес, средний бизнес, рейтинг, государство, предпринимательство.

Annotation. The article deals with the development of small and medium-sized businesses, its economic significance, assessment of the development of small business in the Republic of Kazakhstan. Measures for state support of small and medium-sized businesses are also considered and ways to increase the competitiveness of small and medium-sized businesses are proposed.

Keywords. Business, medium business, rating, government, entrepreneurship.

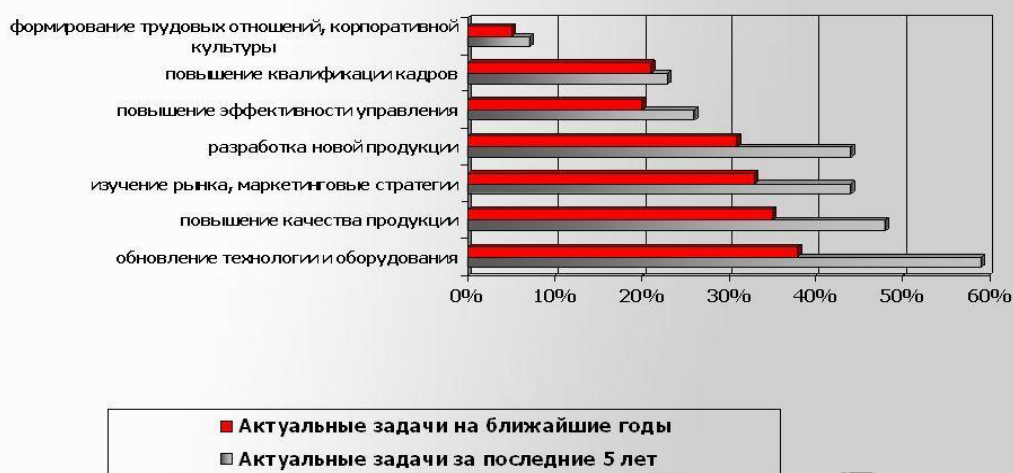
В настоящее время вопрос развития малого и среднего бизнеса имеет особое экономическое значение. Потому что малый и средний бизнес является основой экономики любой страны. Основная цель малого бизнеса-обеспечение занятости населения, решение его социальных проблем, развитие трудовой активности, пополнение потребительского рынка широким ассортиментом товаров, услуг.

Ежегодно в Посланиях Президента Республики Казахстан отмечается важность устойчивого развития малого и среднего бизнеса. Системные проблемы нашей экономики хорошо известны. Это сырьевая зависимость, низкая производительность труда, недостаточный уровень инноваций, неравномерное распределение доходов. Безусловно, все это – сложные проблемы, но существуют конкретные пути их решения. Это макроэкономическая стабильность, диверсификация экономики, цифровизация, развитие малого и среднего бизнеса, человеческого капитала, обеспечение верховенства закона. Однако ощутимого прогресса в этих вопросах до сих пор нет. Очевидно, нужны новые подходы. [1]

В развитых странах мира сектор малого и среднего предпринимательства вносит значительный вклад в формирование ВВП. Сегодня в Казахстане предпринимаются шаги для широкого распространения и развития этого сектора экономики. В целях создания благоприятного делового климата в стране совершенствуется нормативно-правовая база,

регулирующая предпринимательскую деятельность, снижается налоговая нагрузка на бизнес, упрощаются процедуры открытия предприятия, осуществляется комплексная поддержка бизнеса в виде финансовых и нефинансовых мер. Благодаря этим мерам малое и среднее предпринимательство в стране стало массовым и относительно динамичным явлением. [2]

Актуальность задач, стоящих перед владельцами малого и среднего бизнеса (N=100)

MyShared

По сравнению с 2006 годом общее количество субъектов МСП, зарегистрированных в РК, увеличилось на 250%. Количество зарегистрированных субъектов МСП на конец 2019 года составило 1,2 млн. более чем 95% от общего количества всех хозяйствующих субъектов страны.

Малое предпринимательство вносит значительный вклад в формирование конкурентной борьбы, так как в условиях монопольной экономики развитие конкуренции является первостепенной задачей государства. Малое предпринимательство играет большую роль в решении вопросов занятости населения. В промышленно развитых странах на ее долю приходится 50-60% всех занятых и 70-80% новых рабочих мест. Малое предприятие занимает важное место в мире. Он занимает важное место не только в сфере потребления, но и в сфере производства промышленной продукции.

Субъектами малого предпринимательства могут быть физические лица. Малое предприятие работает во всех отраслях народного хозяйства. Это может быть один или несколько видов услуг. Но при этом напоминаем, что выпуск некоторых товаров, оказание услуг возлагается только на государственное предприятие, а для производства некоторых товаров требуется специальное разрешение. Одной из основных задач является создание конкурентной среды и благоприятного предпринимательского климата.

На сегодняшний день наблюдается значительный прогресс в институциональной составляющей бизнес-среды. За указанный период в Центральной Азии не удалось добиться такого интенсивного роста ни одному государству.

В целом, деловой климат в Казахстане оценивается как нормальный в международном сопоставлении. Мировой опыт Европейских государств свидетельствует о том, что государства, создающие благоприятную среду для бизнеса, обеспечивают

высокий уровень ВВП, устойчивый экономический рост и конкурентоспособную экономику. Улучшению позиций в рейтинге «Doing Business» повлиял результат системной работы не только Правительства РК, но и региональных органов управления. Данная работа проводилась по поручению Президента РК по кардинальному улучшению бизнес среды.

Так, например, были приняты конкретные меры по улучшению бизнес-климата, снижению административного давления на предпринимательство. Данная мера нашла свою реализацию за счет реформирования действующего законодательства, совершенствования разрешительной системы, упрощения административных процедур создания и регистрации малых и частных предприятий, оптимизации контрольной и надзорной функции со стороны государственных органов.

Любое современное государство, в рамках государственной программы «Поддержка предпринимательства», активно поддерживает деятельность предпринимателей разных уровней, и не может оставаться в стороне как сторонний наблюдатель или арбитр. В общие задачи государственного регулирования предпринимательской деятельности входят: разработка, принятие соответствующих законов и обеспечение правовой защиты интересов предпринимателей; обеспечение свободной и добросовестной конкуренции на рынке товаров и услуг, создание на внутренних и внешних рынках комфортных условий для реализации товаров, обеспечение и контроль соблюдения правил свободной конкуренции; правовое обеспечение свободной миграции рабочей силы с соблюдением норм трудового законодательства, с обеспечением вопросов регулирования индивидуального найма, порядка и норм оплаты труда.

В условиях глобализации экономики, развитие и государственная поддержка малого и среднего предпринимательства - есть залог конкурентной экономики современного государства. Мировой опыт развитых и конкурентоспособных экономик государств мира, свидетельствует о том, что грамотное формирование и совершенствование развития предпринимательства в масштабе государства обеспечивают благоприятные условия по оздоровлению экономики.

Точнее говоря: формируется здоровая конкурентная среда и осуществляется переход на новый этап развития; формируется отраслевой и региональный монополизм; происходит насыщение рынка товарами и предоставляемыми услугами; динамично начинает возрастать экспортный потенциал; создаются новые предприятия, создаются новые рабочие места и тем самым формируется среднее звено предпринимателей.

Значимым государственным инструментом системной поддержки предпринимательства в Республике Казахстан является программа «Дорожная карта бизнеса-2020», цель которой обеспечение действующих и создание новых рабочих мест, сохранение темпа устойчивого и сбалансированного роста в не сырьевых отраслях экономики. Данная государственная программа оптимизировала механизмы взаимодействия предпринимателей с государственными органами и банками второго уровня, что еще раз подтверждает выполнение ряда целевых показателей программы. Государственный фонд «ДАМУ», как один из основных исполнителей государственной программы «ДКБ-2020» является финансовым агентом по субсидированию ставок и гарантированию кредитов, а также главным оператором 4-го направления «Усиление предпринимательского потенциала».

Поддержка МСБ в Казахстане является одним из приоритетных направлений государственной политики экономического развития. Важное место в реализации данной задачи отводится фонду развития предпринимательства «ДАМУ». В соответствии со стратегией развития фонда на 2014-2020 годы поставлены следующие цели: увеличение объемов финансовой поддержки малого и среднего предпринимательства, расширение механизмов финансирования и направлений сотрудничества субъектов МСБ совместно с финансовыми институтами, привлечение дополнительного фондирования, обучение и повышение квалификации предпринимателей, развитие инфраструктуры консультационных услуг, внедрение единой информационной площадки для малого и среднего бизнеса. [3]

Таким образом, вопросы повышения конкурентоспособности малого и среднего бизнеса в Казахстане определяют принятие ряда необходимых мер государственной политики, в том числе: дальнейшее совершенствование системы налогообложения; снижение административных барьеров; создание эффективных механизмов защиты прав собственности; совершенствование антимонопольной политики; регулирование цен, тарифов и валютных курсов в интересах развития предпринимательства; использование элементов таможенной политики в интересах развития предпринимательства; поддержка и совершенствование промышленной инфраструктуры и др.

Подводя итоги можно отметить, что доходы от деятельности субъектов малого и среднего бизнеса во многом определяются условиями, создаваемыми государством. За три десятилетия независимости Казахстана были сделаны важные шаги в создании привлекательного бизнес-климата, о чем свидетельствуют международные оценки и значительный рост сектора малого и среднего бизнеса. Для того, чтобы сектор МСБ стал реальным "локомотивом" экономики, государство должно и дальше оказывать комплексную поддержку, учитывающую пожелания своих участников.

Список использованной литературы:

1. Послание Главы Государства К.К Токаева в 2022 году
2. Дорожная карта бизнеса /Электронный ресурс. <https://www.damu.kz/>
3. Ведение бизнеса в Казахстане 2017 г. Субнациональное исследование "Ведение бизнеса" 06.06 2017 г. /электронный ресурс/ <http://russian.doingbusiness.org/>
4. Материалы Департамента Статистики РК <https://stat.gov.kz>

ҚОЙШЫБЕК МУБАРАК ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ МИСТИКА

МИСТИКА В РАССКАЗАХ КОЙШЫБЕКА МУБАРАКА

MYSTICISM IN THE STORIES OF KOISHYBEK MUBARAK

Аннотация. Мақалаға өзек болған тақырып жазушы Қойшыбек Мұбарак әңгімелері. Мистиканың табиғаты мен мәні ашылып, оның әдеби көркем шығармаларда қолданылу ерекшеліктері айқындалған. Адам мінезін, психологиясын, болмысын, тағдырын бейнелейтін «Жылауық тал», «Құбыжық», «Оқ», «Қол жаулық», «Тарғыл мысық», «Жат қолында» әңгімелеріндегі тылсымдық дүниелер, сырлы сипаты кездесетін мистикалық сюжеттер арқылы талданылған. Жазушы туындыларындағы мистикалық сарын ерекшелігін таныту мақсатында сюжетке көңіл бөлінген. «Жылауық тал» әңгімесі бойынша қазақ ауылдарының өмірі мен қилы тағдылары, ауыл адамдарының психологиясы көрсетілген. «Оқ» әңгімесіндегі адам өмірінің мәні ашылған, жазушы өкініш сезімін берудегі көркемдік тәсілі айшықталған. Қазіргі заман жастарының психологиясы, достар арасындағы сыйластық, дос деген қарым-қатынастың қасиеті жазушының «Қол жаулық» әңгімесінде пайымдалады. Сонымен қатар, автордың өзіндік пікіріне сүйене әңгімелеріндегі қазіргі қоғам бейнесін көрсетуге септігін тигізген мифомистикалық тәсілдің өзіндік роліне көңіл бөлінген. Осы мәселе аясында «Перінің көші», «Қол жаулық», «Ескексіз қайық», «Пері қыз», «Қырық бірінші бөлме», «Жат құшақ» шығармаларындағы мистикалық және мифологиялық кейіпкерлер жинақталған. Зерттеу барысында кейіпкерлерінің ішкі әлемі мен мінез-құлқы қарастырылады. Сондай-ақ, адамдардың көңіл-күйі мен ойлары ашылады. Мақалада идеяны іске асырудағы автордың көркемдік шешімі және әдістері мен тәсілдерін қолдану негізінде жазушы шығармашылығында көркемдік құралдарды, мысалдармен дәлелденді. Талдау барысында мистикалық образдар жан-жақты айқындалды. Шығармадағы әр деталь, көркемдік шешім бірлігі зерделенген. Жазушының әңгімелеріндегі мифологиялық және мистикалық сарындар әдебиетші-ғалымдар А.Ш. Асқарова, Ж.Мәмбетов еңбектерінен сілтемелер келтіре, өзіндік көзқараспен салыстырмалы түрде талданады.

Кілт сөздер. мистика, мистицизм, мифология, әңгіме, мотив, кейіпкер, образ, қоғам, психология.

Annotation. The main theme of the article is the stories of the writer Koishybek Mubarak. The nature and essence of mysticism are revealed, the features of its use in literary works of fiction are revealed. It is analyzed through mystical plots in the stories "Weeping Willow", "Monster", "bullet", "hand-to-hand", "cat-to-hand", "in the hands of Strangers", which reflect the character, psychology, personality, fate of a person. Attention is paid to the plot in order to emphasize the mystical charm of the writer's works. According to the story "zhylaiik Tal", the life and history of Kazakh villages, the psychology of rural people are shown. The meaning of human life in the story "bullet" is revealed, the writer's artistic approach to conveying a sense of regret is revealed. The psychology of modern youth, respect between friends, and the qualities of a friend are reflected in the writer's story "hand to hand". In addition, attention is paid to the original role of the mythomistic approach, which contributed to the reflection of modern society in stories based on the author's own opinion. Within the

framework of this issue, mystical and mythological characters from the works "fairy migration", "hand enemy", "boat without oars", "fairy girl", "Room Forty-first", "Alien embrace" are collected. In the course of the study, the inner world and behavior of its characters are considered. Also, the mood and thoughts of people are revealed. In the article, the author's artistic decision in the implementation of the idea and the use of methods and techniques based on the use of artistic means in the work of the writer, proved by examples. In the course of the analysis, mystical images were revealed in detail. Every detail in the work, the unity of artistic solution is studied. Mythological and mystical motifs in the writer's stories are analyzed relatively from an original point of view, citing references from the works of literary scientists Askarova A. Sh., Mambetov zh.

Keywords. Mysticism, mysticism, mythology, story, motive, character, image, society, psychology.

Аннотация. Темой статьи стали рассказы писателя Койшыбека Мубарака. Раскрывается природа и сущность мистики, раскрываются особенности ее применения в литературных художественных произведениях. В рассказах «Плакучая ива», «монстр», «пуля», «рукопашный бой», «узкий кот», «чужая рука», отражающих характер, психологию, бытие, судьбу человека, мистические сюжеты, раскрывающие загадочный характер. В произведениях писателя особое внимание уделено сюжету с целью проявления мистической специфики. По рассказу "Плакучая ива" показана жизнь казахских сел и килы тагдалы, психология сельских людей. Раскрывается смысл жизни человека в повести "пуля", раскрывается художественный подход писателя к передаче чувства сожаления. Психология современной молодежи, уважение между друзьями, качество общения с другом-все это обосновывается в рассказе писателя «рука об руку». Кроме того, исходя из собственного мнения автора, особое внимание уделено роли мифомистического подхода, способствовавшего отражению образа современного общества. В рамках данного вопроса собраны мистические и мифологические персонажи из произведений» миграция феи«,» рукопашный бой«,» лодка без весла«,» девушка-Фея«,» комната сорок первая«,» Чужие объятия". В ходе исследования рассматривается внутренний мир и поведение героев. Также раскрываются настроения и мысли людей. В статье обосновано использование художественных средств, примеров в творчестве писателя на основе художественного решения автора и использования методов и приемов в реализации идеи. В ходе анализа были всесторонне выявлены мистические образы. Изучена каждая деталь в произведении, единство художественного решения. Мифологические и мистические мотивы в рассказах писателя сравнительно анализируются по оригинальному подходу, приводя ссылки на работы ученых-литераторов А. Ш. Аскаровой, Ж. Мамбетова.

Ключевые слова. Мистика, мистика, мифология, история, мотив, персонаж, образ, общество, психология.

Мистика грек тілінен енген, жұмбақ, қасиетті рәсімдер деген мағынаны білдіреді. Мистика негізінде адамның тылсым күштерге сенуі және табиғаттан тыс құпия сырларға еніп, қарым-қатынас жасай алу қабілеті сияқты мәнге ие. Сонымен қатар, мистика дінмен, рухтармен байланысты. Бұл тәжірибені негіздеуге және түсінуге арналған теологиялық және философиялық ілімдердің жиынтығы мистицизм деп аталады. Мистицизм мистиканың теориялық негізі болып табылады. Екінші жағынан мистика әлемді тануға бағытталған білімнің ерекше тәсілі деп айтсақ болады. Және діни қасиетті тәжірибе, табиғаттан тыс тіршілік иелерінің болуы деген сенімді білдіреді.

Қазіргі көркем шығармалар мистикалық көркем әдісі бойынша кеңістік, уақыт және физикалық себептілік жағдайларда адамды дүниенің құпия болмысымен және күштерімен ерекше түрде байланыстыратын құбылыстар мен әрекеттердің жиынтығын бейнелеп беруде. Мистикалық әдебиет XVIII ғасырдың ортасында Англияда ағарту дәуірінде пайда болды. Ол кезеңдегі мистикалық мағынадағы шығармалардың кейіпкерлері көбінесе елестер, вампирлер немесе мұңды, жұмбақ адамдар мен монахтар болған.

Қазіргі қазақ прозасында мистикалық мотивтер желісіндегі туындылар дамып келе жатыр. Филология ғылымдарының кандидаты А.Ш. Асқарова «Қазақ және шетел прозасындағы мистика» атты мақаласында қазақ жазушылар шығармаларындағы мистиканың табиғаты мен мәнін ашып, оның әдеби көркем шығармаларда қолданылу ерекшеліктеріне талдау жасалған. «Т.Әсемқұлов «Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі заман тағдырын суреттеудегі тылсым мистикалық күш, Асқар Алтайдың «Түсік» әңгімесі мифомистикалық сарындағы, «Қабірші», «Казино», Сәуле Досжанның «Үлкен үйдегі үрей» Айгүл Кемелбаеваның «Қоңыр қазы», Дәурен Қуаттың «Кірекей-Күнекей», Қойшыбек Мұбарактың «От ару», Мақсат Мәліктің «Үшінші әлемнің тұрғыны», Мадина Омарованың «Күзгі бір кеште», «Жұмбақ» атты көркем туындылары арқылы қазіргі қазақ прозасы тенденциясында мистикалық әдістің психологиялық, діни-философиялық, мәдени тарихи тәсілдері мен адамзаттың әлемге деген қарым-қатынасының концептуальдық жүйесін көруге болады. Сонымен қатар қазақ жазушыларының шығармаларынан Еуропалық әдеби үлгіні, кейбір сюжет ұқсастықтарын байқауға болады» [1] - деп тұжырымдама жасайды.

Ғалым А.Ш. Асқарова мақаласында проза жанрында қалам тербеп жүрген жазушылар қатарында Қойшыбек Мұбарак аталған. Қазақ прозасында мистика жанрында жазып жүрген жазушылар көп емес. Және таза мистикалық туынды аз, мистикалық сюжеттер мен мотивтер көрініс тапқан. Қойшыбек Мұбарак оқырман арасында мистик жазушы ретінде танымал. Жазушы бір сұхбатында «... мен өзімнің бар шығармашылық қуатымды осы жанрға арнауды мақсат тұтқан адаммын. Менен бұрын да қазақ әдебиетінде бар үрдіс. Бірақ жекелеген шығармалардың ішінде қосымша деталь ретінде ғана алынып жүрді. Сондықтан да мен өз шығармашылығымды тұтастай мистикаға арнағанды дұрыс деп таптым» - деп жауап берген екен.

Қойшыбек Мұбарак әңгімелеріндегі мистикалық кейіпкерлері өмірдегі қилы тағдырлы адамдар жиынтығы. Мистикалық сюжеттері шындықпен астасып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, қоғамның адам өміріне әсері айшықталып, жақсылық пен жамандықты тиек етеді. Жазушы әр әңгімесінде оқырманды тылсым әлеміне алып кетеді. Жат әлем мен реалды өмірді байланыстыра өмір шындығын, айтар ойын ашады.

Қойшыбек Мұбарактың «Жылауық тал» әңгімесінде қазақ ауылында табиғат апаты салдарынан бір отбасының қайғылы оқиғасы көркемделген. Су тасқыны кезінде ауыл шетіндегі үйді алып кетеді. Жазушы бұл оқиғаны «Естерінде болса осы Әске туылған жылғы тасқынды білесіңдер ғой. Ауылдың аяғындағы бір үйлі жанды бірақ алып кеткен. Содан бері сол жер Сеңқора деп аталатын еді ғой. Сол үйдің жігітімен келіншегінің ғана сүйегі табылып жаңа туған қызы мен қарындасы әке-шешесі төртеуінің мүрдесі табылмай кетіп еді ғой.

– Иә, иә Әдеке. Одан беріде міне жеті жыл өтпеді ме?!

– Солардың жаны барар жер таппай көне қыстауларына келген ғой» [2]- деп суреттеген екен. Сол табылмай кеткен отбасы мүшелерінің жаны ауылды кезіп, еске қораға мекендеген. Шығармада адам өмірінің қилы тағдырын көрсетуде жазушы мистикалық тәсіл арқылы ашады. «Мен мектепке енді барам деп жүрген жылы шешем қайта-қайта ауыра берген соң, қоралы қойды нағашыларма қосып қой жайлап қалғанбыз. Жаздың аптап ыстығында ойда қалып шыбын-шіркейге таланғанша нағашыларыңмен бірге сенде жайлауға шығып кел дегендеріне қарамай әке-шешемнің қасында қалғам. Жазғы демалыс ойда қыстауда бірен-саран қора-қосын жөндеуге қалғандар болмаса қалған жұрттың бәрі жайлауға шығып кеткен. Әуелде үй маңайында оны-мұнымен жағаласып күн өткізгеніммен соңыра бәрінен жалығып кеттім. Сосын иен қыстауларды кезіп кеш бата үйге әзер оралатын болғам. Таң бозынан шығамында күн қызғанша арлы-берлі сенделемін де күн қызғанда бір көлеңке жер тауып алып ұйқы соғамын.

Сөйтіп жүріп бір күні ауылдың ең аяқ жағындағы көне қораға барып айналшықтап жүрдімде күн қыза ашық тұрған терезеден ішке еніп сап-салқын үй ішіндегі ескі төсектің ағашының үстіне шықтымда ұйықтап қалдым»[2]. Оқиғаны баяндап тұрған шығарма

кейіпкері Әске. Әскенің ауылды кезіп жүріп, бос қораға ұйықтап қалуынан басталады. Әскені өзің жұлқылап жатқан қыздың дауысы оятады. Сол күннен бастап Жәнияның жаны Әскемен бірге өмір сүреді, өмірінің бір бөлшегіне айналады. Кейін Жәнияны өзінен басқа ешкім көрмейтінін сезеді. Әске мен шешесі осы ауылдың құпия сырлары салдарынан ауруға шалдығады. Шығармадан ежелгі бақсылық наным-сенімдер шынайы, сенімді жәйттермен сюжеттер желісіне арқау болған. «Атамның төсегінің бас жағында ілулі тұратын дорбаны ақтарып түбіндегі жатқан айшықты мүйіз тұмарды алып менің мойныма тақты. Сосын айнала қаумалап тұрғандардың барлығын сыртқа шығарып жіберді. Төсектен тұра алмай жатқан шешемді әкем мен Дән аға екеуі қолтықтап ауызғы бөлмеге шығып кетті. Мені тырдай жалаңаштап шешіндіріп тастап екпеттетіп жатқызды да арқамнан қолындағы қамшысымен тартып-тартып кеп жіберді. Ауылда қамшыгер атанған Бақсы атамның қамшысы менің арқама шыбын шаққан құрлы әсер ете алған жоқ. Сосын керіле есінеп біраз отырды да, пештегі гүрілдеп жанып тұрған отқа босаға жақта тұрған темір қалақшаны әкеліп салып, аузынан көбік шаша көрікше жел шығарып ошақты үрлей бастады. Қалақша балқып ағып кетердей болып қып-қызыл болған кезде ошақтан суырып алды да тілімен быж-быж еткізіп жалап-жалап жіберіп менің жонымнан, кеудемнен, екі бүйірімнен сол қып-қызыл боп жан-жаққа сатылатып жалын шашып тұрған қалақшамен сабалай жөнелді. Мен қайтадан талығып барып ұйықтап кеттім. Оянғанымда таң атып кетіпті. Бақсы атамның қойнында жатыр екем. Шешем басын көтеріп дастархан басына келіпті, қуанып қалдым» [2]. Жазушының әңгімесінде мистикалық сюжеттер арқылы өмірдің тылсым қырлар мен адамды ақыл-ойдың биік жетістіктеріне көтереді. Мистика мотивтерімен адамның интеллект пен физикалық қабілеттерін арттырып, шексіз екенін дәйектейді. Мистик ретінде оқырманды үлкен кеңістіктің зиялы күштерімен байланыстырады. Мистик жазушының ерекшелігі дүниетанымының ауқымдылығында. Ол өмірдің барлық қилы сырын беруге тырысады. Мистикалық реализм бағытын ұстанады. Адам мен рухани күштің арасындағы тылсым қатынастарды, өмірдің шындығын терең ашу мақсатында батылдық танытады.

Қойшыбек Мұбарак әңгімелерінде о дүниенің өкілдері адамдар арасында еркін жүріп, өз істерімен айналысу эпизодтар кездеседі. Кейіпкерлер жұмақ пен тозақтың бар екеніне тұрақты сенбеуімен бетпе-бет келеді. Адам өмірде жасаған әрекеттері мен әр ісі үшін екі жақта да жауапты. Адам қандай жағдайда болса да қоршаған орта мен жақын адамдарға қайырымдылық пен қамқорлық жасауды ұмытпау керек. Адам жүрегінде адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік сезімдері әрдайым сақталуға тиіс. Өміріне жауапкершілікпен қарап, өкінбестей ғибратты ғұмыр сүру адам парызы. Жазушының «Оқ» әңгімесінде о дүниелік болған кейіпкер өкініші. Бақилық болған кейіпкер отбасын сағынып осы өмірге қайтып келеді. Келгенде бала-шағасының қиын жағдайын көріп, қатты өкінішке салынады. «Өмірден не бақыт көрдің... ессіздікпен қара жынға еріп, елді қан қақсатқаннан басқа не тындыр-дым... Өз қолыммен жасаған тозақа, енді өз қолыммен тағы барам ба?.. Жоқ. Біз екеуіміз жөнінен мейлі қалай өлсек те тозақтан өзге орын жоқ. Қайта бізді өлтіргендер жұмаққа барар. Өйткені жамандақты тоқтату-сауап деген бар. Ал сауап істесең орның жұмақ»... Осыны ойлады да, мылтығының таңдайындағы оқты алып тастады. Досының даусын естіп барады. Он-төрт, он бес! Екеуі де бір-біріне мылтықтарын кезесіп тұр. «Кешір досым сен жұмаққа баруың тиіс», - деп, досы шүріппені басты. Қанға боялып жатқан оған қарай жан ұшыра жүгіріп келе жатқан досы, оған жетпей жол ортадан жерде жатқан оқты көрді. Оқты көрді де өзін-өзі қақ маңдайдан бір-ақ басты. Елдің аты ел ғой. Өздерін қаншалықты қақсатса да, екеуін өз қолдарымен арулап көмді» [3, 144 б.]. Сөз өнерінің дүниетанымында жақсылық пен зұлымдық мәңгілік тақырып болса, тәрбиелік, өнегелік істерде әрине жақсылықты бірінші орынға қоямыз. Адамның моральдық қағидаларына қайшы келетін зұлым істер әрқашан этикалық тұрғыдан айыпталады. Бірақ бұл категориялардың белгілі, тұрақты өлшемі жоқ, әсіресе жеке адамның субъективті ойлауына келгенде жақсы мен жаманның шеңбері тарылып, кеңейеді. Қарым-қатынас тұрғысынан алғанда, біреуге жақсылық болып көрінетін әрекет басқа біреуге қиянат

болуы мүмкін, ал керісінше, біреуге қиянат болып көрінетін әрекет біреуге жақсылық болуы мүмкін. Шығармада салыстырмалы түрде жақсылық пен жамандықтың залалы мен пайдасы жөнінде өмір тәжірбиесі арқылы көркемделген.

Қазіргі заман жастарының психологиясы да жазушы әңгімелерінде кең көрініс тапқан. «Қол жаулық» әңгімесінде достар арасындағы сыйластық, дос деген қарым-қатынастың қасиеті пайымдалады. Достық адамның ажырамас бір бөлігі. Дос бойындағы адалдық, бір-бірін бағалай білу. Дос деген қасиетті сөздің мағынасы қай кезде көрінеді. Әңгімеде Дастан мен Асыл есімді достар жер бетінен ғайып болып, төменге құлап түсулерінен басталады. Соншалықты адамның төменге түсуіне не себеп болды. Әңгімеде адамды аздыратын ең жаман қасиеттер «...адамның ең әлсіздігі қызғаншақтығы мен күмәнқорлығында екенін жақсы білетінбіз. Сол үшін екеуіне де бірдей суретімізді бердік. Сосын шешімді өздеріне қалдырдық. Тек біреуінің ғана қалғадарыңды қалағанбыз. Әр қайсымыз өзіміз ұнатқан жігітіміз қалса екен деп тіледік. Біз бірақ сендердің қол орамалды бөліп алатындарыңды ойламаппыз... енді еш қайранымыз жоқ» [4]- деген кейіпкерлер ойы берілген. Әңгіме «Үш тән – төрт жан» деп аяқталады. Шығармада екі жігіттің достығының қаншалықты берік екенін, достық қасиеттің төмен түсуіне себеп болған жағдай ашылып, екі жігітті алдап жүрген екіжүзді қыз бейнесі әшкерленген. Бақытты өмірді іздеген адамның жүрек қалауы. Осы дүниеден өз орнын, таба алмаған қыздың жаны екіге жарылады.

Шығармалар оқиғалар желісінен жазушының халық ауыз әдебиетінің аңыз әңгімелер және мифология сырын терең меңгергені де байқалады. Әлеуметтік мәселелерді көтерген шағын әңгімелерінде мифологиялық кейіпкерлерде кездеседі. Осы орайда жазушының: «Мистиканы ешкім қолдан жасай алмайды. Бар мифке байлап әкелгенде ғана ол таза мистикаға айналады. Болмаса ол, фантастика, фентизм болмаса, готикаға айналып кетеді. Сол үшін менің кез келген шығарманың астында әрине бір-бір аңыз-ертегінің жататыны даусыз. Сол үшін де күні бүгінге дейін әлем халықтарының ертегілерін жинап алып оқимын. Бір халықтың арғы болмысын білгің келсе, соның ертегісін оқы дер едім» [4] – деген пікірі ойға келеді. Мистикалық мотивпен астарласқан мифологиялық желі, кейіпкерлер барлық әңгімелерінде кездеседі десек болады. «Қол жаулықтағы» перілер әлемі, пері қыздары Бәну мен Ләйлі, «Пері көшідегі» адам мен перінің отбасы құруы, «Құбыжық» әңгімесіндегі есіктің табалдырығынан сол аяқпен аттап кірмеу, есікті кермеу, күн батқанда құдықтан су бармау сияқты наным-сенімдер арқылы шығарма идеясын ашқан. Сонымен қатар «Тарғыл мысық» әңгімесінде Есен атты кейіпкердің басынан кешкен оқиғасы жұмбақ, тылсым күшке ие. Әйткенмен шығарма мистикалық туынды дегенмен, мифтік тұстары да кездеседі. Есеннің ешқашан көрмеген Мәлике атты көрші қыз, түнде жылан құйрықты кейіпке ауысуы. «Айдың аппақ сәулесімен Мәлике анық көрініп тұр. Айдай жүзі тіпті бал-бұл жанып тұр. Судың шолпылдаған даусы жетті құлағыма. Енді анық байқадым Мәликенің аяқ жағы жылан денелі екен. Құйрығымен су сабалап ойнап отыр. Ирелендеген ұзін құйрығы судың ана жерінен бір мына жерінен бір бой көрсетіп су ішінде ойнақ салып жүр»[5]. Шығармадан ертегі желісін байқаймыз. Қыздың жануарлар әлеміне баруы, құстар мен жануарлардың тілдерін түсінуі сияқты эпизодтар кездеседі.

Мәлике образды кейіпкер. Қазіргі таңда заманның қилы жағдайында, адамзаттың қасындағы адамды көруге, мән беруге уақыты тапшы, сондықтан әр адам өз тіршілік болмысының табиғатына қарай өмір рахатын әрқилы табады. Әр адам өз әлемінде. Жазушының осы әңгімесі жайлы әдебиеттанушы А.Ш. Асқарова кеңінен талдап, өзіндік көзқарасын жазған мақаласында: «Қойшыбек Мұбарактың «Тарғыл мысығы» мистика-мифологиялық әңгімесінен ертегі желісін кездестіреміз. Басты кейіпкер Ерлан мен көрші қыз Мәлике (Мәликенің аяқ жағы жылан денелі) екеуі арқылы әңгімеге өрбіген. Ерлан қанша жыл көрші тұрған үйде бойжеткен қыздың барын білмеген. Ата-анасы жасырып отырған қыз, түнде жыланға айналады. Түнде қыздың өмірі басталады. Су астындағы

тіршілікке барады, жан-жануарлар өмірін көреді. Бірақ адам болып жаралған Мәликені жазушы адам өміріне араластырмайды.

Жазушының қызды жылан кейіпіне енгізудің сыры неде? Жылан мифологиялық танымның негізі. С.Қондыбай «жылан культі – арғы қазақ мифологиясының басты сипаттарының бірі» - деп жазған. Сонымен қатар жылан образының кейбір функцияларына тоқталып, анықтама берілген. Зерттеушінің еңбегіне сүйенетін болса, әңгімедегі Мәлике жыланның тотемдік сипаттағы образы. Суға байланысты жылан қыз – ол ата-баба рухы ретінде адамдарды қорғайды. Мәлике адамзаттың адам қалпын сақтаушысы. Қазіргі кездегі адамдардың өзіншілдігі, айналада не болып жатқанын аңғармауы, мән бермеуі.

«Жалпы, адамдар қызық... Жер бетінде тек біз ғанамыз деп түсінеді... Қарашы анау кәрі еменнің басына, нені көрдің?.. –деп сұрады.

Мен таң-тамаша болып көзімді қайта-қайта уқалап емен басынан жанарымды тайдыра алмай қалдым. Күндегі қалың қарғаның мекені болған емен, үстілеріне жабыстыра қап-қара шағи көйлек киінген қалың канизактар ортада отырған қара сақалды шалды айнала би билеп, той тойлап жатыр.

Бақытсыздар тек адамдар ғана. Адам болғаннан қорқады» [5]– деп жылан құйрықты қыз күрсінеді.

Әдебиет – әртүрлі күйлерді сипаттайтын адам өмірінің ажырамас бөлігі. Қоғамның даму процесінде әдебиет те өзгеріске ұшырайды және оның өзгеруіне жауап береді және әдебиет біздің заманымыздың өзіне тән ерекшелігін көрсетеді» [1]- деп әңгімеде мистикалық мотивпен қатар, мифологиялық элементтерді көрсете, мифомистикалық сарында жазылған шығарма қатарына жатқызады.

Қойшыбек Мұбарактың «Жат қолында» әңгімесін де мифомистикалық сарындағы туынды. Әңгімеде мифологиялық кейіпкерлер кездескенмен, қазіргі қоғам психологиясы мен ой-санасы беріледі. Яғни, мистикалық және мифологиялық бейнелер санасы арқылы қазіргі қоғам ойын жеткізген. Жазушының «Қол жаулық», «Перінің көші», «Қол жаулық», «Ескексіз қайық», «Пері қыз», «Қырық бірінші бөлме», «Жат құшақ» т.б көптеген туындыларында мифтік кейіпкер «пері қыздары» кездеседі. Жазушы шығармаларында пері бейнесі адамның өмірін таразылап, бағалаушы, сынаушы ретінде қызмет етеді. «Жат құшақ» әңгімесінде жас жігіттің түсіне енген қызға ғашық болуы. Күннен-күнге ғашық болған жігіт бақсы анаға барып, тылсым күш арқылы өз өміріне енгізу. Ғашығымен қараңғылықта бірге өмір сүруге шарттасады. Дүниеге кіндіксіз бала келеді. Баласы мен әйелін жарықта көргісі келген жігіт, әйелін буға айналып, бала болса ауада қалқып тұрады.... Адамның сансыз арманы жетесіз ұрпақты жаратып, болашағының негізсіз болмасына кім кепіл етеді сияқты идея негіз болған. Әдебиеттанушы Жолдасбек Мәмбетов «Мистиканың үзілмей жеткен арқауы» атты мақаласында «Туынды тұнып тұрған – мифология. Енді сөзімізді дәлелдесек, біріншіден, кейіпкерлер жүйесі дәстүрлі емес, керісінше бақсы ана, елес әйел, елес бала яғни фольклорлық қаһармандарға тән бейнелер көрініс берсе, екіншіден, ертеде батырларымыз періге үйленді, ал бүгін ХХІ ғасырдың жаңа кейіпкері елеспен бас қосты. Үшіншіден, жануарға не құсқа құбылу – жігіт түсіндегі елестің өңіне айналуы болып табылады. Бақсы – шамандық түсінікте қалыптасқан екі әлемді байланыстырушы ғаламат тылсым күш иесі» [6] - деп түйін жасайды. Дәстүр мен жаңашылдықты байланыстыра, шығармашылығына өзек ете, өзіндік стиль қалыптастырған жазушы.

Қойшыбек Мұбарак туындыларына қоғамдағы әлеуметтік және рухани-мәдени мәселелері өзек болған. Жазушы қазіргі таңдағы халықтың жағдайын көрсету мақсатында көркем әдіс-тәсілдерді пайдалана, реалды ахуалды суреттейді. Жазушының туындыларын тақырыбына қарай фольклорлық мотивтерден және мистикалық сарындағы әңгімелер деп бөліп қарастыруға болады. Қазіргі қазақ прозасындағы тылсым күш пен реализмді үндестіре, мистика жанрын дамытушы жазушы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Асқарова А.Ш. Мистика в казахской и зарубежной прозе. ТОМ 73 № 4 (2021): КЕРУЕН. URL: /https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/96
2. Мұбарак Қ. «Жылауық тал». URL: https://ult.kz/post/koyshybek-mubarak-zhylauyktal-angime
3. Мұбарак Қ. Жат құшақ: мистикалық хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2012. – 272 б.
4. Мұбарак Қ. «Қол жаулық». URL: https://massaget.kz/layfstayl/debiet/proza/23952/
5. Мұбарак Қ. «Тарғыл мысық». URL: https://www.minber.kz/2012/05/qojshybek-mubarak-targyl-mysyqanggime/
6. Мәмбетов Ж. Мистиканың үзілмей жеткен арқауы. URL: https://erjanibek.kz/qogamdyq-kory/2615

УДК 328

Сәдібекова Гүлжайнар Маратқызы

МН-Кял-21-1, 2 курс

Эл. Пошта: Guljainar910128@mail.ru

Ғылыми жетекші: Алашбаева Жанна Нұрланқызы
аға оқытушы, PhD

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ, СИПАТТАРЫ

ЭТАПЫ, ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКОГО НАУЧНОГО РАЗВИТИЯ

STAGES OF KAZAKH SCIENTIFIC DEVELOPMENT, CHARACTERISTICS

Аннотация. Мақалада қазақ әліпбиінің ғылыми даму кезеңдері, сипаттары мен ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар грамматика мен емле негіздері эзірленді. Қазақ әліпбиінің даму кезеңдері, сипаттары және қазақ тіліне тән дыбыстар енгізілгені туралы қарастырылады. Латын графикасына көшу ұлттық сананы көтеруге және қазақ тілінің дамуына қосымша серпін беруге арналған.

Кілтті сөздер. Ежелгі түркі жазулары, емле, әліпби, араб графикасы, латын жазуы, қазақ әліпбиі.

Аннотация. В статье рассматриваются этапы, характеристики и особенности научного развития казахского алфавита. Рассматривается степень развития казахского алфавита и его качества и современная версия казахской кириллицы очень успешна и включает в себя звуки, характерные для казахского языка. Переход на латинскую графику призван поднять национальное сознание и придать дополнительный импульс развитию казахского языка.

Ключевые слова. Древнетюркские надписи, алфавит, орфография, алфавит, арабская графика, переход на латиницу, казахский алфавит.

Annotation. The article discusses the stages, characteristics and features of the scientific development of the Kazakh alphabet. The degree of development of the Kazakh alphabet and its quality is considered. In addition, thanks to the efforts of Kazakh linguists, the basics of grammar and spelling were developed. It is considered that the modern version of the Kazakh Cyrillic alphabet is very successful and includes sounds characteristic of the Kazakh language. The transition to Latin graphics is designed to raise national consciousness and give an additional impetus to the development of the Kazakh language.

Keywords. Ancient Turkic inscriptions, alphabet, spelling, alphabet, Arabic graphics, transition to Latin alphabet, Kazakh alphabet.

Адамзат тілінің жазу тарихы өте ерте замандардан басталады. Жазудың қалыптасып даму тарихына шолу жасасақ, ең алғашқы *пиктографиялық (суреттік) жазу түрі* б.з.д. 3300 жыл бұрын Шумер мемлекетінде пайда болыпты. Одан кейін идеографиялық (иероглиф) жазу, буын жазуы, әріп (дыбыс) жазуы деген сатылардан өтіпті. Бұлардың атқаратын негізгі қызметі бір болғанмен, бір-бірінен түр-түрпатына, қолданылу кезеңдері мен біртіндеп кемелденуіне қарай ерекшеленеді.

Қазақ тілінің тарихын ақтарсақ бүгінге жеткенге дейін түрлі замандарды, талай тарихи кезеңдер мен оқиғаларды өткеріп, дамып жетілді. *Әр замандағы саяси-экономикалық құылыстың, қоғамдық қарым-қатынастардың, түрлі елдермен болған әдеби-мәдени байланыстардың ықпал-әсеріне қарай, түрленіп, сан алуан бағыт алып дамыды. Әр заман өз ізін қазақ тіл тарихында қалдырды.*

Әр бір халықтың жазу тарихына қарап мәдениеті мен өркениет деңгейін анықтауға болады. Көп уақыт бойы еуропалықтар жабайы санап келген түркі халықтарының төл жазуының болғандығы XIX ғасырда Дания ғалымы Вильгельм Людвиг Петер Томсен көне түркі жазба ескерткіштерінің құпиясын ашқанда ғана белгілі болды.

Түркі тілдері жазуы тарихының алғашқы кезеңі - Көне түркі(Орхон-Енисей) дәуірі. Көне түркілік жазба мұралардың таңбалық емлесі руналық (сына, бітік) жазу. Жазба мұралар V-VIII ғасырларға тиесілі. Бұл дәуірде қазіргі Орталық Азия жерін тұтастай және Шығыс Еуропа мен Батыс Моңғолияның бірталай жерін қамтыған аралықты түркілік ру-тайпалар мекендегені және олардың басын біріктірген Ұлы Түрік қағанатының билік құрғаны тарихтан мәлім.

Әлбетте, бұл – қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму барысында, яғни даму тарихында көне түркілік жазуға дейін ешқандай жазу түрлері болмады дегенді білдірмейді. Оған дәлел – Қазақстан өлкесі бойынша табылған үңгірлердегі, тас-жартастардағы, археологиялық қазба жұмыстары арқылы әйгіленген көне дәуірдің дүние-мүліктердегі (артефакт) түрлі пішіндегі суреттер мен таңбалар (пиктографиялар) болып саналып келсе, белгілі түркітанушы ғалым Қаржаубай Сартқожаұлы 2013 жылы 20 қыркүйекте «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатындатүркілік көне жазудың тағы бір түрі болғанына тың деректер келтіреді. Ол Алтай тауының Моңғолияға қарасты Кіші Ойғыр немесе Ақсай деп аталатын жеріндегі әрбір тастың бетінде б.з.б. XIV-XII мың жылдыққа, б.з.б. VI-IV мың жылдыққа, б.з.б. III-I мың жылдыққа, б.з.б. VIII-I ғасырларына және б.з. XI ғасырына дейінгі дәуірге тиесілі суреттердің аса мол екенін айтады.

Алексей Окладников дейтін атақты археологтың 1965 жылы Қобда аймағының Солтүстік-Сенгір үңгірін зерттеп, сол үңгірден 13 топ суретті фотоға түсіргенін, сол суреттерді біздің жыл санауымыздан 30-25 мың жыл бұрынғы суреттер екенін дәлелдеп, Еуропа өнертанушыла-рының «әлем сурет өнерінің атасы Еуропа» деген тұжырымдарын жоққа шығарды. «Осылайша, алып Алтай, ұлы Алтай әлем мәдениетінің, өнерінің алтын бесігі екенін дәлелдеп, түркі тектес халықтардың рухын көтерді» деп атап көрсетеді.

Қаржаубай Сартқожаұлы осы сұхбатында қазақ жазуының тарихына қажетті тағы да мынадай тың дерек ұсынады: «Ғылымда сақтар мен ғұндардың жазуы болды ма, жоқ па деген мәселе талас тудырып жүрген. Қытай, Еуропа деректері арқылы «бұларда жазу болды» деген болжам жасалғанымен, қандай жазу екені белгісіз еді. Осы жолы біз сурет галереясы тұрған екі тау саласынан сақ, ғұн дәуірінің үш мәтінін тауып әкелдік. Мәтін бітік (руна) жазуының көне түрімен жазылған. Мұндағы таңбалар, графикалардың белгіленуі өте көне. Орхон жазуының жүйесімен оқуға келмейді. Енді осының методологиясын жасауымыз керек. Содан кейін барып ежелгі сақ, ғұндарды сөйлете аламыз» [15]. Ғалымның осы пайымдауын ескерсек, қазіргі қазақ жазуының тамыры тым тереңде жатыр деп айта аламыз.

IX-XV ғасырлар қойнауында қолданылған ұйғыр жазуы (кейде соғды жазуы деп те аталады) да көне түркілік руникалық жазудың (*Орхон-Енисей-Талас*) заңды жалғасы болып табылады. Өйткені бұл жазу қазіргі ұйғырлардың ғана емес, бүкіл түркі жұртына ортақ жазу болған еді. Аталған кезеңдегі Тоғыз оғыз бірлестігінің (X-XI ғғ.), Оғыз мемлекетінің (X-XI ғғ.) және Қарлұқ қағанаты (756-940 жж.) мен Қараханид мемлекетінің (940-1212 жж.) жазба тілі еді.

Бұл мемлекеттік құрылымдардың құрамында қазіргі ұйғырлармен қатар түркілік ру-тайпалардың көпшілігі болды. Көне ұйғыр жазуы арқылы XI ғасырдың жазба мұрасына жататын Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастаны (1069-1170 жж. Көне ұйғыр тіліндегі нұсқасы Вена қаласындағы Корольдік кітапханада, ал араб әрпіне көшірілген екіншісі, үшінші нұсқасы Каирдың Кедивен кітапханасы мен Ташкенттегі Шығыстану институтының қорында сақтаулы тұр) бізге жетті. Зерттеушілердің айтуынша, кейінірек XIV-XV ғасырлардағы Мауараннахрдың атақты билеушісі Ақсақ Темір әмірлігінің де, сондай-ақ Алтын Орда хандығының да араб жазуымен қатар қолданған жазба тілдерінің бірі – ұйғыр жазуы болыпты.

VI ғасырда Ұлы Түркі қағанаты ыдырап, оның орнына Батыс Түркі қағанаты (603-704 жж.) және Шығыс Түркі қағанаты (682-744 жж.) орнады. VIII ғасырда бұл қағанаттар да тарих сахнасынан кетіп, түркі тайпалары немесе түркілік ру-тайпалар негізінде құрылған мемлекеттік бірлестіктер сол кезеңдегі күшейген Араб халифаты үстемдігінің ықпалына түсе бастады. Сөйтіп, түркі халықтарының дәуірі жүріп тұрған кезеңнің руналық жазуы олардың басынан бақ тайып, арабтардың үстемдігін мойындағаннан бастап бірте-бірте қолданыстан шығып, ұмытыла бастады.

Ислам дінін тарату мақсатында мектеп, медреселер ашқан арабтар өз жазуын пайдаланып, өз сөздерін қолданды. Қандай да болсын оқыту (діни, ғылыми, біліми, әдеби, мәдени т.б.) тілі араб жазуына негізделгендіктен, түркітілдес халықтар арасына араб, парсы сөздері кеңінен тарай бастады. Араб-парсы тілінен олардың тіліне тек діни сөздер ғана емес, ғылым мен білімге, мәдениет пен әдебиетке, дүниетанымға, мемлекеттік-әкімшілікке басқаруға қатысты да көп сөз енді. Өйткені сол кездегі араб ғылымы мен білімі, араб әдебиеті мен мәдениеті – дүниежүзі бойынша озық болатын.

Алайда аталған кезеңнің алғашқы ғасырларында араб жазуы арқылы сауат ашқандар жалпы халықтың өте аз мөлшерін ғана құраған еді. Көпшілік халық оқу-жазуды білмейтін. Сол себептен араб-парсы сөздері көшпелі халыққа, негізінен, ауызша тарап, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ ру-тайпалары тілінің ішкі заңдылықтарына бағынып, олардың сөздік құрамына дыбыстық-құрылымдық жағынан өзгеріп енді.

Ал сан ғасырлар бойы көне ұйғыр және араб жазуымен түркіше жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік (Құтты білім)» (1069 ж.) атты дастанын, араб жазуымен түркіше жазылған Махмұт Қашқаридың «Диуану лұғат-ат түрік (Түрік тілі сөздігі)» (1072 ж.) атты еңбегін, Ахмет Югнакидің «Һибат-ул хакаик (Ақиқат сыйы)» атты дидактикалық поэмасын (XII ғасырдың соңында жазылып, 1444 жылы соңғы көшірмесі жасалған), Қожа Ахмед Яссауидің «Диуани хикмет (Даналық кітабы)» (1060-1063 жж.) шығармасын, «Кодекс куманикус (Қыпшақ сөздігі)» (1303 ж.) тарихи жазба ескерткішін, Мұхаммед Хорезмидің «Мұхаббат-наме» (1353 ж.) атты дастанын, Сейф Сарайдың «Гүлстан бит-түрки» (1391 ж.) атты поэмасын, Қадырғали Жалаиридың «Жамиғ-ат таурих» (1598-1600 жж.) атты тарихи шығармасын, Әбілғазы Баһадурдың «Шежіре-и түрік» (1640 ж.) тарихи шежіресін және осылар секілді басқа да көптеген жазба мұраларды тек арабша хат танығандар ғана оқып түсінген. Олардың таралымы да мардымсыз болған. Себебі ол заманда баспахана ісі онша дами қоймағандықтан, көбінесе қолмен көшіріліп, санаулы данамен тарайтын. Бұқара халықтың кейбір сауатты өкілдері ғана болмаса, көпшілік оларды жаппай тұтына алмайтын. Оқығандардың көмегімен жалпы мазмұнымен таныс болып, жадында сақтағандар жыр-қиссалар, аңыз-әңгімелер т.б. ауыз әдебиеті жанрларының өзге де түрлері арқылы ауызша таратып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған.

Түркі әлеміне кең тараған араб жазуы моңғол шапқыншылығына байланысты XIII ғасырдың екінші ширегінен бастап түркілік сипат ала бастады. Себебі Шыңғыс ханның екі ұлы – Жошы хан мен Шағатай хан билеген ұлыстар қазіргі Қазақстан мен Орталық Азияның жерін қамтыған болатын. Олардың билігіне қараған халықтың басым бөлігін түркілік ру-тайпалар құрады. Моңғол шапқыншылығы дегеннің өзін де шартты түрде қабылдау қажет сияқты. Себебі Шыңғыс хан қолының құрамын негізінен түркілік ру-тайпалар құрағаны белгілі. Тіпті Шыңғыс ханның өзі де түрік тілінде сөйлеген деген ғылыми болжам бар. Бұл жөнінде Хасен Қожа-Ахмет өзінің «Ана тілі» газетінің 2013 жылғы 14 қарашасында жарияланған «Ұлы қаған қай тілде сөйлеген» деген мақаласында нақты деректермен таратып жазады.

Орта ғасырлық Қазақстанның мешіт-медресесі бар қалалары орналасқан оңтүстік өлкесінде Шағатай ұлысының билігі жүрді. Сондықтан да арабша түркілік жазу біршама отырықшылық кәсіпке негізделген осы ұлыста айтарлықтай дами түсіп, «шағатай» жазуы деген атауға ие болып кең тарайды. Алайда екі ұлыстың арасындағы саяси-мәдени байланыс, сауда-саттық сияқты қарым-қатынас тығыз болды. Негізінен көшпелі түркі (қазіргі қазақ) ру-тайпаларынан құралған Жошы хан ұлысы (кейінірек Алтын Орда деп аталды) да араб жазуын пайдаланды. Тіпті Араб халифатының Египеттегі ел биліктін тартып алған мәмлүктер (қыпшақтар) мемлекетінің құрылуына (XII- XIV ғғ.) және «Алтын Орда» хандығы (XIII-XIV ғғ.) билігінің күшеюіне байланысты араб жазуына негізделген түркілік жазу кеңірек өріс алып, өркендей түсті.

Еуразия ауқымында түркі тілін білу қажеттігі туындап, араб жазуы негізінде «Кодекс куманикус» (Қысқаша қыпшақ сөздігі. Авторы белгісіз. Бұл еңбек «қыпшақ жазуының» жәдігері. Сөздік армян жазуымен де жазылып, мұра болып қалған) сияқты еңбектер де жазыла бастады. Жоғарыда аталған жазба мұралардың көпшілігі осы дәуірге тиесілі, яғни орта түркі жазба ескерткіштері болып саналады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, «шағатай» жазба әдеби тілі қазіргі халықтар мен ұлттардың жазба әдеби тілі сияқты жалпыхалықтық емес, хат білетін сауатты адамдарға ғана арналды. Оны сауатты адамдар ғана оқып қолдана алатын болған. Сондықтан да оны кез келген қарапайым адам күнделікті сөйлеу тілі сияқты емін-еркін пайдалана алды десек, артық айтар едік. Алайда ол жазу тілі болғандықтан, әрине, оның өзіне тән емле ережелері мен хат жүзінде қалыптасқан үлгілері, дағдылы дәстүрлері болды. Ол ережелерді көркем шығарма не хат-хабар, ісқағаздары, тағы басқадай дүниелерді жазатын адамдар мен оқитын адамдар ғана жетік біліп, мұқият сақтап отырған. Оның нақты көрінісін жоғарыда аталған жазба мұралардан тыс, сол дәуірге жататын тарихи жазба құжаттар мен хат-хабарлық (эпистолярлық) жазбалар, әсіресе XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырда Санкт-Петербург, Қазан, Уфа қалаларынан басылып шыққан түрлі мазмұндағы эпостық және лиро-эпостық жырлар мен қиссалар тілінен, солардағы сөз саптау үлгілерінен көреміз.

Шағатай жазба тілі кең қолданыста болған кезеңдегі түрлі жазбалар мен әдеби шығармалардың тілі мен көркемдігіне және мазмұнына тереңірек бойлап қарасақ, дін-ислам ұстанымының басым күйде болғанын байқаймыз. Ол оның, ең бірінші кезекте, араб-парсы тілі элементтерінің аса молдығынан аңғарылса, екіншіден, ұзақ жылдық араб-парсылық жазбаша әдеби дәстүрдің үстемдігінен байқалады.

Шағатай тілі өз кезінде түркітілдес халықтардың, соның ішінде қазақ жазба әдеби тілі мен жалпыхалықтық тілінің дамуына айтарлықтай ықпал етті. Ол – көне дәуірден бері келе жатқан түркілік ауыз әдебиеті үлгілерін, алуан түрлі сөз өрнектерін, сөз қолданыстарын хатқа түсіруге жағдай жасай отырып, олардан қол үзбеуімізге септігін тигізді. Сонымен қатар тілімізге кері әсер еткен де еді.

Мәселен, шағатай жазуымен жазылған түрлі жазбаларда араб-парсы сөздері ретсіз көп қолданылатын еді. Соның зардабы күні бүгінге дейін сақталып келе жатқаны да шындық. Бұның ең негізгі себебін араб жазуының қазақшаға бейімделмей алынып, ұзақ

жылдар (сан ғасырлар) бойы қолданылуынан, яғни араб жазуына негізделген төл әліпбиіміздің дер кезеңде қалыптаспауынан деп түсінуге болады.

«Қазақтың жазба әдеби тілінің қалыптасуына орта түркілік жазба әдебиеттермен қатар татар тілінің де тигізген теріс әсері аз болмаған. Қазақ еліндегі сауатты адамдардың бәрі дерлік татар молдалары мен сол молдадан оқыған адамдардан сабақ алғандығы және сол кездегі баспа орындарында татар интеллигенттерінің болуы, шығарылған кітаптардың бәрі дерлік татар редакторларының қолынан өтуі себепті кітаптардың тексінде татар тіліне тән неше түрлі сөз қолданыстары мен сөз формалары мол кездеседі. Бұл жөнінде И.И. Ильминскийдің айтқан мына бір сөзі өте орынды болу керек: «Өкінішке орай, далалы аймаққа татарлар алып келген, кейіннен қырғыздар арасына кең тараған мұсыл-манша сауаттылық татарша бағыт алып отыр. Сондықтан қырғыздар жазған қағаздар мен хаттардың ішінен таза қырғыз тілінде жазылған нұсқасын табу қиын. Бұған қосымша, араб алфавиті қырғыз тілінің дауысты дыбыстарын дәл бере алмайды. Тіпті кейбір таза қырғызша жазылған ескерткіштің өзі де татар тілінің әсеріне ұрынған» [6, 5 б.].

Ал, осы ой Мүрсейіттің жоғарыда аталған қолжазбасынан мынадай бір сөйлем арқылы дәлелденеді: «Мусаннап Ибраһим Мархум Қунанбай ұғлының қазақтың мінездері туғралы айтқан сөзі уа насихаты йедгер үяүн тийишлидүр Михаил Ибраһим ұғлына (Мүрсейіттің қолжазба дәптері. 1905, 129-6.). Осы сөйлемді татариланбаған деп кім айта алады? Осындағы тийшилидүр мен қазақтың деген сөздердің өзі-ақ бұл сөйлемнің татариланып кеткенін көрсете алады.

Ал, «йазғучы молла Мүрсейіт Бікі мархум ұғлы» дегенде арабизм мен орта түркілік жазу дәстүрінен басқа қазақ тілінде айтылған ештеңе де жоқ.

Дегенмен, бұл сияқты ықпалдар қазақтың өзінің халықтық тілінің негізінде жасалған жазбаша әдеби тілінің жүйесінде тұрақты орын ала алмаса да, атадан балаға, баладан келешек ұрпаққа ауысып, жетегін үзбей келе жатқан ондай дәстүрлі үлгілер ойлылық пен даналықты, шешендік пен тапқырлықты көркем бейнелеудің амал-тәсілдері болып орнығып қалған.

Орта түркі әдеби тілі мен қазақтың әдеби тілінің сабақтастығындағы осындай бір дәстүрлі үлгі фразалық тіркестердің құрылымы мен қолданылуынан анық көрінеді. Мысалы, орта түркі жазба әдеби тілінде «сұлу» сөзінің баламасы ретінде ай йүзім, йүзі күн, толун ай, пісте ағыз(оймақ ауыз) сияқты фразалар; «көріксіз» сөзінің баламасы ретінде булт йүзлүг, сынык көңүл сияқты фразалық тіркестер айтылса, «ұшқыр» сөзінің синонимі болып көңіл құшы, көңіл сұңқуры тәрізді тіркестер қолданылған. Ал, Абай өлеңдерінде: Көңіл құсы құйкылжыр шар тарапқа, Адам ойы түрленіп ауған шақта (Абай, 1-т., 202-6.) немесе Сынык көңілім көп кешер, Майда қолмен ұстасаң (Абай, 1-т., 249-6.) деп, көңіл құсы, сынык көңіл түрінде айтылады.

Бұл – әрине, орта түркі жазба әдеби тілінен ауысқан көптеген игі әсерлердің бір ғана көрінісі. Орта түркі әдеби тілінен осы сияқты көр-кемдеуіш құралдармен бірге әлеуметтік, философиялық, жалпы ғылыми және мәдени атау – терминдермен молығу қазақ әдеби тілінің қорын байытып қана қойған жоқ, оның цивилизациялы халықтар әдеби тілдері дәрежесіне көтерілуіне мүмкіндік жасады. Яғни, әдеби тіл сөздік қорының толығып, икемділігінің артуы жазуды, жазба тілді қабылдап қалыптастыруға жағдай жасады» [7, 65-67 б.].

VIII ғасырдан XX ғасырдың алғашқы жылдарына дейін жеткен арабша түркілік жазу дәуірі шартты түрде Қараханид (X-XII ғғ.) және Алтын Орда (XII-XV ғғ.) кезеңі деп екіге бөлініп қарастырылады. Осы кезеңдердің жазуын «қадим» (ескі) жазуы деп те атайды. Ал арабша түркілік жазудың XV ғасыр мен XX ғасырдың басына дейінгі кезеңін жаңа дәуір дейді. «Жадид» (жаңаша) жазуы осы дәуірдің соңғы онжылдықтарында қалыптасып дами бастады.

Қадим жазу үлгісі, зерттеушілердің көрсетуі бойынша, қазақ жерінде «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты», «Айқап» сияқты қазақтың алғашқы газет-журналдары шыға бастаған кезеңге дейінгі уақытта кең қолданыста болған. Бұл жазудың бір ерекшелігі дауысты дыбыстарды арнайы таңбаламай, харакаттар арқылы белгілейтін. Ал жадид жазуы харакаттардың орнына арнайы дауысты дыбыстардың таңбаларын пайдаланды.

Сөйтіп, жадид жазуының қолданысқа енуі – қазақтың төл сөздерін барынша дұрыс таңбалап жазуға жасалған алғашқы қадам болды. Алайда жадидше жазуда да араб әліппесіндегі қазақ тілі дыбыстық жүйесіне еш қатысы жоқ әріп-таңбалардың барлығы – түгелге дерлік пайдаланылды. Бұл болса, қазақ сөздерінің табиғи бітім-болмысына нұқсан келтіріп, олардың емлесі (орфографиясы) мен айтылымы (орфоэфиясы) арасындағы үйлесімді тым алшақтатып жіберетін еді. Сол себептен ХХ ғасырдың басында араб әліпбиінің осы бір кемшілігін жойып, қазақ сөздерін дәл таңбалай алатындай етіп, ұлттық әліпби жасау қажеттілігі туындады.

Осы ретте ескере кететін бір жәйт – қазақ ұлтының Ресей империя-сының құрамында болған жылдардың соңына таман, яғни ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасырдың басында қазақ сөздерін дұрыс таңбалап жазуға қатысты орыс (кирилл) жазуын қазақшаға икемдеу бағытында да жұмыстар жүргізілді. Бұл миссонерлерлік, орыстандыру саясатының мақсаты еді. Осы мақсат-мүддені көздеген орыс оқымысты-миссионерлері сан ғасырлар бойы қазақ қоғамына белгілі бір дәрежеде қызмет етіп келген араб жазуын барынша жоққа шығаруға тырысып, оның кемшін тұстарын баса көрсетіп дәлелдеп бақты. Олардың сол миссионерлік түпкі ойын ашып көрсеткен еңбектер кеңестік жүйе күйрегеннен бері айтарлықтай дәрежеде жазылып келеді. Солардың ішіндегі ең іргелісі де мазмұндысы деп танымал ғалым, ф.ғ.д., профессор Мекемтас Мырзахметовтің «Қазақ қалай орыстандырылды» [8] деген маңызды еңбегін атап көрсетуге болады. Басқа ғалымдар да бұл саясаттың түпкі мақсатын терең түсініп, өз еңбектерінде мәнін ашуда. Мәселен, **ф.ғ.д., профессор Айтмұхамет Тұрышев «Сарыарқа самалы»** газетінде жарияланған «Жазба тілдің қысқаша тарихы» деген мақаласында: «Миссионер ғалымдар араб таңбаларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесін нақпа-нақ бейнелеудегі кемшіліктерін көрсетіп, кириллицаға тезірек көшіруге әрекеттенді. Олар өз ойларын «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» сынды басылымдарда жариялап отырды.

«Дала уәлаяты» газетін шығарушылардың бірі – Д.Сұлтанғазин араб жазуының орнына орыс әрпін қолдануға қарсылық білдіреді. Ол қазақ білмейтін бөтен әліпбиді қолданғанша, араб қаріптерін жетілдіру керек деген ойын айтады. И.Ильминскийдің орыс әріптерін пайдалану керек деген пікірін қатты сынға алады. Токетері, Сұлтанғазин араб әліппесін қазақ тіліне лайықтап өзгерту туралы ұсыныс жасайды.

1912 жылы «Қазақ» газетінде басылған Ахмет Байтұрсынұлының «Бастауыш мектеп» деген мақаласында: «... қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отырған. Сол школдар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді, қазақ тұтынып отырған араб қарпін тастатып, орыс қарпін алдырамыз дейді. Сол үшін балалар ана тілін оқымай, орыс тілін оқысын, ана тілін оқыса да, орыс қарпімен оқысын дейді. Өкіметке керегі – мемлекеттегі жұрттың бәрі де бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, ал халыққа керегі – өз діні, тілі, жазуының сақталуы» деп қазақтың дініне, тіліне, жазуына төніп келе жатқан қатерді ескертеді» [9], – деп жазады.

Сөйтіп, Н.И. Ильминский, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов, В.В. Ката-ринский, Н.Ф. Катанов сияқты т.б. адамдар қазақтарды біртіндеп орыс-тандыру, шоқындыру мақсатында орыс әліпбиіне негізделген қазақша әліппелер дайындады. Бұны Н.И. Ильминскийдің: «Орыс мектептерінде тәрбиеленуші қазақ жастары арасында, сөз жоқ, мұсылман дініне салқын қарайтын, өз ана тілдерін жанын сала сүйетіндер бар. Соларға орыс альфавиті қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін сақтаудың негізгі амалы деп ұғындыра алсақ, олар қырғыз тіліне орыс альфавитін енгізуде көп нәрсеге көмектесе алар еді» [10, 20], – деген сөзінен нақты аңғаруға болады.

Православие дінін уағыздап, бүкіл қазақ жұртын шоқындыруды, орыстандыруды көздеген миссионерлер тіпті қазақ топырағынан шыққан алғашқы ағартушы ғалым-педагогтардың бірі – атақты Ы.Алтынсариннің өзін де осы мақсатқа пайдаланды. Алайда олардың орыс жазуына негіздеп құрастырған әліпбилері қазақ тілі дыбыстық жүйесін дәл таңбалап бере алмағандықтан, өміршең бола алмады.

Арабша түркілік жазуды өңдеп-жетілдіріп, қазақтың төл әліпбиіне айналдыру мақсатындағы талпыныстар, іс-әрекеттер жалғаса берді.

1907-1914 жылдар аралығында М.Нұрбаев («Әліппе». – Уфа, 1910 ж.), З.Ерғалиұлы («Қазақ әліппесі». – Қазан, 1910 ж.), М.Малдыбаев («Қазақша әліппе». – Қазан, 1912 ж.), Х.Сәрсекеев, И.Арабаев («Әліппе». – Уфа, 1913 ж.), К.Сырғалин («Қазақша ең жаңа әліппе» – Қазан, 1914 ж.) сияқты т.б. қазақ авторларының әліпби нұсқалары баспадан шықты. Олардың қайсыбірі қысқа мерзімдік қолданыста да болды.

XX ғасырдың аяғында адамзат қазіргі қазақ тілі мәселелеріне, оның ішінде жазуға мән бере отырып, өткен мыңжылдықтарды тағы бір рет қорытындылады. Халықтың ең үлкен өнертабысы – жазу. Оның шығу тегі тіл білімінің күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Қазіргі жазудың негізінде ежелгі жазу жатыр.

А а	Ә ә	Б б	(В в)	Г г	Ғ ғ	Д д	Е е	(Ё ё)	Ж ж	З з	
a	ä	b	(v)	g	ǵ	d	e	(ë)	ž	z	ʃ
[a]	[æ]	[b]	[v]	[g]	[ǵ]	[d]	[iɛ]	[jo]	[ʒ]	[z]	alip
И и	Й й	К к	Қ қ	Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п	
иййй	қысқа и	ка	қа	эл	эм	эн	эң	о	ө	пе	
i	j	k	q/kh	l	m	n	ŋ	o	ö	p	ش
[ej/aj]	[j]	[k]	[q]	[l]	[m]	[n]	[ŋ~ɳ]	[ɔw]	[yɔ]	[p]	shyn
Р р	С с	Т т	У у	Ү ү	Ү ү	Ф ф	Х х	Һ һ	(Ш ш)		
эр	эс	те	уу/уу	ү	ү	эф	ха	һа	це		
r	s	t	u	ü	ü	f	x	h	c		
[r]	[s]	[t]	[w/ɯw/ɯw/əw/əw]	[u]	[u]	[f]	[x;q]	[h]	[ts]		
(Ч ч)	Ш ш	(Шш)	(Ъъ)	Ы ы	І і	(Ьь)	(Ээ)	Ю ю	Я я		
че	ша	ша	ъ айыру	ы	і	ь жіңішкелік	э	йу	йа		
č	š	šš	belgi	y	i	belgi	è	ju	ja		
[tʃ]	[ʃ]	[ʃ]	"	[ɣ]	[i]	'	[e]	[ju/jy]	[ja]		
											و
											waw
											o
											[ɔw]

Қазақстанда латын жазуына көшу қозғалысы 1923 жылы басталды.

Көптеген пікірталастардан кейін 1929 жылы Қазақ әліпбиін латын графикасына (латындандыру) аудару жүзеге асырылды. Газеттер мен журналдар латын қарпімен басылып, мектептерде латын әліпбиі енгізілді. Мұның бәрі оқытудың жаңа түрін, қаріп жасауға, оқулықтар шығаруға және мұғалімдерді даярлауға үлкен шығындарды қажет етті. Латын негізіндегі қазақ әліпбиінде қазақ тілінің ерекше дыбыстарын беру үшін оларға қажетті белгілер қосылған 30 әріп болған. Алайда Қазақстандағы латын жазуының өмірі 1929 жылдан 1939 жылға дейін қысқа болды. 1940 жылдың қараша айынан бастап КСРО-дағы қазақ жазуы толығымен кириллицаға ауыстырылды. Көрнекті лингвист С. Аманжолов әзірлеген Қазақ кириллицалық әліпбиі 42 әріптен тұрады. Негізінен орыс тілінің әліпбиі негізінде құрастырылған. Қазақ лингвистерінің арқасында грамматика мен емле негіздері әзірленді. Қазақ кириллицасының қазіргі нұсқасы өте сәтті екенін мойындауымыз керек. Оған қазақ тіліне тән дыбыстар енгізілген. Әсіресе С.Аманжолов әліпбиінің артықшылықтары басқа түркі халықтары қолданатын кирилл алфавиттерімен салыстырғанда сезіледі.

Латын графикасына көшу ұлттық сананы көтеруге және қазақ тілінің дамуына қосымша серпін беруге арналған.

Осыған қарамастан, қазіргі тарихи кезеңде қазақ жазуының латын графикасына көшуі толық негізделгеніне сенімдімін. Ол ұлттық сана-сезімді көтеруге және қазақ тілінің дамуына серпін берді.

Латын әліпбиіне көшу бізге бірқатар маңызды сұрақтар туғызады: алфавит тіл үшін қандай рөл атқарады? Қазақ тілі мен оның алғышарттарының әліпбиі тарихтың әртүрлі кезеңдерінде қалай өзгерді? Алфавиттің өзгеруі неге негізделген?

Осы мәселелерді толық түсіну үшін алдымен алфавит пен лингвистикаға мән береміз. Алфавит – графикалық белгілердің белгілі бір жиынтығына негізделген жазу жүйесі. Алфавит таңбаларында фонетикалық (дыбыс) және идеографиялық (түсінік) функциялар болуы мүмкін.

Лингвистер жазуды дамытудың келесі кезеңдерін ажыратады: пәндік жазу (хабарламалардың мағынасы объектілердің көмегімен жеткізілді), пиктографиялық жазу (суреттер-пиктограммалар) және одан дамыған иероглифтік жазу, силлабикалық жазу және, сайып келгенде, алфавиттік жазу.

Бүгінгі таңда әлемдегі ең көп таралған алфавиттер графика мен фонетиканың, символдар мен дыбыстардың байланыс принципіне азды-көпті негізделген. Ерекшеліктердің бірі – кескінді семантикалық категориялармен байланыстыратын логографиялық таңбаларды қолданатын ең көне қытай алфавиті.

Мемлекеттік тіл үшін алфавитті таңдау қарапайым мәселе емес. Алфавит – бұл тілдің визуалды және құрылымдық көрінісі. Этнограф және лингвист Ю. В. Кнорозовтың пікірінше, алфавит сонымен қатар «фасцинацияны» беру қасиетіне ие, яғни белгілі бір эмоционалды семантикалық жүктемені көтереді, ақпаратты біздің санамызға енгізеді.

Біз тек сөздер мен белгілерді көріп қана қоймай, «суреттің» өзін, жазулардың пайда болуын есте сақтаймыз, бұл біздің әлемді қабылдауымызға, мәдени бірегейлігімізге әсер етеді.

Бүгінде Қазақстанда жаңа қазақ әліпби дәуірі басталды. «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26-қазандағы № 569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19-ақпандағы № 637 Жарлығы шықты.

2017 жылғы 11-қыркүйекте Шаяхметов атындағы республикалық тілдерді дамыту үйлестіру-әдістемелік орталығының директоры, филология ғылымдарының докторы Ербол Тілешов диграфтарға негізделген қазақ әліпбиінің нұсқасын ұсынды. Атап өтілгендей, диакритиктер (әр түрлі жол үсті, жол асты, сирек жолішілік белгілер) қазақ тілінің ерекше дыбыстарын сақтауға толық мүмкіндік пен кепілдік бермейді. Ұсынылған алфавит 25 таңбадан тұрды және сегіз диграфты қамтыды.

Дыбыстарды берудің үш әдісі бекітілген: 1 дыбыс - 1 белгі, 1 дыбыс - 2 белгі, 1 дыбыс - диграф жүйесі. 2017 жылғы қазақ әліпбиінде 8 диграф ұсынылған: Ә - ае, Ө - ое, Ү - уе, Қазақ - ng, F- gh, Ч - ch, Ш - sh, Ж - zh.

Арнайы әріптер жоғарғы үтірлердің көмегімен жазылады. Диграфа – бір дыбысты бірге білдіретін 2 әріптің тіркесімі.

Алфавиттік реформа кейбір әріптерді басқаларына механикалық ауыстыруды қамтымайды, өйткені бұл дыбыстардың айтылуының ұлттық ерекшелігін беру мүмкіндігін жоғалтады. Содан кейін ұсыныстар мен ескертулерді қарау кезеңі болды. Интернетте диграфтар арқылы saebiz деп жазылатын «сәбіз» (сәбіз) сияқты сөздер талқылана бастады. Сондай-ақ жаңа қазақ әліпбиінің жобасын әзірлеушілер қазақстандықтар «w» әрпін қабылдамады деген пікірге келді.

2017 жылғы 9-қазанда Мемлекет басшысына қоғамдық талқылау барысында келіп түскен ұсыныстарды ескере отырып дайындалған латын графикасындағы қазақ әліпбиінің бірыңғай стандартының тағы бір жобасы ұсынылды. Ол 32 әріптен тұрды. Қазақтың сегіз дыбысын қолдануда апострофты - әріптік емес таңбаны жоғарғы үтір түрінде "Y" әріпін - латын "I" апострофты қолдану ұсынылды.

20-ақпанда Мемлекет басшысы латын әліпбиіндегі қазақ әліпбиінің апострофсыз жаңа нұсқасын бекітті. Онда диакритиктер-акуттар пайда болды. Латын тілінде Ә, И, Е, F, ғ, Ө, Ү, У әріптерінің жазылуы өзгертілді, сондай-ақ диграфтар (sh, ch) енгізілді.

Қорыта келе айтарымыз жаңа алфавитке көшу процесі жаңа емле ережелерін қабылдаумен қатар жүреді. Енді көптеген таныс атаулар басқаша көрінеді.

Латын әліпбиіне көшуді 2025 жылға қарай аяқтау жоспарлануда, бұл түпкілікті нұсқа емес. Қазақстанның латын әліпбиіне көшуінің мұндай процесі осы жазу жүйесінің әлемде үстемдігіне байланысты. Осылайша, мемлекеттің әлемдік қоғамдастықпен байланысы жеңілдетіледі деп үміттенеміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Развитие казахского советского языкознания. — Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1980. - С. 128. - 242 с.
2. Об уточнении порядка расположения букв казахского алфавита и об утверждении «Основных правил орфографии казахского языка» (Указ от 5 июня 1957 года) // Сборник законов Казахской ССР и указов Президиума Верховного Совета Казахской ССР, 1938-1981.- 1981. - Т. I.
3. Қазақ жазуларының тарихы // <https://www.exclusive.kz/expertiza/obshhestvo>
4. Кнорозов Ю. В. Избранные труды. - СПб.: МАЭ РАН, 2018. - 594+II с.; портрет.
5. "Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы № 569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19 ақпандағы № 637 Жарлығы//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000637>
6. Садакбаев Т.Т.История казахского алфавита. - Казахская цивилизация (Университет Кайнар).- 2018.
7. Президент апострофсыз латын әліпбиін бекітті // <https://qazaqtimes.com/article/34469>

УДК 314

Кәріпбаева Айнұр Ғалымжанқызы
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер» кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
PhD доктор **Ж.Н.Алашбаева**

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ ҮЙЛЕСТІГІ

ГАРМОНИЯ ПРИРОДЫ И ЧЕЛОВЕКА В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

HARMONY OF NATURE AND MAN IN KAZAKH POETRY

Аннотация. Мақалада қазақ поэзиясындағы табиғат пен адам мәселесі арасындағы үйлестік қарастырылған. Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Сұлтанмахмұт Торайғыров және тағы басқа ақындар поэзиясындағы табиғат стихияларының философиясы мен поэтикасының ерекшеліктері және қазақ қоғамының рухани құндылықтары анықталады.

Кілтті сөздер. Табиғат пен адам үйлестігі, қазақ поэзиясы, рухани құндылық.

Аннотация. В статье рассматривается гармония природы и человека в казахской поэзии. Будут определены особенности философии и поэтики стихий природы в поэзии Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева, Султанмахмута Торайгырова и других поэтов, а также духовные ценности казахского общества.

Ключевые слова. Гармония природы и человека, казахская поэзия, духовная ценность.

Annotation. The article examines the harmony of nature and man in Kazakh poetry. The features of the philosophy and poetics of the elements of nature in the poetry of Abai Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiyev, Sultanmakhmut Toraighyrov and other poets, as well as the spiritual values of Kazakh society will be determined.

Keywords: harmony of nature and man, Kazakh poetry, spiritual value.

Табиғат және адам, өмір мен өлім саналы ұғымға тіптен түсініксіз, таңғажайып, құпия құбылыс болып келеді. Табиғат пен адам! ... Тіршілікте одан ғажап, олардан құпия не бар? Әлемнің таңғажайыптығын тану, ұғу қажеттілігі, адамға қатысты өмір мен өлім мәселесі және табиғаттың құпиясына деген құштарлық шамандықты туғызды [1]. Осы пікірдің қорытындысы ретінде Шоқан өзінің белгілі анықтамасын береді. Шамандық дегеніміз – дейді ол, – әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау. Бірақ табиғаттың басты ғажайыбы – адам. Адам ерекше қабілетті тірі жан, ол ойлау қабілетіне ие, ол жан-жағына бағдарлай, сынап қарайтын жаратылыс кереметі.

Ғалым қазақтар санасындағы шамандықтың қалдықтарын зерттей отырып, адам мен табиғат мәселесін айшықтап көрсетуге күш салады. Осыған байланысты табиғат пен адам бірлігі мәселесі кең тынысты философиялық мәнде қарастырылды. Біз бұл ерекшелікті Абай, Ыбырай, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт еңбектерінен айқын сезінеміз. Әсіресе Сұлтанмахмұт көп жағдайда адамның құдіреттілігін уағыздап, оған ғылымның жетістіктерін қолдана отырып, өзін қоршаған ортаны мақсатына қарай пайдалануға шақырады. Ол «Кедей» атты поэмасының эпиграфын орысша былай деп береді: «Все что существует в мире, есть результат известных действий, условия и среды. Человек может творит эти условия, что и отличает его от животных. На этом основано все, что и изобретено человеческим умом» [2]. Бұл сарын – табиғат және адам бірлігі мәселесіндегі жаңа сарын.

XX ғасыр басында ғұмыр кешкен қазақ зиялылары адам болмысы мәселесін қарастыра отырып, адам және табиғат бірлігінің сан сырлы құпияларын осы жаңа сарын негізінде үңіле зерттейді. Бұл мәселені олар адам және табиғат диалектикасы деңгейінде қалдырмай, өз замандарындағы саяси-әлеуметтік хал-ахуалға ұштастырып, шынайы дәрежеге көтереді. Табиғат пен адам жанының үндестігін зор құлықтылық, моральдық қалыпқа салып қарастыру қазақ дүниетанымында бұрыннан қалыптасып келген үрдістердің бірі болып табылады. Ең болмағанда, алдымен табиғат, ел-жер суреттемесін беріп, одан соң адам бойындағы сезімдерге көшу, оларды әсірелеп көрсету көптеген ақын-жыраулардың өзіндік әдісі ғана емес, ұлт болмысының, адам табиғатының қоршаған ортамен бірлігін көрсететін философиялық пайымдау ерекшелігі де болды. Мысалы, атақты Ақтамберді жыраудың мына өлең жолдары осыған куә.

Жағалбай деген ел болар,

Жағалтай деген көл болар,

Жағалтайдың жағасы жасыл да байтақ ну болар.

Атадан алтау туғанның жүрегінің бастары

Алтын менен бу болар.

Атадан жалғыз туғанның жүрегінің бастары

Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық сені қайтейін?...[3].

Жалғыздық, жалқылық адамға да, табиғатқа да жараспайтын қасиет. Табиғаттағы бірлік, көптік жасыл да байтақ қалың нуға байланса, елдің бір туғандардың бірлігі алтын сипаттағы қасиеттерге жетелейді, ұлтжандылық, патриоттық сезімдерге, яғни жүрекке бу пісетін, биік рухқа итеретін тұғырға баланады.

Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара жыраулардың жоңғар шапқыншылығы дәуірінде өмір сүргенін ескерсек, олардың толғауларында жау қолында қалған жанға жайлы әсем табиғатты, туған жерлерді азат етер күндерді аңсау, исі қазақ болып, бірігіп атқа қонып жауға күйрете сокқы беру отаншылдық философияның өзегіне айналады. Қалың қазақ көңіліндегі мұң мен налыс, ыза мен кек, арман мен мұрат сияқты адами сезімдер табиғат құбылыстарымен үйлестіре, үндестіре жырланады.

Адам мен табиғат бірлігіне ерекше сұлулық, поэтикалық сипат бергендер Шәкәрім мен Мағжандар болды десек қателеспейміз. «Жиі тоқылған жібек бұйымдай құлаққа жұмсақ, тәтті пісірілген сіңімді тамақтай, жүрекке жайлы тиетін, жақсы үнді сұлу сөзді ақындар май айының қызыл гүліндей, қыршын жастардың қызықты, қымбат өмірлерінің қиын сырын си- паттаса, кейде қыс айының желтоқсанындай жайлаған жасыл гүлді қуартатұғын, талай-талай жүректердің тамырын жүзінің нұры мен билеп соқтыратын сұлуларды солған жемістей суалтатын баянсыз өмірдің бақытсыздық мұңдарын сипаттаса, сол айтылған сөз салған ән қуаныштың да, қайғының да өзіне лайықты сөз ұнаулы үнмен айтылса, дүниеден осыдан жақсы жанға жайлы әдемілік, жарасымдық бар ма екен? Бет сұлулығы – тән сыйы болса, дауыс пен сөз сұлулығы жан сыйы ғой, әрине тән сыйынан жан сыйы артық екеніне дау жоқ. Бірақ бет сұлулығын әркім-ақ таниды. Сөз бен ән сұлулығын тануы аз» [4].

Ыбырай Алтынсарин дүниетанымы қалыптасуына туған ел, халық ауыз әдебиеті, озық орыс әдебиеті мен Еуропа ойшылдарының еңбектері елеулі әсерін тигізді. Ш.Уәлиханов секілді Ы. Алтынсарин да өз халқының артта қалушылығын жоюдың бірден-бір жолы ағартушылықта деп сенді және Қазақстандағы халық ағарту ісінің ұйымдастырылуы мен дамуына белсене араласты. Ыбырай Алтынсарин ағарту және қоғам мәселелерін талдауға арналған шығармаларында дүниетанымдық ерекше пікірлер қалыптастырған. Ыбырайдың көптеген өлеңдері мен әңгімелерінен оның қоршаған дүниенің санадан тыс және тәуелсіз өмір сүретіндігін мойындайтынын байқаймыз. «Жаз», «Өзен» сияқты өлеңдері табиғатты өзінше тамашалау ғана емес, сонымен бірге оның адам санасынан тыс және тәуелсіз екендігі сезіледі. Бұл – ұлы ағартушының дүние туралы көзқарасының бір жағы. Екінші, Ыбырай дүниені жаратушы құдай деп біледі. Бұл ойды ол көптеген шығармаларында қайталап отырады. Мысалы, «Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай!» [5], «Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым» деген өлең шумақтарында, «Мұсылманшылдықтың тұтқасы» т.б. еңбектерінде осы пікірді қуаттайды. «Мұсылманшылдықтың тұтқасында» бүкіл дүниені, жан-жануарларды айта келіп, «мұның бәрі де жалғыз теңдесі жоқ, ұқсасы жоқ бір құдайдың барлығына, бірлігіне хәм кәміл жаратушы халық – қадір екендігіне дәлел болса керек» деп тұжырымдайды. Ойды қайырып айтқанда, Ыбырай қоршаған дүниенің объективті өмір сүретіндігін мойындайды, сонымен бірге дүниені жаратушы құдай деп біледі. Бұдан Алтынсариннің дүниеге көзқарасы деизмге жақын екенін көреміз.

Абай Құнанбаев өзінің аса дарындылығы, ой-өрісінің тереңдігі, халқына деген қамқорлығымен әлемге танымал болды. Абайдың дүниеге көзқарасы ойы мен қыры мол, күрделі. Абай қазақтың бойына ұялаған өнерді тән азығы және жан азығы деп екіге бөлген.

«Ал жан азығы дегеніміз – көркем өнер. Бұл табиғаттың бойындағы әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, ия тіл арқылы көріктендіріп жіберу. Мұндай көркем өнерді Абайдың «жан азығы» деу себебі, ол жанға, яғни көңіл күйіне, сезімге қатты әсер етеді» [6]. Оның поэзиясы мен қара сөздерінде адам табиғатының тылсым сырлары, адамның өзін қоршаған ортамен, яғни табиғат және қоғаммен үйлестіктегі, өмірі, адам болмысының жан-жануар әлемінен ерекшеліктері, адамның ғұмыр кешу жолындағы ұстанатын құндылықтары, мұрат-мақсаты жан-жақты терең зерттеледі.

Абай Құнанбаев өзінің аса дарындылығы, ой-өрісінің тереңдігі, халқына деген қамқорлығымен әлемге танымал болды. Абайдың дүниеге көз-қарасы ойы мен қыры мол, күрделі. Дүние туралы пікіріне келсек, деизмге жақын дедік. Біріншіден, сыртқы дүниенің санадан тыс өмір сүретіндігін қуаттайды. Мысалы, қырық үшінші қара сөзінде адам «...көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады» дейді [7]. Сонымен бірге көптеген өлеңдерінде, отыз сегізінші сөзінде жан-жануарларды, адамды, тіпті машина, фабрикаларды алла жаратты деген тұжырым жасайды. «Мен» және «менікі» деген философиялық мәселені қарастырып, өзіндік тұжырымға келеді. Ақынның ойынша «мен» – ақын, жан, «менікі» – адам денесі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан, «менікі» өлсе өлсін, оған бекі» деп, дене өлгенімен жан өлмейді деген қорытындыға келеді. Абай таным туралы құнды пікірлер қалдырды. Түйсіктеріміз арқылы дүниеден хабар аламыз, пайда, залалды айыратын қуаттың аты – ақыл дейді. Көптеген өлеңдері мен қара сөздерінен диалектикалық тұжырымдар бейнесін көруге болады.

Жүсіпбек Аймауытов үшін адам табиғат аясында ғұмыр кешкеннен кейін, оның қарекетінің, дүниетанымының, ішкі жан дүниесінің қоршаған ортамен үндесіп жататыны заңды нәрсе. Ол үшін адамды толық мәнде көрсету үшін табиғат көріністері өте қажет. Бұл көріністерде табиғат адамның тұрмыс-тіршілігімен, күнделікті өмірімен, жалпы қазақ ауылының шаруашылық ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Табиғат пен тұрмыс қолтықтасқан бірлікте, диалектикалық қарым-қатынаста суреттеледі. «Дала меңіреу ақ кебін. Біресе жел ысқырып боран соғады; біресе сақылдаған сары аяз болады; біресе шашағы салбыраған бозғылт тұман басады. Қорадан шыққан сиырдың бақайы сылдыр-сылдыр етеді. Етіктің сықырына есік үн қосады. Есік ашылса екі арба аяз үйге кіреді. Тысқа шыққан қара сақал демде қарайып, сақал-мұрты аппақ болады. Қатын-бала жылы үйден шықпайды, қатынас сирейді. Еркек малмен әлек. Қарлы қыс қара албастыдай басып, адамның қырыс-тырысын жаздырмайды. Адам бірінен-бірі қыстың кегін алатындай, қырғи-қабак боп, тоңырайысып отырады.

Құлагер аттың асылы болса, Ақан адамның бекзадасы. Батыраш мінезіне, құлқына Көктұйғын сай келеді. Құлагердің өліміне жалғыз Ақан емес, бүкіл ел қайғырады. Әсемдікті, асылдықты зұлымдық женеді, халықтың еншісінде қалған үмітті де жауыздар біржолата кескендей болады.

«Сүйегі жануардың жылқыдан жат» деп Күреңбай сыншыдан баға алған Құлагерді Ілияс сөзімен бейнелесек, ол былай:

Тәулет бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,

Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ,
Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ.
Сіңірлі, жер соғарлы, аяғы тік,
Түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншік,
Шашақты, шақпақ етті, аласа ұршық;
Құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп? [8].

Құлагер «қазақтың қолтумасы», ал ол туралы Ілияс жыры қазақ дүниетанымының қолтаңбасы. Бұрын-соңды атты қадірлеп, сүйіп өскен этноста, мал баласын осындай дәрежеде бейнелеп, жырлау табиғатты, әлемді, адамды ерекше сүйгендіктің белгісі. Абай, Мағжан, Жүсіпбек, Сәкендер сияқты Ілияс та туған жерін, елін, жарық дүниені, қандастарын жырлауды өміріне мақсат етіп қойған абзал жан.

XX ғасыр басында ғұмыр кешкен қазақ зиялыларының ішінде табиғат пен адам бірлігін ғылыми негізде баяндап, материалистік ой-тұжырымдар қалдырған, физика мен лириканы шендестіре сипаттаған ерекше қолтаңбасы бар ойшыл-ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров болды.

Сұлтанмахмұт дүниетанымының басқалардан ерекшелеу болуының тағы бір себебі – ол жоқшылықты көп көрген, жас та болса өмір азабын артығымен тартқан, өз тағдырын тек өзі жасаған азамат. Осыған байланысты көп өлендерінде Ахмет, Әлихандардай жалпы қазақ атынан емес, адам тағдырын, әйел тағдырын таптық сезім тұрғысынан, кедей-кепшіктер көзқарасы жағынан жырлайды. Ал туған жер, табиғаттың, елдің болашағына келгенде, басқа ойшылдар сияқты болжай алмай қиналып, азаптанып өтеді. Сұлтанмахмұт философиясы – өмірден қағажу көрген, алдағыдан көп үміт күтпейтін, тар қапастан шығудың амалдарын іздеген арпалыс философиясы десек қателеспейміз. Оның ізденіп, оқығандары да осы бағыттағы әдебиет болатын. Мұхтар Әуезовтің айтуынша, 1917 жылы қатты ауырып жүрген кезінің өзінде Толстойдың, Надсонның, Бакунин мен Плеханов шығармаларын зер сала оқыған. Осы ізденіс бағыты да оның табиғат, махаббат лирикасының өзінде үнемі әлеуметтік-философиялық мән-мазмұн болғанына себепкер. Сұлтанмахмұтты көзі көрген академик Ә. Марғұлан: «Сұлтанмахмұттың дүниеде жек көргені арамза бай мен залым болыстар еді», – дейді [9].

Дүниетанымының, дүниеқозқарасының осы өзгешеліктерінің себебінен Сұлтанмахмұт Абай, Мағжан, Ілиястардай таза табиғат әсемдігін бөлек алып баяндамайды. «Кеш» атты өлеңіндегідей дені табиғат суреттемесі болса да, соңғы шумағын адам, әлеумет мәселесіне тірейді.

Желі бар, бетке тиген жылы еспе,
Күн жылы, аспан жарық оңды кеште
Қарасаң бұл уақытта, кең далаға,
Өртүрлі қиял келіп түсер еске.
Сайраған көкте торғай есіңді алып,
Күн де жоқ әлдеқашан кеткен батып,
Көк шөпті қызыл, жасыл жапырақ басқан,
Артында қызыл шапақ нұры қалып. [10].

Күн мен түн екеуі де табиғат құбылыстары ретінде еріксіз, шартты түрде қабылданатын дүниелер. Күннің де, түннің де әсемдігі жетерлік. Бірақ ойшыл бұл жерде

күн мен түнге символдық, аллегориялық мән беріп отыр. Күн – тіршіліктің, өмірдің, қимыл-әрекеттің, құштарлықтың символы. Ал түн болса қауіп-қатер қараңғы, шарасыздық, белгісіздіктің символы. Бір жағынан алғанда, романтикалық леп сезілсе, екінші жағынан алсақ, пессимистік сарынға бой ұрғандық байқалады. Десе де ақын болашаққа сенгісі келеді, болашақта адам да, өмір де, орта да шынайы мәнге ие болып өзгерер деп үміт артады. Сол үшін әлі жеткенше қызмет етіп, қолғабыс тигізуді мақсат етеді. Бұл ойлары ойшылдың «Неге жасаймын» атты өлеңінде қысқа да, нұсқа берілген.

Сусыз, шетсіз шөлдерден,
Тұманды түпсіз көлдерден,
Адамдық көші өткенше!
Қасқыр мен қой дос болып,
Достықсыз өмір бос болып,
Шын өмірге жеткенше!
Іштен өсіп адамдық,
Сырттан түлеп жамандық,
Тазарып әбден кеткенше.
Талай шаштар ағарар,
Талай тәнді жер алар,
Талай буын қуарар,
Талай өмір суалар.

Жасамаймын: «Еңбектің, жемісін көрем» деп.

Жасаймын: «Бір қолғабыс; кейінгіге берем» деп [11].

Сұлтанмахмұт өзіне туған елі, өтпелі кезең артқан міндеттерді үлкен абыроймен орындады. Бар-жоғы 27 жыл ғана ғұмыр кешкен ақын жаңа заманды, қоғам мен табиғат өміріндегі өзгерістерді, замандастарының өткен мен болашақ арпалысында туған сыр-сезімдерін, ой-толғаныстарын, күдіктерін, үміт-сенімдерін бар қажыр-қайратын сала жырлады.

Қазақ тарихындағы ұлы тұлғалардың бәрі дерлік халқымыздың бей-берекет, талмалы жағдайға түскен кезеңдерінде дүниеге келген. Әсіресе Абайдан Мағжанға дейінгі даналар тізбегі халқының рухани жұтаңдыққа ұрынып, адами қасиеттерінен айырыла бастаған қасіретті-қайғылы дәуірінде ғұмыр кешті. Олар «заманды заман билеп» арпалысқан сәтте кеулеп шыққан күйректік, көре алмаушылық, бағыныштылық, құлдық, араздық, қысыр қиялдық, пайдақорлық, жалқаулық сияқты мерездік сезімдермен ымырасыз айқасқа түсіп шынайы адами күйге қайтаруға әрекет жасады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдықтары. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. –560 б.
2. Торайғыров С. Кедей . Үш томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Алматы: Жібек жолы, 2003. –110-134 б.
3. Ай заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жыр- лайды). 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1991. – 1 т. – 384 б.
4. Құдайбердиев Ш. Мұтылғанның өмірі / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 334- 348 б.

5. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы, 1988. – 18 б.
6. Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихи- этнографиялық шолу. – Алматы: Жазушы, 2003. – 304 б.
7. Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы, 1961. – 48 б.
8. Жансүгіров І. Құлагер. – Алматы: Жібек жолы, 2006. – 268 б.
9. Марғұлан Ә. Махмұтты еске түсіру // С.Торайғыров. Үш томдық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Алаш, 2005. – 128-129 бб.
10. Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жібек жолы, 2002. – 176 б.
11. Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Жібек жолы, 2003. – 256 б.

УДК 342

Қазыкен Толқын Хайруллақызы
«Ұлттық және Халықаралық құқық» кафедрасының 3-ші курс студенті
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
з.ғ.м. **Яғмусова А.Ф.**

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

ЗНАЧЕНИЕ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

THE IMPORTANCE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

Аннотация. Қазіргі заманда құқық қорғау органдарының маңыздылығы күн сайын артып барады. Қоғамның ілгері дамуы қоғамның қауіпсіздігін арттыру мәселесінің жиі қозғалуының бірден бір себебі болып табылады. Кез келген демократиялық мемлекет үшін оның қайнар көзі халықтың құқықтарының сақталуы маңызды болып табылады. Сондықтан, құқық қорғау органдары өз функцияларын тиісті әрі жауапкершілікпен атқаруы керек. Қоғамдағы тәртіпті басқару осы құқық қорғау органдарына тиесілі.

Кілтті сөздер. Мемлекет, құқық қорғау органдары, халық, билік.

Аннотация. В современном мире важность правоохранительных органов возрастает с каждым днем. Опережающее развитие общества является одной из причин частого возбуждения проблемы повышения безопасности общества. Для любого демократического государства его источником является соблюдение прав народа. Поэтому правоохранительные органы должны выполнять свои функции надлежащим образом и ответственно. Управление порядком в обществе принадлежит этим правоохранительным органам.

Ключевые слова. Государство, правоохранительные органы, народ, власть.

Annotation. In the modern world, the importance of law enforcement agencies is increasing every day. The advanced development of society is one of the reasons for the frequent arousal of the problem of improving the security of society. For any democratic State, its source is the observance of the rights of the people. Therefore, law enforcement agencies must perform their functions properly and responsibly. The management of order in society belongs to these law enforcement agencies.

Keywords. The state, law enforcement agencies, the people, the authorities.

Мемлекеттің механизмі мемлекеттік билікті іске асырудың негізгі субъектісі болып табылады. Мемлекетке жүктелген міндеттер кезінде оларды шешу мемлекеттік аппарат

арқылы жүзеге асырылады, оның органдары қоғамдағы өмірдің дамуы мен тұрақтылығына айтарлықтай әсер етеді, елдегі ұйымшылдық пен демократияны тереңдетуге, халықтың әл-ауқаты мен өркендеуіне ықпал етеді. Мұндай органдар құқық қорғау органдары болып табылады. Құқық қорғау органдары-бұл құқықтық қатынастарды, құқықтық нормаларды, азаматтардың құқықтарын қорғауға және қорғауға арналған мемлекет арнайы құрған органдар. Құқық қорғау органдары құқық қорғау қызметін өз құзыретіне сәйкес жүзеге асырады. Құқық қорғау органдарының қызметі осы үшін қатаң белгіленген рәсімдерде құқықтық актілер мен заң ұйғарымдарына сәйкес іске асырылады.

Қазақстан Республикасының Құқық қорғау органдары туралы Заңының 3-бабына сәйкес: "құқық қорғау органдарына ішкі істер, қаржы полициясы, прокуратура, қылмыстық-атқару жүйесі, мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдары, өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жүзеге асыратын кеден органдары жатады" [1]. Құқықтық тәртіпті қамтамасыз етумен осындай рөлді орындау үшін арнайы құрылған органдардың белгілі бір тобы айналысады. Мұндай органдар әдетте құқықтық тәртіп органдары деп аталады. Олар Қазақстан Республикасының Конституциясында, заңнамалық және құқықтық Ережелерде белгіленген мемлекеттің өмір салты мен қызметін қорғауға арналған [2; 7-бет]. Құқық қорғау қызметін қоғамдық қатынастарды қорғауға бағытталған мамандандырылған қызмет ретінде қарастыруға болады. Мұны осы мақсаттар үшін арнайы құрылған құқық қорғау органдары жүзеге асырады. Құқық қорғау органдары және олардың құрылымы құқық қорғау органдары мемлекеттің құқық қорғау қызметін ұйымдастырудың бірыңғай жүйесін білдіреді. Олар әртүрлі саяси топтар мен партиялардың саясатынан тыс болуы керек. Құқық қорғау қызметі мыналарға бағытталған: құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы тұруға міндетті құқық қорғау органдарының қызметі мен жүйесін олардың құзыреті мен өкілеттіктерін ажырата отырып жетілдіру; құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды қысқартуға бағытталған құқық қорғау органдарының қызметін ұйымдастырудың, құрылымының бастапқы, қағидаттық ережелерін белгілеу; құқық қорғау органдарына жүктелген әртүрлі функцияларды орындау кезінде өзара іс-қимыл жасау; құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы іс-қимылдың жаңа ғылыми-техникалық және заңдық әдістерін, құралдары мен тәсілдерін айқындау; құқық қорғау органдарының құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы күресте жәрдемдесу, басқа мемлекеттік органдармен, жеке, қоғамдық және мемлекеттік ұйымдармен жәрдемдесу; құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы іс-қимылға бағытталған құқық қорғау органдарының қызметі үшін материалдық-техникалық және қаржылық базаны дамыту міндеттерін жүзеге асыру.

Қазіргі демократиялық мемлекетте құқық қорғау органдарының қызметі құқық қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік емес ұйымдарсыз (нотариат, адвокатура, аралық соттар, детективтік құрылымдар мен жеке күзетшілер) және сотсыз мүмкін емес. Құқық қорғау қызметі жан-жақты және әртүрлі функцияларды орындауды қамтиды. Құқық қорғау органдары қызметінің бағыттары құқық қорғау саласындағы қызметтің жалпы тұжырымдамасын көрсетеді, олар бастапқы мақсаттарға - жеке тұлғаның, мемлекеттің, қоғамның заңды мүдделері мен құқықтарын заңсыз қол сұғушылықтардан қорғауға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Құқық қорғау органдары қызметінің қағидаттары мен функциялары құқық қорғау органдары мынадай функцияларды жүзеге асырады: прокурорлық қадағалау; конституциялық бақылау; Соттардың қызметін ұйымдастырушылық қамтамасыз ету; қылмыстарды анықтау және оларды тергеу; қылмыстық істер бойынша қорғау және заң көмегін көрсету; үкімдерді (сот шешімдерін) және құқық қорғау органдарының шешімдерін орындау. Аталған құқық қорғау функциялары мыналарды қамтитын белгілі бір міндеттерді шешуге бағытталған: жарғылық және конституциялық нұсқамалардың бұзылуын анықтау және кейіннен жою; сот істерін қарау және шешу, лауазымды адамдар мен құқық қорғау органдарының

қызметімен өзара байланысты заңнаманың бұзылуын жою; заң бұзушылықтарды жою үшін прокурорлық ден қою құралдарын пайдалану; жасауға қатысы бар адамдардың құқық бұзушылықтары мен қылмыстарының мән-жайларын жою; сот билігінің өкілеттіктерін жүзеге асыру және сот шешімдерін одан әрі орындау үшін жағдайлар жасау; білікті заң көмегін көрсету. Осы функцияларды орындау үшін мемлекеттік құқық қорғау органдары құрылады. Барлық функциялар бір-бірін толықтырады және бір-бірімен тығыз байланысты. Құқық қорғау органдары қызметінің қағидаттары: әлеуметтік-құқықтық қағидаттар-құқық қорғау органдарының қызметі мен ұйымдастырылуының объективті заңдылықтарын айқындайды; заңдылық-заңдар мен нормативтік актілердің шығармашылық, саналы, біркелкі және дәл орындалуы, органдардың заңдарда көрсетілген мемлекеттік ерік-жігердің мазмұнына сәйкес іс - әрекеттерді жүзеге асыруы ; жариялылық-құқық қорғау қызметінің ашықтығы, оның азаматтар мен бұқаралық ақпарат құралдары үшін қолжетімділігі; жеке адамның бостандықтары мен құқықтарын құрметтеу, әр адамның қадір-қасиетін тану қағидаты; Тәуелсіздік - құқық қорғау органдарының функционалдық іс – қимылдарды тек заң негізінде, оларды жүргізудің объективтілігі, жан-жақтылығы, толықтығы талаптарына сәйкес жүзеге асырылатын тексеру және тексеру материалдарын іске асыруы; есептілік және бақылаудағы-келісілген жоспарлар жүйесін әзірлеу, оларды ұйымдастыру, бақылау мен есепке алуды жолға қою, осы негізде олардың іс-әрекеттерінің бірлігін қамтамасыз ету (бақылау нысаны-ведомстволық, сот, президенттік, парламенттік); құқық қорғау органдарының қызметі мен функцияларын үйлестіру, құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы күрестің тиімділігін арттыру үшін өзге де ұйымдармен, мекемелермен және органдармен өзара іс-қимыл жасау, құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды анықтау, жолын кесу, ашу, алдын алу, олардың жасалуына ықпал ететін жағдайлар мен себептерді жою жөніндегі келісілген іс-қимылдарды әзірлеу және іске асыру арқылы; ұйымдық қағидаттар - қызметтегі және нақты оларды дараландыруға, органдар жүйесінен бөлуге мүмкіндік беретін құқық қорғау органдары.

ІІМ құқық қорғау органдарының бүкіл жүйесінде орталық орын алады, оған құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау және жолын кесу бойынша ең көп жұмыс жүктелген. Сондықтан ІІМ жүйесінде көптеген полиция органдары құрылды. Олар: 1) криминалдық полиция — ол қылмыстардың алдын алумен және ашумен айналысады; 2) патрульдік полиция — ол көшелерде және елді мекендердің басқа да қоғамдық орындарында қоғамдық тәртіпті сақтауды ұйымдастырады; 3) жол полициясы-ол жол қозғалысы ережелерінің сақталуын, оның қауіпсіздігін қадағалайды; 4) әкімшілік полиция, оның міндеті — әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу; 5) полицияның арнайы жасақтары-олар маңызды күзетілетін объектілерде құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге арналған және т. б.

Қазақстан полициясы халықаралық келісімдер негізінде басқа елдердің полициясымен өзара іс-қимылда жұмыс істейді. Қазақстан Интерпол-халықаралық полиция ұйымының мүшесі болып табылады, ол Қазақстан аумағында қылмыс жасаған адамдарды іздестіруге, ұстауға және ҚР-ға беруге көмек көрсетеді.

ІІМ полиция органдарынан басқа қаржы полициясы, ал Қарулы Күштерде әскери полиция жұмыс істейді. Құқықтық тәртіпті қорғауда ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің органдары үлкен рөл атқарады. ҰҚК басшылығымен облыстарда, қалаларда құрылған оның аумақтық органдары жұмыс істейді. ҰҚК жүйесінде қарсы барлау және барлау бөлімшелері ("Барлау" қызметі) бар; мемлекеттік құпиялардың сақталуын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік мекемелерді арнайы байланыс және ақпарат түрлерімен қамтамасыз ететін орган және басқа да құрылымдар жұмыс істейді. ҰҚК органдары тікелей ҚР Президентіне бағынады. ҰҚК органдарының басты міндеті шет мемлекеттердің және ҚР қауіпсіздігіне қауіп төндіретін жекелеген адамдардың барлау және дұшпандық қызметіне қарсы күрес болып табылады. Бұл күрес заңға сәйкес дауысты және арнайы айтылмаған құралдар мен әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. ҰҚК органдары қызметінің

тағы бір маңызды бағыты терроризмге, қару-жарактың, есірткінің заңсыз айналымына, сыбайлас жемқорлыққа, контрабандаға, пара алуға және басқа да ауыр қылмыстарға қарсы күрес болып табылады. ҚР Құқық қорғау органдарының арасында прокуратура ерекше орын алады. Оның қызметі көп қырлы және көптеген бағыттарда жүзеге асырылады. Прокуратураның міндеттері ҚР Конституциясында және "Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы" арнайы Заңда айқындалған.

Прокуратураның негізгі міндеті барлық мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, кәсіпорындардың, мекемелердің және олардың лауазымды адамдарының заңдардың, Президент жарлықтарының, басқа да нормативтік құқықтық актілердің дәл және біркелкі қолданылуын жоғары қадағалауды жүзеге асыру болып табылады. Прокурорлық қадағалаудың мақсаты — республиканың бүкіл аумағында бірыңғай және берік заңдылықты қамтамасыз ету, заңнама талаптарын бұзу фактілерін анықтау және кінәлілерді жауапқа тарту. Прокуратура өз қызметін мемлекет атынан жүзеге асырады. Ол өз функцияларын басқа мемлекеттік органдардан тәуелсіз орындайды, тек ҚР Президентіне тікелей есеп беретін Бас прокурорға ғана бағынады.

Прокуратураға кең өкілеттіктер берілді. Мысалы, ол қадағалауды жүзеге асырады:

- а) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау;
- б) полиция органдарының жедел-ізвестіру қызметі;
- в) қылмыстарды тергеу кезінде тергеу мен анықтаудың заңдылығы;
- г) азаматтарды әкімшілік жауапкершілікке тартудың заңдылығы;
- д) сот тағайындаған жазаларды орындаудың және азаматтық істер бойынша сот шешімдерін орындаудың заңдылығы;
- е) сот органдарының үкімдерінің, шешімдерінің заңдылығы.

Сот органдары мемлекеттің маңызды бөлігі болып табылады. Сот органдарының негізгі қызметі сот төрелігін жүзеге асыру, яғни олар қарайтын барлық істер бойынша объективті, бейтарап іс жүргізуді қамтамасыз ету және әділ және заңды үкім, шешім немесе қаулы шығару болып табылады. Қазақстан Республикасы сот органдарының жүйесіне Жоғарғы Сот, облыстық соттар, оларға теңестірілген Астана және Алматы қалалық соттары, аудандық қалалық соттар, әскерлердегі әскери соттар кіреді. Бұдан басқа, Қазақстан облыстарында кәсіпкерлердің мүліктік дауларын қарайтын ауданаралық экономикалық соттар және әкімшілік құқық бұзушылықтарға байланысты істерді қарау үшін Астана және Алматы қалаларындағы ауданаралық әкімшілік соттар құрылды.

Мемлекеттік орган оны құқық қорғау органдарына жатқызу үшін сәйкес келуі тиіс критерийлер бар:

- құқық қорғау органына осы қызметті жүзеге асыру үшін заңмен уәкілеттік беріледі;
- құқық қорғау органы өз қызметін еркін нысанда емес, заңда белгіленген ережелер мен рәсімдерді сақтай отырып жүзеге асырады, оларды бұзғаны үшін оларға жол берген лауазымды адамдарға қатысты заңды жауапкершілік белгіленеді;
- өз қызметі барысында құқық қорғау органдары билік өкілеттіктерін пайдалана отырып, мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдануға құқылы;
- құқық қорғау органдарының заңды және негізделген шешімдері міндетті түрде орындалуға жатады, олардың орындалмауы қосымша заңды жауаптылыққа әкеп соғады.

Қорытындылай келе, жеке тұлғаны, қоғамды және мемлекетті дамытудың маңызды шарты қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Қауіпсіздік - қауіп пен зиян келтіру қаупінің болмауы. Осы қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі маңызды рөлдердің бірін мемлекетіміздің құқық қорғау органдары атқарады. Бұл мақалада біз құқық қорғау органдарының функциялары, белгілері және негізгі бағыттары туралы сөйлесетін боламыз. Мемлекет пен мемлекеттік органдардың қызметіндегі маңызды бағыттардың бірі-заңнаманы қалыптастыру. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында: "Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік

мемлекет ретінде бекітеді, оның ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады" делінген [3]. Бұл мемлекет, оның ішінде құқық қорғау органдары да өз қызметін құқықтық нормаларға сүйене отырып орындайды, республикамыздың әрбір азаматының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді, мемлекет пен азаматтардың құқықтық жауапкершілігінің өзара іс-қимылын белгілейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. "Құқық қорғау қызметі туралы" Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы (07.2017 жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
2. Ибрагимов х. Ю. "құқық қорғау органдары", Алматы, "Данекер".
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған).

УДК 159.99

Қамбыл Мерей

Психология мамандығының 2 курс студенті
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
психология магистрі, аға оқытушы Амирбекова М.А.

ПСИХОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ ПСИХОЛОГИИ

EFFICIENCY OF USING DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN TEACHING PSYCHOLOGY

Аннотация. Мақалада ЖОО-да психолог мамандарды даярлау бағытында психология пәнінің салаларын оқыту процесінде цифрлық ресурстарды пайдалану мүмкіндіктерінің тиімділігі қарастырылады. Цифрлық білім беру ресурстарын жүйелі және мақсатты пайдалану студенттердің оқуға деген қызығушылығын арттырады.

Кілтті сөздер. Сандық ресурс, цифрлық білім, цифрлық сауаттылық, Трелло, LearningApps.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность возможностей использования цифровых ресурсов в процессе преподавания психологических дисциплин в направлении подготовки специалистов психологов в Вузе. Систематическое и целенаправленное использование цифровых образовательных ресурсов повышает интерес студентов к обучению.

Ключевые слова. Цифровой ресурс, цифровое образование, цифровая грамотность, Trello, Learning Apps.

Annotation. The article examines the effectiveness of the possibilities of using digital resources in the process of teaching psychological disciplines in the direction of training psychologists in higher education. The systematic and purposeful use of digital educational resources increases students' interest in learning.

Keywords. Digital resource, digital education, digital literacy, Trello, Learning Apps.

Цифрлық сауаттылық – цифрлық технологияларды және интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді пайдалану үшін қажет білім мен дағдылардың жиынтығы[1]. Неге десеніз, цифрлық сауаттылық жеке тұлғаның «ақпараттық мінез-құлқын» қалыптастыруға үлкен септігін тигізеді.

Қазіргі таңда технологиялық революция – цифрлық трансформация белең алып жатыр. Әртүрлі технология жасанды интеллект технологияларымен және АТ-менеджментімен алмастырылуда - бұлттық шешімдер, виртуалды және толықтырылған шындық, заттар интернеті (IoT), машиналық оқыту, жасанды интеллект, блокчейн, болжамды аналитика, электронды әмиян, цифрлық қолтаңба, электронды журнал, сандық камера және т.б. Цифрлық технологияларды дамытудағы ілгерілеу білім берудің әртүрлі салаларында қолданылатын 3D принтерлерді пайдаланып күрделі үш өлшемді модельдерді жасауға мүмкіндік берді [2].

Цифрлық құралдар мен білім беру ресурстары білім беру ұйымы ұсынатын оқу жұмысының нысандары мен әдістерінің алуан түрлілігіне ықпал етеді. Мұғалімдер жеке студенттердің қажеттіліктеріне қатысты оны ұйымдастыра отырып, оқытуды саралауға мүмкіндік алады[1]. Сандық білім беру ортасы әр студенттің оқу жұмысын тиімді бақылауға көмектеседі. Сондай-ақ, студенттерді оқытудың және басқарудың инновациялық процесін қалыптастыру мен дамытуда тиімді ықпал етеді:

- цифрлық форматта жетістіктерді дербестендірілген есепке алуды жүргізу, әртүрлі форматтағы және жүйелердегі білім алушылар мен олардың іс-қимылдарының цифрлық іздерін қолдана отырып тіркеу;

- жеке дамудың өзіндік траекториясын құру, студенттерге оқу мақсатын өз бетінше анықтауға, оқу стратегиясы мен әдісін, оқу материалын игерудің қарқыны мен деңгейін таңдауға, қалаған ырғағы мен ыңғайлы уақытында оқуға мүмкіндік беру;

- психологиялық-педагогикалық, физиологиялық, кәсіби-бағдарланған факторларды есепке алуға байланысты модель негізінде әрбір студенттер үшін оқыту бағдарламасын автоматты түрде реттеуге мүмкіндік беретін оқытудың бейімдеу жүйелері мен алгоритмдерін іске асыру;

- базалық және қосымша критерийлерді анықтауға және студенттердің қажетті құзыреттілігін қалыптастыру дәрежесін ескеруге мүмкіндік беретін студенттердің білім беру нәтижелерін диагностикалау және бақылау жүйесін (нақтылау мен нақтылаудың әртүрлі деңгейі) әзірлеу;

- берілген білім беру нәтижелеріне қол жеткізу үшін оның қызметін жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру, бақылау және түзету арқылы оқыту субъектісіне мақсатты әсер етуге ықпал ететін оқу процесін басқару;

- студенттердің кәсіби дайындығының ұйымдастырушылық және білім беру процестерін қолдау үшін мобильді оқыту құралдарын біріктіру.

Қазіргі таңда «Тұлға психологиясы» пәнінен тұлға жайлы көптеген теорияларды қарастырып жатырмыз, осы тұста жиі жүгініп жүрген сандық **білім беру ресурстары:**

Trello (<https://trello.com/>) – жобаларды басқару бағдарламасы. Бағдарламаның жұмыс принципі Kanban тақталарына негізделген, оларды жасауға және өңдеуге, тапсырмалар тізімдерін, құжаттарды қосуға және оларға қажетті пайдаланушыларға қол жеткізуге болады [3]. Әр тақтаға барлық қажетті ақпарат орналасқан картаны қоса аласыз. Карточкаға әртүрлі файлдарды (аудио, видео, pdf көшірмелері), белгілерді қосуға, мерзімдерін қоюға және орындаушыларды белгілеуге мүмкіндік аламыз.

LearningApps – бұл бағдарламаның көмегімен жаңа материалды түсіну, бекіту, оқыту, бақылау және кері байланыс алуға мүмкіндік аламыз. Байқағаным, бағдарламаның ерекшелігі қолжетімді интерактивті модульдер арқылы интерактивті оқыту және оқыту құралдарын әзірлеу үшін пайдалану тиімді екен. Осы тұста, барлығы үшін қолжетімді бағдарлама болғандықтан, LearningApps артықшылықтары жайлы атап өткім келіп отыр, олар:

- тегін, тіркелуі оңай;

- интерфейсі орыс тілінде;
- қосымшаны құру шапшаңдығы;
- тапсырмалардың дұрыстығын тексеру жеделдігі;
- көптеген шаблондар суретпен жұмысты қолдайды, дыбыс және бейне;
- өзге пайдаланушылар жасап кеткен тапсырмадан үлкен коллекцияны құрайды;
- тапсырмаларды категориялар бойынша іздеу (пәндер бойынша);
- кодты алу мүмкіндігі интерактивті тапсырмаларды сайттар мен блогтар парақшаларына орналастыру.

LearningApps бағдарламасымен жұмыс істеу барысында, бір неше мүмкіндіктерінің бар екендігіне көзім жетті. Оған дәлел ретінде, жалпы тақырыбымызға сәйкес көптеген шаблондарының негізінде әртүрлі тапсырмаларды құра аламыз, сабақ барысында өзіміздің цифрлық құзіреттілігімізді негізге ала отырып, қазіргі таңда кеңінен таралған форма QRкод түрінде тапсырмаларымызға сілтеме ала аламыз. Сонымен қатар, әрбір семинар барысында психологиялық сауалнамаларды, есте сақтау қабілетіне байланысты сөзжұмбақтарды, викториналарды, психологтардың еңбектері бойынша *хронологиялық сызғышты және т.б тапсырмаларды жасауда* "LearningApps" тиімді бағдарламалардың бірі.

Онлайн-тақта:

- **Padlet.com** – топтық өзара әрекеттесуге, кері байланыс алуға, есептерді жинақтауға мүмкіндік беретін виртуалды интерактивті тақта. Сілтеме: <https://ru.padlet.com/>.

- **Popplet** – бірлескен жұмыс тобына арналған виртуалды тақта (қабырға). Әсіресе бұл тақтаның көмегімен тақырып аясында қызықты бейне материалдарды, графикалық бейнелерді, психологиялық тест, әртүрлі жаттығуларды өткізуге мүмкіндік береді. Осы тақтамен жұмыс істеу ақпаратты тез түсінуді және есте сақтауды жеңілдетеді. Сілтеме: <http://popplet.com/>.

- **Scrumblr** – жапсырмалары бар виртуалды тақта, нақты уақыттағы ақпаратпен жұмыс істеу құралы. Сілтеме: <http://scrumblr.ca/>.

Miro (miro.com) – оқуды интерактивті етудің ең жақсы тәсілдерінің бірі. Тұлға теорияларының мәнін ашуда студенттердің жоба жұмыстарын, өзіндік жұмыстарын топтық қорғауға мүмкіндік береді.

Сабақтарда сандық білім беру ресурстарын жүйелі және мақсатты пайдалану яғни біздің студенттердің оқуға деген қызығушылығын арттырады деп ойлаймын. Осылайша, білім беру мәселелері әрқашан маңызды мемлекеттік басымдық болып қала береді және білім беру цифрлық технологияларын енгізу, біздің ойымызша, білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Сандық білім беру технологияларын қолдану білім алушылардың қызметін жандандыруға мүмкіндік береді, білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді, әрине, оқытушының кәсіби деңгейін арттыруға, білім беру процесіне қатысушылардың қарым-қатынас нысандарын әртараптандыруға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, сандық білім беру ресурстарын қолдану сабақты түрлендіруге, оны мазмұны жағынан қанықтыра түсуге, оқытудың көрнекілігін қамтамасыз етуге, сабақтың қарқынын арттыруға, оқуға деген уәждемені туындатуға, білім алушылардың дербес жұмыстарын жаңа ұйымдастырушылық деңгейде басқаруға, оқытудың дараландырылуын арттыруға; білімалушылардың жұмыс нәтижелерін компьютерлік тестілеудің көмегімен бағалауға, жауаптарды тексеру үдерісін автоматтандыруға, оқытушының субъективті пікірін барынша азайтуға мүмкіндік беретініне көзім жетті.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сандық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар.-Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015.-32 б.
2. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі.-Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2017. - 78с.
3. <https://articlekz.com/kk/article/35578> Білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды пайдалану әдістері.

УДК 328

Алауов Сардорбек Бабирұлы
Пд-22-1 мамандығының 1 курс студенті
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
ғылыми жетекшісі:
т.ғ.к., профессор **Колумбаева З. Е.**

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ – АУДАРМА МҰРАЛАРЫ

МИРЖАКИП ДУЛАТОВИЧ – НАСЛЕДИЕ ПЕРЕВОДА

MIRZHAKIP DULATOVICH – HERITAGE OF TRANSLATION

Аннотация. Міржақып Дулатұлының шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі сан тараулы жолды қамтиды, атап айтар болсақ: ол жазған өлеңдер, пьесалар мен романдар, әдеби публицистикалық мақалалар, зерттеулер мен очерктер және бұл мақалада ерекше назар аударатын аудармалары, соның ішінде қазақ терминологиясына қосқан үлесі туралы айтатын боламыз.

Кілтті сөздер. Қаламгер, тарихшы, аудармашы, саясатшы, қоғам қайраткері, жазушы, ақын.

Аннотация: Творчество Миржакыпа Дулатовича охватывает многосторонний путь в казахской литературе, а именно: написанные им стихи, пьесы и романы, литературные публицистические статьи, исследования и очерки, и в этой статье мы поговорим о его переводах, которые заслуживают особого внимания, в том числе о его вкладе в казахскую терминологию.

Ключевые слова: Писатель, историк, переводчик, политик, общественный деятель, писатель, поэт.

Annotation. Mirzhakyp Dulatovich's work includes a number of chapters in Kazakh literature, namely: poems, plays and novels written by him, literary journalistic articles, research and essays, and translations that pay special attention to this article, including his contribution to Kazakh terminology.

Keyword: Writer, historian, translator, politician, public figure, writer, poet.

Қазақ халқы тарихындағы сұрапыл, алмағайып, қиын кезеңде «құлым», «елім», «жұртым» деуден айнымаған, қазақ халқының өсуі жолында ізгі жолдан таймаған, өзі айтпақшы «ұйқы беріп, қайғы алған» заманның біртуар тұлғасы Міржақып Дулатұлы артына өшпес, мәңгілік мұра қалдырды. Қаламгердің шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі сан тараулы жолды қамтиды, атап айтар болсақ: ол жазған өлеңдер, пьесалар мен романдар, әдеби публицистикалық мақалалар, зерттеулер мен очерктер

және бұл мақалада ерекше назар аударатын аудармалары, соның ішінде қазақ терминологиясына қосқан үлесі.

Міржақып Дулатовтың орыс ақындары М.Ю.Лермонтовтан, А.С.Пушкиннен, Г.Зиновьевтен және араб тілінен Әбу Фирастан аударған аудармалары әдебиет саласында кеңінен таралған. Осы орайда, публицист-жазушы, аудармашы, сыншы-әдебиетші ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Жұмағали Ысмағұловтың Міржақып Дулатұлы шығармаларын, оның ішінде аудармаларын зерттеу мақалаларына басты назар аудармақшымыз.

Пушкин, Лермонтовтардан өнеге алған ақын сол жылдары орыс классиктерінің шығармашылығына қатты көңіл аударып, поэзияның соны сипатты үлгілерін қазақ жұртшылығына молырақ жеткізуді мақсат еткен секілді. Қазақ оқырманын орыс поэзиясының озық үлгілерімен таныстыру, олардың ой-санасына жаңа тәсіл, соны үрдіспен әсер ету арқылы ақын өзінің шығармашылық мүмкіндігінің жаңа қырын да байқатты. Бұның бір белгісін ұлы Пушкиннен аударған «Гүл» өлеңінен байқауға болады. *«Кітаптың арасында ұмыт қалған, Иссіз кепкен гүлді көзім шалған»*, – деп басталатын аударма қазақ ұғымына дәлмедәл келіп, құйылып түскен. Пушкин «Гүлінің» мәні мен мағынасы, өлең формасы айнытпай беріліп, айтар ой ажары айшықты өрілген.

«Қайда өстің, қай уақытта, қайсы жазда?»

Кескен кім, көгердің сен. Көп пе, аз ба?». Орыс ақынының сұрақтары аударма мәтінде түпнұсқасындағыдай қуатты, бойға сіңімді болғаны, ақынның шеберлігін айқындай түскені белгілі.

Ақынның 1913 жылы «Қазақ» газетінің 6-санында жарияланған М.Ю. Лермонтовтан аударған «Айтыс» өлеңінде Лермонтовтың астарлы орыс отаршылдық саясатына қарсы шыққанын Міржақып Дулатов өз тәржімасында да өзінің жеке наразылығын қоса білдірген. Бұл аудармашының түпнұсқа мәтінінің негізгі идеясын сақтай отырып, тәржіманың сәтті шығарғаны талантының көрінісі еді. [1, 27]

«...Уатып тас кеудеңді темір күрек

Алтын, жез хазнаңды алар керек...» - деген жолдарында «тас кеуде» тіркесіне эпитетті қолданып отыр, яғни «тас» деген сөз «қатыгез, мейірімсіз» деген мағынаны бере отырып, шеберлігін сынға салған. [2, 52]

Сонымен қатар:

«...Болғанша жолдас опасыз

Қатын жүрек құлдарға,» - жолдарындағы «қатын жүрек» сөзін эпитет ретінде керемет байланыстырған. Бұл тіркесте әйел затын құрметтемей тұрғаны емес, керісінше осы тіркес арқылы қорқақтық, әлсіздік сияқты қасиеттерді сипаттағанын байқауға болады.

Міржақып Дулатұлының М.Ю.Лермонтовтан тағы бір аудармасы «Шиллер» шығармасында:

«...Ер жетсе: қара дүние

Тар деседі,»-деп келетін жолдардағы эпитет «қара дүние» тіркесіндегі «қара» сөзі. Осы бір ғана сөздің ішінен дүниенің алдамшы, қысқа, қиындығы көп екендігін аңғаруға болады.

«...Қураған, үнсіз, жансыз шөл дала бар.

Алланың фәрманымен өрт шалғандай...». Бұл өлең жолдарын оқыған оқырман, көз алдына аударма әсерінен мүлгіген табиғатты елестетері хақ. [1,456]

Міржақыптың кейінгі, кеңестік кезеңдегі көркем аудармалар ішінде белгілі қазақстандық орыс жазушысы Николай Ановтан тәржімалаған «Мерезден құтқарды» шағын пьеса көрнекті орын алады. Бестомдықтың төртінші томында жарияланған бұл шығармаға қысқаша түсінік берілген. Тақырыбының тартымсыздау көрінгенімен, бұл шығармада ақынның халық тағдырын ойлағандағы терең тебіренген дербес екі мәселе – бірі әйел теңдігі, ал екіншісі халықтың сау – саламаттығы болса, шағын пьесада осы екі мәселе табиғи тоғысқан екен. Жақан бұл шығарманы дәл сондықтан аударған-ау деп шамалаймыз.

Тағы бір назарға алатын нәрсе Міржақып Дулатұлының аудармашылық қызметінің жандануы оның Қазақ мемлекеттік баспасы және «Еңбекші қазақ» газетінде қызмет атқарған уақытқа сай келеді. Оның дәлелі ретінде ақынның «1922 жылдан бастап қазақ тіліне 20 шақты кітап және кітапша аудардым», - деген сөздері. Сол еңбектерінің ішінде ең көзге түскендері 1925 жылы Міржақып Дулатұлы В.И. Лениннің «Жаңа үнем саясаты», «1905 жыл төңкерісі», Г.Зиновьевтің «Ресейлік коммунистік партияның тарихы» атты еңбектерін аударып, Орынбор мен Қызылордада бастырып шығарады.[2,146]

Сондай-ақ, Міржақып Дулатұлы тек қана өлеңдер мен шығармаларды ғана аударып қана қоймай, қазақ терминологиясының қалыптасуна зор еңбегін сіңірген. Ол «Жауыздық низамнамасы», «Терминдер туралы», «Қазақ тілін жүргізетін комиссияның құлағына алтын сырға», «Газет тілі оңды болсын» сияқты мақалаларында термин жасау мен аударма барысындағы кемшіліктерді сөз етеді. Мысалға алатын болсақ, ақын 1924 жылы «Ақ жол» газетінің 436-санында жарияланған «Жауыздық низамнамасы», «Баяғы «Жауыздық низамнамасы» (№ 464) атты екі мақаласында да «Қылмыстық кодексті» аударудағы мынандай кемшіліктерді атап көрсетеді: «...Сондықтан «Қылмыс заңы» бізге түсінікті де, мынау «Жауыздық низамнамасы» жат, топас, ерсі көрініп тұр. «Низамнамасы» – «низам» болсын, намасына жол болсын» дегіміз келеді. Кітапты ақтарып, әр жерін көзбен шолып өткенде, жалғыз бұл «нама» емес, өзге «нама»-лар да толып жатыр екен. Мәселен, *міндетнама, егланнама, мағлұматнама, жазанама, куәнама, өтірікнама* сияқты. Бұл неғылған қаптап кеткен нама екенін түсіне алмадық. Түркістан қазағы «*жаза, заң, низам, куәлік, өтірік*» деген сөздерді «нама»-сыз-ақ айта білетін еді. Тегінде бұл «нама»-ларды аудармашы өз жанынан қосып жіберсе керек», - деп сапасыз аударылған кітапты сынға алған. Яғни, ақын қазақ тіліне аударма арқылы қосылып жатқан жаңа терминдердің кемшіліктерін атап көрсеткен. Оның ойынша, аудармаға әр аудармашы аса ұқыптылықпен, жауапкершілікпен қарағаны абзал болмақ.

Ақын тек қана аудармашыларды сынап қана қоймай, өзі де терминдерді қазақ тіліне аударумен білек сыбана айналысқан. Бұның айғағы, «Есеп құралы» деп аталатын мектеп бағдарламасына арналған оқу құралы. Бұл еңбегінде ол бірқатар терминдерді тікелей орыс тілінен қазақ тіліне аударып, қазақ ғылымына үлкен үлесін қосты. Бұл оқу құралы 1914 жылы Орынбор қаласында баспадан басылып шыққан. Бұл дегеніміз сол кездегі атқарылған үлкен іс. Міржақып Дулатұлының осы алғашқы құралының өзінде *сан, цифр, бірлік, ондық, жүздік, қосу, алу, азайту, бөлу, көбейту, көбейту кестесі, қадақ, пұт, ен, ұзындық, кем, артық, есе артық, есе кем, шақырым, саржын, сағат, минут, секунд, алу белгісі, қосу белгісі, көбейту белгісі, бөлу белгісі, есеп, бұрыш* сынды математика терминдері қолданылады. Міне, қоғам қайраткерінің осы үлесі арқасында күні бүгінге дейін жоғарыда аталған терминдер әлі күнге дейін қолдану аясын жоғалтқан жоқ. [3,47]

Тағы бір ескеретін жайт, оның 1927 жылы Қызылордада басылған «Есеп құралы» (Екінші жылдық) атты оқу құралында 1914 жылы басылған құралдағы кездесетін атаулардан өзге мына төмендегідей терминдер кездеседі: «*есеп сызғышы, бірінші жүздік, шапшаң санау, деректі сан, тік бұрышты үшкіл, төрткіл, метр жүйесі, шотқа салу, өлшеу, ескі өлшеу, жаңа өлшеу, ірі өлшеу, сантиметр, бөршек, дүйім, мысқал, кез, десте, километр, тонна, килограмм, грамм, миллиметр, литр, дюжина, тік төрткіл, аудан, қабырға, айырма, десятина, жарты десятина, шетберт, шетберк, шегеру, көбейту сатысы, сандықша, шаршы, толық ондық, екі цифрлы сан, бөлшек, дөңгелек, шаршы кез, шаршы пұт, шаршы таяқ, шаршы бөршек, шаршы дүйім, шаршы дециметр, шаршы таяқ, қума метр, қума кез, ширек, қалдық сан, үлес сандар, процент, дөңгелек ондық, гектар, өспе сан, өсірме сан, өсінді сандар, бөлінбе сандар, бөлме сандар, ондық бөлік, есеп сатысы, кесе сызықтар, бұрыштық».[2,234]*

Бұл терминдердің күрделілігіне қарап, оқу құралының жаңа басылымы жаңа ұғымдармен толықтырылғанын көруге болады. Кей деректерге сүйенсек, Міржақып

Дулатұлы 80 шақты термин аудармаларын жасаған. Бұған қарап, ақынның аударма саласында жасаған ерен еңбегін көруге болады.

Қорыта айтқанда, халқымыздың көрнекті қаламгері Міржақып Дулатұлының қазақ әдебиеті мен қазақ ғылымына аударма саласы арқылы қосқан үлесі ұшан теңіз. Бұл мақалада қоғам қайраткерінің аударма мұраларына тоқталғандай болдық, алайда тіл жанашырының аударма мұралары әлі де зерттеулерді талап етпек деген тұжырымдамыз. Сонымен қатар, мақала жазу барысында болашақ аудармашы ретінде нені ескеру керектігін, аудармаға ұқыпты, жауапты қарау керектігін баса ұқтым.

Қолданылған әдебиеттер:

1. “Ұлы тұлғалар” ғылыми-ғұмырнамалық серия 3 том ЕЛІМ ДЕП СОҚҚАН ҰЛЫ ЖҮРЕК (Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ағартушы, публицист М.Дулатұлына арналады), Алматы, 2002

2. М. Бес томдық шығармалар жинағы. Екінші том: Көсемсөз, әдеби – сын және зерттеу мақалалары. / Құраст. Г. Дулатов, С.Иманбаева. – Алматы: «Мектеп баспасы» ЖАҚ, 2003 -392 б.

3. Алаш мұрасы. Міржақып Дулатұлы. Ж.Ысмағұлов «Тәржіма тағылымдары» 468-472 бб.

УДК 336.742

Бейсенбай Бақытжан

«бизнес- әкімшілік» кафедрасының білім алушысы
туран- Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, магистр
Узбаканова Ш.Б.

ЦИФРЛЫ ҚАРЖЫЛЫҚ АКТИВТЕР, ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАЙНИНГТІК ФЕРМАЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ

ЦИФРОВЫЕ ФИНАНСОВЫЕ АКТИВЫ, РАЗВИТИЕ МАЙНИНГОВЫХ ФЕРМ В КАЗАХСТАНЕ

DIGITAL FINANCIAL ASSETS, DEVELOPMENT OF MINING FARMS IN KAZAKHSTAN

Аннотация. Электрондық ақшалар - бұл электрондық схемалардан тұратын, пластиктен жасалған төлем құралдары. Олар есептен есепке ақша аударуды, қағаз айналымының қатысуынсыз қазынаға электрондық сигналдардың берілуі арқылы пайыздарды есептеп шығару және тағы басқа операциялардың жүруін білдіреді. Сөз жоқ, ХХ ғасырдың бұл технологиялары одан ары дамып, болашақта төлемнің кең таралған әдісі болады.

Кілтті сөздер. Электрондық ақша, майнинг, бикчейн, биткойн, блокчейн

Аннотация. Электронные деньги в Казахстане – это в основной массе не самостоятельное явление интернет-коммерции, а ответвления глобальных платежных систем: Qiwi, Visa, Wallet, WebMoney Transfer, Единый кошелек, Яндекс Деньги, PayPal и других. Эти электронные сервисы действуют во всём мире и Казахстан, естественно, не исключение

Ключевые слова. Электронные деньги, майнинг, бикчейн, биткойн, блокчейн

Annotation. Electronic money in Kazakhstan is for the most part not an independent phenomenon of Internet commerce, but branches of global payment systems: Qiwi, Visa, Wallet,

WebMoney Transfer, Single Wallet, Yandex Money, PayPal and others. These electronic services operate all over the world and Kazakhstan, of course, is no exception.

Keywords. Electronic money, mining, bitchain, bitcoin, blockchain

Ақшаның және ақша қатынастарының қазіргі әлемдегі эволюциясын зерттеу, электрондық ақшалардың пайда болуын, ақша қатынастарының және ақша жүйесінің даму сатысы ретінде көрсету, электрондық ақшалардың пайдаланылуын және дамуын талдау, электрондық ақшаларды енгізудегі отандық банктердің ролін бағалау, электрондық ақшалар қызметінің қазіргі проблемаларын зерттеу қарастырылған. Автор заңға сай Internet-банкінгінің пайдаланушы санның өсуіне байланысты, Internet-банктердің қызмет көрсетуі арзандайтынына жеткізетінін байқады. 1960 жылдары ақшалай түрдегі эволюцияның қазіргі кезеңі басталды. Ақша-несие саласы соңғы 40 жылда электрондалудың екі кезеңін бастан өткізді [1, 65 б.].

Бірінші кезең (1960 жылдардың аяғы - 1980 жылдардың басы) - көтерме төлемдердің электрондық негізге ауысуынан құралды. Ол автоматты есептесу палатасының, клирингтік есептесу жүйелерінің, сонымен бірге, электрондық трансферт жүйелерінің кең қолдануымен бейнеленді. Осы кезде төлемдерді басқару жүйесін оңтайландырудың, көтерме төлем деңгейіндегі несиелік және есептік тәуекелдері азайтудың, жаңа қаржы өнімдерінің пайда болуына жағдай жасаудың, оған қол жеткізу құралдарын түрлендірудің сәті түсті [2, 208 б.].

Электрондық трансферт жүйелерінің кең қолданылуы нәтижесінде несие және дебет карталары сияқты бөлшек электрондық төлем құрылғыларының айналымға енуіне негіз болды. Осының нәтижесінде бөлшек есептердегі қағаздай төлем құралдарының пайдаланылуы едәуір азайды.

Дәстүрлі электрондық бөлшек төлеу құралдары тұтынушыға несие институттарындағы өз есептерімен тиімдірек басшылық етуге мүмкіндік берді (транзакциялық шығындарды азайту, есептеулердің ыңғайлылығы мен қауіпсіздігін жоғарылату). Алайда, олар дамыған елдердің ақша айналымында чектер мен қолма-қол ақшаны алмастыра алмады [3, 217 б.].

Электрондық коммерцияның дамуы, әртүрлі қаржы институттарының арасындағы ақшалай қор үшін бәсеке күрестің асқынуы мен бөлшек төлемдердің транзакциялық шығындарын төмендетуге деген сұранысқа, сонымен бірге төлемдерді тікелей жүзеге асырудағы анонимдық қатынасқа ие болған және қаржы институттарымен делдалдықты талап етпейтін жаңа электрондық төлем құралдарын іздеуді, принципті түрде жаңа бөлшек төлем аспаптарының қайта өңделуін талап етті.

Электрондалудың екінші кезеңі (1990-шы жылдардан бастап қазіргі кезеңге дейін) бөлшек төлемдердің электрондық негізіне ауысуынан тұрады. Ол есептерге (access products) және электрондық қазыналардың (e-money products) электрондық рұқсат беру базасында жаңаша төлеу құрылғыларының пайда болуымен бейнеленеді [4, 69 б.].

Электрондық ақшалар - бұл электрондық схемалардан тұратын, пластиктен жасалған төлем құралдары. Олар есептен есепке ақша аударуды, қағаз айналымының қатысуынсыз қазынаға электрондық сигналдардың берілуі арқылы пайыздарды есептеп шығару және тағы басқа операциялардың жүруін білдіреді. Сөз жоқ, XX ғасырдың бұл технологиялары одан ары дамып, болашақта төлемнің кең таралған әдісі болады.

Электрондық ақша қолданатын төлем жүйелерінің ерекшелігі - олардың эмитенті алдын-ала төлелген қаржының балама құны компьютердің қатты дискісінде, картаның шағын процессорында цифрлі түрде сақталады, онымен иесі ғана иелік етіп, басқа құрылымда банктің транзакциясы кезінде тікелей қатысуынсыз төлем құралы ретінде қолдана алады. Есептеу бойынша операция өткізу үшін және жойылғанға рұқсат алу жүйесі үшін онлайн режиміндегі банкпен байланысты қажет ететін, магнитті жолағы бар қолданыстағы картадан олардың негізгі айырмашылығы осы болып табылады [5, 53 б.].

Электрондық ақшалар эмиссиясының ақша массасына ықпалы бір мәнді емес және кейбір қосымша ұсыныстардың қатарына тәуелді. Ықпал күшінің ұғымын анықтауға ақша массасы тәуелді болады, нақты айтсақ, оған электрондық ақшалардың қосылуынан, не қосылмауынан. Егер электрондық ақшалардың көлемін есептеуде ақша массасы есепке алынса, онда электрондық ақшалардың айырбасында клиенттің қолма-қол ақшасын банкпен босатқанда М0-агрегаты азаяды, сәйкесінше депозит көлемі артады. Демек, соңында, депозиттерді кеңейту нәтижесінде М1-агрегаты артады, ізінше, ақша көлемі өседі. Алайда, барлығы бізмәнді емес. Егер орталық банк жақтан шығарылған электрондық қазыналардың көлеміне сөзсіз резервтегі талаптар енгізілсе, кеңейту депозиттері аздау болады, кейбір экономистер орнатуға ұсынатын жүз пайыздық ставкамен резервтендіру тіпті болмайды, және ақша массасы өзгермейді [6, 472 б.].

Алғашқы магнитті банк карталары 1993 жылдарда пайда болды. Осы жылдарда осы "электрондық ақшалар" термині бар алғашқы отандық жариялаулар да пайда болды.

1994-жылдары smart картаны пластиктен жасалған картамен салыстырған бірінші мақала шықты. 1996 жылдан 1999 жылға дейін smart-тың негізінде төлем жүйелерінің дамуы болды, олар магнитті банктік карталарды ығыстырды. Бірақ электрондық ақшалар бизнес банк-эмитенттерімен бірге болатын карточкалар ретінде шығарылды.

2000 жылдардан бастап, "электрондық ақшаларды" қолдануы бар есептеулер көпшілікке әйгілі болды [10, 47 б.].

Электрондық ақшаның дамуында төрт негізгі кезеңді атап өтуге болады. Осы шарттылық электрондық ақшалардың дамуында айқын шекаралардың жоқтығымен, олардың бір уақытта ақша жүйесінде бірнеше түрлерінің және өздерінің формалары және электрондық ақшалардың түрлерінің дамуының әлі жетіп болмағанымен байланысты.

Коммерциялық банктердің міндеттемелері болғандықтан, электрондық ақшалар туралы мәліметтер заңды төлем құралы болып табылмайды, дегенмен олардың айналым саласын едәуір қысқартады. Электрондық қазыналардың осы түрінің даму деңгейдің жеткіліксіздігінің негізгі себебі - тұтынушылардың оған деген сенімнің жоқтығынан. Мысалы, электрондық ақшалар банктердің міндеттемелері болып табылады, анығын айтқанда қолма-қол ақша шығаратын мемлекетке қарағанда сенімі түбегейлі төменде екені белгілі жай [11, 109 б.].

Smart - карта - көп валюталық есептеулер жүргізу мүмкіндігі бар биік деңгейлік қорғауларға ие болатын және кірістірілген шағын процессоры бар несие карточкасы. Ашық карталар үшін толық жаппен оқу және деректер жазбасына шектеулері болмайтын; қорғалған жады бар мәліметтің оқу-жазу және алып тастауына рұқсат беретін, арнайы тетігі бар қолданушы карталар белгісімен танып біледі. Қорғалған жады бар картасында, әдетте, теңестіру мәліметтерінің өзгермейтін облыстары болады.

Кейбір смарт-карталар "Электрондық әмиян" бола алмайды. Смарт-карталар типтерін қарап шығамыз. Ішкі құрылымдарына және смарт-карталардың атқарылатын функцияларына байланысты үш түрге бөлуге болады: есептеуіш-карталар; жады бар карталар; шағын процессорлық карталар.

Банктерге қазіргі технологияларды қорғаудың көп деңгейлі жүйелерін қолдануға мүмкіндік береді. Кәдімгі қол қою ретінде үйреншікті қағаз құжаттар, "виртуалды банктер" клиентке комбинациялық цифрлар, (ЭЦП) деп аталатын электрондық цифрлық қол қоюды пайдаланылады. Мұндай қол қоюларды дискет чип немесе smart - карта кілтінің сақтаушысымен қызмет көрсете алады. Бұдан басқа, жүйеге кіру үшін қолданушыға пароль беріледі. Банктер сақтықтар үшін операциялардың іске асырылуына қайтадан сұрау салуларды жиі қолданады. Бұдан басқа, оңашалықты қамтамасыз етулері үшін жұмыс істегенде әр түрлі Internet-те - өткізілген трансакциялар туралы барлық берілетін мәлімет облыстары тиісті хаттамалар бойынша шифрланады.

Электрондық ақшалардың мәні қазіргі ақшалай айналым құрылымында қолма-қол ақшалай емес есептері сияқты болып табылады. Олар уақыт өте келе айналым саласынан қолма-қол ақшаларды біртіндеп ығыстырады. Банктер жылдамдықтарды үлкейтеді және

қолма-қол ақшалай емес көмегімен есептеу процесстері арзандатылады және қағазсыз есептесу жүйесіне ауысуы мен жаңа төлем құралдарының енгізілуі қызметкердің еңбек шығындарын төмендетеді. Сол кезде біздің елде қолма-қол ақша саласында маңызды өзгерістер болмайды.

Іс жүзінде, қолма-қол ақшаларды басып шығару және сақтау, тасу, шығынды кішірейту мақсатымен белсенді әрекеттерді қолданбайды. Жалғандардан банкноталарды қорғауды жоғарылатудың процесі олардың айналымы құнын жоғарылатады. Жуық арада қолма-қол емес ақшаға толықтай ауысу мүмкін болып көрінбейді.

Электрондық ақшаларға саудалық ұйымдармен ұсынылған басты талаптардың арасында келесілерді атап өтуге болады:

Біріншіден, қызмет көрсетудің арзандау бағасы. Сауда кәсіпорындары үшін ұсынылатын жаңа төлем шешімдері қымбат емес болу және сондай-ақ бәсекеге түсе алатын тек қана олардың таза пайдасын төмендету олар үшін өте маңызды болып табылады.

Екіншіден, электрондық ақшаны қолданушы тұтынушылардың үлкен саны. Егер тек қана бірнеше клиенттер электрондық ақшаны пайдаланатын болса, сауда кәсіпорындарына төлем инфрақұрылымын басқаруға ешқандай да мүдденің жоқтығы қосымша шығындарға әкеледі.

Үшіншіден, өнімділік. Шағын төлемдер деп аталатын төлем тетіктері майда төлемдерді жүзеге асыру үшін мүмкіндік беруі керек. Кепілдік беру үшін қауіпсіздікпен және шығындардың арасындағы байланысты қадағалау керек. Жымқырылған электрондық ақша құндары ұрлыққа кеткен шығындар шектен шықса, төлем жүйесін жасауға жеткілікті.

Төртіншіден, сенімділік. Сауда кәсіпорындары электрондық ақшалар көмегімен соңғы сатып алуды жасай алуы туралы клиенттерге кепілдік беруі керек. Егер клиенттер осы төлем жүйелеріне сенбесе, сауда кәсіпорындарында оларды жоғалтып алу тәуекелі бар.

Бесіншіден, қауіпсіздік. Электрондық ақшалардың эмитенттерінің себебі тұтынушылар және саудалық ұйымдармен төлетілетін комиссия түрінде табыстарды алуда негізделеді, қаржы тартылған инвестициялардан алынған табыс, сонымен бірге төмендетудің нәтижесінде қолма-қол ақшалай айналым шығындарын үнемдейді [12, 22 б.].

Фридмэн орталық банктердің келешегіне қауіп төніп тұрғанын теріске шығармайды. Ақшалай- несие эмиссиясы және қорытынды есептеулердің жүргізілуі саласындағы олардың монополизмы ақпараттық технологиялардың дәуірлеуі салдарынан өз бұрынғы маңыздылығын жоғалтады. Ол бұл салада үш өте маңызды қазіргі тенденцияларды ерекшелейді.

Біріншіден, қарсы уәкілдердің арасындағы сауда- саттықтың мәмілелерінің қызмет көрсету құралы ретінде және контрагенттер арасындағы есептеулер ретінде дәстүрлі банктік ақшалар сұраныстың эрозиясының белгілері пайда болады.

Екіншіден, нефимдік сектордың несие беруі түбегейлі өзгеріске ұшырайды, нәтижесінде сауда- өнеркәсіптік компанияларға, халыққа банк депозиттері судтың басты негізі бола алмайды.

Үшіншіден, алдағы уақытта ақырғы есептердің жүйесін орталық банк арқылы алмастыра алатын, жеке клирингтің тетіктері жетілдірілген түрі қалыптасады [13, 314 б.].

Тарихи көзқарастармен жеке цифрлық ақшалардың пайда болуы және таралуын "артқа қарап келешекке қадам басу" қадамы деп атауға болады, ақшаның "қатаң кеңістік" кезеңі 200 жылдықтан астам созылды.

Сонымен бірге, электрондық ақшалар - кең ұғымды білдіреді, жай ғана қосымша төленген карталарға (таксафондық карталар) қарағанда, ортақ және көп функциялы құрал ретінде қолданылады, ол бойынша бір нақты қызметті немесе тауарды төлеуге болады. Сонымен бірге оларды (online banking - ақшалай операцияны жүзеге асыруы үшін,

интернетті пайдалануға мүмкіндік беретін карточкалар) рұқсаттық өнімдерімен шатыстыруға болмайды. Электрондық ақшалар компьютерлерді, интернет және мамандандырылған бағдарламаларды қамтамасыз етеді немесе портативтік есептеуіш құрылғылар мен электрондық чиптардың, пластиктен жасалған (смарт-карта) түрлерін қолдана отырып, сақталынады және айналымға түседі.

«Біз Қазақстанның «мәліметтерді» өңдеу және сақтау жөніндегі халықаралық хабқа айналуына жағдай жасайтын заңдар қабылдадық. Былтырдың өзінде цифрлы майнинг ісіне 80 млрд теңгеден астам инвестиция тартылды». Бұл Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың жуырда Қазақстан халқына арнаған Жолдауынан үзінді. Мемлекет басшысы елімізге әлемдегі алпауыт цифрлы компанияларды тартып, 5 жыл ішінде осы салаға салынатын инвестиция көлемін 500 млрд теңгеге дейін жеткізу қажеттігін айтты. Президенттің бұл бағытқа көңіл аударуы тегін емес. Өйткені цифрлы қазбаларды игеруде инвесторлардың Қазақстанға қызығушылығы басым. Инвестициялық климаттың жақсаруына энергетикалық инфрақұрылымның арзандығы әсер етсе керек. Мәселен, криптовалюта өндірісінің әлемдік рейтингінде Қазақстан үздік бестікке кіреді. Атап айтқанда, дүниежүзілік хешрейттің (криптовалютаны өндіретін қондырғының есептеу қуатының өлшемі) шамамен 6,17%-ы республика аумағында жұмыс істейтін цифрлы фермаларға тиесілі. Бұл көрсеткіш үнемі өсіп келеді. Бірінші орынға өндіріс көлемі 65%-ға жеткен Қытай елі жайғасқан. Келесі сатыға АҚШ – 7,24% пен Ресей – 6,9% межелік көрсеткішпен орналасқан. Сәйкесінше Қазақстан (6,17%), Малайзия (4,33%) және Иран (3,82%) үздіктер қатарын түйіндеп тұр. Сарапшылардың айтуынша, осы белсенділік мұнымен тоқтамай әрі қарай үдей түссе, таяу жылдары еліміз әлемдік көшбасшылардың алдына шығуы мүмкін.

«Қазақстан электр энергиясы бағасы ең арзан елдердің қатарына жатады. Мысалы, Екібастұздағы Мемлекеттік аймақтық электр стансасы электр қуатының бір киловатт-сағатын 3 теңгеге өндіреді. Республика аумағында оның құны шамамен 8 теңгеге жуық. Басқа елдерде ол 3 есеге қымбат.

Сәйкесінше, деректерді өңдеу орталықтары және майнингтік фермалар жөнінде айтылғанда электр энергиясы тарифінің маңыздылығы арта түседі. Яғни өндірілген электр қуатын майнерлер биткоин және басқа да криптовалюталар өндірісіне жұмсайды. Осылайша, цифрлы активтер қалыптасады. Демек, деректерді өңдеу орталықтары мен майнингтік фермалардың энергетикалық ошақтарға неғұрлым жақын орналасқаны тиімді.

Бүгінде Қазақстан әлемдік хешрейттің үздік бестігіне кіреді. Бұл бағытта әлеуетіміз зор. Егер халықаралық тәжірибені алып қарасақ, басқа елдерде деректер орталығы биік таулардың маңында, электр энергиясын өндіретін нысандарға жақын орналасқанын байқайсыз.

Неге десеңіз, жасанды салқындатқыштарды орнатудың қажеті шамалы, сондай-ақ өндіріске керек қуатты тасымалдауға шығынданбайсыз. Бұл осы нарықты дамытуға мінсіз жағдай. Біздің елімізде де осындай мүмкіндіктер қарастырылған. Сол себепті инвесторлар Қазақстанға келіп, өз қаражаты есебінен деректер орталығын салып беруге және ұзақ мерзімді келісімшартқа отыруға дайын», деді «Зерде» ұлттық ақпараттық коммуникация холдингі» АҚ басқарма төрағасы Арман Абдрасилов.

Қазір елімізде криптовалютанан өндірумен 15-ке жуық ферма айналысады. Оларға шамамен 201,7 млн доллар көлемінде инвестиция құйылған.

Экономистердің пікіріне сүйенсек, Қазақстанның майнингтік өндірістегі жетістіктері оң болғанымен, бұл саланы реттейтін заң жоқтың қасы. Тиісті реформа болмаған соң осы сегментте табыс тауып жүрген азаматтар кірістерін жасырып, «көлеңкелі» жүйенің қалыптасуына жол ашып отыр.

«Қазақстан криптовалюта бағытындағы ізденістерді қолға алмаса, әлемдік көштен қалып қалуы мүмкін. Сондықтан бұл мәселеге де көңіл бөлінуі тиіс. Әрине, эфириум, лайткоин және биткоин сынды криптовалютардың өсімі мен түсімі арасындағы айырмашылық үлкен болып тұр. Осы жағынан қарастырғанда халыққа бұл тиімсіз.

Осыдан бір-екі жыл бұрын биткойнның бағасы 20 мың долларға жеткенде кейбір азаматтар үйін 100 мың долларға сатып, артынан биткойн 6 мың долларға дейін түсіп кеткен еді. Міне, осындай факторларды ескеру қажет. Енді бізде бұл мәселе заңнамалық тұрғыда әлі шешілмеген. Ұлттық банк бұған байланысты нақты ұстанымын айтты. Дәлірек айтқанда, бас қаржы реттеуші орган криптовалютаның қолданылуына қарсы екендігін, азаматтар табыстарынан айырылса, бұл олардың өздерінің жауапкершілігіне жүктелетінін жеткізген еді. Соған қарамастан осыны реттейтін нақты заң болуы керек деп есептеймін. Өйткені бізде бұл салада табыс тауып жүргендер бар. Ферма ашып немесе шетелдегі криптовалютаға инвестиция салып, кірісін еселейтін азаматтар жоқ емес. Табыс тауып отырғаннан кейін олар салық төлеуі керек. Бірақ бұл кәсіп заңдас-тырылмағандықтан, олар табыс салығын төлемей, ақша айналымында «көлеңкелі» жүйе қалыптасып отыр. Сондықтан да мемлекет тарапынан алдағы бір жылдың ішінде нақты осы мәселені жан-жақты қарастыратын, сондай-ақ саладағы ойыншыларға ортақ ережені қалыптастыратын және шетелдерден инвестиция тартуға мүмкіндік беретін жағдайлар жасалуы қажет».

Алайда бұл пікірмен отандық IT мамандары келіспейді. Олардың айтуынша, бұл кәсіпкерлік қызметтен гөрі, тек технологиялық процесс ретінде қарастырылатындықтан, қандай да бір реформалық саясат жүргізу артық болады. Себебі мұнда арнайы компьютерлік қондырғылар есептеу процесін орындайды. Хакерлік және басқа да киберқауіп туындамаған соң реформалық кедергілер тек шаруаның шатқаяқтауына алып келеді деген ойда сарапшылар.

«Цифрлы майнинг отандық энергетикалық жүйеге артық жүк түсірмейді. Өйткені бізде энергетикалық профицит байқалуда. Оның көлемі арта түседі деген болжам бар. Десе де, цифрлы қазбаны игеру стратегиясын экологиялық мәселелермен бірге қарастырған абзал. Мәселен, көмір жағып криптовалюта өндіруге жол беріп алмауымыз қажет. Яғни бұл процесс табиғи электр қуат көздерімен байланысты болғаны ләзім. Жалпы алғанда майнингтік қондырғылардың деректерді өңдейтін орталықтардан еш айырмашылығы жоқ. Осындай арзан электр энергиясымен бірге қолайлы инвестициялық климат арқылы Қазақстан «мәліметтер қорының Швейцариясына» айнала алады».

Қолданылған әдебиеттер:

1. Казахстан предложил концепцию регулирования рынка криптовалюты. URL: <https://thecoinshark.net/kazakhstan-has-proposed-the-concept-of-cryptocurrency-market-regulation>.

2. Казаченок О. П. Электронные денежные средства как новый объект гражданских прав в российском и международном праве: ограничение оборотоспособности и перспективы правового регулирования // Евразийская адвокатура. 2019. № 1 (38).

3. Какова комиссия для отправки Bitcoin Cash? URL: <https://support.blockchain.com/hc/ru/articles/115005883466-B8-BitcoinCash> (дата обращения: 29.05.2020).

4. Карагузов Ф. С. О понятии денег как объектах гражданских прав и инфраструктуре денежного обращения. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37815810#pos=64;-49.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ДАМУ

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ

DEVELOPMENT OF CREATIVITY OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Аннотация. Мақалада елімізде білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсатына сай ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүниетанымы жоғары, жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу саясатын жүзеге асыруда мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселелері қарастырылған.

Кілтті сөздер. Креативтілік, балалардың креативтілігін дамыту, дарынды бала, оқыту.

Аннотация. В соответствии с основной целью реформы в сфере образования в стране в статье речь идет о развитии детей дошкольного возраста в условиях реализации политики воспитания личности с инновационным складом ума, способной осуществлять деятельность на творческий уровень, с высоким мировоззрением.

Ключевые слова. Креативность, развитие детской креативности, одаренный ребенок, обучение.

Annotation. The article country knowledge industry conducted lies reform main aim ravi ne ideapature innovator, creative level serves takes, дүниетанымы high, detailed is formed physical person brings up politics carries out school years to ri child develops question is examined.

Keywords. Creativity, development of children's creativity, gifted child, learning.

Балаларда әлемнің көп бейнелі жақтарын креативтілік таным негізінде қабылдай алу қабілетін дамыту қажет. Осының негізінде интеллектуалды, креативті (креативтілік қабілетті), дарынды ұрпақты тәрбиелеп оқыту. Көрнекті психолог Л.Выготский: «Креативтілік» деп - жаңалық ашатын әрекетті атаған. «Креативтілік» сөзінің төркіні «шығару», «ойлап табу», «іздену» дегенге келіп саяды, Демек, бұрын тәжірибеде болмаған жаңа нәрсе ойлап табу, жетістікке қол жеткізу деген сөз.

В.А. Сухомлинский: «Балалардың мүмкіндігі мен дарындылығының бастамалары саусақтарының ұшында. Бейнелеп айтқанда, саусақтарынан, шығармашылық ойын қоректендіретін өте жіңішке жылғалар сынды жіптер тарайды. Баланың қолында неғұрлым шеберлік көп болса, соғұрлым ол ақылды болады» деп көрсеткен [1]. Педагогтардың пайымдауы бойынша-барлық балалар дарынды. Сондықтан дарынын уақытында байқап, сезіп, тәжірибесінде, нақты өмірінде қолдануға мүмкіндік туғызу қажет. Ересектердің көмегімен көркемдік-шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, бала жаңа туындылар жасайды. Қайталанбайтын туындыларды ойластыру барысында ол әрқашан заттың жасалу тәсілдерімен тәжірибе жасайды. Мектепке дейінгі жастағы бала өзінің эстетикалық дамуында қарапайым көрнекі-сезімдік әсерінен түпнұсқалық кейіптің жасалуына бейнелеу-мәнерлеу әдістері арқылы өтеді. Сондықтан оның шығармашылығының негізін қалау керек. Неғұрлым бала жақсы көрсе, естісе, күйінсе, соғұрлым қиялдау әрекеттері маңызды және нәтижелі болады. Балалар ерте жастан бастап өздерінің қоршаған ортадан алған әсерін бейнелеп көрсетуге

тырысады. Қай ғасырда болсын ұлт өнерін өркендетуші сапалы, салауатты, парасатты ұрпақ тәрбиелеу – қоғам алдында әрбір тәрбиеші ұстаздың басты міндеті болып саналады.

Мектепке дейінгі білім беру стандарты мектепке дейінгі тәрбие мен мектепалды даярлық топтарында педагогикалық үрдісті ұйымдастыруда жаңашыл әдіс-тәсілдерді пайдалануға мүмкіндік береді. Мектепте жаңа педагогикалық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты: оқыту мен тәрбиелеуде инновациялық ойын технологиясының элементтерін пайдалана отырып, жан-жақты, білімді, құзыретті тұлға тәрбиелеу.

Креативтік тұрғыдан келу үйреншікті заттарды жаңа қырынан көре білу және қалыпты мәселенің бірегей шешімін табу машығынан тұрады. Креативтілік – бастапқыда әр адамның бойынан табылатын табиғи қабілеттілік, алайда есею кезеңіне қарай ол біртіндеп тәрбие және оқу бағдарламаларының ықпалымен жойылады.

Креативті бейімділіктер, шығармашылыққа деген кез келген табиғи құштарлық баланы тың дүние жасауға ынталандыратын арнайы жағдай жасауды талап етеді және алда оның өз әлеуетін барынша толық қолдануына септігін тигізеді. Сондықтан балабақшаның міндеті – балалардың креативтілігін дамыту бойынша жүйелі кешенді жұмысқа тиісті жағдай жасау. Бірнеше автордың жұмысына жүргізілген талдаулардың негізінде олар балалардың шығармашылық қабілеттіліктерін сәтті дамытудың 6 негізгі шарттарын бөліп көрсетті, оған балабақшаға дейінгі жас кіреді. Шығармашылық қабілеттіліктерді сәтті дамытудың алғашқы қадамы – сәбиді ерте физикалық дамыту: жүзу, гимнастика, еңбектеу және жүру, осыдан кейін ерте оқу, санау, әртүрлі аспаптармен және материалдармен танысу. Баланың шығармашылық қабілеттіліктерін дамытудың екінші маңызды шарты балалардың дамуынан озық жүретін жағдай жасау болып табылады. Баланы оның әралуан шығармашылық қызметін ынталандыратын және қазіргі сәтте барынша нәтижелі дамытын қабілеттіліктерін мәжбүрсіз дамытатын орта мен қарым-қатынастар жүйесімен алдын ала қамтамасыз ету қажет. Мысалы, кіші жастағы баланы оқуға машықтырғанға дейін қабырғаға әліппені іліп, ойын барысында балаға әріптерді атап отыруға болады. Бұл оқуды ерте меңгеруге ықпал етеді.

Шығармашылық қабілеттіліктерді дамытудың үшінші аса маңызды шарты барынша көп күш салуды қажет ететін шығармашылық процестің ерекшелігінен туындайды. Бұл жердегі бар мәселе адам қызметінде өз мүмкіндіктерінің «шарықтау шегіне» жетіп, осы «шекте» біртіндеп жоғарылатуына қарағанда қабілеттіліктердің барынша сәтті дамытындығында. Барынша күш салудың осындай шартына бала еңбектеп, бірақ сөйлей алмайтын кезде жетуге болады. Бұл кезде әлемді тану процесі қарқынды жүреді, себебі кішкене сәби ештеңені түсіндіре алмайтындықтан ересектердің тәжірибесін қолдана алмайды. Сондықтан осы кезеңде сәби барынша шығармашылықпен айналысып, өзіне беймәлім жаңа міндеттерді өз бетімен және алдын ала дайындықсыз шешуге мәжбүрлі. Шығармашылық қабілеттіліктерді дамытудың төртінші шарты балаға қызметті таңдауда, істердің реттілігін белгілеуде, қандай да бір іспен айналысуды жалғастырғанда, тәсілдерді таңдауда және т. б. еркіндік беруден тұрады. Сонда ғана бала қаншалықты көп күш жұмсаса да оның ниеті, қызығушылығы, эмоционалды дамуы оның шаршамауының кепілі болып табылады әрі оған пайдалы болмақ. Осы тұста педагог еркіндіктің бассыздыққа айналуына жол бермеуге тиіс.

Балаға еркіндік беру ересектердің жалықтырмайтын, орынды, шын пейілді көмегін жоққа шығармайды, керісінше бағамдайды, бұл – шығармашылық қабілеттіліктерді сәтті дамытудың бесінші шарты. Ересек адам бала қызметінің балаға қысым көрсетпейтін және сыбырлап айтулар түрінде көмек бермейтін тең құқылы әріптесіне, мүшесіне айналуға тиіс. Өкінішке орай, сыбырлап айту – ересектер «көмегінің» кеңінен таралған тәсілі, және ол іске тек зиянын тигізеді. Егер бала әлденені өзі істей алатын болса, онда ештеңені оның орнына істеудің қажеті жоқ. Ол өзі аңғара алатын жағдайда ол үшін ойланып-толғанудың қажеті жоқ. Тәрбиешілер мәселені балаларға сауалмен жеткізіп, оған көбіне өздері жауап беруге тырысады және тек дұрыс жауапты қабылдайды.

Шығармашылық үшін жайлы психологиялық орта мен бос уақыт керек екендігі бұрыннан мәлім, сондықтан шығармашылық қабілеттіліктерді дамытудың алтыншы шарты – балалар ұжымындағы жайлы тату орта. Ересектер баланы шығармашылық ізденіс пен жаңалық ашуға бағыттау үшін қауіпсіз психологиялық база қалыптастыруға тиіс. Үнемі баланы шығармашылыққа ынталандырған, оның сәтсіздіктеріне түсіністікпен қараған, кейде тіпті шынайы өмірге жанаспайтын оғаш идеяларына шыдаммен қараған маңызды. Оларға ескерту жасап, жазғыруларды тоқтатқан жөн. Сондықтан тәрбиешілердің рефлексивтік-түзету кезеңінде технологиялық карталарды тексере отырып, жұмыс тәсілдері арқылы әр балаға сәттілік жағдайын құрғанын атап өтеді.

Шығармашылық әлеуеті жоғары баланы тәрбиелеу үшін жайлы жағдай жасау жеткіліксіз, алайда кейбір батыс психологтары шығармашылықтың баланың туа біткен қабілеттілігі екендігін дәлелдеуде, тек оның өзін еркін танытуына кедергі келтірмеу керек. Бірақ практика мұндай араласпаушылықтың жеткіліксіз екенін көрсетті: барлық балалар жасампаздыққа жол ашып, шығармашылық белсенділікті ұзаққа сақтай алмайды. Егер сәйкес оқу әдістерін таңдайтын болсақ, балабақша балалары шығармашылық ерекшелігін жоғалтпастан өздерінің дағдыланған шығармашылық құрдастарына қарағанда аса жоғары деңгейдегі туындыларды дүниеге әкеледі. Қазіргі кездегі балалар студиясының, музыка мектептері мен өнер мектептерінің танымалдылығының артуы да кездейсоқ жағдай емес.

Тек арнайы сабақтарда ғана баланың креативтілігін дамыту мүмкін емес. Балалардың қиялын дамытуда ойынның маңызы зор, ол мектеп жасына дейінгі балалар қызметінің негізгі түрі болып табылады. Дәл ойын барысында бала шығармашылық қызметке алғашқы қадамдарын жасайды. Ересектер балалар ойынын бақылап қана қоймай, оның дамуын басқаруы, оны толықтыруы, оған шығармашылық элементтерді енгізуі тиіс.

Балалар ойынының ерте кезеңі заттық сипатқа ие, яғни бұл олардың әртүрлі заттармен жасалатын әрекеттері. Осы кезеңде баланы қандай да бір затты ойнатудың әртүрлі тәсілдеріне баулыған маңызды. Мысалы, текше үстел, орындық, көлік болса, кішкене текше кәмпит, печенье, тіпті қандай да бір аспап бола алады. Ересектер бірдей заттарды қолданудың әралуан тәсілдерін көрсетуге тиіс.

4–5 жаста сюжеттік-рөлдік ойын қалыптаса бастайды, ол қиял мен шығармашылықты дамытудың ауқымды мүмкіндіктеріне ие [2]. Ересектер балаларының немен және қалай ойнайтынын, олар ойнайтын ойын сюжеттерінің қаншалықты әралуан екенін білуге тиіс. Егер балалар күн өткен сайын әдеттегі «қыз-ана» немесе соғыс ойынын ойнай беретін болса, онда педагогтар оларға ойын сюжеттерін өзгертуді үйретуге тиіс. Таныс ойынды балаларды мәселелі жағдаймен таныстыратын, шешуді және әртүрлі рөлдерді қабылдауды талап ететін бейстандартты ойын жағдаяттарымен толықтыру қажет. Бала ойын барысында ең алдымен өзінің шығармашылық бастамашылдығын танытуы, ойынды жоспарлауы әрі бағыттауы тиіс.

Сонымен бірге қабілеттіліктерді дамытуға арналған арнайы ойындар бар, сабақтан бос уақытта оны балалармен бірге ойнауға болады. Қызықты дамытушы ойындарды Б. Никитин, Воскобович, Кайе әзірлеген және біздің педагогтарымыз оларды жұмыс тәжірибесінде қолдануда [3].

Бала қиялын дамытудың аса бай көзі ертегі болып табылады. Ертегімен жұмыс істеудің көптеген тәсілдері бар, оларды педагогтар балалардың қиялын дамыту үшін қолдана алады. Олардың арасында ертегіні «өзгертіп айту», ойдан ертегі құрастыру, ертегінің жалғасын ойдан құрастыру, ертегінің соңын өзгерту секілділері бар. Балалармен бірге ертегі құрастыруға болады.

Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру саласындағы міндеттерді орындауды жаңаша сипатта қарастыра отырып, қол жеткен жетістіктерді сараптау және оны бағалауда озық технологиялар арқылы балалардың креативтілік қабілетін дамытуды басты назар етіп алады. Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір балада сапалы және терең білім мен іскерлігінің болуын, олардың

креативтілікпен жұмыс істеуін, ойлауға қабілетті болуын талап етеді. Осындай ерекше мәнге ие болып отырған кезде, бүгінгі таңда, балаларға білім берумен қатар, олардың ақыл-ой белсенділігін, іс-әрекетін дамыту мәселесі алдыңғы қатарда тұр [4]. Осы жерде баланың танымдық сұранысын туғызатын, оның іс-әрекетінің жоғары сипатқа ие болуын қамтамасыз ететін креативтілік тапсырманы берудің мәні зор. Дидактикалық ойын - баланың қызығушылығына негізделген оқыту тәсілдерінің бірі. Дидактикалық ойындарды пайдалану мәселесі педагогикалық теорияда кеңінен қарастырылған. Атап айтсақ, Ахметов С., Алдабергенов А., Ахметов Н.К., Хайдаров Ж.С., Кларин М.В., Қайырбекова А., Төлтаева Г., Әбселемова А., Әбішова А. т.б. ғалымдар дидактикалық ойындардың маңызын, түрлерін қолдану жолдарын көрсеткен. Педагогикалық процесте ойын балалар іс-әрекетінің басқа да түрлерімен, бәрінен бұрын еңбекпен, оқу үстіндегі оқытумен өзара тығыз байланыста болады [5].

«Бір заттың суретін сал» тапсырмасы. Мақсаты: Баланың креативтілік қабілетінің ерекшелігін, соның ішінде жаңа нәрсені ойлап табу икемділігін анықтау. Мазмұны: Балаға бір парақша және фломастер жиынтығы берілді. Ойдан, қиялдау арқылы ерекше бір заттың суретін салуы қажет. Бұл тапсырманың орындалуына 4 минут беріледі. Содан соң суреттердің сапасы бағаланады, төменде берілген өлшемдер бойынша қорытындысы шығарылады.

«Кімге не жетіспейді?» тапсырмасы. Мақсаты: Балалардың креативтілік қабілетін, соның ішінде ойлау икемділігін анықтауға арналған. Мазмұны: Бұл тапсырманы бастамас бұрын, балаға сурет көрсетіледі, яғни сол жағында балалар бейнеленген, олардың әрқайсысына бір нәрсе жетіспейтіндігі туралы түсіндіріледі. Оларға жетіспегендері осы суреттің төменгі жағына бөлек бейнеленген. Балаға берілген тапсырманың мәні, кімге не жетіспейтінін жылдамырақ ажырата білуі, жетіспеген заттарды көрсетіп және атауы қажет [6].

Балаларды креативтілік бағытта жан-жақты дамыту - бүгінгі күннің басты талабы. Балалардың креативтілік қабілетін анықтап, әрі оны дамытуға арналған жұмыстарды үйлесімді ұйымдастыру тәрбиешінің басты міндеті болып табылады.

Қорытындылай келе, мектепке дейінгі ұйым - бала дамуының, өсуінің, тәрбиеленуінің алғашқы баспалдағы. Бала тәрбиесі – күрделі процесс. Бала бойында көрінетін әртүрлі өзгерістер ең бірінші тәрбиешілердің көмегімен жүзеге асырылады. Сондықтан, болашақ тәрбиеші ретінде балалардың қиялын дамыту арқылы, баланы шығармашылыққа, ұшқырлыққа, ойлау процесінің жүйелі болуына тәрбиелейміз. Баланың дамуы, танымдық процестерінің қалыптасуы, қарым-қатынасының жүйелілігі - балабақшаларда оқыту барысында жүзеге асады. Қиялдың, ойдың адам өмірінде маңыздылығы өте жоғары екені белгілі. Бала бойындағы танымдық процестер, соның ішінде қиялдың көрініс табуы үлкен маңызға ие. Қиял - баланың ойлауын мен қиялдауын қалыптастырады. Креативті балада дамыту мен қалыптастыру өте жас кезінен қадағалап, болашақ ұрпағымыздың саналы да ақылды, ойы ұшқыр болуы үшін қиялдылықты тәрбиелеуіміз қажет. Бала дамуында танымдық процестерді жетік игерте алсақ, онда болашақ бүлдіршіндердің сана – сезімінің қалыптасуы жоғары деңгейде көрініс табатын еді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мухина В.С. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. Оқу құралы – Алматы, 1986 жыл, 25 бет;
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жолдауы, 2014 жыл, Астана;
3. Тебенова Қ.С., Рымханова А.Р. Арнайы психология. –Алматы, 2011 жыл, 32 бет;
4. [https://ust.kz/ сайты;](https://ust.kz/)
5. [https://infourok.ru/ сайты;](https://infourok.ru/)
6. [https://adisteme.kz/ сайты](https://adisteme.kz/)

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ПРОГРАММ В РАССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ

ACTUAL PROBLEMS OF THE USE OF COMPUTER PROGRAMS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL CASES

Аннотация. Осы бапта алынған электрондық дәлелдемелердің сапасы, оларды өзгерту және бұрмалау мүмкіндігі мәселелері қарастырылады, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби қызметінде әртүрлі компьютерлік технологияларды қолдануға байланысты кейбір іс жүргізу әрекеттерін жүргізу әдістемелері ұсынылады.

Кілтті сөздер. Электрондық ақпарат, арнайы жедел-іздігі іс-шаралары, компьютерлік бағдарламалар, электрондық портал, бағдарламалық өнімдер.

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются вопросы качества полученных электронных доказательств, возможность их изменения и фальсификации, предлагаются также методики проведения некоторых процессуальных действий связанных с применением различных компьютерных технологий в профессиональной деятельности сотрудников правоохранительных органов.

Ключевые слова. Электронная информация, специальные оперативно-розыскные мероприятия, компьютерные программы, электронный портал, программная продукция.

Annotation. This article examines the issues of the quality of the electronic evidence obtained, the possibility of their modification and falsification, and also suggests methods for carrying out some procedural actions related to the use of various computer technologies in the professional activities of law enforcement officers.

Keywords: electronic information, special operational investigative measures, computer programs, electronic portal, software products.

Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу ғылымында деректерді бұрмалауды болдырмайтын Электрондық дәлелдемелерді алу сапасының мәселелері жеткілікті түрде толық көрсетілмеген. Осыған байланысты электронды жалған дәлелдемелерді болдырмайтын механизмдерді зерттеу қажет.

Компьютерлік қылмыстарды жасау тәсілдері өзгереді, ал олардың саны компьютерлік техниканың жетілдірілуіне қарай артады. Осы салада қылмыс жасау құралдары осы объектілерден мәліметтерді заңсыз алу үшін тікелей пайдаланылатын компьютер және техникалық құралдар болып табылады.

Жедел іс-қимылдарды жүргізу кезінде күдіктінің компьютерін қадағалау қажеттілігі туындайды. Атап айтқанда, құқық қорғау органдарының қызметкері Интернет болған кезде компьютерден қашықтықтан күдіктінің мониториянда болып жатқанның бәрін көре алады, сонымен қатар қашықтағы компьютердің барлық қалталары мен файлдарына толық қол жеткізе алады. Компьютерлік құқық бөлімшесінің проблемасын құқықтың жекелеген саласына көтерген профессор Б. Қ. Төлеубекованың пікірімен келісе отырып, магистрлік диссертацияда электрондық дәлелдемелерді өндіру үшін жедел-тергеу

іс-қимылдарын жүргізу мәселелері бойынша жаңа ҚПК-нің артықшылықтары талданды және оның кейбір кемшіліктері атап өтілді [1, 64 б.].

Атап айтқанда, ҚР ҚПК-нің 245-бабында жаңадан енгізілген "ақпарат жинақтау" сөздерінің орнына "ақпаратты ұстап қалу" деген сөздерді сақтау ұсынылады. Өйткені "ақпараттың жинақталуы" тіркесінің өзі екі жолмен түсіндірілуі мүмкін [2; 3].

Операциялық қызметте әртүрлі компьютерлік бағдарламалардың баламалылығын және тіпті көп деңгейлілігін қолдану ұсынылады. Көп деңгейлі дегеніміз-бұл күрделі, пайдаланушыға жасырын, тек электронды дәлелдемелерді өндірудің "тазалығын" тексеретін қызметкерлерге қол жетімді бағдарламалардың болуы. Әрбір жеке компьютерге немесе IP мекен-жайға осы бағдарламаларды белсендіру тиісті органдардың қатаң бақылауында болуы керек.

Құқықтық білімнен, қарым-қатынастың психологиялық әдістерінен басқа, кәсіби заңгер өз мақсаттарына үлкен тиімділікпен қол жеткізуге мүмкіндік беретін заманауи ақпараттық компьютерлік технологияларда да қажетті білімге ие болуы керек. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін олардың кәсіби қызметінде пайдалы болатын компьютерлік технологиялардың негіздерін білу маңызды.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері жойылған файлдарды компьютерден, флэш-дискіден және басқа ақпарат тасымалдағыштардан қалпына келтіре білуі керек (тіпті оларды пішімдегеннен кейін де), қажетті файлдардан парольдерді алып тастай білуі керек (тергеу үшін пайдалы ақпарат бар), әкімші мен компьютер пайдаланушыларының парольдерін білуі, әдейі бұзылған компьютердің жұмысын қалпына келтіруі, белгілі бір компьютердегі кез-келген бағдарламада терілген барлық мәтіндерді бақылай алуы керек, оның ішінде есептік жазбалар және олардың парольдері, күдіктінің компьютерін қашықтан бақылау негіздерін меңгеру.

Сонымен қатар, компьютерлік технологиялар ғасырында құқық қорғау органдарының қызметкері жаңадан пайда болған ақпараттық қауіпсіздіктің жаңа бағдарламалық өнімдерімен жұмыс істеу білімі мен дағдыларын өз бетінше меңгеруге құзыретті болуы керек [4, 15 б.].

Сондықтан жоғарыда аталған барлық негізгі іс жүргізу әрекеттері осы диссертацияның жекелеген тармақтарында сипатталған. "Құқық қолдану практикасындағы электрондық дәлелдер: теория және құқық мәселелері" диссертациясының тақырыбы өзекті және құқық қорғау жүйесінің ғалымдары мен практикалық қызметкерлерінің болашақ зерттеулерінде өз жалғасын табуы керек.

Атап айтқанда, қазіргі заманғы құқық қолдану практикасында әртүрлі аналитикалық бағдарламалар, мысалы, I2 үлкен қызығушылық тудырады. Бұл бағдарлама телефон қоңырауларының кестелерімен (кіріс, шығыс, SMS, MMS, нөмірлер және IMEI), ақша аударымдары және қылмыстық сипаттағы әртүрлі схемаларды құруға мүмкіндік береді. Яғни, құқық қорғау органдарының қызметкері енді кабинеттен шықпай-ақ, қажетті деректерді ала отырып, әртүрлі күдіктілердің қылмыстық әрекеттерінің ықтималдығын пысықтай алады.

Жадында ақпарат орналастырылған сервер сотта тамаша заттай дәлел бола алады деген пікір бар, бірақ бұл болжам бірқатар қарсылықтарды тудырады:

-жадының үлкен сыйымдылығына байланысты серверде сақталған ақпараттың барлық көлемін көру қиын;

- серверді алып қою кезінде оған ақпарат орналастырған басқа интернет-пайдаланушылардың құқықтары бұзылады, іс жүзінде провайдердің маңызды еңбек құралынан айырылуына байланысты оның барлық жұмысы сал болады;

- сервер жадының мазмұнын зерттеу (техникалық сараптама) өте қымбат процедура.

Серверде сақталған ақпарат арасында талапкерді қызықтыратын жалғыз нәрсе-журнал файлдарының мазмұны.

Лог-файлдар-бұл сервердегі файлдармен орындалған әрекеттер және оларды жасаған адамдар туралы ақпаратты қамтитын провайдер серверінің Автоматты күнделіктері. Дегенмен, олар тез ескіреді, өйткені жаңа ақпарат уақыт өте келе алдыңғысын ауыстырады. Бұл жағдайда даулы материалды сайтқа оның басшылығымен расталған лог-файлдың немесе оның бір бөлігінің электрондық көшірмесін орналастырғаннан кейін, сондай-ақ оларды басып шығарғаннан кейін мүмкіндігінше тезірек ұсыну туралы провайдерге жүгіну керек.

Мақаланың қорытындысында келесі қорытындылар жасалуы керек.

1. Қылмыстық-процестік кодекстің қылмыс жасағанын электрондық дәлелдеу мәселелерін регламенттейтін нормаларына өзгерістер мен толықтырулар енгізу ұсынылды.

2. Қылмыс жасаудың электрондық дәлелдемелерін дұрыс жинауды қамтамасыз ететін баламалы әдістемелер мен бағдарламалық өнімдерді енгізу ұсынылды. Күдіктінің компьютерін қашықтан бақылаудың, әртүрлі ақпарат құралдарынан жойылған файлдарды қалпына келтірудің бағдарламалық өнімдері, компьютер файлдарының шифрын ашу әдістері қарастырылған.

3. Компьютерлердің көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың арнайы шаралары әзірленді, ақпараттық қауіпсіздікті арттыру, күдікті адамды қадағалайтын бағдарламалық өнімдерге рұқсатсыз кіруді бұғаттау шаралары ұсынылды.

4. Қылмыстардың электрондық дәлелдеріне қол жеткізуге көмектесетін екінші дәрежелі әдістер мен бағдарламалық өнімдердің жұмысы қарастырылды. Атап айтқанда, файлдар мен мұрағаттарға кіру парольдерін жою бағдарламалары, пернетақта тыңшыларының жұмысы, әртүрлі әлеуметтік желілер арқылы жедел тергеу шараларын жүргізу әдістері, компьютер мен жергілікті желі ішіндегі белгілі бір кілт сөздерді автоматты түрде іздеу әдістемесі, жедел кіру кезінде әкімші мен компьютер пайдаланушыларының парольдерін анықтау және т. б.

5. Күдіктінің компьютерін жасырын бақылау кезінде тергеу-жедел іс-қимылдарда деректерді жинау және автоматты статистикалық талдау жүргізу әдістемесі қаралды.

6. "ҚР БП Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің электрондық порталы арқылы қылмыстар туралы арыздар мен хабарламаларды тіркеу" жобасының жұмысына статистикалық талдау жүргізілді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Толеубекова Б.Х. Компьютерная преступность: уголовно-правовые и процессуальные аспекты: Учеб. пособие. - Караганда: Караганд. ВШ МВД СССР, 1991. - 82 с.

2. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі. - Алматы: заңгер, 1997. – 228 б.

3. Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі: Практикалық жәрдемақы. - Алматы: "Норма-К "Баспасы", 2014. – 246 б.

4. Ронин Р. Это тонкое дело – разведка (серия «Миссия выполняма»). - М.: ООО «Гринлайт», 2008. – 352 с.

БАНК ЗАЕМЫ ШАРТЫНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ДОГОВОРА БАНКОВСКОГО ЗАЙМА

THE CONCEPT AND FEATURES OF A BANK LOAN AGREEMENT

Аннотация. Осы мақалада нарықтық экономиканың қалыптасуы, кәсіпкерлік қызмет аясында құқықтық реттеудің принциптерін түбегейлі өзгертіп, жаңа жолдарды қолдануды талап ету сұрақтары талқыланады. Жүргізіліп жатқан экономикалық реформалардың тиімділігін арттырудың негізгі факторы болып, банктік қызмет аясында нарықтық өзгерістер табылады. Соның ішінде ерекше рөлге банктің кәсіпкерлік қызметін және банктік қызметті жүзеге асырған кездегі экономикалық қатынастардың құқықтық нысаны болып табылатын, банктік шарттарды құқықтық реттеуді реформалау ерекше ролді атқарады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында нарықтық типтегі 2 деңгейлі банк заемдік жүйе қалыптасты. Оның бірінші деңгейін Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі беретін заемдар, екінші деңгейін коммерциялық банктер мен банктік операцияларды жүзеге асыруға лицензиясы бар заңды тұлғалар беретін заемдар құрайды.

Кілтті сөздер. Банктік қарыз шарттары, екінші деңгейдегі банк, экономикалық реформалар, банк шарты, коммерциялық банктер.

Аннотация. В данной статье обсуждаются вопросы становления рыночной экономики, коренного изменения принципов правового регулирования в рамках предпринимательской деятельности и требования применения новых путей. Основным фактором повышения эффективности проводимых экономических реформ являются рыночные изменения в рамках банковской деятельности. В том числе особую роль играет реформизация правового регулирования банковских договоров, являющаяся правовой формой экономических отношений при осуществлении банком предпринимательской деятельности и банковской деятельности.

В настоящее время в Республике Казахстан сформирована банковская заемная система 2 уровня рыночного типа. Первый уровень составляют займы, предоставляемые национальным банком Республики Казахстан, второй уровень-займы, предоставляемые коммерческими банками и юридическими лицами, имеющими лицензию на осуществление банковских операций.

Ключевые слова. Условия банковского займа, банк второго уровня, экономические реформы, банковский договор, коммерческие банки.

Annotation. This article discusses the issues of the formation of a market economy, a radical change in the principles of legal regulation within the framework of entrepreneurial activity and the requirements for the use of new ways. The main factor in increasing the effectiveness of the ongoing economic reforms is market changes in the framework of banking activities. In particular, a special role is played by the implementation of the legal regulation of banking contracts, which is the legal form of economic relations when the bank carries out business and banking activities.

Currently, a bank loan system of the 2nd level of the market type has been formed in the Republic of Kazakhstan. The first level consists of loans provided by the National Bank of the

Republic of Kazakhstan, the second level -loans provided by commercial banks and legal entities licensed to conduct banking operations.

Keywords. Terms of a bank loan, a second-tier bank, economic reforms, a banking agreement, commercial banks.

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 727 бабына сәйкес:

1. Банк заемы шарты бойынша заем беруші заемшыға қарызға ақша беруге міндеттенеді.

2. Банк заемы шартына Азаматтық Кодекстің 728 бабында көзделген ерекшеліктерімен қоса заем шартына қатысты ережелер колданылады.

Банк заемы шартының ұғымы мен құқықтық табиғаты туралы бірнеше пікірлер кездеседі. Кейбір авторлар оны заем шартының бір түрі ретінде қарастырады. Басқалары банк заемы шартын, шарттың дербес түрі ретінде қарастыру керек деген. Соңғы авторлар өз пікірін, Совет дәуірі кезіндегі банктің ерекше ролімен, яғни мемлекеттік монополиялық шаруашылық кезеңінде заемдік ресурстарды (көбінесе бюджеттік ресурстарды) жоспар негізінде мсмпекеттік кәсіпорындар арасында таратылғандықтан, оның заем шартымен ұқсастығы алшақ деген [1, 182б].

Қазіргі уақытта екінші деңгейдегі банктер мемлекеттік басқару органдары болып табылмайды. Сондықтанда да банк заемы шартын шарттың дербес түрі ретінде қарастыруға негіз жоғалды деуге болады. Мемлекеттің экономикасында көптеген өзгерістер орын алғандықтан заемдік қатынастарға мемлекет тарапынан реттеуде, заңнамада өзгерді. Қазіргі заңнамаға сәйкес банк заемы шарты шартының бір түрі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар банк заемы шартының табиғатында алдынвля жасалатын шарттың белгілері бар болғандықтан, оның реалды немесе консенсуалды шарт екендігі туралы сұрақ туындайды. Мысалға, С.И.Вильнянский, И.С.Гурсвич, О.С.Июффе банк заемы шартын реалды десс, Э.А.Зинчук, Е.А.Флейшиц конеснеуалды деп, ал М.К.Сулейменов реалды консенсуалды деп санайды [2, 77б].

Банк заемы шартын реалды деген көзқарасты ұстанатын авторлар өз пікірін, банк заемы шарты, заем шартының бір түрі болғандықтан, ал заем шарты реалды, сондықтан банк заемы шарты реалды болады деп негіздейді.

РСФСРдің 1922 жылғы Азаматтық Кодексінде 2 түрлі шарты көрсетілді: реалды заем шарты (банк заемы шарты) және консенсуалды шарт (заемды беру туралы міндеттеме). Мұндай көзқарас М.М.Агарковпен 1922 жылғы Азаматтық Кодекстің 218,219 баптарының негізінде айтылған [3, 121б].

Банк заемы шартын консенсуалды шарт деп санайтын авторлар, оның алдынала жасалатын шарт элементтерін банк заемы шартының ажырымас бөлігі ретінде қарастырып, банк заемы шарты өз күшіне тараптар қол қойғаннан кейін күшіне енеді, сондықтанда оны консенсуалды шарт деп санау керек деген. Сонымен қатар шартты жасау келесі кезеңдерден тұрғандықтан:

1) Заемшы мен банктің заем шартынын, мазмұнын құрастыру (заем түрі, оның сомасы, мерзімі, қамтамасыз етілуі) ;

2) Банкпен заемшы ұсынған құжаттардың қаралуы. Құжаттар негізінде заемшының заемдік мүмкіндіктерін, яғни алған заемды уақытында қайтару қабілеттігін қарастыру;

3) Тараптардың бірігіп шарттың жобасына өзгертулер мен толықтырулар енгізу;

4) Тараптардың шартқа қол қоюы; Бұдан туындайтыны, шарт тараптар өзара мүдделерді қанағаттандыратын талаптар орындалып, көрсетілген кезден бастап, яғни келісімге келгеннен кейін шарт өз күшіне енеді деуге болады. Сондықтанда банк заемы шарты консенсуалды шарт болып табылады.

Банк заемы шартының консенсуалдығынан, оның екі жақты міндеттілігі туындайды. Себебі шарт бойынша банк заемшыға заем, беруге міндеттенеді, ал заемшы

оны талап етуге құқылы(бірінші міндеттеме). Өз тарапынан заемшы заемды қайтаруға міндетті, ал банк оны талап етуге құқылы (екінші міндеттеме). Сонымен қатар, осы міндеттемелердің әрқайсысы бір-біріне негіз болып табылады. Сондықтанда банк заемы шарты каузальды мәміле болып табылады.

Банк заемы шартының ерекшеліктері:

1) Заем беруші ретінде ақшалай нысанда заем беруге Қазақстан Республикасының Ұлттық Банктің лицензиясы бар банк және өзге де заңды тұлға болады. Себебі банктік заңнамаға сәйкес, банк заемын беру лицензияланатын қызмет түрі және Ұлттық Банктің лицензиясынсыз жүзеге асырылған банк операциялары жарамсыз болады.

2) Шарттың нысанасы алда берілуі мүмкін ақша болып табылады. Соңғы жағдайда шарт, егер осы шартта өзгеше көзделмесе,оның жасалған кезінен бастап күшіне енеді деп есептеледі. Бұл мән жай, біріншіден, банк заем шартының табиғатында алдынала жасалып шарт белгілерінің болуымен, екіншіден, ҚР АҚ 393 бабына сәйкес, тараптардың арасында шарттың барлық елеулі ережелері бойынша тиісті жағдайлар талап етілетін нысанда келісімге қол жеткен кезде шарт жасалды деп есептелетіндігімен түсіндіріледі.

3) Шарт жазбаша нысанда жасалуы тиіс. Жазбаша нысанды сақтамау шарттың жарамсыздығына әкеп соғады. Шарттың жазбаша нысаны туралы талап ҚР АҚнің 152 бабының 1 тармағына сәйкес егер мәмілелердің жекелеген түрлері үшін заңдарда өзгеше арнайы көзделмесе немесе іскерлік қызметі өндірісінің әдеттегі құқықтарынан туындамаса, мәмілелерді жасау кезінің өзінде орындалатындарынан басқа кәсіпкерлік қызмет үрдісінде жүзеге асырылатын мәмілелерге таралады. Ал жазбаша нысанда сақтамау АҚ 53 бабының 2 тармағында, заң құжаттарында немесе тараптардың келісінде тікелей көрсетілген реттерде мәмілінің жай жазбаша түрін сақтамау оның жарамсыз болып қалуына әкеледі.

4) Заемды мемлекеттік банктер берген немесе ол мемлекеттік ақша қорларының есебінен берілген жағдайда заем берудің тәртібі мен шарттары заң актілерімен, сондай-ақ уәкілетті мемлекеттік органдардың актілерімен реттелуі мүмкін. Бұл жағдайда заем беру, заем берушінің міндеті болып табылады да, ал оның жасасқан шарты аталған заң актілерінде белгіленген ол үшін міндетті ережелерге сәйкес болуы тиіс. Бұл жағдайда мемлекеттік банктер мен қорлар оның арнайы құқық қабілеттігі заң актілерімен бекітілгендіктен, олардың шарттық автономиялары шектеліп, ал басқа банктер үшін мемлекеттік (бюджеттік) ақша қаражаттары есебінен несиелік иеленудің ерекшеліктері анықталған. Аталған нормативтік актілерге: "Ұлттық Банкпен банк заемдарын беру, олар ойынша қамтамасыз етуді қабылдау және сәйкесінше құжаттарды жүргізу ережесі туралы" Қазақстан Республикасының Ұлттық банктің 15 қараша 1999 жылы қабылданған N 404 қаулысын жатқызуға болады [4, 133-134 бб.].

Азаматтық Кодекстің 722 бабының 2 тармағындағы заем шартында орын алатын заемшының міндеттемелері (ақша заем шарты бойынша борыш есебіне тектік белгілермен айқындалған заттарды қабылдау) банктік заңнамаларда көрсетілген жағдайда ғана қолданылады.

Сонымен қатар ғалымдар банк заемы шартының мынадай ерекшелігін келтіреді: егер заем шарты кәсіпкерлік және тұтынушылық сипатта болса, банк заемы шарты тек кәсіпкерлік сипатағы мәміле болып табылады. Себебі шарттың бір тарабы банк.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ефимова П.Г. Банковское право: Учебник. - М., 1994. – 462 с.
2. Сулейменов М.К., Осипов Е.Б. Залоговое право. - Алматы.: Изд-во "Адилет Пресс", 1999. – 234 с.
3. Агарков М.М. Основы банковского права. - М.: Изд-во "БЕК", 1994. – 371 с.
4. Гражданское право. Учебник. Том 1 / отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г.Басин. - Алматы: Изд-во КАЗГЮА, 2000. – 532 с.

**ЭЛЕКТРОНДЫҚ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР АЛУДА ЗАМАНАУИ КОМПЬЮТЕРЛІК
БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ**

**КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ПРОГРАММ В ПОЛУЧЕНИИ
ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ**

**FORENSIC METHODS OF USING MODERN COMPUTER PROGRAMS IN
OBTAINING ELECTRONIC EVIDENCE**

Аннотация. Бұл мақалада қылмыстың дәлелді базасын жинауға көмектесетін бағдарламалық жасақтама мен арнайы техникалық құралдарды одан әрі зерттеу қажеттілігі негізделген. Сондай-ақ, ҚР Қылмыстық -процестік кодексі баптарының және басқа да нормативтік құқықтық құжаттардың нормаларын жетілдіруді талап етеді.

Кілтті сөздер. Компьютерлік бағдарламалар, қылмыстарды ашу, ақпараттық жүйелер, электрондық дәлелдемелер, жедел бақылау.

Аннотация. В данной статье обоснована необходимостью дальнейшего изучения программного обеспечения и специальных технических средств, помогающим в сборе доказательной базы совершения преступлений. А также требуют усовершенствования нормы статей Уголовно-процессуального кодекса РК и других нормативно правовых документов.

Ключевые слова. Компьютерные программы, раскрытие преступлений, информационных систем, электронные доказательства, оперативное наблюдение.

Annotation. This article substantiates the need for further study of software and special technical means that help in collecting the evidence base of crimes. And they also require improvement of the norms of articles of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan and other normative legal documents.

Keywords. Computer programs, crime detection, information systems, electronic evidence, operational surveillance.

Ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар мен ақпараттық жүйелерді кеңінен енгізу экономика мен саясатты, мемлекетті, қоғамды, азаматтарды белсенді және тиімді дамыту үшін жаңа, бірегей мүмкіндіктер туғызды [1, 16 б.].

Өкінішке орай, қылмыстық элем өз қызметінде ақпараттық технологияларды белсенді қолдана бастады. Осыған байланысты құқық қорғау органдары қызметкерлерінің міндеті - қылмыстың осы түрлерін уақтылы қадағалау және алдын алу. Арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуден және арнайы техникалық құралдардан басқа-пысықталған құқықтық база оларға көмек болуға тиіс. Бірінші кезекте-бұл Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексінің баптарына қатысты.

13 желтоқсан 1997 ж. № 206-І (өзгертулер мен толықтырулармен) бекітілген ҚР ҚДЖК-нің ескі кодексінде ақпаратты жасырын алу кезінде жедел-тергеу іс-қимылдарын жүргізу үшін процестік критерийлер аз болғаны даусыз [2]. Мысалы, осы Кодекстің 30-тарауы "почта-телеграф жөнелтілімдеріне тыйым салу. Хабарламаны ұстап алу. Келіссөздерді тыңдау және жазу "тіпті өз атауларында "компьютер" сөзі бар мақалаларды

қамтымайды. Осы баптардың атауларын тізімдейміз: 235 – бап-почта-телеграф жөнелтілімдеріне тыйым салу, оларды қарау және алу; 236-бап-хабарламаларды ұстау; 237-бап-келіссөздер мен әңгімелерді тыңдау және жазу. 236-баптың мазмұнында "компьютерлік байланыс арналары", "компьютерлік жүйелер", "компьютерлік ақпарат"тіркестері бар.

ҚР ҚПК № 231-V, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген 4 шілде 2014 ж. бекітілген, толықтырулар мен өзгерістерді талап ететін дәлсіздіктер аз [3].

Сонымен, 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген ҚР жаңа ҚПК-нің 30-тарауының "жасырын тергеу әрекеттері" мақалаларының ішінде қылмыскердің компьютермен жұмысын бақылауға арналған бір ғана 245 мақала бар. Бұл мақала "ақпаратты жинауға, өңдеуге, жинақтауға және сақтауға арналған компьютерлерден, серверлерден және басқа құрылғылардан ақпаратты жасырын түрде алу"деп аталады.

Көріп отырғанымыздай, "ұстап алу" сөзі "ақпарат жинақтау"сөзімен ауыстырылды. Негізінде оны екі жолмен түсіндіруге болады.

Немесе ол жасалған қылмыс фактісі бойынша жедел әрекеттерді қалай жүргізу керектігін сипаттайды. Тек қылмыс жасалды, құқық қорғау органдары қызметкерінің міндеті енді оның кінәсін дәлелдеу үшін компьютерден, серверден және т.б. ақпаратты алып тастау. Содан кейін сұрақ туындайды, неге бұл әрекеттерді жасырын түрде жасау керек болды. Егер қылмыс жасағаны туралы жанама дәлелдер болса, сіз прокурордың тінту санкциясын ала аласыз және арнайы іс-шаралар өткізбестен қылмыс жасағаны туралы дәлелдер ала аласыз.

Не ҚР жаңа ҚПК-нің 245-бабын былайша түсіндіруге болады, тергеушінің прокурор санкциялаған қаулысы бойынша жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын орган нақты уақыт режимінде қашықтан, яғни интернет немесе жергілікті желі арқылы күдіктінің компьютеріндегі барлық әрекеттерді қадағалауға мүмкіндік беретін арнайы бағдарламалық құралдарды қолдануға құқылы.

Тек сұрақ туындайды, ұсынылған екі әдістің қайсысы жедел ақпарат жинайды? Әрине, жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жоспарланған әлі жасалмаған қылмыстың алдын алу маңызды.

Мұнда басқа проблемалар туындайды-жоғарыда аталған әрекеттер "құпия" деген белгімен орындалады және ҚР ҚПК-мен реттелмейді. Ұлттық қауіпсіздік комитетінде қатаң лицензияланған осы бағдарламалық өнімдерге қол жеткізе алмай, біз тергеу әрекетінің қаншалықты сапалы жүргізілгенін айта алмаймыз. Мысалы, қазіргі уақытта Интернетте еркін жұмыс істейтін заманауи бағдарламалық өнімдер күдікті адамның компьютерін қашықтан қадағалап қана қоймайды. Олар сонымен қатар өзгертулер, түзетулер, соның ішінде компьютердің процессорында сақталған ақпарат файлдарын ауыстыра алады. Яғни, бұл жағдайда сіз азаматты оңай жала жаба аласыз. Содан кейін арнайы бағдарламалық өнімдерді қолдана отырып, компьютерді бақылайтын адамды қорғау сапасына қатысты сұрақтар туындайды. Егер нормативтік-құқықтық тұрғыдан біз ҚР ҚПК-нің 245-бабымен ғана жұмыс істей алсақ, онда айыпталушы адамды қорғау сапасы әрдайым жоғары деңгейде өтпеуі мүмкін.

Содан кейін күдіктінің компьютерін қашықтан бақылау сапасы басқа нормативтік құжаттарда жазылуы мүмкін.

Мысалы, жедел-ізвестіру қызметі туралы заңда [4, б.105] (бұдан әрі-ЖІҚ туралы Заң) "жедел-ізвестіру қызметін бақылау және қадағалау"деген 7-тарау бар. Бұл тарауда екі бап бар: 24 – бап - ведомстволық бақылау және 25-бап-жедел-ізвестіру қызметін қадағалау. Мәселен, мысалы, 24-бапта жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдардың басшылары заңдылықтың сақталуын, ұйымдастырылуын, тактикасын, әдістері мен құралдарын, сондай-ақ осы қызметтің қастандығы мен құпиялылығын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды бақылауды қамтамасыз ететіндігі атап өтілген. ЖІҚ туралы Заңның 25-бабында-жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыру кезінде заңдылықтың

сақталуын қадағалауды Қазақстан Республикасының Бас прокуроры және оған бағынысты прокурорлар жүзеге асырады.

"Жедел-іздістіру қызметін жүзеге асыратын органдар тарапынан заңдылықтың бұзылуын анықтау мақсатында прокурор арнайы техникалық құралдарды пайдалана отырып, прокуратура органдарының мамандарын және өзге де мамандарды тартуға құқылы" деген 25-баптың 4-тармағы ерекше қызығушылық тудырады. Яғни, ақпараттық өрісте біз құқық қорғау жүйесінің қызметкерлерін бірдей бағдарламалық өнімдері бар құқық қорғау жүйесінің басқа қызметкерлері қадағалайтын жүйені аламыз.

Сотта айыпталушы адам өзінің кінәсіздігін дәлелдей алмайтын жүйеге келетін болсақ, тіпті адвокаттық жұмыс жақсы болған жағдайда да, өйткені оның айыптауларының барлық спектрі ақпарат алудың құпиялылық режимі қолданылатын электрондық дәлелдемелерге негізделеді. Ал қолданыстағы нормативтік-құқықтық база оған өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге мүмкіндік бермейді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты біз 245-бапта ақпаратты өндіру әдістерін құпиясыздандыруға қатысты толықтырулар енгізуді ұсынамыз. Жұмыс істеп тұрған бағдарламалық өнімдер оны үзу, тоқтату, файлдарды және файлдардың мазмұнын қашықтан қосылу мүмкіндігінсіз қатаң жұмыс істеуі керек. Бақылау жүргізілетін компьютерге тұрақты IP мекенжайын байланыстыру керек. Сонымен қатар, бақылау бағдарламасы компьютердегі барлық әрекеттерді ғана емес, сонымен қатар осы уақытта компьютердің интернет байланысы орнатылған IP мекенжайын өзгертпейтінін де жазуы керек. Бұл процесс осы компьютердегі барлық әрекеттерді бекіту бағдарламасын алдау мүмкіндігін айтарлықтай төмендетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Правовое обеспечение информационной безопасности: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под. ред. С.Я.Казанцева. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 240 с.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі. - Алматы: заңгер, 1997. – 228 б.
3. Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі: Практикалық жәрдемақы. - Алматы: "Норма-К "Баспасы", 2014. – 246 б.
4. Құқық қорғау органдары: заңнамалық актілер жинағы. - Алматы: заңгер, 2009. – 136 б.

ҚАРЫЗ ШАРТЫН ЖАСАСУДЫҢ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОДЕРЖАНИЯ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ ДОГОВОРА ЗАЙМА

ACTUAL PROBLEMS OF THE CONTENT AND CONCLUSION OF THE LOAN AGREEMENT

Аннотация. В данной статье автор указывает, что заемное обязательство может возникнуть не только из собственно договора займа, но также из договоров, например, купли-продажи или аренды, где оплата товаров или услуг может быть облечена в форму заемного обязательства. В форму займа может быть облечен и долг, возникший при исполнении того или иного договора, что будет означать новацию первоначального обязательства (ст. 372 ГК РК). Естественно, что такая новация может иметь место лишь в том случае, когда обязательство выражено в передаче должником в собственность кредитора денег или вещей, определенных родовыми признаками.

Ключевые слова. Договор займа, заемное обязательство, заключение договора, формы займа, содержание займа.

Аннотация. Осы мақалада автор қарыз міндеттемесі тек қарыз шартының өзінен ғана емес, сонымен қатар тауарларды немесе қызметтерді төлеу қарыз міндеттемесі нысанына салынуы мүмкін сатып алу-сату немесе жалдау шарттарынан туындауы мүмкін екенін көрсетеді. Қарыз нысанына осы немесе өзге шартты орындау кезінде туындаған борыш та салына алады, бұл бастапқы міндеттеменің жаңаруын білдіреді (ҚР АҚ 372-бабы). Әрине, мұндай жаңашылдық борышкердің несие берушінің меншігіне жалпы белгілермен анықталған ақшаны немесе заттарды беруінде көрсетілген жағдайда ғана орын алуы мүмкін.

Кілтті сөздер. Қарыз шарты, қарыз міндеттемесі, шарт жасасу, қарыз нысандары, қарыз мазмұны.

Annotation. In this article, the author points out that a loan obligation can arise not only from the loan agreement itself, but also from contracts, for example, purchase and sale or lease, where payment for goods or services can be clothed in the form of a loan obligation. In the form of a loan, a debt that has arisen during the execution of a contract can also be invested, which will mean the novation of the original obligation (Article 372 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan). Naturally, such an innovation can take place only if the obligation is expressed in the transfer by the debtor to the creditor's property of money or things defined by generic characteristics.

Keywords. Loan agreement, loan obligation, contract conclusion, loan forms, loan content.

ҚР АҚ қарыз нысанасын беру тәртібін регламенттейді. Қарыз нысанасын беру мерзімдері, мөлшері, шарттары шартта айқындалады. Егер шартта өзгеше көзделмесе, қарыз нысанасы оны қарыз алушыға беру немесе оның банктік шотына ақша аудару сәтінде берілген болып есептеледі. Қарыз алушы қарыз берушіні шартта белгіленген

мерзімге дейін бұл туралы толық немесе ішінара хабардар ете отырып, қарыз алудан бас тартуға құқылы. Қарыз алушының бас тарту құқығы заңнамада немесе шартта осы шотқа тікелей нұсқаумен алып тасталуы мүмкін. Қарыз берушінің туу белгілерімен анықталатын заттарды беру жөніндегі міндеттерін айқындайтын Азаматтық кодекстің нормасы жаңа болып табылады. Оларды беру сатып алу-сату шарттары бойынша сатушылардың заттарды беру жағдайлары үшін белгіленетін саны, сапасы, ыдысы мен қаптамасы бойынша талаптарды сақтай отырып жүзеге асырылуға тиіс [1, 806.].

Жалпы ереже бойынша қарыз мақсатсыз деп болжанады. Бұл қисынды, өйткені қарыз алушы қарыз нысанасын меншікке алады және оның кездейсоқ өлімінің барлық тәуекелдері оған жатады. Сондықтан қарыз алушы алынған қарыз нысанасын өз қалауы бойынша пайдалануға құқылы. Кейбіреулерінде қарыз берудің ерекше шарттарына байланысты, мысалы, егер қарыз ерекшелік ретінде берілген болса (қарыз алушының қаражатқа аса мұқтаждығына байланысты және т.б.), қарыз беруші Қарыз алушының қарыз сомасын қайтаруды нақты қамтамасыз ете алатын шарттарды сақтауына мүдделі болуы мүмкін. Көрсетілгенге ұқсас себептерге байланысты қарыз оны мақсатты пайдалану шарттарында берілуі мүмкін. Мұндай қарыз нысаналы қарыз деп аталады (ҚР АҚ 720-бабы 2-тармағы). Нысаналы қарыз берген қарыз беруші қарыздың нысаналы пайдаланылуын бақылау құқығына ие болады. Қарыз алушыға қарыз берушінің бақылауды жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз ету міндеті жүктеледі. Егер қарыз алушы қарыз нысанасын нысаналы пайдалану жөніндегі, сондай-ақ қарыз берушінің оған бақылауды қамтамасыз ету жөніндегі өз міндетін орындамаса, онда Қарыз беруші шарттан бас тартуға және қарыз нысанасының берілмеген бөлігін бермеуге құқылы. Бұл ретте ол қарыз алушыдан қарыз нысанасын мерзімінен бұрын қайтаруды және ол бойынша сыйақы талап етуге құқылы.

Қарыз алушыға қарыз нысанасын қайтару және сыйақы төлеу жөніндегі өз міндетінің орындалуын қамтамасыз ету міндеті жүктелуі мүмкін. Қамтамасыз ету тәсілдері басқа міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету үшін қолданылатын тәсілдермен бірдей. Түсіндірілетін себептерге байланысты міндеттемелерді нақты шарттар бойынша міндеттемелерді орындауды қамтамасыз ету үшін тұтастай қолданылмайтын депозит ретінде орындаудың мұндай әдісін қолдануға болмайды. Негізінен іс жүзінде міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етудің бұл әдісі кепіл ретінде қолданылады.

Бұл ретте, егер заң актілерінде немесе шартта өзгеше белгіленбесе, қарыз берушіге қарыздың қамтамасыз етілуін бақылау мүмкіндігі де беріледі. Бақылау қарыз алушының міндетін орындауды қамтамасыз етуді жалпы қолдануда да, қамтамасыз етудің тиісті әдісін қолдануда да жүзеге асырылуы мүмкін [1, 796.].

Қарыз алушы борышты қайтару жөніндегі өз міндетін орындамау тәуекелін сақтандыруға құқылы. Қазіргі кезеңде сақтандыру бірқатар міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етудің тиімді әдісіне айналады (бұрын рента төлеуді қамтамасыз ету үшін сақтандыруды қолдану туралы айтылған), дегенмен бұл қатаң заңды мағынада міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету тәсілдеріне қатысты емес.

Егер қарыз алушы қарыз нысанасын қайтаруды және сыйақы төлеуді қамтамасыз ету жөніндегі міндетті орындамаса, қамтамасыз етуді жоғалтса немесе қарыз беруші жауап бермейтін міндеттемелер бойынша оның талаптарын нашарлатса, қарыз беруші де шарттан бас тартуға құқылы. Қарыз шартының негізгі мазмұны: қарыз алушының қарыз сомасын (туу белгілерімен айқындалған заттарды) және Қарыз берушінің оларды қайтаруды талап етуге тиісті құқығын қайтару міндеттері [2, 1556.].

Ақша қарыз шарты бойынша қарыз алушының міндеттемесі туу белгілерімен анықталған заттарды беру арқылы орындалуы мүмкін.

Егер заттардың қарыз шарты жасалса, қарыз шотына ақша берілуі мүмкін. Заттардың құны тараптардың келісімімен айқындалады (ҚР АҚ 722-бабының 2-тармағы).

Шартта қарыз нысанасын бөліктер бойынша (бөліп-бөліп) қайтару көзделген, ал борышкер қарыз нысанасының кезекті бөлігін қайтару мерзімін бұзған кезде Қарыз берушінің Қарыз алушыдан қарыз нысанасын тиесілі сыйақымен бірге мерзімінен бұрын қайтаруды талап ету құқығы туындайды.

Қарыз алушының Қарыз берушіге сыйақы төлеу жөніндегі міндеті туралы бұрын айтылған. Сыйақыны төлеу тәртібі мен мерзімдері, оның мөлшері мен нысаны сияқты, қарыз шартында белгіленеді [3, 342 б.].

Егер сыйақы төлеу тәртібі мен мерзімдері шартта белгіленбесе, онда ол ай сайын төленеді. Егер қарыз алушының қарыз нысанасын қайтару жөніндегі міндетін атқаруда мерзімі өткен болса, онда сыйақы мерзімі өткен уақыт үшін де есептеледі және төленеді (қарыз нысанасын пайдаланудың барлық кезеңі үшін ҚР АҚ 718-бабы 3-тармағы).

Қарыз шартын жазбаша нысанда жасасу қарыз беруші шарт бойынша талап етілетін орындауды қарыз алушыға нақты бермеген жағдайдың қалыптасуына кепілдік бермейді. Осыған байланысты даулар сот практикасында сирек емес. Әрине, қарыз алушының мүдделерін қандай да бір жолмен қорғау қажет, сондықтан оған қарыз шартына оның валютасыздығы бойынша дау айту құқығы беріледі. Бұл кеш уақыттың өнертабысы емес және мұндай даудың мүмкіндігі Рим құқығында танылған. Қарыз алушы қарыз нысанасының шын мәнінде ол қарыз берушіден алмағанына немесе шартта көрсетілгеннен аз мөлшерде алынғанына сілтеме жасай отырып, қарыз шартына дау айтуға құқылы. Бұл жағдайда дәлелдеу ауыртпалығы қарыз алушыға жүктеледі. Егер заңнамаға сәйкес қарыз мәмілесінің жазбаша нысаны талап етілсе және ол сақталмаса, онда оны куәгерлердің айғақтарын пайдалану арқылы даулауға жол берілмейді. Шартты алдау, зорлық-зомбылық, қауіп-қатер, тараптар өкілдерінің зиянды келісімі немесе ауыр жағдайлардың жиынтығы әсер еткен жағдайлар ерекше жағдай болып табылады [2, 157 б.].

Мақаланың қорытындысында келесі қорытындылар жасалуы керек:

Қарыз-азаматтық заңнаманың ең көне институттарының бірі. "Қарыз шарты бойынша, – АҚ – нің 715-бабын айқындайды, - бір Тарап (қарыз беруші) осы Кодексте немесе шартта көзделген жағдайларда, басқа Тарапқа (қарыз алушыға) ата-баба белгілерімен айқындалған ақшаны немесе заттарды меншікке (шаруашылық жүргізуге, жедел басқаруға) беруге міндеттенеді, ал қарыз алушы Қарыз берушіге мұндай ақшаны уақтылы қайтаруға міндеттенеді ақша сомасы немесе бірдей түрдегі және сападағы заттардың тең саны".

Қарыз шарты нақты шарт болып табылады, заңнамада көзделген жағдайларда ол консенсуалды болуы мүмкін.

Қарыз шарты бойынша Тараптар қарыз беруші (қарыз нысанасын беретін және оны қайтаруды талап етуге құқығы бар тұлға) және қарыз алушы (қарыз нысанасын алған және оны қайтаруға міндетті тұлға) болып табылады. Азаматтық кодекс бұрын қолданылған "қарыз беруші" терминінің орнына "қарыз беруші" терминін енгізеді, себебі соңғысының кейбір үйлесімсіздігі.

Қарыз шартына қатысты АҚ "қарыз мәні" деген жаңа ұғымды енгізеді. Бұл несие берілген немесе берілетін нәрсені білдіреді. Қарыз нысанасы ақшалай немесе тауарлық нысанда болуы мүмкін.

Қарыз шарты заңды күшке ие болады және ақшаны (тауарларды) қарыз алушыға берген сәттен бастап жасалған болып есептеледі.

Қарыз шартына АҚ-нің 151 және 152-баптарында көзделген мәмілелер нысаны туралы АҚ-нің жалпы ережелері қолданылады. Осыған сәйкес қарыз шарты ауызша да, жазбаша да (қарапайым немесе нотариалды) жасалуы мүмкін. Заңдарда немесе тараптардың келісімінде жазбаша (жай немесе нотариаттық) немесе мәміленің өзге де белгілі бір нысаны белгіленбеген қарыз шарттары ауызша жасалуы мүмкін.

Қарыз шартының мазмұны тараптардың өзара құқықтары мен міндеттерін құрайды.

ҚР Азаматтық Кодексі қарыздың мынадай түрлерін бөледі: нысаналы, банктік және мемлекеттік. Нысаналы қарыз берген қарыз беруші қарыздың нысаналы пайдаланылуын

бақылау құқығына ие болады. Қарыз алушыға қарыз берушінің бақылауды жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз ету міндеті жүктеледі. ҚР АҚ 726-бабына сәйкес мемлекеттік қарыз шарты мемлекет қарыз алушы, ал азамат немесе заңды тұлға қарыз беруші болып табылатын шарт болып табылады. Банктік қарыз шарты бойынша қарыз беруші қарызға ақшаны қарыз алушыға беруге міндеттенеді. Осылайша, әдеттегі қарыз шартынан айырмашылығы, банктік қарыз шарты консенсуалды болып табылады.

Осы тұжырымдамаларды қорытындылай келе, мен осы курстық жұмыста қойылған мақсаттар мен міндеттерге кол жеткіздік және қарыз шарты осы жұмыста толық сипаттама алды деген қорытынды жасай аламын.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жайлин Г.А. Гражданское право РК: Учебник. - Алматы, 2006. – 440 с.
2. Гражданское право. Учебник. Том 1 / отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г.Басин. - Алматы: Изд-во КАЗГЮА, 2000. – 532 с.
3. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договоры о займе, банковском кредите и факторинге. Договоры направленные на создание коллективных образований. - Книга пятая. Том 1. – М., 2006. – 435 с.

УДК 328

Арыкова Акмарал Жунысханқызы
«Экономика және инновациялық бизнес» кафедрасының
магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
э.ғ.к, доцент **Искаков Б.М**

АЙМАҚТЫҢ ДАМУ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ РЕГИОНА

CURRENT ISSUES OF STATE MANAGEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGION

Аннотация. Аймақтық дамуын мемлекеттік реттеудің негізгі мақсаты- аймақтардың тұрақты экономикалық өсуін, мүмкіндіктер жасау негізінде бүкіл республика экономикасының өркендеуіне жол ашу болып табылады. Көздеген мақсатқа жету- мемлекеттік және аймақтық мүдделердің бірлігін, олардың ұштастырылуын көздейді.

Кілтті сөздер. Даму, тұрақты даму, аймақ, мемлекеттік басқару, аймақтық басқару

Аннотация. Основной целью государственного регулирования регионального развития является обеспечение условий для развития экономики всей республики на основе создания возможностей и устойчивого экономического роста регионов. Достижение намеченной цели требует единства государственных и региональных интересов, их сочетания.

Ключевые слова. Развитие, устойчивое развитие, регион, государственное управление, региональное управление.

Annotation. The main goal of state regulation of regional development is to pave the way for the development of the economy of the entire republic based on the creation of

opportunities and sustainable economic growth of regions. Achieving the intended goal requires the unity of state and regional interests, their combination.

Keywords. Development, sustainable development, region, public administration, regional administration

Елдегі әлеуметтік-экономикалық қайта құру процестеріне әсер ететін негізгі құрамдас бөліктердің бірі аймақтық фактор болып табылады. Еліміздегі өңірлерді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аймақтық құрамдас бөліксіз сәтті жүзеге асырылуы оң нәтиже бермейді.

БҰҰ-ның қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясы 1992 ж. Рио-де-Жанейрода осыған байланысты «тұрақты даму» тұжырымдамасы ерекше қызығушылық тудырады. Тұрақты даму тұжырымдамасы БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму жөніндегі комиссиясы («Брундтланд комиссиясы») дайындаған «Біздің болашағымыз» (1987) баяндамасын жариялағаннан кейін кеңінен таралды, дәл осы оның қорытындылары бойынша қабылданған шешімдердің тұжырымдамалық негізін құрады. Онда тұрақты дамудың жаһандық проблемалары анықталып, «21 ғасырдағы күн тәртібі» бағдарламалық құжаты қабылданып, барлық қатысушылар (әлемнің 179 елі) мақұлдады.

Тұрақты даму дегеніміз - бүгінгі өмір сүріп жатқан адамдардың өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыратын және болашақ ұрпақтың олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін сақтайтын даму.

Бұл термин бүгінде бүкіл әлемде әмбебап тұжырымдама, өркениетті даму үлгісі ретінде қабылдана бастады.

Қазіргі кезеңде біздің елімізде «тұрақты даму» тұжырымдамасы өзекті болып табылады және Қазақстан Республикасының тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі аймақтардың рөлі үнемі артып келеді.[1].

Бұл экономикалық аймақтық саясатты анықтауда жаңа көзқарастарды, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын басқарудың жаңа нысандары мен әдістерін әзірлеуді талап етеді. Жалпы заңдылықтармен бірге белгілі бір аймақтың тұрақты дамуы елдің ұлттық экономикасының жұмыс істеуі мен дамуының республикадағы өндірістің жалпы көлеміндегі өңірдің базалық салалары өнімдерінің үлесімен, аймақ, ресурстық әлеуеттің болуы, халықтың менталитеті, республика экономикасында экспорттық сектордың болуымен және т.б. айқындалатын өзіндік ерекшеліктері бар.

Аймақтың тұрақты дамуы құрылым құраушы салалардың қызмет етуінің тұрақтылығымен анықталады. Шаруашылық жүргізуші субъектінің өндірісінің дамуының тұрақтылығы деп оның өндірістің құлдырауына әкелетін әсерлерге төтеп беру және алдын алу қабілетін айтамыз. Тұрақты даму өндіріс факторларын тиімді пайдалана отырып және қажетті мерзімде тұтыну тауарларының қажетті ассортиментін ең аз шығынмен шығаруды қамтамасыз ететін өндіріс бола алады.

Өңірдің аумақтық-шаруашылық кешенінің ұдайы өндірісінің тұрақтылығы тұрақтылықты немесе экономикалық өсуді ең аз шығынмен, экономикалық және әлеуметтік қамсыздандыруды ұдайы қамтамасыз ету, халықтың материалдық және рухани қажеттіліктерін неғұрлым толық қанағаттандыруға ықпал ету арқылы анықталады. [2].

Облыстың әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығы өзін-өзі қамтамасыз ету, өзін-өзі қаржыландыру, өзін-өзі қамтамасыз ету және экономикалық дербестік деңгейіне байланысты.

Өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі деп аумақтың аймақ өнімдерінің экспорты мен импортының, оның ішінде сыртқы экономикалық байланыстардың тұрақты оң сауда балансын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін ресурстармен (өнеркәсіптік, еңбек, табиғи, қаржылық) өзін-өзі қамтамасыз етуді айтады. Аумақтың өзін-өзі қамтамасыз етуінің жеткілікті деңгейі аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын

қамтамасыз етуге бағытталған дербес экономикалық саясатты жүргізудің негізі болып табылады.

Аймақтың экономикасын өзін-өзі қаржыландырудың тұрақтылығы тиімді бюджеттік, қаржылық-несиелік, салықтық және баға саясатын жүзеге асыру, федералды орталықпен әділетті бюджетаралық қатынастарды орнату, бағалы қағаздар нарығын дамыту, инвестициялық және инновациялық қызметті реттеу механизмін әзірлеу, экспорттық өнім көлемін, халықтың табыс деңгейін арттыру, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуі арқылы қол жеткізіледі.

Өңірдің өзін-өзі қамтамасыз етуі аумақтық құрылымдардың шығындарды өзін-өзі қамтамасыз ету, максималды пайда алу негізінде кеңейтілген ұдайы өндіріс процесін қамтамасыз ету мақсатында шаруашылық қызметінен кіріс алу арқылы жүзеге асырылады.

Аймақтың экономикалық тәуелсіздігі оның аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған дербес экономикалық саясатты жүргізуге мүмкіндік беретін экономикалық (бірінші кезекте қаржылық) ресурстармен қамтамасыз етілу дәрежесін білдіреді.

Жоғарыда аталған шарттардың бірінің болмауы өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етудегі маңызды мәселелердің біріне айналады.

Аймақтың тұрақты дамуы аймақтық жүйенің ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз етуді көздейді.

Ішкі тұрақтылық өндірістің тұрақты дамуын, өнімнің экспорт-импортының тұрақты оң балансын сақтауды, халықты жұмыспен қамтуды және тиісті өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуді білдіреді.

Сыртқы тұрақтылық деп аймақтың төлем балансының тұрақтылығы, тұрақты сыртқы сауда балансы, тұрақтандыру қорының (алтын қорының) болуы, тең аймақтық бюджетаралық қатынастардың тұрақтылығы және аймақтың жалпымемлекеттік еңбек бөлінісіндегі орны түсініледі.

Осылайша, аймақтың тұрақты дамуы – оның әртүрлі әсерлерге төтеп беру, бұзылған жағдайда тез арада бастапқы күйіне оралу немесе дамудың жоғары сатысына жету, аумақтық-шаруашылық кешеннің ұдайы өндірісі кеңеюі, халықтың өмір сүру сапасын тұрақты түрде жақсарту және үздіксіз дамуды қамтамасыз ету болып табылады.[3].

Аймақтың экономикасының құрылымымен байланысты тұрақты даму мәселесін шешу үшін ерекше көзқарас қажет. Облыс аумағында орналасқан кәсіпорындарды басқарудың ескі салалық құрылымдарын жою облыс билігінен облыс экономикасының біртұтас құрылымында салалық және аймақтық тауар өндірушілердің кооперациясын басқарудың жаңа нысандары мен әдістерін іздеуді талап етеді. Осындай кооперация негізінде бәсекеге қабілетті өнім өндіру бойынша ірі салааралық кешендердің қалыптасуы өңір дамуының тұрақтылығын арттырады. Мұндай салааралық кешендер жаңа жұмыс орындарын беру арқылы жұмыссыздықты азайту мәселелерін шеше алады және осы кәсіпорындардың өнімдерін ішкі және сыртқы нарықта өткізу нәтижесінде алынған пайдадан салық шегерімдері арқылы аумақтық бюджеттердің кірісін ұлғайта алады.

Таяу өткен кезеңдегі аймақ экономикасының тұрақтылығы оның аумақтық еңбек бөлінісі жүйесінде атқарған рөлімен толығымен айқындалды, осылайша елдің бүкіл экономикасының тұрақтылығының туындысы болды, алайда, дағдарыс құбылыстары соңғы жылдары өте жоғары мамандандырылған әртараптандырылған аймақтарда көрініс тапты. Салыстырмалы түрде экономикасы әртараптандырылған құрылымы бар өңірлер жаңа жағдайларға бейімделген болып шықты. Бұл кем дегенде екі түбегейлі маңызды қорытынды – сұрақ туындайды:

а) Ескі тұрақтылық парадигмасы макрожүйелердің жаһандық тұрақтылығына қол жеткізу арқылы жергілікті тұрақтылықты қамтамасыз ету принциптеріне негізделген.

Жаңа жағдайларда тұрақтылыққа қалай қол жеткізу керек? Бұрынғыдай немесе керісінше, жергілікті деңгейде (кәсіпорын, аймақ) тұрақтылықтан макротұрақтылыққа көшу негізінде құрылуы керек пе?

б) Қазіргі Қазақстан жағдайында аймақтық экономиканың тұрақты дамуының тұжырымдамасы аймақтық экономиканың мамандануын тереңдетуге негізделуі мүмкін бе немесе оны әртараптандырылған модельге бағыттай алады ма?

Бұл сұрақтарға жауаптар өңірдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының заманауи тұжырымдамасын әзірлеу үшін принципті түрде маңызды.

Қаржы ресурстарының жетіспеушілігі аймақ дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етуде тежеу болып табылады. Осының негізінде облыстағы білім беру құрылымының өзгеру тенденцияларын, кірістерді бастапқы бөлу, қайта бөлу және түпкілікті пайдалануды зерделеу мақсатында облыстағы қаржы ресурстарының айналымын дамыту бойынша жұмыстарды жүргізу қажет. Осыны негізге ала отырып, қаржы ресурстарының қалыпты айналымына кедергі келтіретін «тарылдарды» анықтап, оларды жою жөнінде ұсыныстар беру қажет.

Аймақтар мен федералдық орталық арасындағы бюджетаралық қатынастардың жетілмегендігіне байланысты федералды бюджеттің пайдасына аймақтардың бюджетінен қаржы түсімдерінің әсерлі бөлігі алынады.

Қоғамның әлеуметтік тұрақтылығының мәселесі – жұмыссыздықтың өсуі, аймақта тұратын халықтың табыстары бойынша теңсіздігі. Өзара тиімді еңбек бөлінісіне негізделген максималды жалпы нәтижелерге қол жеткізу үшін орталық пен субъектілердің (өңірлердің) мүдделерін ескеретін тұрақты аймақтық құрылымды қалыптастыру күрделі мәселе болып қала береді, бұл аймақ экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ету және оның тұрақтылығының сандық өлшемдерін анықтаудың болжамды сценарийлерді әзірлеуді қиындатады. [4].

Жалпы алғанда, әлеуметтік-экономикалық дамудың тұрақтылығын қамтамасыз етуде өңірлердің алдында тұрған келесі мәселелерді бөліп көрсетуге болады:

1. Экономикалық саладағы, орталық пен аймақтар арасындағы, әсіресе мемлекеттік сектордағы өкілеттіктерді бөлу.

2. Қазақстанның ДСҰ-ға кіруі жағдайында маңызды мәселе болып табылатын аймақ экономикасының диверсификацияланбаған құрылымы.

3. Қаржы секторындағы диспропорциялар (нақты сектордағы қаржы тапшылығы).

4. «Тұрақты даму» жаңа парадигмасының талаптарына сәйкес облыс экономикасын құрылымдық қайта құруды жүргізу.

5. Әлеуметтік шиеленістің күшеюі (қоғамның теңсіздігі, аймақтағы кедейлік шегінен төмен тұратын халық үлесінің артуы).

6. Экономиканың өңірлік секторларына капитал ағынының көзі ретінде аймақтық қор нарығының болмауы.

7. Аймақшілік және аймақаралық, оның ішінде сыртқы экономикалық байланыстардың жеткіліксіз дамуы.

8. Экономиканы қайта құрылымдау үшін инвестиция көздерін іздеу.

9. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

10. Өңірлердің тұрақты дамуының сандық нысаналы индикаторларының нақты әзірленген жүйесінің жоқтығы.

11. Облыстың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын мемлекеттік реттеудің тиімді жүйесінің жоқтығы.

12. Аймақтың тұрақты дамуының заманауи, ғылыми негізделген тұжырымдамасының болмауы.

13. Аймақтық өнімнің жеткіліксіз бәсекеге қабілеттілігі, Қазақстанның ДСҰ-ға кіруіне байланысты өсетін шетелдік өнімдердің импорты нәтижесінде отандық өндірушілердің ішкі нарықтан ығыстырылуы.

14. Шетелден арзан тауарлардың әкелінуінен облыстың азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп.

Бұл міндеттерді шешу экономикалық аймақтық саясатты анықтауда жаңа көзқарастарды, аумақтың тұрақты дамуын басқарудың тиімді нысандары мен әдістерін әзірлеуді талап етеді.

Тұрақты дамуды қамтамасыз ету бойынша өңірлік саясаттың басымдықтары мыналар болуы тиіс:

1. Өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету бойынша мемлекеттік институттардың іс-әрекеттерін үйлестіруге ықпал ететін институционалдық қайта құруларды жүргізу.

2. Аумақтың тұрақты дамуын басқару жүйесін қалыптастыру.

3. Аумақтың тұрақты дамуына ықпал ететін экономиканың жоғары технологиялық және бәсекеге қабілетті базалық салаларын және секторларын дамытуды қолдау жөніндегі мемлекеттік шараларды әзірлеу.

4. Шетелдік инвестициялардың келуін қамтамасыз ететін қолайлы инвестициялық ахуалды қалыптастыру.

5. Аймақ халқының мүлктік саралануын азайтуға бағытталған белсенді әлеуметтік саясат.

6. Өңірдегі инвестициялық белсенділікті дамытуға жәрдемдесу.

7. Аймақтық бағалы қағаздар нарығын (қор нарығын) дамыту.

8. Халықтың өмір сүру сапасын арттыру.

9. Бәсекеге қабілетті өнім өндірісін кеңейтуді қамтамасыз ететін, ДСҰ нарығының талаптарына сәйкес келетін экономиканы құрылымдық қайта құруды жүргізу.

10. Орталық Азия мен Қытай елімен сыртқы экономикалық қызметті дамыту.

11. Өңір ресурстарын тиімдірек пайдалануды қамтамасыз ету.

12. Кәсіпорынның шаруашылық қызметін талдаудың және шаруашылық жүргізуші субъектілердің тұрақты дамуы бойынша басқарушылық шешімдерді қабылдаудың заманауи әдістеріне кадрларды оқытуды ұйымдастыру.

Өңірдің тұрақты дамуын басқару әлеуметтік-экономикалық дамудың болжамдары мен бағдарламаларын әзірлеу арқылы жүзеге асырылады. Аумақтың тұрақты және қауіпсіз дамуының ғылыми негізделген тұжырымдамасын қалыптастырудың бастапқы нүктесі болып табылатын экономикалық әлеуетті бағалаудың маңыздылығы кем емес.

Облыстың тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасын әзірлеуде болжау маңызды рөл атқарады. Ол облыс өмірінің әртүрлі салаларын қамтиды: демографиялық жағдай, ресурстық әлеует, оның ішінде табиғи ресурстар, тұтынушылық сұраныс, салалар мен аймақтар бойынша өндіріс серпіні, экономикаға инновацияларды енгізу нәтижелері және т.б.

Болжамдық жұмыс облыстың макроэкономикалық жағдайын, экономиканың даму қарқыны мен негізгі пропорцияларын жалпылама түрде сипаттайтын жиынтық экономикалық болжаммен аяқталады. Мәселе болашақ даму мүмкіндіктері туралы қарапайым мәлімдеме беру емес, болжау процедурасын аймақтың негізделген тұрақты және қауіпсіз әлеуметтік-экономикалық дамуын таңдауға бағыттау болып табылады. Осы мақсаттар үшін өңір экономикасының ұдайы өндіріс процесінің тұтас моделін қалыптастыру және оның негізінде қауіпсіз және орнықты әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі параметрлерінің өзара теңгерілген жүйесін анықтау, экономиканың тұрақты дамуын басқару құралдарын әзірлеу қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бельгисова К.В. Институциональные условия устойчивого развития регионов // Известия Российского Государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009

2. Иогман Л.Г. Экономика региона. От кризиса к устойчивому развитию // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз, 2009 - № 7– 14-24 б.
3. Львов Д.С. Экономика развития / Д.С. Львов. М.: Экзамен, 2002 – 518 б.
4. Шалмуев А.А. Теоретико-методологические основы устойчивого развития региона // Инновация, 2006-№ 3 – 28-32 б.

УДК 343.195.3

Ибраев Жантөре Булатұлы
«Ұлттық және халықаралық құқық кафедрасының 3-курс студенті
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
З.Ғ.М.Яғмусова А.Ф.

ӘЗІРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРОКУРАТУРА ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ПРОКУРАТУРАНЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ

СИСТЕМА ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН И АКТУАЛЬНОСТЬ ВОЕННОЙ ПРОКУРАТУРЫ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

THE SYSTEM OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE RELEVANCE OF THE MILITARY PROSECUTOR'S OFFICE AT THE PRESENT TIME

Аннотация. Зерттеудің өзектілігі оның ғылыми-теориялық және практикалық маңыздылығымен анықталады. Ғылыми-теориялық тұрғыдан алғанда, тақырып прокуратура институтын, әсіресе Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына кірген елдерді, атап айтқанда Әзірбайжан Республикаларын дамытудың шетелдік тәжірибесін зерттеу тұрғысынан өзекті болып табылады. Практикалық тұрғыдан тақырыптың өзектілігі прокуратураның заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудегі рөлін арттыруға қатысты заңнаманы жетілдіру қажеттілігімен анықталады. Сонымен қатар, Әзірбайжан Республикасы прокуратура институты заң ғылымында жеткілікті зерттелмеген.

Кілтті сөздер. Әзірбайжан мемлекеті, прокуратура жүйесі, прокурорлық қызмет, әскери прокуратура, соғыс жағдайы.

Аннотация. Актуальность исследования определяется его научно-теоретической и практической значимостью. В научно-теоретическом плане тема актуальна в плане изучения зарубежного опыта развития института прокуратуры, особенно стран, вошедших в Содружество Независимых Государств, а именно Республики Азербайджан. В практическом плане актуальность темы определяется необходимостью совершенствования законодательства в части, касающейся повышения роли прокуратуры в обеспечении законности и правопорядка. Кроме того, институт прокуратуры Республики Азербайджан является недостаточно исследованным в юридической науке.

Ключевые слова. Азербайджанское государство, система прокуратуры, прокурорская деятельность, военная прокуратура, военное положение.

Annotation. The relevance of the research is determined by its scientific, theoretical and practical significance. In scientific and theoretical terms, the topic is relevant in terms of studying the foreign experience of the development of the Institute of Public Prosecutor's Office, especially in the countries that have joined the Commonwealth of Independent States, namely the Republic of Azerbaijan. In practical terms, the relevance of the topic is determined by the need to improve legislation in terms of increasing the role of the Prosecutor's office in ensuring law and order. In addition, the Institute of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan is insufficiently researched in legal science.

Keywords. Azerbaijani state, prosecutor's office system, prosecutorial activity, military prosecutor's office, martial law.

Әрбір дерлік мемлекеттің саяси жүйесінің негізгі ажырамас атрибуты прокуратура сияқты құрылым болып табылады. Прокуратура сотпен қатар мемлекеттің маңызды құқық қорғау органы. Прокуратура қызметінің маңыздылығын прокуратура ұйымын бекітетін конституциялық нормалар сот билігіне арналған нормаларға тікелей сәйкес келетіндігі дәлелдейді.

Ежелгі заманнан бері прокуратураның бірқатар сот билігінен айырмашылығы, көптеген жылдар өткен соң тәуелсіз институт ретінде құрылу негізі болып отыр.

Прокуратураның негізін алғаш рет XIV ғасырдың басында Франция королі Филипп IV қалаған. 1586 жылы Францияда прокуратураның қызметін ұйымдастыру туралы Заң қабылданды. Бұл заң Батыс елдері мен Ресейдің прокуратурасына үлгі болып, Еуропаның өзге де мемлекеттеріне тарады [1].

Ресейде прокуратура Петр I-нің 1722 жылғы 12 қаңтардағы «Бас прокурордың лауазымы туралы» Жарлығымен құрылды. 1802 жылы Ресейде Әділет министрлігі құрылғаннан кейін Әділет Министрі бір уақытта елдің Бас прокуроры қызметін атқарды.

Ал, Әзірбайжан халқы мен аумақтары Гүлистан (1813) және Түрікменшай (1828) шарттары негізінде бөлінгеннен кейін, Әзірбайжанды Ресей басып алды. 1841 жылдың 1 қаңтарына дейін Әзірбайжанда коменданттық басқару жүйесі қолданылды. Азаматтық әкімшіліктің Бүкілресейлік жүйесіне көшкеннен кейін Ресей империясының құрылымдық ықпалы негізінде Әзірбайжанның соттарында прокурорлық қадағалау құрылды. 1862 жылы қабылданған «Прокуратура туралы» негізгі ережелер прокурорлық қадағалаудың мақсаты мен міндеттерін, Ресейдегі прокурорлардың міндеттері мен өкілеттіктерін белгіледі. Ол кезде Әзірбайжанда прокурорлық қадағалауды Баку және Элизабетполь губернияларының аудандық соттарының прокурорлары және олардың орынбасарлары, Әзірбайжан соттарына қарсы шағымдануға құқығы бар Тбилиси сот палатасының прокурорлары жүргізді. 1868 жылы ақпанда Әзірбайжанда тиісті прокурорлық қадағалаумен және тергеу бөлімімен 13 жаңа сот бөлімі негіз салды [1].

Тәуелсіз Әзірбайжан мемлекетінің прокуратура органдарының тарихы Әзірбайжан Демократиялық Республикасының құрылуынан басталады. 1918 жылы 18 қарашада Министрлер Кеңесі «Әзірбайжан сот палатасы туралы ережені» бекітті [1]. 1920 жылы 28 сәуірде Әзірбайжан Демократиялық Республикасы XII Қызыл Армияның көмегімен құлатылып, Әзірбайжан Кеңестік Социалистік Республикасы жарияланды. Тәуелсіз Әзірбайжан мемлекеті құлағаннан кейін, Әзірбайжан революциялық комитетінің 1920 жылғы 12 мамырдағы «халық соты туралы» Жарлығымен мемлекеттік органдармен қатар прокуратура органдары мен тергеу органдары да таратылды [1]. Барлық үкіметтік органдарды қадағалайтын арнайы орган құру қажеттілігін ескере отырып, Әзірбайжан Орталық Атқару комитетінің «Әзірбайжан КСР Мемлекеттік прокуратурасы туралы» 1922 жылғы 11 шілдедегі Жарлығымен Әзірбайжан КСР-де кеңес прокуратурасының негізі қаланды [1].

Келесі тарих беттеріне сүйенсек, 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Әзірбайжан жаңа дәуірге аяқ басты. Әзірбайжан Республикасының тәуелсіздігі қалпына келтірілгеннен кейін 12 жыл ішінде прокуратура демократиялық даму жолынан өтті. Прокуратура адам құқықтары мен бостандықтарын, заңдылық пен құқықтық тәртіпті сақтауды қамтамасыз ететін, қылмысқа қарсы күресті жүзеге асыратын құқықтық мемлекеттің таптық мүдделеріне қызмет ететін органға айналды. Осы кезеңде қабылданған көптеген заңдар мен кодекстер, соның ішінде Әзірбайжан Республикасының Конституциясы, «Соттар мен судьялар туралы», «Конституциялық Сот туралы», «Прокуратура туралы», «Прокуратура органдарында қызмет өткеру туралы», «Полиция туралы», «Жедел-іздістіру қызметі туралы», Қылмыстық кодекс, Қылмыстық іс жүргізу кодексі, Жазаны орындау кодексі, Азаматтық және азаматтық іс жүргізу кодексі,

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс, сондай-ақ бірқатар маңызды құқықтық актілер прокуратураның демократиялық қоғамдағы орны мен рөлін анықтаған болатын.

Мемлекеттік органдардың кез-келген жүйесі сияқты, прокуратура органдарының жүйесі біртұтастықты құрайтын бір-бірімен байланысты органдардың жиынтығы түрінде көрсетілген. Прокуратураның көмекші жүйесін: іс қағаздарын жүргізу, есепке алуды, есептілікті ұйымдастыру және жүргізу, заңнаманы жүйелеу, материалдық-техникалық және қаржылық қамтамасыз ету басқармаларына бөлініп, прокуратураның негізгі функционалдық міндеттемелерінің атқарылуына статистикалық, әкімшілік-шаруашылық функцияларын қамтамасыз ету қызметін көрсетеді.

Әзірбайжан Республикасының прокуратура органдарының бірыңғай құрылымын Бас прокуратура, Бас прокурор жанындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі бас басқарма, әскери прокуратура, Нахчыван Автономиялық Республикасының прокуратурасы, Нахчыван Автономиялық Республикасының әскери прокуратурасы және Баку қалалық прокуратурасын құрайды.

Прокуратураның мемлекеттік органдар жүйесіндегі мақсаты, биліктің бөлінуі мен өзара іс-қимылы прокуратураға жүктелген міндеттерді орындау үшін қажетті функциялардың дәлдігі мен толықтығымен алдын ала анықталады. Осы негізде Әзербайжан Республикасының Бас прокуратурасының келесідей өзіндік тәуелсіз құрылымдық бөлімшелерін анықталған: тергеу басқармасы, прокуратурадағы тергеуді қадағалау басқармасы, тергеудегі орындауды қадағалау басқармасы, Ішкі істер органдарының жедел-іздігі қызметі және анықтау, тергеудегі орындауды қадағалау басқармасы, кеден әділет органдарының жедел-іздігі қызметі мемлекеттік қауіпсіздік органдарының тергеу, анықтау және жедел-іздігі қызметіндегі орындалуын қадағалау басқармасы, Төтенше жағдайлар және шекара қызметі басқармасы, мемлекеттік айыптауды қолдау басқармасы - басқармасы, Кадрлар басқармасы, қызметтік тергеу басқармасы, қылмыстық іс жүргізуден тыс басқарма, тәркілеудің ерекше мәселелерін үйлестіру басқармасы, халықаралық-құқықтық ынтымақтастық басқармасы, құқықтық қамтамасыз ету және адам құқықтары жөніндегі мәселелер басқармасы, криминалистика және ақпараттық бағыттар басқармасы, құжаттармен және өтініштермен жұмысты ұйымдастыру басқармасы, Ғылыми-білім беру орталығы, баспасөз қызметі бөлімі және материалдық-техникалық қамтамасыз ету бөлімі болып ішкі құрылымға бөлініп, біртұтас қызмет атқарады.

КСРО құрамындағы Әзірбайжан Республикасының прокуратура органдарының әрекеті мен жұмысы 1979 жылғы 30 қарашадағы «КСРО прокуратурасы туралы» одақтық заңмен реттелді. КСРО ыдырағаннан кейін Прокуратура басқармасының деректері жойылып, Әзірбайжан Республикасының әскери прокуратура органдары құрыла бастады. Қазіргі уақытта әскери прокуратураның құрылуы мен жұмыс істеуіндегі құқықтық негіздің рөлін 1995 жылы қабылданған Әзірбайжан Республикасының Конституциясы, 1997 жылы 7 желтоқсанда қабылданған «Әзірбайжан Республикасының прокуратурасы туралы» заң атқарады, Әзірбайжан Республикасының 2001 жылғы 29 маусымдағы «Прокуратура органдарында қызмет өткеру туралы» Заңы, сондай-ақ Әзірбайжан Республикасының «Әскери қызмет туралы» және «Әскери қызметшінің мәртебесі туралы» Заңдары және республиканың басқа да нормативтік-құқықтық актілерінің де Әзірбайжан Прокуратурасының құрылымына септігін тигізді.

Қарулы Күштердегі заңдылықты сақтауға ықпал ететін мемлекеттің маңызды институты және оларда болып жатқан процестерді бақылаудың негізгі құралы Әзірбайжан Республикасының Мамандандырылған әскери прокуратурасы жүзеге асырады. Әскери прокуратураның негізгі функциялары ұсталған және қамауға алынған әскери қызметшілерді ұстау орындарында, тәртіптік бөлімдерде заңдар мен әскери жарғылардың сақталуын бақылау, сондай-ақ әскери бөлімдерде жазаларды орындау кезінде Әзірбайжан Республикасының Қарулы Күштерінде жүргізілетін ішкі басқару тексерулерінің материалдарын талап етеді, Әзірбайжан Республикасы Әскери прокурорының шешімімен

арыздар, шағымдар, шағымдар негізінде тексерулер жүргізуді қамтамасыз ету, Әзірбайжан Республикасының Қарулы Күштерінде мүлікті ұрлау, әскери қызметке, сондай-ақ әскери қызметшілерге қарсы жасалған немесе дайындалып жатқан басқа да қылмыстар туралы жедел-ізвестіру қызметі субъектілерінің мәліметтері және заңнамада белгіленген басқа да мәліметтер, осы мақсат үшін мамандар бөлу, анықталған фактілер қылмыстық іс қозғау үшін жеткілікті негіз болып табылатындығына байланысты тиісті шешім қабылдау болып табылады [2]. Өз міндеттерін әскери басқару және қолбасшылық органдарына қарамастан орындайды, өйткені олар заңдылықты жоғары қадағалауды жүзеге асыруда арнайы мәртебеге ие.

Төтенше және соғыс жағдайларында прокуратураның атқарар рөлі ерекше. Тарих торабында дүниежүзі бірқатар соғыс жағдайларын әлі бастан кешіріп келеді. Осындай мемлекет үшін ауыр жағдайларда мемлекет органдарының біріккен жұмысының нәтижесінде әлеуметтік жағдайды қадағалауға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда, Әзірбайжан мемлекетінің Прокуратурасының күнделікті жұмысы ең алдымен тылды нығайту туралы заңнама талаптарының нақты орындалуын қамтамасыз етуге, майданға көмек көрсетуге, әскери қолбасшылықты жан-жақты жәрдемдесуге бағытталды. Мемлекеттік, еңбек және әскери тәртіпті бұзумен, мемлекеттік және қоғамдық мүлікті ұрлаумен, өнеркәсіп және көлік кәсіпорындарында жұмысты өз еркімен тастап кетумен, Отан қорғаушылар мен олардың отбасыларының құқықтарын бұзумен, балалардың панасыздығымен және қараусыздығымен күресуді жалғастырып келеді. Прокуратура оқ-дәрілер мен қару-жарақ жеткізудің мемлекеттік жоспарларының орындалуын, сондай-ақ эвакуацияланған кәсіпорындарды жаңа жерде қалпына келтіру туралы шешімдердің орындалуын, олардың жабдықтарын қорғау талаптарын, оларды шикізатпен, материалдармен және жұмыс күшімен қамтамасыз етуді қадағалауға үлкен мән береді.

Бітіспес күрес әскери тәртіпке, бөлімшелердің, бөлімдердің, кемелердің жауынгерлік қабілетіне қол сұғушылықтармен жүргізілді. Бұған жоғары сапалы тергеу кезіндегі қылмыстарды тергеудің ерекше жеделдігі және анықталған себептер мен құқық бұзушылықтардың жасалуына ықпал еткен жағдайларға прокурорлық ден қою ықпал етті. Жауынгерлік жағдай талап еткен жерлерде әскери прокурорлар аумақтық прокуратуралардың функцияларын орындайды. Мысалға, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарының алғашқы күндерінен бастап Теміржол әскери прокуратураларының жұмысын Қызыл Армияның Бас әскери прокуратурасы басқарды. Бұндай шешім қазіргі таңда да орын алып, Әзірбайжан мемлекетінің Бас әскери прокуратурасы тиімді жұмыс атқарып келеді. Майдан және майдан алды теміржолдарындағы әскери прокуратуралардың жұмысы қиын жағдайда өтеді. Себебі әскери прокурорлар майданға әскерлерді, қару-жарақтарды, оқ-дәрілерді, жабдықтарды, азық-түлікті үздіксіз жеткізуді, зауыттар мен зауыттардың жабдықтарын шығысқа уақтылы әкетуді, халықты эвакуациялаудағы жалпы қадағалауды жүзеге асырады.

Мәселен, егер қарама-қарсы басып алуға негізделген тарап соғыс аймақтарында да, тылда да теміржол көлігінің жұмысын ұйымдастырмауға тырысқан жағдайда әскери прокуратуралар теміржол объектілерін қорғау туралы заңдардың сақталуын жалпы қадағалау тәртібімен тексеру бойынша жауапты міндеттерді жүктейді. Әскери прокуратураның аса маңызды міндеті темір жол көлігінің қызметіне қатысты Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің, ең алдымен әскери тасымалдарды қамтамасыз ету туралы қаулыларының орындалуын қадағалауды жүзеге асыру болып отыр.

Мысалға, қазіргі таңда «екі жақ та бір-бірін соғыс қимылдарын қайта бастады» деп айыптаған жағдайда жақын арада орын алған төрт қарусыз адамды атып өлтіру туралы бейнежазбаның түпнұсқалығын зерттеп және олардың шынымен армян әскерінің солдаттары екендігін анықтау жолында, Әзірбайжанның Бас прокуратурасы мен әскери прокуратурасы толық және жан-жақты зерттейтіндіктерін «Кавказский узел» бұқаралық

ақпарат жүйесіне хабар етті [3]. Яғни, бұл мысал негізінде әскери прокуратура заңдылық қағидатына сүйеніп, мемлекет алдындағы функционалдық міндеттемелерін орындайды.

Қорытындылай келе, зерттеу міндеттерін жүзеге асыруға Әзірбайжан Республикасының Конституциясы мен Прокуратура туралы заңнамасын зерттеу және талдау негізінде 1841 жылдан кейінгі және қазіргі уақытқа дейін уақыт аралығын зерделеу қол жеткізілді. Мәселені зерттеу барысында автор ғылыми зерттеудің: тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, ресми-құқықтық, логикалық, талдау және синтез әдістерін қолданды. Зерттеу барысында Әзірбайжан Республикасының прокуратурасы заңнамадағы өзгерістер салдарынан мемлекеттің белгіленген түріне барынша бейімделген болып шықты. Ол басқа мемлекеттердегі, ең алдымен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының құрамына кірген елдердегі прокуратуралардың ұйымдастырылуы мен қызметінің жағымды жақтарын таңдады. Әзірбайжан Республикасындағы прокуратураның ерекшелігі, ол мемлекеттік билік тармақтары арасындағы барлық тежеу мен тепе-теңдік жүйесінің маңызды элементіне айналды, сондай-ақ соғыс және төтенше жағдай процесінде әскери прокуратураның қызметі Әзірбайжан Республикасы Президентінің Республика Конституциясының, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілі ретінде өз функцияларын жүзеге асыруда тиімді құралға ықпал етті. Прокуратура туралы заңнамадағы оның дамуының үш кезеңінде болған барлық өзгерістер оның Әзірбайжан Республикасының бүкіл аумағында заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудегі рөлін арттыру бағытында қызмет етіп отыр. Прокурорлық қызмет қылмыстық-процестік заңнамаға сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексерудің, өзге де заңды күшіне енген сот актілерінің, атқарушылық іс-жүргізудегі және әкімшілік құқықбұзушылық туралы істердің, құқық қорғау органдары мен арнайы мемлекеттік органдардың қызметінің заңдылығын, қылмыстық қудалауды және мемлекет атынан айыптаушы рөлінде жүзеге асыратын жоғары қадағалау органы болып отыр. Бұл мақала негізінде, Әзірбайжан мемлекетінің прокуратурасының жалпы және әскери құрылымына және тарихына назар аудардық. Халықаралық шарттар негізінде, прокуратура төтенше және соғыс жағдайында атқарар рөлінің маңыздылығын айқындап, негізгі функционалдық міндеттемелерінің орындалу жағдайына баға бердік. Прокуратура мемлекет үшін маңызды органдардың бірі болып қала бермек, себебі заң шығару мен оны орындау жүйесіне қадағалауды іске асыратын прокуратураның атқарар қызметі әрқашан жоғары бағаланады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ссылка эл. источник: История становления прокуратуры Азербайджанской Республики <https://genprosecutor.gov.az/ru/page/prokurorluq/azerbaycan-prokurorlugu/tarix> ;
2. Әзірбайжан Республикасының «Прокуратура туралы» 1999 жылы 7 желтоқсандағы қабылданған Заңы;
3. Ссылка эл. источник: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/381698/>© Кавказский Узел ресми БАҚ

**ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ
ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ**

**ISSUES OF LEGAL REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP IN THE FIELD
OF ENVIRONMENTAL PROTECTION**

Аннотация. Мақалада қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлік және оны құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлік - кәсіпкерліктің соңғы уақыттарда қалыптасып келе жатқан түрі. Ол тек кәсіпкерліктің жаңа түрлерінің дамытып қоймай, экологиялық мәселелерді шешуге де өз әсерін тигізеді. Ол Қазақстан Республикасында жасыл экономиканы дамытуға байланысты туындады. Жасыл экономика – қоршаған ортаға нұқсан келтірмей, халықтың әл-ауқатын арттыру және кәсіпкерлікті дамыту.

Кілт сөздер. Қоршаған орта, кәсіпкерлік, жасыл экономика, экологиялық туризм

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы предпринимательства в области охраны окружающей среды и его правового регулирования. Предпринимательство в области охраны окружающей среды - формирующийся в последнее время вид предпринимательства. Это не только способствует развитию новых видов предпринимательства, но и влияет на решение экологических проблем. Он возник в связи с развитием зеленой экономики в Республике Казахстан. Зеленая экономика- повышение благосостояния населения и развитие предпринимательства без ущерба для окружающей среды.

Ключевые слова. Окружающая среда, предпринимательства, зеленая экономика, экологический туризм

Annotation. The article deals with the issues of entrepreneurship in the field of environmental protection and its legal regulation. Entrepreneurship in the field of environmental protection is a type of entrepreneurship that has been emerging recently. This not only contributes to the development of new types of entrepreneurship, but also affects the solution of environmental problems. It arose in connection with the development of the green economy in the Republic of Kazakhstan. Green economy-improving the welfare of the population and the development of entrepreneurship without harming the environment.

Keywords. Environment, entrepreneurship, green economy eco-tourism

Қазіргі уақытта қоршаған ортаны қорғау- өткір мәселенің біріне айналды. Қазақстан Республикасының аумағының басым бөлігінде экологиялық ахуал сын көтермейді. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты 2021 жылғы 1- қыркүйекте

Қазақстан халқына Жолдауында «Еліміздегі экология мәселесі басты назарда болуға тиіс. Әсіресе, ауаның тазалығы айрықша маңызды» деп атап көрсеткен болатын [1]. Қазақстан Республикасы қоршаған орта қауіпсіздігін және оның маңыздылығын ескеріп, Конституциясының 31-бабының 1- тармағында «Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаны қорғауды мақсат етіп қояды» деген норманы енгізді[2].

Жер қойнауын ұтымды пайдаланбау және экологиялық заңнамадағы талаптардың сақталмауы, жерді және өзге де қоршаған орта объектілерін игеру кезінде олардың мүмкіндіктерін ескермеу, көптеген экологиялық күрделі мәселелерді туындатты. Мысал ретінде Арал теңізінің құрғауын, Каспий теңізінің өндірістік қалдықтармен ластануын, Байқоңыр ғарыш айлағынан халық денсаулығы мен қоршаған ортаға келтіріліп жатқан орасан зор зиянды айтып өтуге болады. Өндіріс орындары объектілерін айтпағанның өзінде күнделікті тұрмыстық қалдықтардың өңделмеуінің өзі қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына зиян әкеліп отыр. Қалыптасқан ахуалды шешудің бір жолы - елімізде қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлікті дамыту болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлік - кәсіпкерліктің соңғы уақыттарда қалыптасып келе жатқан түрі. Ол тек кәсіпкерліктің жаңа түрлерінің дамытып қоймай, экологиялық мәселелерді шешуге де өз әсерін тигізеді. Ол Қазақстан Республикасында жасыл экономиканы дамытуға байланысты туындады. Жасыл экономика – қоршаған ортаға нұқсан келтірмей, халықтың әл-ауқатын арттыру және кәсіпкерлікті дамыту. Қазақстан Республикасының жасыл экономика тұжырымдамасы Рио-де Жанейро қағидаттарына және Йоханнесбург жоспарына және Мыңжылдықтар декларациясына сәйкес қабылданған.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлік - экологиялық-құқық ғылымында және құқық саласы ретінде аса қарастырылмаған. Сондықтан кәсіпкерлік және экологиялық заңнамаға қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлік ұғымын енгізу қажет. Отандық заңгер-ғалым С.Ж. Бекішованың пікірінше, «Экологиялық кәсіпкерлік қоршаған табиғи ортаны сауықтырып қана қоймай, қоғам мен мемлекеттің экономикалық және экологиялық мүдделері арасында ымыраға келудің тамаша мүмкіндігі болып табылады»[3]. Заңнамалық тұрғыдан қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерліктің негізгі бағыттары айқындалуы қажет.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерліктің негізгі бағыттары мыналар болуы тиіс деп ойлаймыз:

- энергия және табиғи ресурстарды сақтауғы технологияларды дайындау;
- экологиялық тұрғыдан қауіпсіз құрал-жабдықтар мен материалдарды өндіру;
- шикізатты қайтара өңдеу;
- қалдықтарды өңдеу

Экологиялық туризм

Қазақстан Республикасында энергияның көзі ретінде су энергиясының, жел энергиясының күн энергиясының зор болашағы бар. Биоотынды да пайдалану Қазақстан үшін басым бағыттың бірі болып табылады. Биоотынды пайдалану ежелгі уақыттардан бері іске асып келеді Мысалы, Қытайда ол XVIII-XIX ғасырлардан бері қолға алынып келеді. Халқымыз ірі қара малдың қиын кептіріп отын ретінде пайдаланған. Швецияда биогаз автомобиль және теміржол транспортында қолданылады.

Экологиялық туризм Қазақстан Республикасында туристік индустрияны дамытудың белсенді бағыттарының бірі болып табылады. Оған Қазақстанның бай табиғи және тарихи мұрасының болуы әсер етеді. Алайда бүгінгі таңда экономиканың осы сегментінің жемісті дамуына кедергі келтіретін мәселелер де болып отыр. Оның ең басты себептері ретінде экологиялық туризм саласындағы мемлекеттік саясаттың анықталмауы және тиісті нормативтік құқықтық базаның болмауын атауға болады.

Қазақстан Республикасының 2019-2025 жылдарға арналған «Қазақстан Республикасында туристік саланы дамыту туралы» бағдарламасында экологиялық туризм

- туризмді дамытудың басымдықты саласы екендігі көрсетілген. Бағдарламада экологиялық туризмді дамытудың міндеті болып қоршаған ортаны қорғау шараларын сақтай отырып, экотуримді дамытудың ұлттық және аймақтық саясатын саясатын қалыптастыру және жүргізу болатындығы айтылған[4]. Өкінішке орай, қазіргі таңда Қазақстанда осындай саясат та, экологиялық туризмді дамытуды ұйымдастырудың құқықтық негіздері де анықталмаған. Тәжірибеде бұл ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға отандық және шетелдік туристердің саяхаттауына мүмкіндіктерін кеңейту және тиісті инфрақұрылымды дамыту деп түсініледі. Мамандардың пікірінше, экологиялық туризмге деген қызығушылық артып келеді, әсіресе бұл Нұр-Сұлтан, Алматы сияқты ірі қалаларда байқалып отыр. Туристік ағымның артуы экологиялық туризм тенденциясының өсуі, туристік қызметтің табиғи ортаға экологиялық кері әсер етуін төмендету қажеттілігін туындатты. Осы міндеті шешудің негізгі жолы ол экологиялық туризмді дамыту болып табылады.

Еліміздің заңнамасында қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлік ұғымына анықтама берілмеген, алайда ТМД мемлекеттерінің «Экологиялық кәсіпкерліктің негіздері» туралы үлгілік заңында оған төмендегідей анықтама берілген: экологиялық кәсіпкерлік – табиғатты қорғау мақсатында өнімдерді өндіру, жұмыс орындау және қызмет көрсету бойынша қызмет». Экологиялық кәсіпкерлік қоршаған ортаға залал тигізбей, керісінше оны қалпына келтіру және дамыту мақсатында іске асырылады. Кәсіпкер өз қызметін жүзеге асыру барысында заңнамадағы экологиялық талаптарды басшылыққа ала отырып, қоғамның сұранысын қанағаттандырады. Мұндай міндеттерді тәжірибе көрсеткендей, шағын және орта бизнес субъектілері ұтымды орындайды. Дегенмен, кәсіпкер өз қызметіне эколого-әлеуметтік экономикалық баға бергеннен кейін жүзеге асырады.

Біздің елімізде экобизнес дамыған мемлекеттердің тәжірибесіне сүйенеді. Экобизнесінің негізі Халықаралық сауда палатасының «кәсіпкерлік қызмет туралы» Хартиясында баяндалған. Дегенмен хартияның міндетті күші болмайды. Мемлекеттер оны өз ықтиярына сай басшылыққа алады.

Хартияда баяндалған экологиялық кәсіпкерліктің міндеттері:

- Нарықтық экономиканың талаптарын даму ескере отырып, экологиялық кәсіпкерлік жүйесін қалыптастыру және жетілдіру;
 - Кәсіпкерлік қызметтің ерекше түрі ретінде экологиялық кәсіпкерлікті құқықтық реттеуді қамтамасыз ету;
 - Мемлекеттің тұрақты даму тұжырымдамасына өтуін жүзеге асыру;
 - Ұлттық экономиканың табиғатты қорғау саласындағы түрлерін дамыту.
- Экологиялық кәсіпкерлік принциптері:
- кәсіпкерлік қызметті қоршаған ортаға зиян келтірмей құру және жүргізу;
 - кәсіпкерлердің қоршаған ортаға және адам денсаулығына зиян келтірмейтін табиғи өнімді өндіруіне басымдық беру және ынталандыру;
 - Табиғи ресурстарды сақтау мен қолдауға кәсіпкерлердің мүдделігін арттыру;
 - Өндіріс және тұтыну қалдықтарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету;

Шет мемлекеттердің тәжірибесі көрсеткендей, қоршаған ортаға келтірілетін зиянды төмендетуден көптеген ұйымдар қомақты табыс табады. Компаниялар қоршаған ортаға зиянды азайтуға және қалдықтары болдырмауға байланысты әртүрлі жобаларға қатысады. Экобизнесінің жағымды нәтижесі бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланады. Бұл фирманың экомиджін қалыптастырады және азаматтардың экологиялық мәдениетін арттырады.

Қорыта айтқанда төмендегідей ұсыныстар беруге болады:

1. Қазақстан Республикасының экологиялық Кодексі немесе кәсіпкерлік Кодексінде экологиялық кәсіпкерлік термині және оны реттеу нормалары енгізілуі тиіс.

2.Экологиялық туризм экологиялық кәсіпкерліктің түрі екендігін ескеріп, елімізде экологиялық туризмді дамытудың кешенді мемлекеттік бағдарламасы жасалынуы тиіс деп ойлаймыз. Оған Қазақстан аумағының табиғи ортасының әралуандылығы оң әсер етеді. Себебі туризмнің басқа түрлері не қарағанда экологиялық туризм аса көп инвестицияны және басқа ұйымдастыру шығындарын қажет етпейді.

3.Экологиялық туризмді құқықтық реттеудің теориялық мәселесі отандық экологиялық құқық немесе туристік құқық саласында да қарастырылған емес.

Экологиялық туризм саласындағы заңнаманы жетілдіру үшін шетелдердің экологиялық туризмді реттейтін заңдарының озық зерттеу және озық үлгілерін негізге алуды ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1.Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі атты Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2021 жылғы 1-қыркүйектегі Жолдауы// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100002021/history>

2.Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

3.Бекишева С.Д. Возможности использования международного и зарубежного опыта в правовом регулировании экологического предпринимательства в Республике Казахстан- Вестник КазНУ. Серия юридическая. №2 (74). 2015

4. Қазақстан Республикасының 2019-2025 жылдарға арналған «Қазақстан Республикасында туристік саланы дамыту туралы» бағдарламасы//<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000360>

УДК 328

Мурсалова Шынар Ильдебаевна

«Гуманитарлық-заң» кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

п.ғ.д, профессор **Нағымжанова Қ.М**

БАЛА БОЙЫНДАҒЫ ҮРЕЙДІ ЖЕҢУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ СТРАХА У РЕБЕНКА

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF OVERCOMING FEAR IN A CHILD

Аннотация. Мақала балалардың бойындағы үрейді жеңуді педагогикалық-психологиялық негіздері тақырыбына арналған. Қазіргі қоғамда өзекті мәселе балаларда кездесетін эмоционалдық күй жағдайларының қолайсыздығын уақытында анықтап, алдын алу шараларын жүргізу болып табылады. Үрейдің пайда болу салдары жөнінде әртүрлі зерттеушілердің көзқарастары мен пікірлері талдана отырып сипатталды.

Кілт сөздер. Үрей, қобалжу, психологиялық-педагогикалық алдын алу, эмоционалды күй, үрей салдары, үрей түрлері.

Аннотация. Статья посвящена теме педагогико-психологических основ преодоления страха у детей. В современной жизни актуальным является вопрос о своевременной диагностике неблагополучия эмоционального состояния детей, а также поиск продуктивных путей профилактики. В содержании исследуемой темы

проанализированы и охарактеризованы взгляды различных авторов на причины возникновения страха.

Ключевые слова. Страх; тревожность; психолого-педагогическая профилактика; эмоциональное состояние; причины страха, виды страха.

Annotation. The article is devoted to the topic of pedagogical and psychological foundations of overcoming fear in children. In modern life, the issue of timely diagnosis of children's emotional distress, as well as the search for productive ways of prevention, is relevant. The content of the topic under study analyzes and characterizes the views of various authors on the causes of fear.

Keywords. Fear; anxiety; psychological and pedagogical prevention; emotional state; causes of fear, types of fear.

Қазіргі әлеуметтік қоғамда бала дамуына әсер ететін факторлар бала тұлғасының дамуына кері әсерін тигізуде. Зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған мәселелердің бағыты қобалжу негізінен туындаған үрей мен қорқынышы басым балалардың саны күрт артуда екенін дәлелдеуде. Балалар бойындағы үрей жас ерекшеліктерге тікелей байланысты бола отырып уақытша сипат алуы мүмкін. Алайда кейбір бала үрейі ұзақ сақталып, отбасылық қарым-қатынаста өрши түсіп, баланың әлемге деген ызақорлығын туғызады.

Бала психикасы жағымсыз әсерлерді тез қабылдап, қарсы тойтарыс бере алмайды. Балаға ата-ана, мектеп мұғалімдері, психолог тарапынан қолдау көрсетілуі қажет. Үрейдің дамуы балада тұйықтану, белсенділіктің төмендеуіне әкеледі. Бала бойындағы үрей байқалған кезде бірден мамандар көмегіне жүгіну қажет. Педагогика мен психологияда баланың психикалық күйін бақылау отырып, тиімді тәсілдерді қолдану арқылы алдын алу шараларын жүзеге асырады.

Балалар ортасында кеңінен тараған үрей мәселесі баламен бірге дамып, оның танымы мен қиялы арқылы кеңейе түсіп, қауіптену деңгейін арттырады.

Балаларда кездесетін үрей мәселесін және оның бала тұлғасын қалыптастыруға әсерін Ч.Спилбергер, Ф.Перлз, Э.Фромм, Дж.Уотсон, Г.С.Салливан, В.Э. Гебзаттель қарастырды. Балаларда үрейдің қайнар көзі ретінде ауыр жеке тәжірибе мен әлеуметтік орта әсерін алуға болады.

Үрей – шынайы және қиялдағы қауіптілікке әсер ретінде инстинкт негізінде пайда болатын психикалық күй. Үрей субъективті (мотивация, эмоционалды-еріктік тұрақтылық) және объективті (жағдайлар, кедергілер) себептерден туындайды.

Үрей тек жекелеген адамдарда ғана емес үлкен топтарда да болады. Оның байқалу дәрежесі мен формасы әртүрлі болып келеді. Үрейдің әртүрлі формасы бар: қорқыныш, сескену, аффективті үрей – ең күштісі.

Баланың үрейін жеңуде отбасымен біріге отырып жұмыс жасау қажет. Үрейді жеңудің жолдары: сыртқы әрекетті белсендіру, әдеттегі іс-қимылдарға көңіл бөлу, ауыр күй туғызатын объектіге мән бермеу, сенімділікті ұялату, т.б.

Мұндай жағдайда шешуші рөлді төзімділік пен қайсарлықты көрсете алатын ер мінезді адамның әрекетімен қорытындылауға болады. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде үрей дамуының әлеуметтік-мәдени және психологиялық алғышарттары көрсетілген. Адам психикасының дамуы барысында үрей әлеуметтік сипат алып, адамгершілік-этикалық сезім мен күйзелістердің психологиялық деңгейіне жетті [1].

Эмоцияларды зерттеуші А.И. Захарова, үрейді келесі белгілері бойынша көрсетеді:

- 1) сипаты бойынша – табиғи, әлеуметтік, жеке тұлғалық;
- 2) шынайылық деңгейі бойынша – шынайы және қиялдан туған;
- 3) қарқындылық деңгейі бойынша - жедел және созылмалы.

Үрейдің пайда болуына әсер ететін факторларды көрсетсек:

- ата-анада үрейдің болуы, әсіресе анасындағы үрей балаға қатты әсер етеді;

- баламен қарым-қатынаста қобалжуды өршіту, оны достарымен қарым-қатынастан алшақтатып, шектен тыс сақтандыру;

- ата-аналар тарапынан қатаң тыйымның салынуы немесе балаға шектен тыс еркіндіктің берілуі;

- отбасында ата-аналар арасындағы қақтығыстар;

- сескенудің психикалық жарақаты баланың қорқынышқа деген сезгіштігін арттырады;

- өз достарымен және ересектермен қарым-қатынас жасауда үрейдің психикалық түрде өршуі.

Ата-ана өз баласының үрейіне мән беруі қажет. Баланы кез келген іс-әрекетте ұялту, қынжылту астарында оның ересектерден жасырған кінәмшілдік сезімі жатыр. Бұл жағдайда үрей жоғалып кетпейді, тек күшейе түседі. Бала ешқандай қолдау алмастан өз қорқынышымен жеке қала береді.

Баланы қорқытып тәрбиелеудің қажеті жоқ. Бұл – қате тәрбие. Баланы өзіне таныс емес ортаға қалдырып кету арқылы оны өз үрейімен жеке қалдырады. Ересектер әрқашан баланың үрейіне сыйластықпен қарап, олардан құтылу үшін көмек беріп, қолдау қажет.

Баланың психикалық дамуында ойын маңызды роль атқарады. Ойын арқылы баланың психикалық саулығы қалыптасады. Ойын арқылы бала кез келген іс-әрекетте нақты дағдыларды, әлеуметтік мінез-құлық нормаларын меңгереді, эмоционалды және дене дамуын дамытады. Ойын психикалық жарақаттан емдеу қасиетіне ие болады. Баланың тілегін ескере отырып, қуанышты жағдайларды көп ұйымдастыру қажет.

Баланың эмоционалды дамуы – оның сезімдерінің мол қоры. Бұл сипаттамалар физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік факторларға тәуелді.

Үрейдің ерекшелігін анықтауда келесі критерийлер алынады:

Бірінші критерий – баланың қауіп деңгейіне көңіл бөлуі.

Екінші критерий — қауіптің бағыттылығы.

Үшінші критерий — адамның әрекет ету тәсілдері.

Төртінші критерий — күйзелістің күрделілігі.

Бесінші критерий — күйзелістің жеделдігі.

Үрейдің пайда болуына әсер ететін күйзелістердің қатары: қобалжу, сескену, қорқыныш. Бұлар үрейдің әртүрлі боямасын көрсетеді. Алайда үрейдің ішінде ең кең таралған түрлері: ішкі қобалжу, тітіркену.

Бала үрейінің нәтижесі оның мінез-құлқындағы өзгерістерге алып келеді. Тұрақты түрде үрейлену баланың өз эмоцияларын басқара алмай, оған күшінің жетпеуіне әкеледі.

Көп жағдайда баланың үрейі белсенді қауіппен емес, ересектерден алынған ақпараттармен байланысты. Жақын туыс адамдар баланың психикалық дамуына тікелей әсер етеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде келесі қорытынды жасалды:

1. Үрей бала өмірінде маңызды роль атқарады. Ол баланы қауіпті әрекеттерге барудан қорғайды. Тұрақты түрдегі қорқыныш бала тұлғасының дамуын кешеуілдетіп, шығармашылық энергиясын бұғаулап, өзіне деген сенімділікті төмендетіп, қобалжуын арттырады.

2. Үрей бала дамуында балалық шақта өткен жағымсыз оқиғалармен байланысты психологиялық мәселелерді күшейтеді.

3. Үрейдің алдын алу балада өзіне деген сенімділік, оптимистік көзқарасты дамытудан құралады. Бала өзінің жас ерекшелігіне сай білуге тиісті құбылыстарды, шынайы қауіпті әрекеттерді ұғыну керек. Үрей деңгейін төмендету тәсілдері үйрену арқылы жүзеге асады [2].

Қорқыныштардың барлығы уақыт өте келе жойылады, себебі бұлар белгілі бір уақыт арасында ғана болатын үрейлер. Алайда үрейді уақыт еншісіне қалдырмай, оның бала бойында ұзақ уақыт сақталып, бойында қалмауы үшін ата-аналар мен тәрбиешілердің

қосар үлесі зор. Бала кезінде қалған үрей ер жеткенде де сыр береді. Оның соңы ересек кездегі психологиялық сырқатқа ұласуы әбден мүмкін. Сондықтан өсіп келе жатқан баланың бойында үрей-қорқынышы болса, оған бірден көңіл бөліп, барынша оны жеңуге көмектесу керек.

Ата-аналар өздерінің кішкентай кезіндегі қорқынышын айтып, одан қалай арылғанын айтса, балаға ол үлкен септігін тигізеді, өзіне өзі сенімділігі жоғарылайды. Ең алдымен балаға қауіпсіз, тыныш жағдай жасап, баланың позитивті өсуіне оның айналадағы жағдайын тікелей байланысты етіп ұйымдастыру қажет. Баланың бойындағы үрейді жеңу үшін, ең алдымен оның бастауы қайда екенін білу керек.

Педагогикалық ұсыныстар қатарын келесідей толықтыруға болады: психикалық дамудың ерекшеліктері мен себептерін білу арқылы үрейді жою тиімділігін арттыруға болады. Үрейді дамыту механизмдері өзара құрылымға ие. Психологиялық ықпал ету салдарынан пайда болған үрей баланың ата-ана қатынасымен де байланысты. Баланың мүмкіндігінен тыс талаптарды орындауына жол бермеу керек. Шектен тыс қамқорлық негізінде баланы қоршаған ортадан ажыратып алуға тыйым салу қажет.

Балаға эмоционалды жылулықты сыйлай отырып, онымен көбірек уақыт өткізуге тырысу қажет. Отбасындағы қолдау, эмоционалды тұрақтылықтың жоқтығы үрейдің туындауына себепкер болады.

Бала үрейі көңілшектіктен, тез сеніп қалушылықтан, аңғалдықтан, жарқын қиялдан, шынайылықты ертегіден ажырата алмаудан қалыптасады. Бала үрейінің пайда болу себептері алуан түрлі. Олардың әрқайсысын қобалжуды туғызып, күшті эмоционалдық кері әсер беруі мүмкін. Баланың басынан өткерген жағымсыз оқиғалар көңілінде терең із қалдырады. Ересектер тарапынан қорқытып-үркіту де әсер етеді. Баланы қорқыту арқылы өз айтқандарын жасату түпкі нәтиже бермейді. Нәтижесінде бала іс-әрекеттерде түрлі қорқынышты бастан кешіреді.

Ересектер балаға әлімжеттік жасап, өз күштерін көрсетсе, баланың сенімі азайып, үнемі келеңсіз жағдайларды күтіп отырады. Бұл жағдайда бала жазадан құтылу үшін өтірік айтуға бет бұрады.

Баланың ішкі әлемін түсіну, оның талап-тілектерімен санасу, сонымен қатар ата-ана тарапынан жағымды қарым-қатынас жасау үрейді жеңуге мүмкіндік береді. Баланы үрейленгені үшін жазалауға және кінәлауға болмайды. Ата-ана бала үшін жауапкершілікті алып, оның ішкі және сыртқы қауіптерін сейілту қажет [3].

Балалардың үрейден толық құтылуына көмектесуге шешім қабылдау – оның өміріне белсене араласу. Баламен жағымды қарым-қатынас жасай отырып, шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту қажет. Бала үрейінің алдын алу мәселесінде ата-анамен жұмысты қолдануға болады. Үрейді жоюға отбасыдағы кикілжендер мен ата-аналардың жүйкелік-психикалық күйі кедергі болады.

Баланың үрейін жеңуге бағытталған негізгі параметрлер:

- баланың қобалжуын төмендету үшін мұғалімдер мен ата-анаға баланың қабілеті жететін іс-әрекет түрі бойынша жетістігін көрсету қажет;

- үрейлі баламен жұмыс жасау үшін мұғалімдер үрейдің теориялық негізін, ол қандай қызмет атқаратынын, қалай пайда болып, қалай дамитынын, балалар не нәрседен көбірек қорқатынын, үрейдің алдын алу тәсілдерін және қандай шешім шығару қажеттігін білу керек;

- үрей салдарынан туындайтын невроздың алдын алу үшін баланың өмірінде және отбасында жағымды өзгерістер болу қажет.

Балаға кешенді көмек көрсету үшін мамандармен қатар отбасы, мұғалімдер және оқу мекемесі де бірге күш жұмылдыру керек. Бала мен оның ата-анасына жеке көмек берумен қатар мемлекет тарапынан бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жағымды ақпараттың таралуын, балалар кітапханасы, өнер және киноның дамуын қамтамасыз ету қажет. Балаларды психологиялық саулығын сыртқы жағдайлардан қорғай білу – маңызды болуы шарт.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Алексеева, Е.Е. Страхи у детей дошкольного возраста / Алексеева, Е.Е. //Дошкольная педагогика. – 2016. – № 2. – С. 58.
- 2 Рогов, Е.И. Настольная книга психолога / Е.И. Рогов. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2018. – 384 с.
- 3 Данилина, Т.А. В мире детских эмоций: пособие для практических работников ДОУ / Т.А. Данилина, В.Я. Зедгенидзе, Н.М. Степина. – М.: Айрис-пресс, 2017. – 160 с.

УДК 324

Манасбай Шерхан Шоқанұлы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының

ЮП 21/1-2 тобының студенті

Тұран-Астана университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы **Какимжанова Нургуль Туkenовна**

ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰЫҚТЫҚ ТӘРТІП

ЗАКОННОСТЬ И ПРАВО ПОРЯДОК

LEGITIMASY AND LAW ORDER

Аннотация. Заңдылық және құқықтық тәртіп ұғымын түсіндіру, заңды процесс және тәжірбие мағаналарын ұғыну, заңдылықты қорғау субъектілерін талдау, мемлекеттік аппараттың қызметін бағалау және заңды қызметкерлердің іс-әрекеттерін саралау, құқықтық тәртіптің дамуындағы тенденцияларды қарастыру.

Кілт сөздер. Заңдылық, тәртіп, мемлекет, байланыс, бақылау

Аннотация. Разъяснение понятий законности и правопорядка, понимание смыслов юридического процесса и практики, анализ субъектов охраны законности, оценка деятельности государственного аппарата и разграничение деятельности юридических служащих, рассмотрение тенденций развития правопорядка.

Ключевые слова. Законность, порядок, государство, коммуникация, контроль

Annotation. Clarification of the concepts of law and order, understanding the meanings of the legal process and practice, analysis of the subjects of the protection of law, assessment of the activities of the state apparatus and differentiation of the activities of legal employees, consideration of trends in the development of law and order.

Keywords. Legitimasy, order, state, communication, control

Мемлекет әртүрлі экономикалық, саяси, идеологиялық, ұйымдастық, құқықтық әдістері мен тәсілдері арқылы басқарылады. Осының ішінде заңдылық пен құқықтық тәртіп негізгі орынды алады, олсыз қоғам өмірі мен азаматтардың дұрыс өмір сүруі қамтамасыз етілмейді. Заңдылық адамдарды басқарудың ең ежелгі және өркениетті тәсілі. Қазір ол барлық демократиялық елдерде, әлемдік қоғамдастықта жалпы қабылданған. Ертеден бері келе жатқан заңгер ғалымдар және бүтіндей қоғамның назарына заң ғылымы мен тәжірибесінің көптеген мәселелерінің ішінде құқықтық тәртіп пен заңдылық ерекше орын алады. Қоғам, мемлекет, азаматтардың қажеттіліктері мен мүдделері қоғам өмірінің негізгі тұстарында тұрақтылық пен реттілікті талап етіп тұр. ҚР –ның қазіргі кездегі дамуында нақты және қатаң қоғамдық құқықтық тәртіп одан әрі ілгерілеудің жалғыз жолы болып тұр. Құқықтық мемлекет құру және оның өркениетті демократиялық дамуы онсыз мүмкін емес. Ресми тұлғалар мен баспасөздің баяндамаларында «Приоритет-құқықтық

тәртіп» деп белгіленеді, ал ол үшін билік, нормашығармашылықта және мемлекеттік өмірдің басқа салаларында тәртіп қажет, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, мүдделерінің нақтылығы және барлық субъектілердің өзіне жүктелген міндеттерінің орындалуы, өзінің жүріс-тұрысы үшін жауапкершілікті жүзеге асыру, бұл демократиялық қоғамға сәйкес болып, тек осындай жағдайда ғана жүзеге асады.[1]

«Құқықтық тәртіп азаматтық қоғамның құқықтық негізін құрайды. Оған оның барлық салалары негізделеді: әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси. Сәйкесінше ол барлық мемлекеттік нақтылықтың құқықтық негізі болады» дей келе құқықтық тәртіп пен заңдылықтың өзектілігі айқындалады. Адамдар өмірінің маңызды жақтарының тұрақтылығы, тепе-теңділігі және өлшемділігі, кепілдігі және реттілігінің жағдайы құқықтық тәртіп пен заңдылықты зерттеудің өзектілігі болып тұр. Құқықтық тәртіп пен заңдылыққа деген көзқарастардың өзгеруімен және оның қалыптасуы мен қамтамасыз етілуімен сипатталады.

Қазіргі кездегі құқықтанушы-ғалымдардың пікірінше Германдық Рудольф Иеринг пен Георг Еллинектің, Г.Ф. Шершеневич пен Н.М.Коркуновтың құқықтық тәртіпке құқықтық нормаларды жүзеге асырумен заңдылық қағидасын өмірге келтіру ескірген деп есептейді. Бір жағынан осылай ресейдің көптеген заңгерлері ойлайды. Екінші жағынан «құқық қалыптасудың жалпы жолы сәйкесінше құқықтық тәртіптің құрылуы басқаша». Тек құқықтық тәртіп пен заңдылық түсінігі туралы ғана емес, заңдылық, құқықтық тәртіп және демократияның ара-қатынасы жайлы зерттеу жүргізу қызықтырақ. Құқық аясында заңдылық пен құқықтық тәртіп сияқты өзара байланысқан құбылыс табу қиынырақ. Оның салдары ұзақ уақыт бойы екеуінің ара-жігі ажыратылмай, екеуі ұғымдас түсінік ретінде пайдаланылды. Өзара әрекеттесудегі ұқсастық пен айырмашылықты анықтау заңдылықты бекіту мен құқықтық тәртіпті нығайтуда тәжірибеде орасан зор маңыздылыққа ие.

Қоғамдағы қатынасты құқықтық реттеу механизмі құрылымының элементтері: құқықтық норма, құқықтық қатынас және заңды құқық пен міндеттің орындалуы туралы акті.

1) Құқықтық норма - арқылы қоғамдағы заңдылықтың, тәртіптің талабы, мазмұны, шеңбері, мүдде-мақсаты анықталады; олардың орындалу бағыттары, жолдары, тәсілдерін көрсетеді, егер дұрыс орындалмаса жауапкершіліктің түрлері көрсетіледі.

2) Құқықтық қатынас арқылы субъектілердің арабайланысын мүдде-мақсатын, құқық пен міндеттерін анықтап, біліп отырады. Ол мүдде-мақсаттарды қандай нормативтік актілер арқылы іске асырады; қатынастың басталуы мен аяқталуы көрсетіледі.[2]

Заңды құқық пен міндеттің орындалуы туралы актіде қатынастың толық орындалып, аяқталуы; мүдде мақсаттың екі жақсы іске асуы; дұрыс орындалмаса себептері көрсетіледі, оны түзеу, орындау жолдары анықталады.

Осы үш элементтерге сәйкес қатынасты реттеу механизмі үш кезеңге бөлінеді: қатынастың басталуы, ол қатынасты реттеу үшін жаңа норманың өмірге келуі, субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің орындалуы.

Заңдылық дегеніміз - мемлекеттің конституциясын, парламенттің қабылдаған заңдарын, президенттің заң күші бар жарлықтарын қатаң бақылап, оларға нышан келтіруге жол бермеу. Заңға тәуелді актілерді бақылау заңдылыққа жатпайды. Заңдылықтың мазмұны үш элементтен құрылады.

1. Қоғамда әділ заң саясаты болу керек. Сол арқылы мемлекеттің заңдары бостандықты, теңдікті, адамгершілікті, инабаттылықты, парасаттылықты т.б. жақсылықты қорғауы; мемлекет пен азаматтардың арақатынасын дұрыс басқаруы қажет.

2. Конституцияның, заңның мазмұнын толық іске асыру, дұрыс орындау. "Сөз бен іс бір жерден" шығуы керек.

3. Конституция мен заңды халықаралық құқықтың принциптерін қатаң қорғау, оларға нұқсан келтіруге жол бермеу.

Міне осы элементтер іс жүзінде бірігіп, қалыптасса, қоғамда заңдылық орнап, құқықтық мемлекет орнатуға мүмкіншілік болады.

Заңдылықты қорғау субъектілері: мемлекет, оның органдары, лауазымды тұлғалар, қоғамдық ұйымдар егерде заңды рұқсаты болса, жеке тұлғалар-азаматтар заңдылықты қорғаудың субъектісі болмайды. Олар заңды бұзса, құқықтық тәртіпті бұзған болып саналады.

Заңдылық - дамыған елдердің саяси, мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік құрылысының негізі. Жақсы заңдылық қоғамның барлық саласына өзінің әсерін, ықпалын тигізеді. Заңдылықтың өзіне тән ерекшеліктері:

- заңдылық барлық қоғам көлемінде дамиды; оны орындау, дамыту барлық қоғамның жұмысы. Бұл жұмысты қамтамасыз ету мемлекеттің, бірлестіктердің, одақтардың, ұжымдардың саяси партиялардың міндеті. Бақылау мемлекеттік органның жұмысы.

- заңдылық нормативтік актілермен тығыз байланыста дамиды. Олар бір-біріне орасан зор әсер етіп отырады. Бірі жақсы дамыса екіншісі де жақсы дамиды, нашар дамыса, екеуінің де деңгейі төмен болады.

Сондықтан заңдылық мемлекетте бір-бірімен тығыз байланысты екі мәселені дұрыс дамытуды қолдайды:

- заң шығаруды дамыту, нығайту, кемшілікке жол бермеу;

- заңды бұлжытпай, уақытында орындауды қамтамасыз ету.

Заңдылықтың негізгі талабы:

- заңның үстемдігін қамтамасыз ету;

- заңды түсіну мен орындаудың бірлестігін қатаң орындау;

- адам өз құқығын, өз бостандығын қорғаймын деп басқаның құқығына нұқсан келтірмеуге;

- заңдылыққа еш мәселені қарсы қоюға;

- құқық бұзушылыққа қатаң күрес жүргізуі міндетті.

Құқықтық, тәртіптің жоғары дәрежеде болуы заңдылықтың деңгейіне байланысты. Заңдылық жақсы болса, тәртіп те жақсы болады. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланыста дамиды.

Осы жүйенің негізгі түрлерінің бірі - құқықтық тәрбиелеу. Бұл жұмыс екі бағытта жүргізіледі: бірінші бағыты - азаматтарға құқықтық білім беру; екінші бағыты - олардың құқықтық сана-сезімін жақсарту. Құқықтық тәрбиенің негізгі мақсаты:

- адамдардың қоғамдағы құқықтық жүйесін, оның мазмұнын жақсы біліп, жақсы түсінуін қамтамасыз ету;

- адамдардың заңға, құқықтық тәртіпке деген мінез-құлқын, іс-әрекетін жақсарту.

- адамдардың құқықтық нормаларды дұрыс қолдану, дұрыс орындау тәжірибесін жақсарту,

Құқықтық тәрбиелеу жүйесі үш элементтен тұрады:

1. субъект - мемлекеттік орган, лауазымды тұлғалар –тәрбие жұмысын жүргізетін;

2.объект - адамдар;

3.құқықтық, тәрбие көлемінде жүргізілетін арнаулы жұмыстар, іс-әрекеттер.

Құқықтық тәрбиені іске асыру, орындау механизмі төрт бөлімнен тұрады:

1. қоғамдық құқықтық, сана;

2. құқықтық норма жүйесі;

3. құқықтық тәрбие жұмысының нысаны және әдіс-тәсілдері;

4. тәрбие жұмысымен қамтылған адамдардың құқықтық сана- сезімі;

Осы құқықтық, тәрбиенің механизмі арқылы қоғамдағы заңдылықты, құқықтық тәртіпті дамытып, жақсартуға мүмкіншілік қалыптасады.

Құқықтық тәртіптің мазмұны - субъектілердің дұрыс тәртібі, нормативтік актінің талабына сәйкес жұмыс жасау, іс-әрекетте қателікке жол бермеу. Құқықтық тәртіптің құрылымы - қоғамның санасымен байланысты тұрғыда іс-әрекет жасап, қатынас арқылы өздерінің мүдде-мақсаттарын іске асыру. Құқықтық тәртіптің ерекшелігі - бұл қарым-қатынас құқықтық норма арқылы өмірге келіп, мемлекеттің бақылауында болады. Егерде қарым-қатынаста қателіктер кетсе, оны мемлекеттік орган түзетуге тиіс.

Әскери құқықтық тәртіптің өзіне тән ерекшеліктері болады: өздерінің жеке арнаулы заңдары, ережелері болады. Барлық қарым-қатынас сол заңдармен реттеліп, басқарылады. Жалпы саясатта ешқандай айырмашылық жоқ. Тек реттеуде, басқаруда өзгешіліктер болады.[3]

Сонымен, құқықтық, тәртіп дегеніміз - қоғамдағы қатынастардың жүйе салаларының нормативтік актілер арқылы дұрыс, жақсы, уақытында реттеліп, орындалуы.

Заңдылықтың, құқықтық тәртіптің кепілдіктері;

Материалдық кепілдік - егерде субъектілер өзара қателіктер жіберсе, өздері келісімге кепіл, нормативтік актіні дұрыс орындауға тиіс.

Саяси кепілдік - қоғамның саяси тұрақтылығы заңдылыққа, тәртіпке көп әсер етеді. Қоғамдағы барлық бірлестіктер, одақтар, ұжымдар, саяси партиялар дұрыс, жақсы жұмыс жасауы көп әсер етеді.

Моральдық кепілдік - қоғамның инабаттылық, парасаттылық деңгейі жақсы болса, заңдылық, тәртіп те жақсы болуға тиіс.

Занды кепілдік - мемлекеттің заңдылықты, тәртіпті бақылап отыратын арнаулы органдарының рөлі, маңызы, әсері өте орасан зор.

Қоғамдағы заңдылық, бостандық, құқықтық тәртіп, демократия бір-бірімен тығыз байланыста дамиды, бір-біріне ықпал етеді.

Әр мемлекетте қоғамдық тәртіп және құқықтық тәртіп болады. Қоғамдағы қабылданған барлық әлеуметтік нормаларды мемлекеттік органдар, бірлестіктер, одақтар, ұйымдар, ұжымдар, азаматтар дұрыс уақытында орындау – қоғамдық тәртіп деп аталады.

Құқықтық тәртіпті нығайтуда азаматтық қоғамның үлесі зор. Бұл мемлекеттік емес қоғамдық қатынастар арқылы жеке адамдар мен ұжымның мүдделері құқық шеңберінде іс жүзіне асырылады «тыйым салмағанның бәріне рұқсат» қағидасы аясында құқықтық тәртіп нығаяды. Бірақ мемлекет азаматтық қоғамның барлық институттарының іс-әрекеттерінің Конституцияға сәйкес болуын бақылайды, заңдардың қатаң сақтауын талап етеді.[4]

Құқықтық мемлекеттің басты мақсаттарының бірі құқықтық тәртіпті сақтауды әрбір азаматтың ішкі жан дүниесінің, психологиясының қажеттілігіне айналдыру. Ол үшін қоғамдық сана деңгейі моральдық құндылықтарды, діни қағидаларды күнделікті ереже мағанасында қабылдауы тиіс. Ондай талаптардаң мүлт кетуі бүкіл қоғам айыптаумен қатар, элементарлық тәрбиесіздік деп бағалануы қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Мемлекет және құқық теориясы С. Өзбекұлы Алматы 2006ж.
- 2 Заң журналы № 12 1998 ж.
- 3 Құқық теориясы мен сот жүйесінің конституциялық негіздері. Табанов С. Алматы 2001 ж.
- 4 Заң газеті № 10 2006 ж.

ҚАРҚАРАЛЫ ПЕТИЦИЯСЫ-ТӘУЕЛСІЗДІККЕ ДЕГЕН ЖОЛ

КАРКАРАЛИНСКАЯ ПЕТИЦИЯ-ПУТЬ К НЕЗАВИСИМОСТИ

KARKARALY PETITION-ON THE WAY TO INDEPENDENCE

Аннотация. Әр халықтың байлығы-тәуелсіздік. Бұл мақала ХХ ғасырдың басындағы маңызды саяси құжат Қарқаралы петициясын зерттеуге арналған. Мақалада петицияның тарихи маңызы қарастырылып, петицияның өзектілігі талданады.

Кілт сөздер. Петиция, революция, саясат, стратегия, құжат

Аннотация. Достояние каждого народа - независимость. Данная статья посвящена изучению Каркаралинской петиции, важного политического документа начала 20 века. В статье рассматривается историческое значение петиции и её актуальность.

Ключевые слова. Петиция, революция, политика, стратегия, документ

Annotation. The wealth of every nation is independence. This article is devoted to the study of the Karkaraly petition, an important political document of the beginning of the 20th century. The historical significance of the petition is considered in the article, and the relevance of the petition is analyzed.

Keywords. Petition, revolution, politics, strategy, document

Әр ұлттың негізгі байлығы - тәуелсіздік. Тәуелсіздік жолында қазақтың әр азаматы талай қиыншылық көріп, бүгінгі аңсап жеткен тәуелсіздіктің негізін салды. Мақала еліміздің тәуелсіздік тарихындағы ең маңызды құжат Қарқаралы петициясы мен оның тарихи маңызын зерттеуге арналған.

Алдымен петиция деген сөздің мағынасына тоқталып кетсек, петиция – бұл билікке жазбаша түрде жіберілетін ұжымдық өтініш. Бұл іс жүзінде билікпен диалог жүргізудің бірден-бір құралы. Біздің елімізде билікке жіберілген маңызды петициялардың бірі - Қарқаралы петициясы. Қарқаралы петициясы - отаршыл өкіметке қарсы жазылған ең ауқымды, мазмұнды петициялардың бірі. 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы барлық Ресей халықтарының саяси санасының оянуына түрткі болды. Петицияның тарихына көз жүгіртер болсақ, 1905 жылдың маусым айында Қарқаралы қаласының жанындағы Қоянды жәрмеңкесінде барша халықтың атынан император II Николайға арналған, тарихи әйгілі Қарқаралы петициясы ұйымдастырылды. Петицияға 14500 қазақ халқы қол қойды, оның ішінде Қарқаралы уезіндегі танымал әрі беделді 42 қазақ бар. Петицияны ұйымдастырып, елдегі халықтың әл-ауқатын зерттеуге Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жақып Ақбаев және тағы да басқа ұлт зиялылары өз үлестерін қосқан. «Бүкіл елдік наразылықтың қазақ қоғамына бұрын тән емес петиция түрінде көрінуіне түрткі болған тұңғыш россиялық революция болғанда, ал оны жазған азаматтық қозғалыстың басына келген жаңа әлеуметтік күш – ұлт-азаттық интеллигенция өкілдері еді», - ой білдірген тарих ғылымының докторы, ғалым, қоғам қайраткері, профессор, белгілі алаштанушы Мәмбет Қойгелдиевтің тұжырымдамасы дәлел.

Петиция ХХ ғасырдағы қазақ халқының ауыр саяси, әлеуметтік жағдайына көңіл аударып, биліктің басында отырған өкілдерге үндеу ретінде жазылып, жан-жақты талқыға алынған құжат. Қазақ халқы үшін ХХ ғасырдың басы, Ресей патшалығының отарлау

саясаты ауыр уақыт кезеңі болды. Ресей өз саясаты арқылы қазақ жерлерін пайдаланып, тартып алуды ғана көздеген жоқ, өз саясаты арқылы Ресей қазақтардың рухани жандүниесін, құндылықтарын жойып жіберуді көздеді. Бұл мәселе жайлы Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы «Серке» газетінде былай беп жазады: «Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті де керек емес нәрселерге жұмсалады. күйзелісін жан-тәнімен сезінген сандаған адам есепсіз қаражат шашып Петербурға жол тартып, министрлердің табалдырығын тоздырады. Бірақ, оған құлақ асқан министрлер болмады. Ал, қазіргі жағдайымызға көз жіберсек, сол мәртебелі министрліктер тағайындаған түрлі чиновниктер мен стражниктер, урядниктер солардың пиғылдарын жүзеге асыру үшін қазақ жерінің төріне аттанып жатқанын көреміз. Өздеріңіз көз жазбай байқап отырғандай чиновниктер, урядниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып, ойына не келсе соны істеді. Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдеп-ғұрпымызға, біздің моллаларға ғана тиісті неке мәселесіне де араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды.

Енді бұл чиновниктер қазақ даласына мыңдаған мұжықтарды жер аударып, қазақтардың суы мен шұрайлы жерлерін тартып әперуде. Чиновниктерді арқаланған олар өздеріне жайлы қазақ жерін еркін иемденуде. Тұтас ауыл болып келсе бұлар сорлы қазақтарды ұрып-соғып, бар мүлкін тартып алып кетуде» [1].

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, қазақ халқының тарихын зерттеуші Болатбек Нәсенов әл-Фараби кітапханасында қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне орай «1920 – 1930-шы жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және Алаш азаматтары» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияда отаршыл саясат туралы: «Отаршылдық саясаттың жоспары өте жүйелі еді. Қазақты тілінен, ділінен айыру, шоқындыру, жерінен бездіруді бұрыннан нақтылап қойған. Арнайы қаулылары мен заңдары бекітілген. Ашаршылық та сондай озбыр саясаттың жемісі», - деп әшкерлеген болатын.

Белгілі академик, жазушы, драматург З.Тайшыбайдың анықтауы бойынша петиция өзінше бөлек, дербес мазмұндағы бірнеше құжат. «Олар жеке жеке: Ресей Императорына, Министрлер Кеңесінің төрағасына, ішкі істер министріне жолданған» [2,80] Петицияда дін, діл, бостандық, тіл, жер мәселелері қарастырылған. Құжат мазмұны туралы Мұхтар Әуезов: «1905 жылы Қарқаралыда Ақаңмен басқа біраз оқығандар бас қосып,кіндік хүкіметке қазақ халқы атынан петиция(арызтілек)жіберген. Ол петицияда аталған үлкен сөздер - бірінші - жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші - қазақ жұртына земство беруді сұраған, үшінші - отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын мүфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы», - деп бұл мәселелерге назар аударады.

Әйгілі ғалым, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Санжар Асфендияров бұл саяси құжат жайлы білген. Бірақ, сол кездегі идеологияның ықпалынан, ол петицияға біржақты баға берген. Петиция туралы: «...Қазақ газеттері шы-ға бастайды, қоғам қайраткерлерінің, «құрметті адамдардың», яғни, билер мен ақсақалдардың съездері жиналады. Жиындарда үкімет атына петициялар мен тілек-өтініштер қабылданды. Әсіресе, отарлау саясатына көп орын берілді, өйткені қоныс аудару белгілі дәре-жеде қазақ қоғамының барлық қабаттарына залал келтірді» деп жазады. [3,271].

Петиция 47 пункттен құралған,оның бірнеше тармағына тоқталып кетсек, қырғыздарға мешіт, медресе салуға рұқсат керек. Құдайға құлшылық етуге еркіндік болсын. Ол жерлерде арабша, парсы және түрік тілінде сабақ беруге, газет және кітаптар шығаруға баспахана салуға рұқсат берілсін. Қырғыз халқын басқаратын адам қырғыз тілін білулері міндетті. Оларды тағайындау немесе орнынан алу мәселесі қырғыз қоғамының өкілінің таңдауымен болуы шарт. Барлық қырғыз істері қырғыз диалектісінде жүргізілуі міндетті. Хат жазушы, күзетші, хаттарды таратушылары тегіс тек қырғыз тілін білетін

адамдардан тағайындалсын. Болыс басқарушысы, халық соты, ауыл старшындары және сайлауға қатысушылар бүгінгі ережеге сай жүргізілсін. Қырғыздың халық соты – Заң министрлігіне ғана бағынсын. Діни адамдар православяндар сияқты құрметті болсын. Мектептерде міндетті түрде мынадай шарт орындалуы керек: Алдымен, қырғыз оқушыларына мұсылманның діни сабақтары оқытылады, кәметке жеткендерге діннің бес негізгі шартынан сабақ беріледі, ал одан кейін ғана орыс тілінен сауатын ашу сабағы жүреді. Мектепті бітіргенге дейін мұсылман діни сабағы негізгі болып есептеледі. Осы пункттер елдің саяси, әлеуметтік, тіл, дін мәселерін толық қамтиды.

Ең бастысы Қарқаралы петициясы қазақтардың Мемлекеттік думаға қатысу құқығына арналған құжат. Оған дәлел ретінде: «Мал шаруашылығымен айналысты деп қазақты сайлау правосынан айырасыз, ал сауда істейтін, диқан, балықшы және басқа кәсіп иелерінің сайлау правосы барын қалай түсінеміз? », - З.Тайшыбайдың қазақшалаған петиция мәтінінен үзіндіні келтіруге болады. [4].

Қарқаралы петициясы Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы ең маңызды құжаттардың біріне айналды. Оның халықтың қолдауына бөленіп, танымал болуының бірден-бір себебі - ол қазақ халқының ұлттық мүддесін білдірді. Мұндай құжаттардың жоғары тұрған мемлекеттік органдарға түсуі қазақ ұлтының саяси кемелденуінің айтарлықтай артқанын көрсетті. Патшалық Қарқаралы петициясының талаптары мен ұсыныстарын орындаған жоқ, дегенмен де қазақтарды Ресейдің І және ІІ Мемлекеттік Думаларына қабылдады. Бұл Алаш идеясының туындауына себепші болған құжат, Алаш идеясының іргетасы. Сонымен қатар, петиция әр заманда өзекті мәселелерді қамтып, универсалды идея болды.

Петицияның 37-ші тармағында жоспарланған жоба 100 жылға бекітілсін деп жазылған. Бүгінгі күні Қарқаралы петициясының 117 жылдығы аталып өтуде. Бұл құжат 117 жылдың ішінде өз өзектілінің жойған емес, сондықтан да бұл стратегиялық маңызды құжаттың бірі деп ашық айтуға болады. Петицияның тағы бір маңызды нәтижесі - қазақтардың өз құқықтарың тануға деген талпынысы, рухы, сана-сезімінің оянуын айтуға болады. Петициялық қозғалыстан кейін елімізде тәуелсіздік үшін көтерілістер, толқулар орын ала бастады, патша үкіметі «мал бағып жүрген» халықтың өз құқықтарың қорғауға қабілетті екендігін көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Міржақып Дулатұлы: «Чиновниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, ойына келгенін істеді» . «Серке», 1907 ж. № 84
“Алаш айнасы» газеті. 8.02.2016.
https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/mrjakyip-dulatulyi-chinovnikter-kedeykazaktardiyi-uyip-80023/
2. Зарқын Тайшыбай: «Қарқаралы петициясы» туралы ақиқат. «Ақиқат» журналы. 2003 ж. №8. 80 бет.
3. Санжар Асфендияров «История Казахстана с древнейших времен». Алматы, 1993 ж. 271 бет .
4. Зарқын Тайшыбай: «Ұлтымызды кемсітуге көнбейміз» . Абай ақпарат. 29.07.2010 .
<https://abai.kz/post/4392>

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВЫСШИХ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF HIGHER MENTAL FUNCTIONS OF PRESCHOOL CHILDREN****МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖОҒАРЫ ПСИХИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аннотация. В статье отражается краткое содержание исследовательской работы по магистерской диссертации. Представлены результаты исследования особенностей высших психических процессов у детей дошкольного возраста, раскрыты сущность понятия «высшие психические процессы», факторы развития высших психических процессов у детей дошкольного возраста в онтогенезе.

Ключевые слова. Высшие психические функции, сенсорные нарушения, дошкольный возраст, онтогенез, перцептивные процессы.

Аннотация. Мақалада магистрлік диссертация бойынша зерттеу жұмысының қысқаша мазмұны көрсетілген. Мектеп жасына дейінгі балалардағы жоғары психикалық процестердің ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері ұсынылды, "жоғары психикалық процестер" ұғымының мәні, онтогенездегі мектеп жасына дейінгі балалардағы жоғары психикалық процестердің даму факторлары ашылды.

Кілт сөздер. Жоғары психикалық функциялар, сенсорлық бұзылулар, мектепке дейінгі жас, онтогенез, перцептивті процестер.

Annotation. The article reflects the summary of the research work on the master's thesis. The results of the study of the features of higher mental processes in preschool children are presented, the essence of the concept of "higher mental processes", factors of the development of higher mental processes in preschool children in ontogenesis are revealed.

Keywords. Higher mental functions, sensory disorders, preschool age, ontogenesis, perceptual processes.

Новый этап развития мировой педагогической мысли изменил общий взгляд на образование в направлении его гуманизации, определяющей приоритет общечеловеческих ценностей, создания условий для свободного развития личности. Подверглись пересмотру отношения к ребенку как объекту педагогических воздействий, и за ним окончательно закрепился статус субъекта образования. Педагогическая поддержка детской индивидуальности рассматривается как главная цель образования.

Необходимо отметить, что анализ основных тенденций развития и формирования личности в дошкольном возрасте позволяет выделить ряд оснований, задающих стратегические направления в определении путей достижения нового качества современного дошкольного образования, создания перспективных парадигм и концепций его построения.

В этом плане нами изучены теоретические аспекты исследования особенностей высших психических процессов у детей дошкольного возраста: определена сущность понятия «высшие психические процессы», исследованы факторы развития высших психических процессов у детей дошкольного возраста в онтогенезе, сейчас изучаются высшие психические процессы у дошкольников с сенсорными нарушениями.

Анализ литературы показал, что проблема развития личности ребенка дошкольного возраста раскрыта в психолого-педагогических исследованиях Л.И. Божовича, Л.С. Выготского, В.В. Давыдова, Я.Л. Коломинского, Т.С. Комаровой, А.Н. Леонтьева, Д.Б. Эльконина, Намазбаевой Ж.И., Суннатовой Р.И., Кирабаевой Ш.А. и др. Ученые утверждают, что в дошкольном возрасте происходит становление основных личностных механизмов и образований, благодаря которым ребенок приобретает индивидуальные особенности психики и поведения, позволяющие ему быть неповторимой личностью.

Сенсорному развитию детей с нарушениями в развитии уделяли большое внимание такие известные ученые-исследователи как И.М. Сеченов, В.В. Лебединский, Т.Д. Мацинковская, П.Ф. Лесгафт, Л.С. Выготский, И.А. Соколянский, Н.А. Бернштейн, Н.П. Вайзман, У. Кислинг и др.

Т.Д. Мацинковская отмечает, что к данному виду дефекта относятся нарушения зрения, слуха, опорно-двигательного аппарата, которые характеризуются недоразвитием в части нервной системы детей, ответственной за восприятие.

В.В. Лебединский подчеркивает, что сенсорные нарушения характеризуются отсутствием реакции ребенка на звук, свет, нарушением речи, невозможностью выполнения произвольных движений. Дети, страдающие сенсорными нарушениями, часто пытаются привлечь к себе внимание посредством движений, в ходе разговора внимательно смотрят на движения губ собеседника, их речь затруднена, часть звуков произносится неправильно.

У детей с сенсорными нарушениями наблюдается недостаточная сформированность высших психических функций, характеризующаяся искаженностью предметно-пространственных представлений и недоразвитием перцептивных процессов, нарушениями произвольного и зрительного внимания, речи.

В связи с вышеизложенным, актуальной становится проблема изучения особенностей высших психических функций у детей дошкольного возраста с сенсорными нарушениями и поиска путей их эффективного развития.

Высшие психические процессы (ВПП) – это действия, происходящие в голове человека и отражающиеся в динамически изменяющихся психических явлениях. Психическая деятельность начинается с ощущений. Согласно теории отражения, ощущение — это первый и неприметный источник всех наших знаний о мире. Благодаря ощущениям мы познаем цвет, форму, величину, запах, звук. Способность к ощущениям имеется у всех живых существ, обладающих нервной системой, но к осознаваемым ощущениям - только у живых существ, имеющих головной мозг и кору головного мозга.

Исходя из вышеизложенного отметим, что высшие психические процессы (ВПП) — специфически человеческие психические явления. Они возникают на основе натуральных психических функций, за счёт опосредствования их психологическими орудиями. В роли психологического орудия выступает знак.

К ВПП относятся: восприятие, память, мышление, речь. Они социальны по своему происхождению, опосредованы по строению и произвольны по характеру регуляции.

Рассмотрим особенности компонентов ВПП.

Особую роль в высшем психологическом процессе занимают мышление. Посредством мышления осуществляется процесс отражения действительности через призму ее анализа и синтеза. Воображение дает возможность человеку не только еще до начала деятельности представлять результат труда, но и получать промежуточные продукты труда.

Мышление – это психический процесс, который заключается в выделении существующих и общих признаков предметов и явлений действительности и их взаимосвязи на основе анализа и синтеза.

Мышление является одним из самых сложных познавательных процессов, характерными особенностями которых являются:

- опосредованность познания объективной реальности;
- обобщенное отражение окружающей действительности.

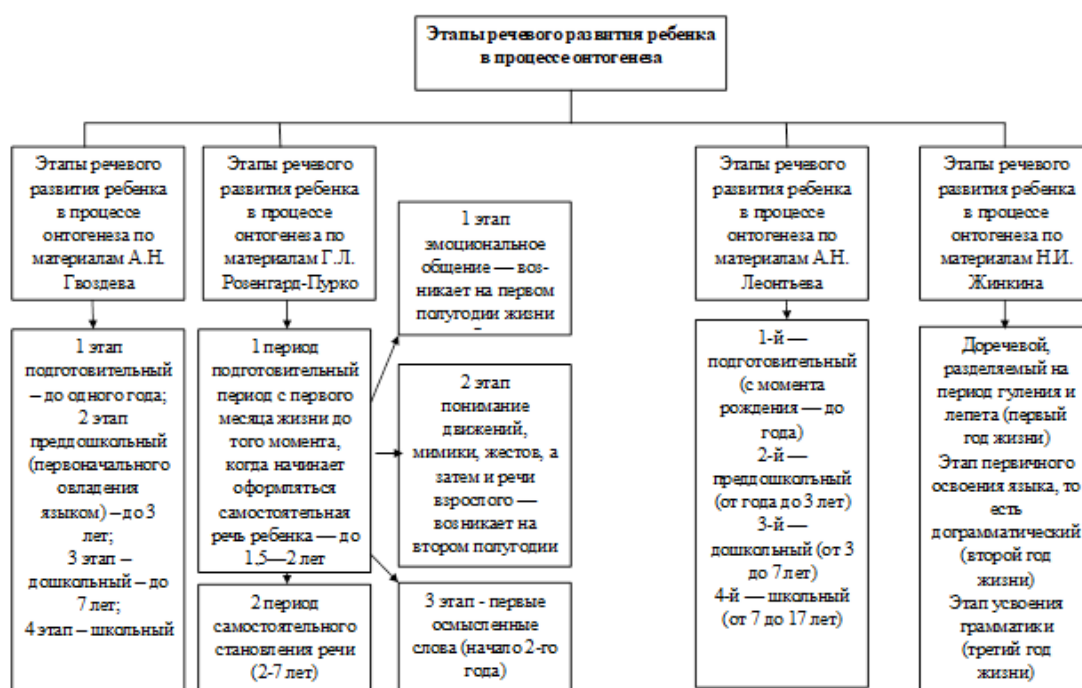
Ведущая роль речи – это обеспечение эффективного общения между людьми. Речь тесным образом связан с мышлением в своем возникновении и развитии как в фило-, так и в онтогенезе. Вне речи мысль никогда не может оформиться, не может стать мыслью.

В речи аккумулируются проявления всех сторон психической жизни человека. Соотношение речи и других психических процессов выявляется в соотношении речи с сознанием в целом.

Речь – это способ существования и проявления сознания и форма общения посредством языка.

Сущность речи состоит в выражении отраженной в сознании человека реальности (объективной или субъективной).

Рис.1. Этапы речевого развития ребенка в процессе онтогенеза

Память в психологии — это определение возможностей человека запоминать, сохранять, воспроизводить и забывать информацию собственного опыта. Это свойство помогает человеку перемещаться в пространстве и времени.

Восприятие – это процесс отражения в сознании человека предметов и явлений реального мира в их целостности, в совокупности их различных свойств и частей и при их непосредственном воздействии на органы чувств.

В формировании восприятия принимают участие ощущения, двигательные компоненты, жизненный опыт индивида, память, мышление и речь, волевые усилия и внимание, интересы, цели и установки человека. Сенсорное нарушение у детей – это нарушение, связанное с нарушением в части нервной системы ребенка, ответственной за

восприятие. К сенсорным нарушениям относят нарушения слуха, зрения, опорно-двигательной функции.

Причинами сенсорных нарушений могут стать различные травмы (например, головы или спины), инфекционные и вирусные заболевания, как ребенка, так и матери во время беременности, венерические заболевания родителей, патологические состояния беременности и родов. Очень часто сенсорные нарушения наблюдаются у глубоко недоношенных детей.

Взаимодействие органов чувств необходимо для движения говорения и игры — это фундамент более сложной интеграции, сопровождающей чтение, письмо и адекватное поведение. Чтобы нормально развиваться и работать мозг нуждается в постоянном поступлении сенсорной информации.

Таким образом, отметим, что сенсорные нарушения детей дошкольного возраста характеризуются нарушениями ВПП: памяти, восприятия, мышления, речи, которые определяют стойкое ухудшение познавательной деятельности, утрату ранее приобретенных знаний, неспособность на практике использовать усвоенные навыки, отсутствие способностей к усвоению новой информации. По результатам теоретического анализа нами было выявлено, что у детей дошкольного возраста с сенсорными нарушениями наблюдается несформированность памяти, восприятия, мышления, речи.

В связи с этим, организовано эмпирическое исследование, цель которого — выявление уровня сформированности высших психических процессов у дошкольников с сенсорными нарушениями.

В эксперименте принимали участие 2 ребенка старшего дошкольного возраста (подготовительная группа), из них 1 ребенок с сенсорными нарушениями с нарушением слуха (экспериментальная группа ЭГ) и 1 ребенок с нормальным психофизическим развитием (контрольная группа КГ).

Для выявления уровня сформированности высших психических процессов у старших дошкольников отобраны следующие методики:

Методика №1 «Корректирующая проба».

Методика №2 «Времена года».

Методика №3 «Похожие картинки».

Методика №1 «Корректирующая проба» (А.И. Кононова) [13].

Цель: диагностика памяти старших дошкольников.

Оборудование: картинки.

Процедура проведения

Инструкция:

За 30 секунд детям предлагается посмотреть на картинки, стараясь запомнить 12 из них. Картинки представлены в виде таблицы.

Когда таблица убирается, детей просят нарисовать или перечислить картинки, изображенные на таблице.

Чем больше правильно названных картинок, тем выше уровень развития памяти у ребенка. Для старших дошкольников нормой считается 10, или хотя бы 6 правильно названных или нарисованных картинок.

Оценивание результатов исследования:

2 балла — ребенок правильно назвал от 6 до 10 картинок;

1 балл — ребенок правильно назвал от 1 до 5 картинок с помощью экспериментатора;

0 баллов — ребенок не смог назвать ни одной картинки или отказывается выполнять задание.

Методика №2 «Времена года» (И.В. Дубровина) [7].

Цель: изучение процесса мышления старших дошкольников.

Оборудование: сюжетные картинки «Времена года».

Процедура проведения:

Суть данной методики состоит в том, чтобы за 2 минуты ребенок смог догадаться, какое время года изображено на картинке. После этого он должен обосновать свой ответ, пояснить, почему он так считает.

Оценивают ответы следующим образом:

Включить звук

2 балла начисляется за правильные ответы на все картинки, если ребенок смог доказать, что именно это время года изображено на картинке. Не менее 8 признаков подтверждения на всех картинках, по 2 признака на каждую картинку.

1 балл - правильное определение сезона и обоснование 4-7 признаков.

0 баллов – ребенок сделал попытки определить время года и обосновать признаки.

Но попытки были неудачными.

Методика №3 «Похожие картинки» (Н.Н. Князева) [11].

Цель: диагностика развития восприятия старшего дошкольника.

Оборудование: детям представлены пять карточек с разными изображениями. Картинки педагог выбирает на свое усмотрение. Картинки окрашены в черный и хроматические цвета. Всего наборов два. Во втором наборе такие же в точности пять картинок. Но среди них встречаются лишние. Их тоже несколько.

Процедура исследования:

Сначала детям показывают карточки из первого набора. Дошкольники должны из своего набора отобрать похожие картинки.

Затем используется только основной первый набор картинок. Детей просят назвать, какая форма и цвет у фигурки.

Можно задать вопрос о месторасположении фигурки. И так взрослый может выявить основные стороны восприятия ребенка: форму, цвет, пространственное расположение.

Выполнив правильно все задания по обоим наборам, ребенок покажет достаточный уровень зрительного восприятия. Если же ребенку сложно давались ответы на поставленные взрослым вопросы, то можно начинать коррекционную работу.

Оценка результатов:

2 балла – ребенок справился с заданием и выявить основные стороны восприятия ребенка: форму, цвет, пространственное расположение.

1 балл – ребенок справился с заданием только при помощи экспериментатора.

0 баллов – ребенок не справляется с заданием или отказывается его выполнять.

Анализ результатов исследования показал, что уровень сформированности высших психических процессов у дошкольника с нормальным психофизическим развитием выше, чем у его сверстника с сенсорными нарушениями.

Таким образом, проведя диагностическое обследование 2 респондентов, отметим, что ВПП у старшего дошкольника с сенсорными нарушениями практически не сформирован в отличие от его сверстника с нормальным психофизическим развитием.

У ребенка с нарушением слуха наблюдалась искаженность предметно-пространственных представлений и недоразвитие перцептивных процессов, нарушения произвольного и зрительного внимания, речи.

Исходя из результатов исследования возникает необходимость разработки методических рекомендаций по формированию высших психических процессов у детей с сенсорными нарушениями.

Методические рекомендации по формированию высших психических процессов у детей с сенсорными нарушениями включают в себя четыре этапа работы.

Первый этап – развитие восприятия.

Для развития восприятия у дошкольников с сенсорными нарушениями необходимо проводить коррекционную работу, которая должна строиться таким образом, чтобы в начале у ребенка создавался или уточнялся чувственный образ предметов, который впоследствии был бы опосредован словом, то есть в процессе логопедических занятий с

детьми, развитие зрительного восприятия становилось бы основой формирования речи. Такой путь предполагает формирование целостных зрительных образов и умений активно действовать с предметами. Формирование речи у детей с сенсорными нарушениями должно сочетаться с развитием зрительной памяти и точности восприятия.

Для развития зрительного восприятия можно предложить игры: «Что это?», «Составление фигур из разрозненных деталей», «Узнай по контуру» и т.п. Для развития слухового восприятия можно предложить игры: «Узнай по голосу», «Шумы» и т.п.

Второй этап – развитие памяти.

При объяснении детям нового материала и при повторении уже знакомого сочетать словесное объяснение с наглядным показом тех предметов и явлений, о которых идет речь, широко использовать наглядный материал: рисунки, таблицы, схемы.

Для улучшения процесса памяти необходимо воспитывать у детей приемы осмысленного запоминания и припоминания, умения: анализировать, выделять в предметах определенные связи, признаки, сравнивать предметы и явления между собой, находить в них сходства и различия, осуществлять обобщения, объединять различные предметы по каким-то общим признакам, классифицировать предметы и явления на основе обобщения, устанавливать смысловые связи между предъявляемыми объектами и окружающими предметами.

В каждое занятие необходимо включать игры и упражнения для развития памяти. Для развития памяти можно предложить игры: «Чего не стало?», «Что изменилось?». Для этих игр можно использовать как игрушки, так и любые предметы, картинки, увеличивая постепенно их количество. Следует учитывать, что дошкольникам с сенсорными нарушениями легче и интереснее работать с игрушками, так как игрушки способствуют более высокому эмоциональному настроению.

Третий этап – развитие мышления.

Организуя с детьми занятия, направленные на развитие предпосылок логического мышления и способности к обобщениям, необходимо создавать условия, чтобы дети научились производить обобщение не только практически, раскладывая картинки по группе, но и в уме, в форме внутреннего умственного действия.

Для обучения используют набор карточек с изображением знакомых ребенку предметов, птиц, животных. Вначале ребенок учится осуществлять классификацию как практическое действие. Затем, на этапе речевого действия, он в состоянии уже рассказать о том, какие картинки можно отнести к одной группе, какие к другой. И только после этого ребенок может перейти к осуществлению классификации в уме с использованием наглядного материала.

Четвертый этап – развитие речи.

Методика использует методы, разработанные в дидактике. Метод развития речи определяется как способ деятельности педагога и детей, обеспечивающий формирование речевых навыков и умений.

Важно отметить, что психическое развитие ребенка представляет собой очень сложный процесс, понимание которого всегда требует анализа не только объективных условий, которые на него воздействуют, но и уже сложившихся особенностей его психики, через которые преломляется влияние этих условий.

Для устранения выявленных в ходе исследования нарушений были разработаны методические рекомендации по формированию высших психических процессов у детей с сенсорными нарушениями. Эксперимент продолжается.

Список использованной литературы:

1. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики, переизд. – М., 2018. – 880 с.
2. Мацинковская Т.Д. Детская практическая психология. М., 2010– 192 с.

3. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. - 4-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2010. - 456 с.
4. Рычкова Н.А. Поведенческие расстройства у детей. Диагностика, коррекция и психопрофилактика: Практическое пособие для воспитателей и логопедов. - М.: Гном и Д, 2011. - 48 с.
5. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики, переизд. – М., 2018. – 880 с.

УДК 328

Жимахан Н.Б.

«7М03108 - Конфликтология»

мамандығы, 1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Смагулов К.Е.

Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ЖАНЖАЛ ЖАҒДАЙЫНДА МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРДЫ ТАҢДАУҒА ӘСЕР ЕТЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫБОР СТРАТЕГИЙ ПОВЕДЕНИЯ В КОНФЛИКТНОЙ СИТУАЦИИ SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE CHOICE OF BEHAVIORAL STRATEGIES IN CONFLICT SITUATIONS

Аннотация. XXI ғасырдың басында әлеуметтік ғылымдардың өзекті міндеттерінің бірі жанжалдардың алдын алу және конструктивті шешудің құралдары мен әдістерін жасау болып табылады. Жанжалдардың адам өміріне әсер ету сипаты туралы мәселеде авторлар келіспейді. Кейбір авторлар қақтығыс адамға оң әсер етуі мүмкін деп санайды (мысалы, В.С. Мерлин). Басқа авторлардың пікірінше, қақтығыс тек деструктивті, яғни деструктивті сипатқа ие. Жанжал адамның психикалық дамуына теріс әсер етеді.

Кілтті сөздер. Адам, автор, өмір, даму.

Аннотация. Одной из актуальных задач социальных наук начала XXI века является разработка средств и методов предупреждения и конструктивного разрешения конфликтов. В вопросе о характере влияния конфликтов на жизнь человека авторы расходятся во мнениях. Некоторые авторы считают, что конфликт может оказать положительное влияние на человека (например, В. С. Мерлин). По мнению других авторов, конфликт носит исключительно деструктивный, то есть деструктивный характер. Конфликт негативно влияет на психическое развитие человека.

Ключевые слова. Человек, автор, жизнь, развитие.

Annotation. At the beginning of the XXI century, one of the urgent tasks of the Social Sciences is to develop tools and methods for the prevention and constructive resolution of conflicts. On the issue of the nature of the impact of conflicts on human life, the authors disagree. Some authors believe that conflict can have a positive effect on a person (for example, vs. Merlin). According to other authors, the conflict has only a destructive, that is, destructive character. Conflict negatively affects the mental development of a person.

Key words. Man, author, life, development.

Зерттеу өзектілігі:

Соңғы жылдары қазақстандық ғылымда Конфликтология мәселелеріне зерттеулер жүргізілгеніне қарамастан, біздің ғылымымыздағы көптеген мәселелер әлі зерттелмеген болып қалуда. Қазақстандық авторлардан саяси конфликтологиядан басқа (кеңінен ұсынылған) конфликтологияны зерттеу мәселесімен Л.С. Ахметова, С.Е. Шәкіров, Ә.М.

Құдайбергенова т.б. айналысады. Жеке адам мен жалпы қоғам үшін қақтығыстардың жағымсыз салдарының себептерінің бірі жанжалды жағдайларды шешудің тиімді стратегияларының жеткіліксіз қалыптасуы болып табылады.

Адамдар арасындағы қақтығыстарды жою және толығымен жанжалсыз қоғам құру мүмкін емес, бірақ адамдарда қақтығыстарды шешудің сындарлы және тиімді стратегияларының дамуына ықпал ету қазіргі ғылым мен практиканың маңызды міндеті болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін жанжалды мінез-құлық стратегиялары мен олардың негізіндегі әлеуметтік-психологиялық факторларды зерттеу маңызды және қажет. Жанжалды мінез-құлықтың деструктивті немесе конструктивті түрлерін уақтылы және сауатты түзету үшін жанжалға қатысқан әр адамға жеке көзқарас қолдану маңызды. Бұл өз кезегінде қақтығыстағы адамның мінез-құлық стратегиясын таңдауды анықтайтын оның жеке ерекшеліктерін білуді қамтиды.

Сонымен қатар, студент жастардың жанжалдық мінез-құлық факторларын анықтау, қазіргі уақыт талабына толығымен сай келеді. Себебі қазіргі нарықтық заманда конфликт мәселесі және оны шешу жолдары өте өзекті. Әсіресе студент жастардың жанжалдық мінез құлық факторларын ғылыми бағытта зерттеу еліміздің әлеуметтік психологиялық бағытымен өзара байланысты болғандықтан, жастардың жанжалдық мінез-құлық факторлары, ерекшеліктері туралы сұрақтар адамзат пен қоғам үшін аса маңызды болып табылады.

Зерттеудің объектісі: Жоғары білім беру ұйымдарының оқу процесі.

Зерттеу пәні: Қазақстандық студент жастардың жанжалдық мінез-құлықтың өзара байланысы.

Зерттеу мақсаты: Қазақстандық студент жастардың жанжалдық мінез-құлық факторларын анықтау.

Зерттеу міндеттері:

* Қазақстандық студент жастардың мінез-құлықтың қақтығысының туындауы үшін алғышарттар

* Қазақстандық студент жастардың жанжалдық мінез-құлықтың себептерін анықтау

* Қазақстандық студент жастардың жанжалдық мінез-құлықтың әсер етуші факторлары

Зерттеу процесінде қолданылатын әдістер:

1. теориялық талдау;

2. бақылау әдісі;

3. жанжалды жағдайдағы мінез-құлықты анықтауға арналған Томас-Килмен әдісі.

Гипотеза: егер жастарда мінез-құлықтың белгілі бір түрінің болуы жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдауды анықтайтынын теориялық тұрғыдан негіздейтін және іс жүзінде дәлелдейтін болса, онда жастардың жанжалдық мінез-құлықтың алдын-алу мүмкіндіктері артады, факторлары ескеріледі.

Зерттеу жаңалығы: қақтығыс әлеуетінің деңгейі мен жанжалдық мінез-құлықтың әсер ететін факторларды анықтау.

Теориялық маңыздылығы: Қазақстандық студент жастардың жанжалдық мінез-құлық факторларының теориялық негіздерін анықтау.

Практикалық маңыздылығы Қазақстандық студент жастардың мінез-құлық факторларының өзара әрекеттесу процесін анықтау үшін Университет қабырғасындағы оқитын студент жастардан алынған нәтижелері мен тұжырымдарын қолдану мүмкіндігінен тұрады.

Жанжалдың пайда болуы қақтығыстың қарсылығын қабылдау мен жүзеге асыру ғана емес, сонымен бірге туындаған қарама-қайшылықты жеңуге бағытталған іс-әрекеттің дамуымен бірге жүреді. Белсенділік жанжалдың өзара әрекеттесуіне қатысушылардың мінез-құлықтың жүзеге асырылады, оны кейде "жанжалдық мінез-құлық" деп те атайды.

Жанжалдық мінез-құлқын зерттеу барысында ғалымдар жанжалдың өзара әрекеттесу субъектілерінің мінез-құлқының типтік үлгілерін анықтады.

Адамның өмірі басқа адамдармен үнемі жеке немесе жанама өзара әрекеттесу жағдайында жүретіндіктен, белгілі бір түрдегі қақтығыстар әлеуметтік өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларында пайда болуы мүмкін.

Жанжалдағы мінез-құлық стратегиясы адамдардың тұлғааралық өзара әрекеттесуіндегі жанжалды жағдайларды сәтті шешудің негізгі факторларының бірі болып табылады. Жанжалдағы адамның мінез-құлық стратегиясы көптеген факторларға байланысты. Қақтығыстағы адамның мінез-құлқына жасы, жынысы, ақыл-ойы, жеке ерекшеліктері және т.б. әсер етуі мүмкін, мысалы, қазіргі зерттеулер көрсеткендей, жанжалдағы мінез-құлық формалары жасына қарай өзгереді, қақтығыстағы адамның мінез-құлқының "өсуі" сияқты болады [1]. Осылайша, жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдауды анықтайтын әртүрлі әлеуметтік-психологиялық факторлардың рөлін зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Жанжалдардың едәуір бөлігі адамдар арасындағы психологиялық сәйкессіздіктен туындайтыны белгілі, бұл моральдық қасиеттердің, әдеттердің, мінездің сәйкес келмеуі және тағы басқалар болуы мүмкін.

Жанжал әрқашан кез-келген себеп бойынша қарама-қайшылықты ұстанымдардың болуы. Бұл үлкен қайшылықтар болуы мүмкін немесе өте аз болуы мүмкін. Бірақ бұл қарама-қайшылықтар қақтығыс сипатына ие болуы үшін олар адам үшін жеке маңызды болуы керек. Сонымен қатар, мақсаттарға жету үшін кедергілер туындауы керек және туындаған кедергіге төзімділік шегінен өту керек.

Жанжал - әрқашан кез-келген себеп бойынша қарама-қайшылықты ұстанымдардың болуы. Бұл үлкен қайшылықтар немесе өте аз болуы мүмкін [2].

Бірақ бұл қарама-қайшылықтар қақтығыс сипатына ие болуы үшін, олар адам үшін жеке маңызды болуы керек. Сонымен қатар, мақсаттарға жету үшін кедергілер туындауы керек және туындаған кедергіге төзімділік шегінен өту керек.

Жанжал жағдайларын адам өмірінде туындайтын сыни жағдайлардың бір түрі ретінде қарастыруға болады [3].

Орыс психологиясында жанжал жағдайларын зерттеумен Ф.Е. Василюк айналысты. Ол сыни жағдайды құндылықтарды, мақсаттарды немесе мүдделерді іске асырудың мүмкін еместігі деп сипаттады [4]. Ол ықтимал сыни жағдайларды сипаттайтын төрт негізгі ұғымды анықтайды. Бұл стресс, күйзеліс, жанжал және дағдарыс туралы ұғымдар.

Жанжалды жағдайларды талдауға тағы бір тәсіл - бұл А.Я. Анцупов пен А.И. Шипиловтың жұмысында ұсынылған көзқарас. Олар жанжалды жағдайларды адам өміріндегі қиын жағдайлардың бір түрі ретінде қарастыруды ұсынды [5]. Жанжал жағдайлары - әлеуметтік өзара әрекеттесудегі қиын жағдайлар.

Жанжал жағдайындағы адамдардың мінез-құлқын сипаттайтын ең танымал тұжырымдамалардың бірі - К.Томас пен Р.Киллмен тұжырымдамасы [6]. Қақтығыс құбылыстарын зерттеуге деген көзқарастарында бұл американдық психологтар қақтығыстарға дәстүрлі көзқарасты өзгертуге басты назар аударды. Олар қақтығыстарды шешуге, қақтығыстарды басқаруға баса назар аудару керек екенін атап өтті.

К.Томас қақтығыстарды реттеудің келесі тәсілдерін анықтайды: бәсекелестік; бейімделу; ымыраға келу; жалтару; ынтымақтастық. Аталған стильдердің тек біреуі-ынтымақтастық-қақтығыс жағдайының нәтижесін анықтау мағынасында белсенді және тиімді. Екінші белсенді стиль – бәсекелестік ең қайшылықты болып саналады; аулақ болу және бейімделу мінез-құлықтың пассивті формасымен сипатталады. Компромисс белсенді және пассивті жауап формаларын біріктіретін аралық позицияны алады. Төменде жанжал жағдайындағы адамдардың мінез-құлқының негізгі стратегияларының сипаттамасы келтірілген [7].

Ынтымақтастық - бұл әлеуметтік қатынастарға емес, жанжалды шешуге бағытталған жалғыз қақтығыс стратегиясы. Бұл стратегияның ерекшелігі - адам мәселені шешуге және ортақ мақсатқа жетуге бағытталған. Сондықтан, осындай стратегияны

қолдана отырып, адам ортақ мақсаттарға жету үшін өз мақсаттарын құрбан ете алады, бірақ сонымен бірге барлық қатысушылар жеңіске жетеді. Өзара әрекеттесудің бұл стилі бейресми көшбасшыларды ерекшелендіреді. Мұндай көшбасшылар өздерінің мінез-құлқын да, басқа қатысушылардың мінез-құлқын да басқара алады. Мұндай көшбасшылардың ынталандыру жүйесінде ерікті өзін-өзі бақылаудың жақсы деңгейімен бірге жалпы мақсатқа жету мотивациясы басым болады. Ынтымақтастық стратегиясын қолданған жағдайда жанжалды шешу екі жақты тәртіпте жүзеге асырылады, яғни жанжалдың барлық қатысушыларына пайдалы болатын жалпы қабылдау жасалады.

Бәсекелестік - бұл адамның жеңіске деген ұмтылысы, басқа нәрседен асып түсуі. Бұл күрес, қарама-қайшылық және қарсыласты басу ниетімен тікелей қарама-қайшылық. Сопылықтың өзі қалыпты, яғни адами қатынастардағы табиғи құбылыс. Бәсекелестік кез-келген қарым-қатынаста көрінуі мүмкін. Бұл адамның психикалық дамуының маңызды элементі, өйткені ол ерік-жігер мен жеңіске деген ұмтылысты қалыптастырады. Алайда, бәсекелестік деструктивті (дұшпандық, деструктивті) формаларға ие бола алады және күш қолдану арқылы тым қарқынды жүреді. Мұндай жағдайларда бәсекелестік тікелей соқтығысуға, қақтығысқа әкеледі және тұлғаның невротизациясына ықпал етеді.

Психоанализде невротикалық бәсекелестікті қалыптастыру мәселесін қарастыратын бірқатар жұмыстар бар. Атап айтқанда, невротикалық бәсекелестіктің қалыптасу мәселесін психоаналитик Карен Хорни зерттеді. Бұл мінез-құлық стилі өте белсенді адамдарға тән, агрессияның жоғары деңгейі, басым қорғаныс және агрессивті мотивациясы бар. Бәсекелестік стратегиясын қолданған жағдайда, жанжалды шешу біржақты тәртіппен жүзеге асырылады, яғни. тек бір жағы жеңеді.

Ымыраға келу – стратегия деп болжайтын қатысушылар қақтығыс жүріп жатқан басқаға беру көлеміндегі өз мүдделері. Бұл жағдайда қақтығыстың негізіндегі қайшылық толығымен шешілмейді, қатысушылар бір-бірінен төмен болғандықтан, ол уақытша артта қалады. Ымыраға келу қабілеті адамның барлық жағдайды қалай түсінетінін және жағдайдың одан әрі дамуын болжай алатындығын болжайды. Сондықтан, әдетте, ымыраға келу стратегиясын қолданатын адамдар жоғары интеллектке ие, олар ақылды, ұтымды ойлау қабілеті жоғары, басқа адамдармен жақсы әлеуметтік қарым-қатынасты сақтауға, тіпті ортақ мақсатқа зиян келтіруге бағытталған адамдар. Егер ымыраға келу стратегиясы қолданылса, қатысушылар ортақ шешімге келеді, бірақ бұл шешім барлық қатысушылар үшін пайдалы емес, ынтымақтастық жағдайындағыдай олардың мүдделерін толық қанағаттандырмайды. Себебі ымыраға келу жағдайында қатысушылар өздерінің мүдделері мен мақсаттарының бір бөлігін құрбан етеді.

Бейімделу - бұл қақтығыстың тек бір жағының мүдделері толығымен қанағаттандырылатын стратегия, өйткені екінші тарап қарама-қарсы тараптың пайдасына өз мүдделерінен бас тартады. Осылайша, стильді таңдаған адам бейімделу өз мүдделерінен бас тартады, қарым-қатынастарды сақтауға баса назар аударады. Бұл жағдайда Тараптардың қарсылығы жоқ. Мұндай стратегия өзін-өзі бағалауы төмен адамдарда жиі кездеседі, олар қарым-қатынаста бағынышты позицияны алады.

Кейбір жағдайларда, мысалы, бастық-бағынышты қарым-қатынас жағдайында бұл стиль өте қолайлы болуы мүмкін. Алайда, егер адам мұндай стратегияны тым жиі қолданса, онда бұл оның психологиялық әл-ауқатына теріс әсер етеді, адамды өзінің қажеттіліктері мен тілектерін жүзеге асырудың психологиялық құқығынан айырады, адамды бастамадан айырады және оны белсенді әлеуметтік қызметке қабілетсіз етеді. Сондай-ақ, бұл мінез-құлық стилі ішкі қақтығыстарды күшейтеді. Мұндай стратегияны қолдану жағдайында жанжал, яғни. қарсыласу тек бір тараптың мүддесі үшін толығымен алынып тасталады.

Жалтару - бұл адам саналы түрде қақтығыстан бас тартып, өзара әрекеттесуден бас тартатын мінез-құлық стратегиясы. Алдын алу стратегиясы келесі әрекеттер арқылы көрінуі мүмкін: қақтығыстың өзін кейінге қалдыру және кейінірек шешім қабылдау, қарсыласпен өзара әрекеттесуден толық бас тарту, байланыстан көрнекі түрде кету, кез-

келген ақпаратты елемеу, қарым-қатынастағы қарама-қайшылықтар фактісін тану, қақтығыстың болуын мойындамау және т.б. мұндай стратегия жанжалды шешуге ықпал етпейді, өйткені ол қарама-қайшылықтар фактісін жоққа шығарады. Бұл өзін-өзі бағалауы төмен, ақыл-ойы төмен әлеуметтік пассивті адамдарға тән ең пассивті стратегия. Сонымен қатар, алдын-алу стратегиясы қарсыласпен тікелей соқтығысудан бұрын адамда қорқыныштың көрінісі болуы мүмкін. Мұндай стиль бейімделу сияқты, ішкі қақтығыстарды тудырады. Мұндай стратегияны қолданған жағдайда жанжал шешілмейді.

Біз өз мүдделерімізді қаншалықты қанағаттандырғымыз келетініне (сонымен бірге пассивті немесе белсенді әрекет етеді) және басқа адамның мүдделерін қанағаттандыруға қаншалықты дайын екендігімізге (бірлесіп немесе жеке әрекет етеді) байланысты біз жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдаймыз.

Төменгі көрсетілген 1 кестеде екі координаталық оське байланысты қақтығыстағы мінез-құлық стратегиялары көрсетілген: пассивті немесе белсенді әрекет етеді және бірлесіп немесе жеке әрекет етеді. Осылайша, ынтымақтастық - бұл адам өз мүдделерін қанағаттандыруға тырысатын, бірақ сонымен бірге басқа адамның мүдделерін қанағаттандыруға дайын және бірге әрекет ететін стратегия. Ымыраға келу стратегиясы басқа адаммен бірге әрекет етуге дайын болуды қамтиды, бірақ адам өз мүдделерін пассивті түрде жүзеге асырады. Бейімделу стратегиясы пассивті позицияны және бірлескен жұмыстың болмауына әсер етеді. Ал бәсекелестік стратегиясы басқа адамның мүдделерін ескерместен өз мүдделерін белсенді қорғауды қамтиды. Болдырмау стратегиясы өзара әрекеттесуден толық аулақ болуды қамтиды.

1 кесте. *Жанжалдағы мінез-құлық стратегиялары.*

Н. Б. Карабущенко тек "ынтымақтастық" қақтығыс жағдайының нәтижесін анықтау мағынасында тиімді екенін айтады, өйткені ол мәселені шешуге бағытталған, бірақ әлеуметтік қатынастарға емес және қақтығыс субъектісі осыған байланысты ортақ мақсаттарға жету үшін өз құндылықтарын құрбан ете алады [8]. Қарама-қайшылықтарды біржақты шешуді көздейтін және күш қолдану арқылы тікелей қарама-қайшылыққа жол беретін "бәсекелестік" ең тиімсіз және деструктивті болып саналады. Болдырмау және бейімделу мінез-құлықтың пассивті формасымен сипатталады. Компромисс белсенді және пассивті мінез-құлықты қамтиды.

Американдық ғалымдар Р.Р. Блейк және Дж.С. Мутон сонымен қатар екі өлшемді модельді ұсынды, бірақ К.Томас олар қақтығыстағы мінез-құлық стратегиясы екі фактормен анықталады деп санайды: нәтижеге жетуге, бизнеске және адамға, қарым-қатынасқа бағдарлану. Осы өлшемдерге сәйкес олар қақтығыс жағдайындағы мінез-құлықтың ұқсас стратегияларын анықтады. Бәсекелестік өз мүдделеріне екінші тарапқа зиян келтіруге ұмтылу ретінде. Демек, бәсекелестік мақсатқа жетуге бағытталған және басқа адамдармен қарым-қатынасқа назар аударуды білдірмейді. Ынтымақтастық екі тараптың мүдделерін қанағаттандыруды көздейді, ымыраға келу өзара жеңілдіктерді білдіреді, аулақ болу қақтығыс жағдайынан шығуға деген ұмтылысты білдіреді, екі тараптың қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етпейді, бейімделу-бұл қарым-қатынасты сақтау мақсатында өз мүдделерінен басқасының пайдасына бас тарту [9].

Осылайша, осы модельге сәйкес, адам жеке мақсаттары үшін қаншалықты маңызды және басқа тараппен жақсы қарым-қатынастың маңыздылығына байланысты жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдайды.

Егер жанжал жағдайларды адам өміріндегі қиын жағдайлардың бір түрі ретінде қарайтын болсақ, онда жанжал жағдайларға қатысты ұштастыратын мінез-құлық стратегиясы ұғымын қолдануға болады. «Иелену» ұғымының өзі (ағылшын нұсқасында, стратегияның копингі) осы жағдайды шешуге бағытталған қиын жағдайда адамның мінез-құлық жасау тәсілін білдіреді. Осы тұрғыдан, Ричард Лазарус пен Сюзан Фолкманнның стрессті жеңетін мінез-құлықның 8-факторлық моделі жанжал жағдайындағы мінез-құлық ерекшеліктеріне қатысты өте қолайлы болып табылады [10].

1. Қарсыласу (конфронтация). Жанжал жағдайында мұндай мінез-құлық стратегиясы болуы мүмкін. Ол өз дегенінен жетпейінше қарсыласу ретінде көрініс табады.

2. Қашықтау. Жанжал жағдайында мұндай стратегия қақтығыстан ойша шеттету ретінде көрініс алуы мүмкін.

3. Өзін-өзі бақылау. Жанжал жағдайында бұл стратегия өзін-өзі бақылау мен сол бақылауды сақтауға ұмтылу ретінде көрінуі мүмкін.

4. Әлеуметтік қолдауды іздеу. Жанжал жағдайында, аталған стратегия біреудің қолдауына жүгінуге, жанжалдың басқа қатысушысынан түсіністік пен келісімді іздеуге ұмтылуда көрінуі мүмкін.

5. Жауапкершілікті қабылдау. Жанжал жағдайында бұл мінез-құлық өзін-өзі сынауда, кінәсін мойындауда, қарсыласынан кешірім сұрауда көрінуі мүмкін.

6. Жалтару немесе шеттету. Жанжал жағдайында мұндай мінез-құлық жанжалдан тікелей алшақтау ретінде көрініс алуы мүмкін.

7. Проблеманы шешуді жоспарлау. Жанжал жағдайында аталған стратегия, адам қалыптасқан жанжал жағдайын мақсатты, ұтымды талдайды және объективті жағдайлар мен өзінің жеке ресурстарын ескере отырып, жанжалды шешудің ықтимал нұсқаларын әзірлейді деп болжайды.

8. Оң бағалау. Адам жанжал жағдайында философиялық тұрғыдан ойлауға тырысады, жанжалды тұлғалық өсу үшін мүмкіндік ретінде қарастырады.

Әр түрлі авторлардың зерттеулері көрсеткендей, жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдауға көптеген әлеуметтік-психологиялық факторлар әсер етеді. Барлық осы факторларды екі топқа бөлуге болады: жағдай факторлары және жеке факторлар [11]. Бұл факторлар жанжалдағы адамның мінез-құлықна жиынтық түрде әсер ететіні анық. Алайда, психологияда қандай да бір факторлардың ерекше рөлін атап көрсететін авторлар да бар. Мысалы, жағдай факторлардың рөлін психолог Н.В. Гришина атап көрсетеді. Бұл авторға сәйкес, мінез-құлық стратегиясын таңдау нақты жағдайға, яғни сыртқы жағдайларға байланысты. Сондықтан бәсекелестік те белгілі бір жағдайларда жалғыз дұрыс таңдау болуы мүмкін. Н.В. Гришина, жанжалдық мінез-құлықты талдаудың ситуациялық тәсіл аясында, адамдар дағдылы стратегияларды пайдалана отырып, осы жанжал жағдайындағы мінез-құлық стратегиясының қаншалықты тиімді және орынды екенін көрсете отырып, жанжалдарды сауатты басқаруды үйретудің маңызды екендігін атап көрсетеді. Адамдарды жанжалды жағдайларды шешудің басқа жолдары бар екендігі туралы хабардар ету қажет.

2. Әдебиетке шолу:

Осы тақырып бойынша Отандық авторлардан Л.С. Ахметова мен С.Е. Шәкіров, Ә.М. Құдайбергенованың еңбектері қарастырылды.

Ресейлік авторлардан: Василюк Ф.Е., А.Я. Анцупов пен А.И. Шипиловтың еңбектерінде әртүрлі қырлары қарастырылды.

Американдық ғалымдар Р.Р. Блейк және Дж.С. Мутонның жұмыстары пайдаланылды.

3. Зерттеу материалдары мен әдістемелер:

Жанжал жағдайындағы мінез-құлық стратегияларын диагностикалық зерттеу үшін К.Томас пен Р.Килменның тұжырымдамалын алдық. Бұл әдіс жанжалдық мінез-құлқына жеке бейімділікті зерттеуге, жанжал жағдайын шешудің белгілі бір стильдерін анықтауға арналған. Техниканы тұлғаның бейімделу және коммуникативті ерекшеліктерін, тұлғааралық қарым-қатынас стилін зерттеу үшін де нұсқаулық ретінде пайдалануға болады.

Бұл әдіс адамның жанжалға типтік реакциясын, оның тиімділігі мен орындылығын көрсетеді, сонымен қатар жанжалды жағдайды шешудің басқа мүмкін жолдары туралы ақпарат береді.

4. зерттеу нәтижелерін талдау және талқылау:

Жанжал жағдайындағы мінез-құлық стратегияларын таңдау мәселесіне жүргізілген теориялық талдау бойынша айтатын болсақ, бұл көбінесе жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне байланысты деген қорытындыға әкелді. Жанжалдағы адамның мінез-құлқын анықтайтын осындай жеке ерекшеліктердің өте кең спектрі психологиядағы көптеген зерттеулерде ұсынылған. Мысалы, жанжал жағдайындағы мінез-құлық стратегиясына жасының әсері туралы зерттеулер бар. Сондай-ақ, әдебиетте гендерлік сәйкестіліктің қақтығыстағы мінез-құлық стратегиясына әсері туралы зерттеулер кеңінен ұсынылған. Мінез-құлық стратегиясын таңдаудағы жүйке жүйесінің рөлін зерттеуге болады. Сонымен қатар, қабілеттер (оның ішінде әлеуметтік және эмоционалды интеллект) және жеке тұлғаның жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдауға бағытталуы сияқты жеке компоненттердің әсерін зерттеуге арналған бірқатар зерттеулер бар.

5. қорытынды:

Жанжалдар қоғамдағы адам өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Адамдар арасындағы қақтығыстарды жою және толығымен жанжалсыз қоғам құру мүмкін емес, бірақ адамдарда қақтығыстарды шешудің сындарлы және тиімді стратегияларының дамуына ықпал ету қазіргі ғылым мен практиканың маңызды міндеті болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін жанжалды мінез-құлық стратегиялары мен олардың негізіндегі әлеуметтік-психологиялық факторларды зерттеу маңызды және қажет.

Мәселені теориялық талдау адамның қақтығыстағы белгілі бір мінез-құлық стратегияларын таңдау себептерін түсінудің әртүрлі теориялық тәсілдері бар екенін көрсетті. Сонымен, теориялық көзқарастар бар, оған сәйкес қақтығыс жағдайының өзі жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдауды анықтайды. Басқа көзқарастар бойынша, жанжал жағдайындағы мінез-құлықты қалай түсінетіні жайында. Үшінші теориялық көзқарастарға сәйкес, жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдау жеке ерекшеліктерге, соның ішінде адамның екпініне байланысты.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ахметова Л.С. Конфликтология: учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 170 с.
2. Шакиров С.Е. К вопросу о развитии конфликтологии в Республике Казахстан// Вестник. Серия философии, культурологии и политологии. №4 (66). 2018. - С.116-128.
3. Құдайбергенова Ә.М. Білім беру аймағындағы конфликтология: оқу құралы. – Өңд., толықт. 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 192 б.
4. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 3. – С. 90–101.
5. Анцупов А.Я. Конфликтология / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 2013. – 496 с.
6. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2008. – 544 с., с. 26
7. Thomas K.W. Developing a Forced-Choice Measure of Conflict-Handling Behavior: The “Mode” Instrument / K.W. Thomas, R.H. Killmann // Educational and Psychological Measurement, 1977. – Vol. 3. – Issue 2. – P. 309–325.

8. Карабущенко Н.Б. Влияние психологической дистанции на конфликтные ситуации в студенческой среде: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Ставрополь, 2012. – 220 с.

9. Robert R. Blake and Jane S. Mouton, Building a Dynamic Corporation Through Grid Organization Development (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1969), pp. 66-68.

10. Кузнецова Л.Э., Любченко А.А. Социально-психологические факторы формирования преобладающих стратегий поведения в конфликте // Молодой ученый. - 2017. - № 10. - С. 372-374.

11. Гришина Н.В. Ситуационный подход к анализу и разрешению конфликтов // Вестник С.-Петерб. ун-та. Сер. 16. – 2012. – Вып. 3. – С. 15–21

УДК 342

Омаров Серик Ермекович

магистрант кафедры «Национального и международного права»

Университет Туран-Астана

г. Астана, Республика Казахстан.

Научный руководитель:

доцент Смоилов С.Ж.

ЖЕКЕ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН СОТҚА ДЕЙІН РЕТТЕУ ТӘРТІБІ

ПОРЯДОК ДОСУДЕБНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ТРУДОВЫХ СПОРОВ

THE PROCEDURE FOR PRE-TRIAL SETTLEMENT OF INDIVIDUAL LABOR DISPUTES

Аннотация. Мақалада еңбек дауларын сотқа дейінгі тәртіпте шешу тәртібі туралы мәселе қарастырылған. Келісу комиссияларының еңбек дауларын осылай қарауының оң және теріс жақтары. Еңбек дауларын сотқа дейін реттеуді қолдану мақсаттары.

Кілтті сөздер. Жеке еңбек дауы, бітімгершілік комиссиясы, жанжал, жұмысқа қалпына келтіру.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о порядке урегулирования трудовых споров в досудебном порядке. Положительные и отрицательные стороны данного рассмотрения трудовых споров согласительными комиссиями. Цели применения досудебного урегулирования трудовых споров.

Ключевые слова. Индивидуальный трудовой спор, Согласительная комиссия, конфликт, восстановление на работе.

Annotation. The article deals with the issue of the procedure for the settlement of labor disputes in the pre-trial order. Positive and negative aspects of this consideration of labor disputes by conciliation commissions. Purposes of application of pre-trial settlement of labor disputes.

Keywords. Individual labor dispute, conciliation commission, conflict, reinstatement in work.

В современных реалиях актуальна тема взаимоотношений между Работодателем и Работниками. Работники более внимательно стали относиться к тому, как Работодатель выполняет их права и свои обязанности, более тщательно следят за исполнением условий трудовых и коллективных договоров, отслеживают исполнение требований Трудового законодательства Республики Казахстан. Принимая во внимание напряжённую экономическую и политическую ситуацию как в стране, так и в мире возникает необходимость в предотвращении социальной напряжённости в стране. Трудовые коллективы с этой точки зрения являются одним из основных объектов, входящих в зону

риска дестабилизации общей социальной обстановки как в отдельно взятых регионах так и всей Республики.

Одним из важнейших механизмов предотвращения социальной напряжённости в обществе является недопущение возникновения массовых трудовых споров, которые в конечном счёте могут привести к забастовкам.

Однако совсем избежать трудовых споров не получится, так как они возникают в основном из-за неправомерных действий Работодателя, связанных с нарушением прав и законных интересов Работников, низким уровнем доходов граждан Республики Казахстан в сравнении с наёмными работниками из ближнего и дальнего зарубежья, ярко выраженным социальным неравенством среди слоёв населения.

В связи, с вышеизложенным в значительной мере увеличивается значимость урегулирования трудовых споров в досудебном порядке.

При возникновении разногласий Трудовым кодексом Республики Казахстан предусмотрена возможность Работников и Работодателей сразу обращаться в суд (160 статья Трудового кодекса) [1]. То есть, соблюдать досудебное урегулирование трудовых споров стороны не обязаны.

Однако стоит принять во внимание, что решение конфликта может быть затянуто неповоротливым судопроизводством на долгие месяцы. А досудебный порядок позволяет решить спор более оперативно, без череды процессуальных процедур, и с учетом особенностей производства.

Досудебное урегулирование споров – это самое выгодное решение конфликтных ситуаций между сторонами, так как оно менее затратно. Урегулирование споров до суда, в большинстве случаев, помогает сторонам конфликта прийти к общему согласию и забыть о былых разногласиях. Но урегулировать спор, не обращаясь к органам правосудия, не так и просто. В подобных делах без помощи опытного адвоката или юриста – не обойтись никак.

Что включает досудебное урегулирование индивидуальных трудовых споров?

Трудовой спор, возникающий между отдельным Работником и Работодателем, называется **индивидуальным**.

Индивидуальные трудовые споры чаще всего возникают в связи с увольнением, переводом на другую работу, изменением условий труда, удовлетворением денежных требований, возмещением работодателем морального ущерба работнику.

Досудебное урегулирование спора невозможно в том случае, если Работодателем является религиозная организация или физическое лицо, не зарегистрированное в статусе индивидуального предпринимателя.

Досудебный порядок урегулирования трудового спора не включает такую процедуру, как заключение мирового соглашения между «спорщиками».

Основной возможностью без суда урегулировать конфликт между Работником и Работодателем является рассмотрение конфликта на заседании Согласительной комиссии.

Согласительная комиссия формируется из равного числа представителей Работодателя и Работников.

Обращение в Согласительную комиссию.

Статьями 159 – 160 Трудового кодекса регламентирован порядок и сроки обращения, так Работник, считающий, что его трудовые права нарушены, имеет право обратиться в Согласительную комиссию по спорам о восстановлении на работе в течение одного месяца со дня вручения акта Работодателя о расторжении трудового спора, по другим трудовым спорам в течение года, когда Работник или Работодатель узнал, или должен был узнать о нарушении своего права.

Поступившее от работника заявление регистрируется в день подачи, и в течение 15-ти дней Согласительная комиссия обязана рассмотреть возникший трудовой спор по существу. Если на заседание комиссии ни Работник, ни его представитель не является, оно переносится. Но если это повторится снова без уважительных причин, вопрос снимается с

рассмотрения Согласительной комиссии. За работником остается право подать заявление повторно.

После рассмотрения трудового спора Согласительная комиссия обязана выдать решение всем сторонам спора в трехдневный срок. Решение согласительной комиссии подлежит исполнению в установленный срок, за исключением споров о восстановлении на работе.

При несогласии одной из сторон конфликта она имеет возможность обжаловать решение в Суде.

Многие специалисты в области трудового права, как и многие руководители предприятий, считают Согласительную комиссию малоэффективным органом, затягивающим процедуру рассмотрения трудовых споров.

Решение Согласительной комиссии может быть обжаловано Работником или Работодателем в суде, что не гарантирует завершения спора решением Согласительной комиссии. Наличие в составе Согласительной комиссии представителей как Работников, так и Работодателя, с одной стороны, призвано соблюсти интересы обеих сторон трудового спора, а с другой — может мешать его объективному разрешению.

Однако в существовании и использовании Согласительной комиссии для решения индивидуальных трудовых споров есть и плюсы.

Так, досудебный порядок помогает выявить обоснованность претензий Работника, проверить законность действий Работодателя, а нередко и принять взаимоприемлемое решение, что разгружает суды от рассмотрения мелких, незначительных по содержанию споров.

Кроме того, данный способ может быть выгоден Работодателю с точки зрения того, что спор не выходит за пределы компании. Это, в частности, позволяет снизить риск раскрытия конфиденциальных сведений компании, избежать нежелательного распространения информации о возникшем споре.

Вывод.

Таким образом, досудебный способ разрешения трудовых споров имеет как плюсы, так и минусы. Его эффективности в разрешении конфликта можно достичь в случае, если в состав Согласительной комиссии будут входить компетентные представители из разных сфер деятельности предприятия, целью которых будет разрешение индивидуального трудового спора путем устранения нарушения, объективного, полного и всестороннего анализа представленных материалов и информации, урегулирования разногласий и примирения сторон.

Досудебный порядок урегулирования трудовых споров в значительной мере облегчает ведение диалога по спорным вопросам между Работником и Работодателем, и соответствует принципам открытости и гласности в трудовых правоотношениях.

В Республике Казахстан необходимо уделять больше внимания данному механизму разрешения спорных ситуаций, внедрять и практиковать процессы открытого диалога между Работником и Работодателем.

Список использованной литературы:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.11.2022 г.).

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ЦИФРОВЫХ И РАЗВИВАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ

ЦИФРЛЫҚ ЖӘНЕ ДАМЫТУШЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ДАМЫТУ

DEVELOPING STUDENTS' RESEARCH BEHAVIOR THROUGH DIGITAL AND STIMULATING TECHNOLOGIES

Аннотация. В предлагаемой статье рассматриваются некоторые аспекты развития исследовательского поведения студентов средствами цифровых технологий. Раскрываются психолого-педагогические основы развития исследовательского поведения при помощи информационно-коммуникативных технологий. Раскрыты некоторые вопросы использования информационных технологий для развития исследовательского поведения при усвоении навыков профессиональной деятельности. Дается структура исследовательского поведения и ее применения в развитии познавательного отношения к учебной деятельности. Применение информационных технологий раскрывают большие возможности в развитии исследовательского поведения студентов как важного фактора достижения успешности в учебе и совершенствовании профессиональных навыков.

Ключевые слова. Исследовательское поведение, интеллектуальное развитие, поисковая активность, информационно-коммуникативные технологии, научение, самостоятельная работа.

Аннотация. Ұсынылған мақалада цифрлық технологиялар арқылы студенттердің зерттеушілік мінез-құлқын дамытудың кейбір аспектілері қарастырылады. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың көмегімен зерттеушілік мінез-құлқты дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздері ашылады. Кәсіби іс-әрекет дағдыларын игеру кезінде зерттеушілік мінез-құлқты дамыту үшін ақпараттық технологияларды қолданудың кейбір мәселелері ашылды. Зерттеу мінез-құлқының құрылымы және оны оқу іс-әрекетіне танымдық қатынасты дамытуда қолдану берілген. Ақпараттық технологияларды қолдану оқуда жетістікке жетудің және кәсіби дағдыларды жетілдірудің маңызды факторы ретінде студенттердің зерттеушілік мінез-құлқын дамытуда үлкен мүмкіндіктер ашады.

Кілт сөздер. Зерттеу мінез-құлқы, интеллектуалды даму, іздеу белсенділігі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, оқыту, өзіндік жұмыс.

Annotation. The proposed article discusses some aspects of the development of students' research behavior by means of digital technologies. The psychological and pedagogical foundations of the development of research behavior with the help of information and communication technologies are revealed. Some issues of the use of information technologies for the development of research behavior in the acquisition of skills of professional activity are disclosed. The structure of research behavior and its application in the development of cognitive attitude to educational activity is given. The use of information technologies reveals great opportunities in the development of research behavior of students as an important factor in achieving success in studies and improving professional skills.

Keywords. Research behavior, intellectual development, search activity, information and communication technologies, learning, independent work.

Стремление к познанию окружающего мира, является удивительной способностью человеческой психики, которое проявляется через исследовательское поведение. По определению, исследовательское поведение человека отражает степень направленности на познание окружающей действительности. Изучение познавательного поведения связано с именами И.П.Павлова, Д.Берлайн, А.В. Запорожца и др. Идея изучения исследовательского поведения заключается в том, что человек взаимодействует с окружающим миром через деятельность, активно проявляя интерес ко всему, что происходит вокруг него. Исследовательское поведение человека является универсальной характеристикой отношения ко всему миру во всех видах деятельности. Оно направлено на приобретение познавательного опыта, успешную социализацию, выработку активной жизненной позиции. При таком отношении к жизни, исследовательское поведение проникает во все сферы его жизнедеятельности[1].

Вопросы исследовательского поведения в психологии рассматриваются с разных точек зрения. Если исходить из деятельностного подхода к проблеме изучения исследовательского поведения, то в структуре деятельности оно занимает место потребности, наравне с мотивацией. В некоторых источниках исследовательское поведение трактуют как познавательную потребность, и как готовность к познавательной деятельности. Понятие исследовательского поведения тесно переплетается с вопросами связанными с развитием интеллекта, творчества, научения, приобретения познавательного опыта (М.И.Лисина, Т.М.Землянухина, А.Н.Поддьякова и др.)[2].

По некоторым данным, исследовательское поведение проявляется очень рано, поэтому и физиологической основой такого поведения считается ориентировочно-поисковый рефлекс, названный И.П.Павловым «Что такое?». По сути, по мнению И.П.Павлова, поисковый рефлекс наравне с жизненно важными физиологическими рефлексам, такими как пищевой, защитный, половой и является основой жизнедеятельности. Исследовательское поведение проявляется на протяжении всей жизни человека. В связи с этим и существует разная трактовка понятия исследовательского поведения человека. Самое первое определение исследовательского поведения дано Д.Берлайн, который характеризует его как поиск информации, и как поведение, направленное на снижение возбуждения, стимулированное неопределенностью [3].

Нами представляется наиболее корректным считать исследовательское поведение, то поведение, которое направлено на поиск, для получения новых знаний, информации из окружающей действительности и выработки новых способов ее получения. Такое поведение является активной формой совершенствования получения социального опыта, способствующего развитию личностных качеств.

С этой целью нами рассмотрены некоторые теоретические аспекты содержания исследовательского поведения и путей его формирования у студентов. В их основе лежат работы по изучению системно-динамического подхода к изучению личности (Д.Берлайн, Дж.Брунер, Б.М.Ломов, А.Г.Асмолов, Д.А.Леонтьев, Н.Н.Поддьяков, А.Н.Поддьяков и др.) [2], [3], [4].

В психологии изучение исследовательского поведения ведется в различных аспектах. Вопросы общих психологических основ исследовательского поведения детально изучены в работах А.Н.Поддьякова [1]. Исследовательские способности и их диагностика рассмотрены А.И.Савенковым [5].

Изучение исследовательского поведения тесно связано с понятием поведения вообще. По определению В. П. Зинченко, поведение представляет собой целенаправленную систему последовательно выполняемых действий, осуществляющих практический контакт организма с окружающей обстановкой. Эта система опосредствует отношения всех живых организмов, со свойствами среды, от которых зависит развитие и сохранение всего живого, способствуют удовлетворению его жизненных потребностей обеспечивая достижение определенных целей. Как оказалось, в жизни живых существ, необходимо стереотипно и гибко реагировать

для обеспечения его новыми способами поискового и взаимодействие с окружающей средой. Это отношение к окружающему занимает значительное место в поведении человека, дополняя взаимно другие способы жизни. При всем этом исследовательская и поисковая активность формирует базу «индивидуального программируемого поведения»[5].

Нами рассмотрены вопросы стимулирования познавательного отношения студентов к учебному процессу, особенно через стимулирование познавательной активности, которая характеризует их исследовательское поведение. Познавательная активность личности студентов постоянно стимулируется исследовательским поведением, современными цифровыми технологиями, особенно информационно-коммуникативными технологиями. Они позволяют расширить информационное поле, получить доступ к информации различного формата.

Поисковое отношение к миру для человека имеет двоякий смысл, это и получения новой информации или нового объекта, или ради самого поиска, как проявления активности. С позиции человека, как социального существа, важно, чтобы он испытывал удовольствие и от поиска и от его результата.

С психологической точки зрения, исследовательское поведение имеет значение в развитии, как личностных качеств, так и саморазвития (Т.А.Егорова, М.В.Кларин, А.Н.Поддьяков, А.И.Савенков и др.) [7].

Основы исследовательского поведения, по сути, заложены в потребности получить новую информацию, знания, впечатления, получения положительных результатов от самого поиска. Такое поведение стимулируется всегда познавательной активностью, которая является вдохновением к познанию, которую иногда называют интеллектуальной активностью, креативностью.

Некоторые авторы считают, что интеллектуальная активность свойственна одаренным детям, у которых она проявляется в любознательности, интересе к окружающим предметам и явлениям, что обеспечивает высокий уровень в развитии способностей (Н.С.Лейтес)[8].

Установлено, что, постоянное отсутствие познавательного отношения к окружающему, в ситуации, где необходимо проявлять познавательную активность, характеризует индивида как беспомощного при любой встрече с трудностями в решении познавательных задач. Такая беспомощность проявляется даже в таких ситуациях, когда трудностями как таковыми не являются или как таковыми не позиционируются (С.М.Бондаренко, В.С.Ротенберг). [9].

В нашей работе выдвинули гипотезу, что исследовательское поведение студентов может повыситься, благодаря созданию ситуаций, направленных на повышение познавательного отношения к выполняемым заданиям, что приведет к повышению успешности в обучении через использование информационных технологий. Мы отслеживали влияние исследовательского поведения, с применением информационных технологий на успешность обучения студентов. На данном этапе, процесс обучения сочетает в себе две разные формы организации процесса обучения: онлайн, при проведении лекций, и офлайн, для проведения практических и семинарских занятий. Выбор этих форм обучения обусловлены частичной изоляцией студентов, во избежание большого скопления студентов в аудиториях на поточных занятиях. Практические занятия проводятся в стенах университета офлайн. При подготовке к занятиям, когда обучение осуществляется в условиях дистанционного обучения, большая нагрузка возлагается на самостоятельную работу студентов, при выполнении подготовке практических заданий по учебным дисциплинам. В режиме повышенной нагрузки на самостоятельную работу, важно сформировать у студентов потребность в получении и приобретении как можно больше профессиональных знаний, а также способов их приобретения в самостоятельной деятельности. Эти знания студенты смогут успешно приобрести, если овладеют способами исследовательского поведения, с использованием информационных систем в режиме интернета.

В обучении исследовательскому поведению мы включали научение студентов навыкам самостоятельной работы с включением их в исследовательское поведение. Студентам для работы предлагаем алгоритм выполнения заданий с использованием исследовательского

поведения. В структуру исследовательского поведения были включены компоненты предложенные А.Н.Поддьяковым. К ним отнесли: определение состава исполнителей исследовательского поведения (академическая группа), мотивационную сферу (для чего нужно проводить исследование), степень новизны заданий, постановка цели, определение объекта (содержание заданий по практическим занятиям), средства (учебные материалы, цифровые средства), процесс выполнения и оценка полученного результата.

В процессе организации исследовательского поведения стремились к тому, чтобы студенты осознавали смысловую ценность поиска, смысл познания, понимания ситуации неопределенности на пути развития к познанию, для получения ожидаемого результата.

В плане обучения исследовательскому поведению, мы учитывали те факторы, которые влияют на его развитие. Важным моментом в этом процессе была стимуляция мотивации поиска, проявлять пытливость и любознательность по отношению к изучаемому материалу по дисциплинам, оценивать значимость полученного результата.

Важным моментом в развитии любознательности студентов к учебному материалу уделяли внимание не только на развитие интеллектуальных способностей, мотивационный фактор, но и на эмоциональную сторону в оценке результата поиска. Эмоциональный фактор расценивался, как индикатор познавательной потребности и в какой степени эта потребность могла быть удовлетворена. По мнению специалистов в области развития познавательных способностей (В.Н.Чудновский, В.С.Юркевич), считается, что человек, включенный в поисковую активность, получает эмоциональный заряд от полученного результата[10]. С учетом такого фактора, мы стремились привить у студентов чувство удовлетворенности от включения в исследовательскую деятельность при подготовке к практическим занятиям.

[10]. Мы также стремились привить у студентов чувство удовлетворенности от выполняемых видов познавательной деятельности в ходе подготовки к практическим занятиям.

По проявленным эмоциям вполне можно было оценивать весь комплекс составляющих, требуемых в ситуациях исследовательского поведения. На эти критерии мы ориентировались в процессе решения задач, направленных на формирование исследовательского поведения.

Еще один компонент, который мы рассматривали в плане развития исследовательского поведения, была проблема развития творческих способностей. Творческая деятельность рассматривалась как поведение, направленное на изучение чего-то нового, движение к неизвестному и непознанному.

Как отмечает А. Н. Поддьяков, что люди, не умеющие находить выход из проблемных ситуаций, требующих активизация познавательного и поискового поведения, испытывают дискомфорт при выполнении сложных заданий. По мнению А.Н.Поддьякова, некоторые формы исследовательского поведения находят свое проявление не только в ситуации борьбы за существование, но и в творческой деятельности. Творческая деятельность личности определяет активное, исследовательское отношение к окружающему миру. Творческие люди, наоборот испытывают чувство интеллектуального подъема в ходе своих открытий, изобретений, создании новых проектов.

В ходе формирования у студентов исследовательского поведения, мы учитывали ряд факторов. При его формировании, стремились, чтобы предстоящая деятельность была мотивирована, и представляла интерес для студентов, включенных в познавательную деятельность. Было важно, чтобы выполнение заданий стимулировало бы студентов к творческому поиску, а деятельность, носила определенную интеллектуальную нагрузку и способствовала включению различных видов мышления, и самое главное, чтобы они получали положительные эмоции.

Наблюдение велось за студентами 2 - 4-х курсов специальности «Психология», всего 40 человек. В работе со студентами учитывали механизмы, которые играют важную роль в регуляции исследовательского поведения, а именно мышление, как творческое, так продуктивное. Для успешного выполнения исследовательской деятельности студентов, формировали и исследовательские способности. Мы их оценивали по степени настойчивости

выполнении заданий.

В жизни любого живого организма, важно, стереотипное реагирование, гибкое, поисковое, ориентированное к открытию новых способов взаимодействия со средой. Эти типы реагирования занимают большое место в повседневном поведении человека, взаимно дополняя друг друга. При этом, поисковая, исследовательская активность, создает основу для «индивидуального программируемого поведения» [6].

В стимулировании поисковой активности в условиях современного мира, автоматизированное реагирование имеет особое значение. Оно регулирует поведение организма в стандартных, типичных ситуациях. С большим количеством таких ситуаций человек сталкивается постоянно. Эти ситуации могут быть как естественными, так и смоделированными искусственно. Творческая деятельность для человека - наиболее яркий вариант проявления выполнения заданий, качеству исполнения презентаций к практическим занятиям по учебным дисциплинам, по глубине раскрытия содержания вопросов, способности оценивать ответы товарищей по широте охвата вопросов и объяснений.

Обучали студентов приемам и способам исследовательского поведения. В ходе выполнения заданий к практическим занятиям, стимулировали их к выдвижению гипотезы, умению видеть проблемы, по содержанию изучаемых вопросов, вырабатывали наблюдательность, способность определять понятия. Такие способности важны студентам при усвоении психологических дисциплин, оценке важных качеств будущих практических психологов. Стимулировали студентов добывать информацию по раскрываемым вопросам, оценивали их умение воспринимать и перерабатывать получаемую информацию. В ходе наблюдения за деятельностью студентов, было выявлено, что при выполнении заданий, повысился уровень представляемых отчетов по выполненным заданиям. Качество выполненных презентаций повысилось на 30%, по сравнению с заданиями за прошлый семестр. В выполнении заданий заметно возрос уровень выполнения познавательной деятельности, что отразилось и на качестве знаний. Критерием оценки знаний являлась их объективная характеристика, как адекватность их объекту изучения. Следовательно, оценивая исследовательские способности студентов, мы оценивали степень проявления познавательной и поисковой активности, как они использовали полученные навыки исследовательского поведения в процессе приобретения новых знаний и новой информации по изучаемым дисциплинам, и как активно они ориентировались в новых обстоятельствах использования уже наработанных знаний.

Творческое и продуктивное мышление оценивалось по оригинальности подготовки заданий к практическим занятиям, выявление неизвестного на этапах поиска вариантов их решения. Характеристики мышления как оригинальность, способность находить путей решения задач, оригинальность решения, являлись необходимым условием успешного выполнения исследовательской деятельности.

Применение этих способностей были важно в решении вопросов по экспериментальной, возрастной, дифференциальной психологии, основам психологического консультирования и другим дисциплинам психологического цикла. Исследовательские способности нужны и при анализе и синтезе различных психологических ситуаций, при оценке конфликтных ситуаций в различных видах деятельности практического психолога, выносить суждения и умозаключения по итогам консультирования. В работе со студентами оценивали такие качества как навыки работы с литературой, умение определять проблемы, задавать познавательные вопросы, делать предположения, проявлять наблюдательность, доказывать и защищать свои гипотезы, классифицировать понятия, проявлять экспериментальные навыки, структурировать данные, делать заключения.

Для развития исследовательского поведения использовали методы, стимулирующие самостоятельность студентов, такие как сочинение эссе, составление тезисов выступлений, методов моделирования, поисковый метод и метод проектов. Значительное место занимали и игровые методы и методы специально организованного, обучения через участие в конференциях on-lain. Игровые ситуации были направлены на стимуляцию

исследовательского поведения, развивали умения формулировать вопросы, проводить сюжетно-ролевые ситуации в ходе психологического консультирования.

При обучении студентов приемам исследовательского поведения позволяет им справиться с заданиями без проб и ошибок, а целенаправленно выполнять без исправлений. Это различные задания на поиск ответов на различные вопросы, которые возникают в ходе изучения темы, по дисциплинам недостаточно раскрытой в ходе лекции. Чаще это являются задания в учебных планах в разделе «Самостоятельная работа».

Особое место в работе со студентами занимают исследовательские, проблемные методы обучения с использованием цифровых информационно-коммуникативных технологий, Нарботанные навыки работы студентами будут использоваться в процессе выполнения дипломного проекта в эмпирической части на стадии сбора практического материала по эксперименту в практической части. В структуру исследовательского метода обучения, также предусматриваем развитие личностных ценностных ориентаций на творческую самореализацию и саморазвитие студентов.

Список использованной литературы:

1. Поддьяков А.Н. Исследовательское поведение: стратегии познания, помощь, противодействие, конфликт. М.: 2006.
2. Асмолов А.Г. Культурно историческая психология и конструирование миров. М.: Институт практической психологии. 1996.
3. Леонтьев Д.А. психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М. Смысл. 1999.
4. Поддьяков Н.Н. Закономерности психического развития ребенка. Краснодар. 1997.
5. Савенков А.И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению. М.: Осъ-89, 2006.
6. Зинченко В.П. Смирнов С.Д. Методологические вопросы психологии. М.: 1983.
7. Егорова М.С. Сопоставление дивергентных и конвергентных особенностей когнитивной сферы детей //2005. №1.
8. Психология одаренности детей и подростков/ Под ред. Н.С. Лейтеса. М.: 1996.
9. Ротенберг В.С. Бондаренко С.М. Мозг. Обучение. Здоровье.-1989.
10. Юркевич В.С. Проблема диагноза и прогноза одаренности в работе практического психолога // Школа здоровья,-1997, №1.

СОДЕРЖАНИЕ

Савельев Данил Максимович Мухлисов Нурлан Кошкинбаевич	Республика Казахстан в международных организациях	3
Зинков Игорь Алексеевич Мухлисов Нурлан Кошкинбаевич	Политическая элита Казахстана	6
Бахытхан Еркежан Жантیکеев Серик Крыкбаевич	Методы диагностики толерантности	9
Еркінбек Айшагүл Яғмусова Ақерке Файзуллақызы	Қазақстандағы некенің бұзылуы, ажырасу	14
Ермуканбет Азамат Балтакелдиұлы Мухамеджанова Айгуль Айтмаганбетовна	Факторы внедрения «зеленых» технологий в Казахстане	17
Ерназар Ажар Серікқызы Замбинова Гульмира Кайрбаевна	Әлеуметтік туризм тұрақты дамудың факторы және Қазақстан мен шет елдер арасындағы саяси тұрақтылық	24
Есенгелді Дана Каражанова Мейрамгуль Хасеновна	Продвижение концепции «zero plastic» в туризме	30
Ескулова Арманай Аширалиевна Иргебаева Назиля Мукатаевна	Колледж студенттерінің болашақ мамандығына сай имиджін қалыптастыру жолдары	33
Жамбиев Айдос Тасбулатұлы Замбинова Гульмира Кайрбаевна	Инвестициялық жобаларды бағалау мәселесі	35
Жаңабай Алмат Қанатұлы	Адам және азамат құқықтары	40

Какимжанова Нургуль Тукиеновна		
Жапаров Исмаил Сунгатович Айкенова Рыскельды Айкеновна	Сравнительная характеристика фразеологизмов в русском и в английском языках	43
Тайтулен Дәриға Ермекқызы Раушанова Индира Мешитбаевна	Жас ерекшелік психологиясындағы мәдени-тарихи бағыт	46
Zhumabekova Akerke Daurenovna Kussainova Raisa Esenovna	Utopia and dystopia in works of art	50
Ибрагим Ербол Ойратұлы Какимжанова Нургуль Тукиеновна	Әкімшілік құқық субъектісі	56
Ибрагимова Гулбахарам Ибрагимовна Жиентаева Бегаим Жиентаевна	Болашақ бакалавр – психолог коммуникативтік құзыреттіліктегі педагогикалық шарттарын қалыптастыруы	59
Имамбаева Назым Жумабековна Жиентаева Бегаим Жиентаевна	Медициналық ЖОО студенттердің қатысымдық іскерлігін қалыптастыру	63
Хадимулин Зуфар Андреевич Кабашева Наталья Владимировна	Инновационные технологии зарубежных стран в сфере ресторанного и гостиничного бизнеса	66
Ирмикбаева Нургуль Жунусовна Иргебаева Назиля Мукатаевна	Болашақ мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін жетілдіру	69
Исабаева Бибигуль Бахытжановна Каменова Мазкен Жанатаевна	Спорттық туризм арқылы жастарды дене және адамгершілікке тәрбиелеу	73

Исабекова АяулымСерікқызы Какимжанова Нургуль Тукеновна	Әкімшілік-құқықтық қатынастардың субъектілері	79
Молдабаева Назгуль Толлеугалиевна Алашбаева Жанна Нурлановна	І.Есенберлин шығармаларындағы романтикалық тартыс және оның трансформациясы	84
Кабильжапарова Эльмира Муратовна Смоилов Самат Жумагалиевич	Халықаралық жеке құқықтың қазіргі мәселелері	86
Кадимова Эльмира Магзумовна Нагымжанова Каракат Мукашевна	Педагог мамандарды инновациялық іс-әрекетке даярлауда виртуалды білім беру ортасын ұйымдастыру	90
Казбекқызы Дильназ Сулейменова Сезім Сұлтанғазықызы	Конституция адамның құқықтары мен бостандықтарының басты кепілі	94
Каиргельды Арыстан Атымтайұлы Айкенова Рыскельды Айкеновна	Причины интенсивного заимствования англицизмов в русском языке	97
Қайырханов Бекзат Яғмусова Ақерке Файзуллақызы	Англо-саксондық жүйе прокуратурасының құқықтық жағдайы және оның ерекшеліктерінің өзектілігі	102
Қаңлыбай Аяулым Ғалымжанқызы Егизбаев Нургельды Уразгельдиевич	Қылмысқа қатысушылардың жауапкершілік тәртібі мен шектері	105
	Қылмысқа қатысу ұғымы туралы өзекті мәселелер	109
Карашашев Аян Саматович Мухатаев Муратбек Мейрамович	Соотношение полномочий в совете безопасности ООН	113

Мұхамеджан Саулетхан Оспанов Газиз Хамиевич	Қазақ ою-өрнегіндегі алтын қима өлшемі	117
Тусупбаев Акбар Аскарулы Сапарова Гульнара Каримовна	Тайм-менеджмент: қр қолданудың теориясы мен практикасы	122
Көшкінбай Гүлбаршын Бақытқызы Жиентаева Бегаим Жиентаевна	Проективті әдістер арқылы мектеп оқушыларының тұлғалық дамуын зерттеудің мүмкіндіктері	126
Қуаныш Аружан Қаминқызы Карипова Асель Исенкельдыевна	Қазақстандағы адвокатура институтын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру	131
Курманова Айман Салтыкпаевна Жантیکеев Серик Крыкбаевич	Развитие саморегуляции и снижение тревожности у детей с особыми образовательными потребностями	135
Қушаев Давран Улмасович Сапарова Гульнар Каримовна	ҚР шағын және орта бизнесті дамытуды мемлекеттік қолдау	141
Князова К.Ж. Алашбаева Жанна Нурлановна	Қойшыбек мұбарак әңгімелеріндегі мистика	145
Сәдібекова Гүлжайнар Маратқызы Алашбаева Жанна Нұрланқызы	Қазақ ғылыми даму кезеңдері, сипаттары	151
Кәріпбаева Айнұр Ғалымжанқызы Алашбаева Жанна Нұрланқызы	Қазақ поэзиясындағы табиғат және адам үйлестігі	159
Қазыкен Толқын Хайруллақызы Яғмусова Ақерке Файзуллақызы	Құқық қорғау органдарының маңызы	165

Қамбыл Мерей Амирбекова Айдана Асылбекқызы	Психологияны оқытуда цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланудың тиімділігі	169
Алауов Сардорбек Бабирұлы Колумбаева Зауреш Ермековна	Міржақып Дулатұлы – аударма мұралары	172
Бейсенбай Бақытжан Узбаканова Шынар Берикхановна	Цифрлы қаржылық активтер, қазақстандағы майнингтік фермаларының дамуы	175
Өмирбек Эльмира Иргебаева Назиля Мукатаевна	Мектеп жасына дейінгі балалардың креативтілігін дамыту	181
Аманолла Арман Аманоллаулы Капсалямпов Кайрат Жаксылыкович	Қылмыстық істерді тергеуде компьютерлік бағдарламаларды қолданудың өзекті мәселелері	185
Қайсар Темірлан Шамшиденұлы Карипова Асель Исенкельдыевна	Банк заемы шартының түсінігі және ерекшеліктері	188
Аманолла Арман Аманоллаулы Капсалямпов Кайрат Жаксылыкович	Электрондық дәлелдемелер алуға заманауи компьютерлік бағдарламаларды қолданудың криминалистикалық әдістері	191
Қайсар Темірлан Шамшиденұлы Карипова Асель Исенкельдыевна	Қарыз шартын жасасудың және мазмұнының өзекті мәселелері	194
Арыкова Акмарал Жунысханқызы Искаков Бауржан Муратбекович	Аймақтың даму тұрақтылығын мемлекеттік басқарудың өзекті мәселелері	197
Ибраев Жантөре Булатұлы Яғмусова Ақерке Файзуллақызы	Әзірбайжан Республикасының прокуратура жүйесі және әскери прокуратураның қазіргі таңдағы өзектілігі	202

Марат Нұржан Маратұлы Еламанов Серик Хажиахметович	Қоршаған ортаны қорғау саласындағы кәсіпкерлікті құқықтық реттеу мәселелері	207
Мурсалова Шынар Ильдебаевна Нағымжанова Каракат Мукшевна	Бала бойындағы үрейді жеңудің педагогикалық-психологиялық негізі	210
Манасбай Шерхан Шоқанұлы Какимжанова Нургуль Тукеновна	Заңдылық және құқықтық тәртіп	214
Балтинова Жәнел Ерболқызы Колумбаева Зауреш Ермековна	Қарқаралы петициясы-тәуелсіздікке деген жол	218
Абдурахманова Назгина Мирзатиллаевна Баубекова Замира Джураевна	Научно-теоретические основы формирования высших психических функций детей дошкольного возраста	221
Жимахан Н.Б. Смагулов К.Е.	Жанжал жағдайында мінез-құлық стратегияларды таңдауға әсер ететін әлеуметтік-психологиялық факторлар	227
Омаров Серик Ермекович Смилов Самат Жумагалиевич	Жеке еңбек дауларын сотқа дейін реттеу тәртібі	234
Ставбуро Юлия Власова Нина Васильевна	Развитие исследовательского поведения студентов средствами цифровых и развивающих технологий	237

**"Тұран-Астана" университетінің 25 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫ»
атты докторанттар, магистранттар және студенттердің XIV Халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
ТОМ II
МАТЕРИАЛЫ
XIV Международной научно-практической конференции докторантов, магистрантов и
студентов
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУКИ: ВЗГЛЯД МОЛОДЫХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ»,
посвященной 25-летию Университета «Турани-Астана»
ТОМ II
THE MATERIALS
XIV International Scientific and Practical Conference of doctoral students, undergraduates and
students
«ACTUAL PROBLEMS OF SCIENCE: THE VIEW OF YOUNG RESEARCHERS»
dedicated to the 25th anniversary of the «Turan-Astana» University
VOLUME II
АСТАНА-2022**

Редакционно-издательский отдел
университета «Турани-Астана»
Наш адрес: Казахстан, Акмолинская обл., г. Астана,
ул. Ы. Дукенулы, 29, РИО университета «Турани-Астана»
www.turan-astana.kz
Подписано в печать 18.04.22г. Объем 2,25 п.л. Тираж 50 экз.
Заказ № 23
«Тұран-Астана» университетінің баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии университета «Турани-Астана»